

ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์

เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๕

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิง

พระศพ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๕๑๖

ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์

เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๕

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิง

พระศพ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๕๑๖

เลขหมู่ 915.98
ก657ดน
เลขทะเบียน 015173

7389

บานแพนก

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ทรงพระอนุสรณ์คำนึงถึง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี ซึ่งสิ้นพระชนม์ลงเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๕ ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานเป็นลำดับมาตามราชประเพณี บัดนี้ถึงคราวที่จะได้พระราชทานเพลิงพระศพเป็นอวสานแห่งการพระราชกุศล ณ พระเมรุในสุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้จัดการพระราชกุศลครั้งสุดท้ายตามพระอิสริยยศ และโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์บทพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุ ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน ขึ้นพระราชทานเป็นที่ระลึก

จดหมายเหตุ ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน นี้ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในคราวเสด็จประพาสเกาะชวาเป็นครั้งที่สอง เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๕ ตรงกับปีวอก พุทธศักราช ๒๔๓๙ พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คัดสำเนาต้นฉบับซึ่งมีอยู่ในกรมราชเลขาธิการ พระราชทานไปยังหอสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร และดำรัสสั่งให้กรรมการหอพระสมุด ฯ ตรวจฉบับ

จัดการพิมพ์พระราชทานในงานพระเมรุสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ เป็นครั้งแรก ถึงเวลานี้หาฉบับได้น้อย ครั้งนี้จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สำนักพระราชวังจัดการพิมพ์ขึ้นอีกเป็นครั้งที่สอง ตามฉบับพิมพ์ครั้งแรกกับให้ทำคำอธิบายเพิ่มเติมในที่จำเป็นเพื่อให้ตรงตามความเป็นจริงในปัจจุบัน

ทรงพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลทั้งปวง แด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี ผู้ทรงล่วงลับไปแล้วนั้นทุกประการ.

พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน

วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๕๑๖

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี

จัดการพิมพ์พระราชทานในงานพระเมรุสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ เป็นครั้งแรก ถึงเวลานี้หาฉบับได้น้อย ครั้งนี้จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สำนักพระราชวังจัดการพิมพ์ขึ้นอีกเป็นครั้งที่สอง ตามต้นฉบับพิมพ์ครั้งแรกแต่ได้ทำคำอธิบายเพิ่มเติมในที่จำเป็นเพื่อให้ตรงตามความเป็นจริงในปัจจุบัน

ทรงพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลนี้ถวาย แด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้า[illegible] [illegible]ทุกประการ.

[illegible]ใหฐาน

วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๕๑๖

เสด็จพระราชดำเนินในงานฉลองพระชนมายุ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี
ที่วังราชทัต
เมื่อ ๑๒ มกราคม ๒๕๐๘

คำนำ

(ในการพิมพ์ครั้งแรก)

พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสเกาะชวา ๓ ครั้ง เสด็จประพาสครั้งแรกเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ ครั้งที่ ๒ เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๕ (ตรงกับปีวอก พ.ศ. ๒๔๓๙) ครั้งที่ ๓ เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๐ (ตรงกับปีฉลู พ.ศ. ๒๔๔๔) จดหมายเหตุเรื่องเสด็จเกาะชวา เมื่อเสด็จประพาสครั้งแรกมีแต่จดหมายเหตุเจ้าพนักงานแต่งซึ่งหอพระสมุด ฯ ได้รวบรวมพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ เสด็จประพาสครั้งที่ ๓ มีจดหมายเหตุเจ้าพนักงาน (คือกรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรง) แต่งลงหนังสือราชกิจจานุเบกษาเรื่อง ๑ แลยังมีพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแต่งเปนรายวันตามระยะทางอีกเรื่อง ๑ เรื่องก่อนหอพระสมุด ฯ ได้รวบรวมพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ เรื่องหลังที่เปนพระราชนิพนธ์นั้น สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน ฯ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร ได้ถวายฉบับไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร จึงได้พิมพ์ในงารพระเมรุพระศพสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์นั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ จดหมายเหตุเสด็จประพาสเกาะชวาครั้งที่ ๒ ก็มีทั้งที่กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงแต่งลงราชกิจจา ฯ และมีพระราชนิพนธ์ทรงแต่งเปนรายวันตามระยะทางอีกเรื่อง ๑ เหมือนอย่างเสด็จประพาสครั้งที่ ๓ ซึ่งกล่าวมาแล้ว หอพระสมุด ฯ ได้รวมส่วนจดหมายเหตุในราชกิจจา ฯ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ แต่เรื่องที่เปนพระราชนิพนธ์นั้น หอพระสมุดสำหรับพระนครยังหาฉบับไม่ได้ จึงมิได้พิมพ์ให้ปรากฏแก่มหาชนอยู่จนบัดนี้

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณธรรม์อันมหาประเสริฐ ทรงพระราชปรารภจะให้พิมพ์หนังสือเปนของพระราชทานในงารพระเมรุ

พระศพสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสิมา โปรดฯ ให้ค้นหาพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เรื่องเสด็จประพาสชวาครั้งที่ ๒ ซึ่งยังไม่ได้พิมพ์นั้น พบต้นฉบับมีอยู่ในกรมราชเลขาธิการ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คัดสำเนาส่งมายังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร และดำรัสสั่งให้กรรมการหอพระสมุดฯ ตรวจฉบับจัดการพิมพ์พระราชทานในงารพระเมรุท้องสนามหลวงครั้งนี้

พระราชนิพนธ์เรื่องนี้ เมื่อพิเคราะห์ดูในท้องสำนวน เห็นเค้าเงื่อนดูเหมือนพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจะได้ทรงพระราชดำริห์ไว้ ว่าจะให้พิมพ์เปนหนังสือเรื่อง ทำนองเดียวกับเรื่อง "ไกลบ้าน" ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ภายหลังมาช้านาน จึงพระราชทานชื่อเรื่องไว้ว่า "ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน" และความที่ในพระราชนิพนธ์บางแห่งทรงหมายสำคัญไว้ว่า "ตรงนี้ควรตัดออกเสีย" ดังนี้ การที่พิมพ์จึงได้ตรวจจัดให้เปนไปตามที่เข้าใจว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงเจตนาไว้แต่เดิมทุกอย่าง ทั้งได้เติมคำอธิบายหมายเลข และรวบรวมรูปฉายาลักษณ์ซึ่งฉายเมื่อเสด็จประพาสครั้งนั้น อันมีอยู่ในหอพระสมุดฯ บ้าง ผู้ที่ตามเสด็จได้รวบรวมรักษาไว้บ้าง เอามาเลือกได้รูปซึ่งเห็นสมควรจะพิมพ์ ๒๙ รูปด้วยกัน ให้จำลองพิมพ์ไว้ในสมุดเล่มนี้ด้วย.

ดำรง ราชานุภาพ สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ
วันที่ ๒๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๘

สารบารพ์

สารบารพ์รูป

พระราชนิพนธ์

ระยะทางเที่ยวในเกาะชวากว่าสองเดือน

(ตอนที่ ๑ เสด็จออกจากกรุงเทพฯ ไปเมืองสิงคโปร์)

๑

วันเสาร์ ที่ ๙ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๕
(จันทรมาศเปนเดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำปีวอกอัฐศก จุลศักราช ๑๒๕๘)

การที่คิดจะไปเที่ยวเมืองชวาครั้งนี้ เพราะเหตุที่หายเจ็บขึ้นแล้วยังไม่เปนปรกติได้ ไม่มีทางอื่นที่จะแก้ไขให้เร็วกว่าไปเที่ยวเสียในที่ไกลให้ได้เปลี่ยนที่อยู่แลความประพฤติออกไปพ้นจากความหมกมุ่นทั้งหลายปล่อยกายแลใจให้สงบเสียครั้งหนึ่ง บรรดาหมอแลคนทั้งปวงเปนอันมากเห็นพร้อมกันดังนี้ ยังมีข้อที่จะพิจารณาว่าจะไปแห่งใดดี เมื่อปฤกษากันหลายครั้งตกลงเลือกเกาะชวา ด้วยเปนที่ควรจะไปในเวลาซึ่งไม่สู้สบายเช่นนี้ เพราะที่นั้นเราได้เคยไปแล้วเมื่อปีมะเมียโทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ (พ.ศ. ๒๔๑๓) แต่เวลาที่ไปครั้งนั้นไม่เหมาะแก่ฤดู เพราะไปในเวลาหนาวที่นั้นเขาเปนเวลาร้อน ขึ้นแต่ที่บะเตเวียแลสมารังสองแห่งเท่านั้น ร้อนจนปวดหัว คราวนี้รู้แน่ได้ด้วยได้พบดอกเตอร์อาเบนดานอนซึ่งเปนกรมการ

ผู้ใหญ่คนหนึ่ง เข้ามาในบางกอกเร็วเร็วนี้ ได้แนะนำเวลาที่ควรจะไปแลประเทศที่ควรจะอยู่ทำให้สว่างขึ้นมากในความคิด เหตุที่ควรจะไปชวามีหลายอย่าง เพราะได้เคยรู้จักใจพวกวิลันดาทั้งปวง ว่าเปนผู้ที่มีน้ำใจดีในการที่จะต้อนรับผู้ซึ่งเปนไมตรีที่ไปถึงบ้านเมือง ทั้งทางราชการแลฉันมิตรสหาย ซึ่งเราได้เคยทดลองแล้ว ยังมีความขอบใจอยู่จนบัดนี้ อิกประการหนึ่ง ทางไมตรีของเรากับวิลันดาย่อมมีแต่การเรียบร้อยรักใคร่กัน ไม่มีเหตุอันใดในระหว่างสองพระนครซึ่งจะมีราชการเกี่ยวพัน ถึงจะต้องไปพบปะฤๅเปนผลให้ได้ความรำคาญแต่ตัวเราฤๅผู้หนึ่งผู้ใด ส่วนการปกครองบ้านเมืองในเกาะชวานั้น เขาปกครองอย่างดีที่ควรจะพิศวง ไม่เหมือนกับประเทศอื่น แม้แต่เมืองนิเธอแลนด์เอง ทั้งที่อยู่บนเขาสูงซึ่งจะหาให้ใกล้ประเทศเรากว่าชวาไม่มี จึงเปนอันสมควรจะไปที่นั้นยิ่งกว่าที่อื่น แต่เราไม่พอใจที่จะไปด้วยยศศักดิ์อย่างแต่ก่อน เพราะเหตุสองประการ ข้อต้นนั้นเพราะเปนเวลาที่ไม่สบายปรกติจะทนเหน็ดเหนื่อยในการรับรองไม่ไหว อิกข้อหนึ่งเขาก็เคยได้รับรองคราวก่อนอย่างดีที่สุดอยู่แล้ว เพราะฉนั้น จึงให้พระยาชลยุทธ[๑] ล่วงน่าไปก่อน เพื่อจะได้จัดที่อยู่แลสิ่งที่ควรจะจัดทั้งปวงถึงดังนั้นก่อนเวลาที่เราจะได้ตระเตรียมตัวพร้อม ก็ได้รับโทรเลขคอเวอนเนอเยเนราลมีมาต้อนรับถึงบางกอกด้วยถ้อยคำอันไพเราะ ทำให้มีความพอใจที่จะไปมากขึ้น

อิกอย่างหนึ่ง เรามีความจงใจที่จะได้พบปะมิตรสหายที่ได้คุ้นเคยกันมาแต่ยังเด็กบ้าง แลต่อมาโดยลำดับจนถึง ๖ ปีนี้เปนที่สุด ซึ่งได้อยู่ใน

(๑) นายพลเรือจัตวา พระยาชลยุทธโยธินทร์ (แอนเดร เดอริชลิว)

เมืองสิงคโปร์ ถึงมิตรสหายเหล่านั้นได้ตายเสียแล้วบ้าง ไปเสียจากที่นั้นบ้าง ก็ยังจะมีหลายคนซึ่งจะได้พบ แลจะได้เปนโอกาศอันดีที่จะได้หามิตรสหายใหม่ในที่นั้น เพราะเหตุว่าเมืองนี้ เปนเหมือนหนึ่งประตูบ้านของเรา เปนสหายที่อยู่รั้วบ้านติดกัน การที่คบค้าชอบพอกันย่อมจะเปนผลดีแก่บ้านเมืองทั้งสองฝ่าย ความปรารภทั้งหลายนี้ เปนเครื่องอุดหนุนให้เรามีความปราถนากล้าที่จะไปรักษาตัวในประเทศอื่นแต่เปนมิตรอันสนิทของเรา

อนึ่ง การที่จะไปครั้งนี้ เปนเหตุที่จะได้รงับความกระวนกระวายใจที่จำจะต้องจากลูกชายเล็ก[๑] อันเปนที่รักอย่างยิ่ง ด้วยมีอายุสมควรจะไปเล่าเรียนในประเทศยุโรปเพื่อความดีแก่ตัวเขาต่อไปภายน่า ถึงว่ารู้เช่นนั้นแต่ความอาลัยที่จะต้องจากกันไป ย่อมจะเพิ่มเติมความไม่สบายในเวลาที่ไม่สบายอยู่แล้ว ถ้าจากกันในเวลาที่ต่างคนต่างมีที่มุ่งหมายไปแลเวลาที่มีความสบายห่างจากถิ่นที่เคยอยู่ด้วยกันจะเปนการเบากว่า ถึงว่าตัวเขาเองจะสมัคจากกันเสียที่นี่ครั้งเดียว เพราะเมื่อออกจากบางกอกคงจะรู้สึกไม่สบายอยู่เปนธรรมดา แล้วจะต้องไปรู้สึกอิกครั้งหนึ่งที่สิงคโปร์ เราก็ยังยืนยันเห็นอยู่ว่าจะเบากว่า เพราะต่างคนต่างจะมีที่เพลิดเพลิน ด้วยได้ไปเห็นประเทศที่แปลกเปลี่ยนใหม่พบคนที่ควรเปนมิตรอันจะทำทางไมตรีใหม่ด้วยกันทั้งสองฝ่าย ไม่ฉนั้นเราคงจะต้องไม่สบายมากกว่า จึงเปนอันตกลงที่จะได้จากกันที่สิงคโปร์

---

(๑) สมเด็จเจ้าฟ้าจักรพงศภูวนาถ กรมขุนพิษณุโลกประชานาถ (*ดำรงพระอิสริยศเป็น สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ในรัชกาลที่ ๖)*

เมื่อไปคราวก่อนนั้นอยู่ข้างมีพิธีรีตองมาก เพราะเปนคราวแรกที่เจ้าแผ่นดินไทยจะได้ออกนอกอาณาเขตรเมื่อไม่มีการศึกสงคราม แต่ในคราวนี้ได้งดการพิธีทั้งหลายนั้นเสีย คงแต่ลูกจะได้รับศีลอุบาสกตามสาสนาของเรา เปนการเงียบ ๆ ที่สุด

เวลาเช้าสองโมง ลูกชายเล็กและชายเพ็ญ(๑) ได้แสดงตนต่อหน้าพระสงฆ์ที่ห้องเขียวในพระที่นั่งบรมราชสถิตย์มโหฬารในที่ประชุมเจ้านายขุนนางเปนอันมาก กรมหมื่นวชิรญาณให้ศีล แล้วได้ไปยังตำหนักแพซึ่งเปนที่ประชุมเจ้านายแลขุนนางมาส่งพร้อมหน้ากัน บรรดาผู้แทนคอเวอนเมนต์ต่างประเทศมากคนด้วยกัน ได้มีน้ำใจดีที่จะมาส่งเราทั้งท่านเล็ก(๒) แลลูกที่จะไปยุโรป ได้ลงไปในเรือด้วยเปนอันมาก ตามที่คาดหมายว่าจะมีความไม่สบาย ด้วยรู้สึกการที่จะจากกันไปนั้นก็หายไปหมด เพราะได้สนทนากันกับผู้โน้นบ้างผู้นี้บ้างล้วนเปนที่รื่นเริงด้วยกันทั้งสิ้น ได้ออกเรือเกือบ ๕ โมง ไปถึงเมืองสมุท พระยาสมุท(๓) มีการเลี้ยงกลางวันให้ลูกชายเล็กที่เรือนทำใหม่ พวกเราที่จะไปแลพวกไปส่งได้ขึ้นไปบนบ้านนั้นพร้อมกัน เรือนทำไม่สู้จะดีแต่เปนที่เย็นสบายนัก ลงทุนถึง ๒๐๐ ชั่งไม่หนักเงินมากที่ก่อเขื่อนถมดิน เมื่อเลี้ยงดูกันแล้วได้ลากันกับพวกบางกอกที่ไปส่งเขาได้กลับอีก ๑๕ มินิตจะ ๔ โมง พวกเรากลับลงเรือมหาจักรี ได้ออกไปทอดที่ร่องลึก วันนี้กลางวันอากาศแจ่มใสแดดจัด เวลาบ่าย

---

(๑) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ (กรมหมื่นพิไชยมหินทโรดม)

(๒) สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมพระภาณุพันธุวงศวรเดช (*ดำรงพระอิสริยศ เป็น สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภานุพันธุวงศ์วรเดช ในรัชกาลที่ ๗)*

(๓) พระยาสมุทบุรานุรักษ์ (สิน)

เรือแล่นมีลมเย็น ๆ เหมือนฝนจะตกแต่ก็ไม่ตก ครั้นดึกเข้าลมสงบอยู่ข้างร้อน น้ำน้อยเรือออกไม่ได้ มีเรือเมล์ใหญ่คอยน้ำอยู่พร้อมกับเราสองลำ หมายกันว่า ๕ ทุ่มบางทีจะออกได้ แต่คงจะกล้ำเกลี้ย

๒

เรือมหาจักรี

วันที่ ๑๐ พฤษภาคม

ได้ตกลงกันไว้แต่วานนี้ ว่าถ้ามีคลื่นลมจะไปเกาะสีชัง เบิดน้ำเข้าเปนอับเฉาในที่นั้น ถ้าไม่มีจะเลยไปทีเดียว ออกเรือ ๗ ทุ่มครึ่ง น้ำครือท้องเรือแล่นถู ๆ ออกมา ถ้าออกคืนนี้ไม่ได้ จะต้องค้างอิกสองวัน ตื่นขึ้นเช้าเรือถึงสามร้อยยอดแล้ว แต่ไม่มีคลื่นลมเลย เวลากลางวันจึงได้ตัดออกลึก แต่ก็ร้อนเพราะไม่ใคร่มีลม บนดาดฟ้ามีอายแดดไม่สบาย ครั้นลงมาทำงารที่ห้องเขียนหนังสืออับลมร้อนถึงอึดอัด

เรื่องความรันตีนที่สิงคโปร์ เรานึกว่าเกือบจะเกิดขึ้นเพราะเราถาม(๑) ด้วยเห็นมีฝรั่งตายคนหนึ่งฤๅสองคน ได้ความจากชาร์เยดัฟแฟร์อังกฤษว่าไม่มี อยู่มาอิกหน่อยหนึ่งคอเวอนเนอมีโทรเลขมาที่มิศเตอร์เดอบุนเสน(๒)

---

(๑) เพราะมีอหิวาตกะโรคในกรุงเทพ ฯ บ้างราย ๆ

(๒) เดี๋ยวนี้เปนเซอมอริสเดอซุนเสน เวลานั้นเป่นอุปทูตอังกฤษอยู่ในกรุงเทพ ฯ

แลบอกที่มิศเตอร์แอนเดอสัน[๑] กงซุลของเราที่ท่านั้นด้วย ว่าสิงคโปร์มีควารันตีนเขาไม่มีอำนาจที่จะยกเว้นเฉพาะเรือเรา แต่จะได้สั่งพนักงารให้คอยรวัง พอเรือเราถึงให้ชักธงเหลืองขึ้นหมอจะได้ลงมาทันทีเพื่อจะไต่ถามถ้าคอมาดอ[๒] บอกว่าไม่มีคนกำลังเจ็บอยู่ในเรือ หมอเห็นว่าไม่มีอันตรายแล้วก็ให้แล่นเรือเข้าไปทีเดียว ไม่ต้องรออยู่ช้า ใจความนั้นก็เชื่อแล้วว่าไม่มีอันตรายแต่ไม่อยากจะล่วงกฎหมายข้อบังคับ จึงได้ทำเช่นนี้เปนพิธีแต่ฝ่ายเราก็รู้อยู่ว่าเวลามีถมไป ไม่เปนการรีบร้อนอันใดจึงตกลงใจว่าจะไปถึงต่อวันที่ ๑๓

๓

เรือมหาจักรี

วันที่ ๑๑ พฤษภาคม

เมื่อคืนนี้ลมจัดค่อนจะอยู่ข้างมีคลื่น บางคนเมาแต่ที่ไม่เมาโดยมาก ฝนตกเมื่อฝนหายแล้วคลื่นมากขึ้น เมากันโดยมากแต่ลูกชายเล็กไม่เมา เวลาค่ำคลื่นสงบ เวลาเที่ยงตรงเกาะกระตัดเข้าหาแหลมตานี ในระยะนี้แผนที่เรือรบอังกฤษทำไม่ถูกเลย ทำเปนอ่าวเปนแหลมต่าง ๆ ที่หาไม่พบได้ ที่

---

(๑) เปนที่พระพิเทศพาณิช ต่อมาพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษตั้งให้เปนไนต์ เรียกกันว่าเซอยอนแอนเดอสัน

(๒) คือพระยาชลยุทธโยธินทร์

แท้เปนหาดยาวไปถึง ๓๐ ไมล์ แผนที่ทหารเรือเราทำเปนคนละอย่างทีเดียว ถ้าฤดูคลื่นหาที่แอบไม่ได้ วันนี้เขียนหนังสืออยู่คนเดียวก็เขียนไม่ใคร่จะได้นัก รู้สึกไม่สู้จะดี แต่คนอื่นนั้นนอนราบ

๔

เรือมหาจักรี

วันที่ ๑๒ พฤษภาคม

ค่ำที่ลูกคลื่นวานนี้ พากันกะว่าวันนี้คงจะมีคลื่น ชายเพ็ญถึงออกรู้สึกเมา แต่ที่แท้เปล่าทั้งนั้น ร้อนเต็มทีต้องไปนอนบนดาดฟ้ากันหมด เช้าถึงน่าเมืองตรังกานู มีเรือปลาออกมามากเขาถามหาปลากันว่ายังไม่มี นึกจะแวะเกาะบราลาซึ่งได้ให้มาตรวจไว้แต่ก่อน กลัวจะเสียเวลา ด้วยคิดจะไปจอดอยู่นอกท่าสิงคโปร์ รอเรือมงกุฎราชกุมาร แลล้างเรือให้หมดจด ต่อวันพฤหัสบดีจึงจะเข้าไป วันนี้ไม่มีคลื่นเลย เพราะเดิรริมฝั่ง คนที่เมาเปน "โอละพ่อพื้นขึ้นทั้งปวง" เร่งทำการที่ค้างอยู่บนดาดฟ้าจะให้หมดก่อนถึงสิงคโปร์ เรื่องต้องการเร็วแล้วไปหมด เหลืออยู่แต่การที่จะอยากให้แล้วเปนกำไร ถ้าพรุ่งนี้ไม่หมดก็เปนสิ้นหวัง

วันนี้วันเกิดเอียดเล็ก(๑) มีดินเนอบนดาดฟ้า แต่งตัวอย่างเดิรทาง

---

(๑) สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ อัษฎางค์เดชาวุธ *(ดำรงพระอิสริยยศ เป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงนครราชสิมา ในรัชกาลที่ ๖)*

การให้พรท่านเล็กว่าครั้งหนึ่ง พระยาชลยุทธครั้งหนึ่ง พระยาเทเวศร์ล้อรพี[๑] ครั้งหนึ่ง อยู่ข้างจะสนุกดี

๕

เรือมหาจักรี

วันที่ ๑๓ พฤษภาคม

เมื่อคืนนี้มีคนนอนไม่ใคร่จะหลับหลายคน เพราะกินอาหารอิ่มมากเกินไปอย่างหนึ่ง ร้อนอย่างหนึ่ง หมอ[๒] ผู้บอกเหตุเองก็นอนไม่หลับด้วย เวลาที่แลไม่เห็นหินขาว[๓] เด็ก ๆ ดีใจถึงโห่เพราะเบื่อเรือ บ่าย ๒ โมงถึงหินแดงเล็ก ห่างที่ทอดในท่าประมาณ ๑๐ ไมล์ ลงสมออยู่ที่นั้นไม่ได้ทำอะไร ตระเตรียมเครื่องแต่งตัวที่จะมีดินเนอค่ำวันนี้ หมอลงมาเกือบบ่าย ๔ โมงถามอาการไข้เจ็บ พวกเราบอกว่ามีคนเจ็บ ๒ คน คือ เจ็บขาคนหนึ่ง เจ็บมือคนหนึ่ง เปนการตกลงกลับไปกันในประเดี๋ยวเดียว

---

(๑) พระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร ณ อยุธยา) ต่อมาเปนเจ้าพระยา กับพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ (กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์) ล้อกันด้วยเรื่องที่จะโปรด ฯ ให้พระองค์เจ้ารพี ฯ เษกสมรส

(๒) หมอเรห์เตอแพทย์ประจำพระองค์ ภายหลังได้เปนพระยาประเสริฐสาศรธำรง

(๓) ประภาคารทางเข้าช่องเกาะไปสิงคโปร์

ยอนแอนเดอซัน ซิมบี๊[๑] บูเลียด หลานกิมจิ๋ง[๒] ลงมาในเรือ ได้ความว่าคอเวอนเนอให้เอดิกงลงมาคอยอยู่ที่ท่าแล้ว หมายว่าเราจะเข้าไปแลจะขึ้นบกวันนี้ จึงนัดจะไปหาที่หริกันเฮาส์[๓] จดบาญชีคนที่จะเชิญดินเนอวันเสาร์ ๓๐ คน พวกเรา ๘ เขาขอให้ส่งก็ได้ส่งชื่อไปได้กะการที่จะขึ้นบกแลที่เที่ยวบางแห่งกับกงซุล ตามที่รู้ข่าวมาดูเหมือนว่าคอเวอนเนอคนนี้[๔] ชาวสิงคโปร์ไม่ใคร่ชอบ ไล่เลียงสืบถามดูก็ไม่เห็นมีเรื่องอะไรเปนแต่ว่าถือแบบแผนเกินไป เพราะชาวเมืองสิงคโปร์ไม่สู้จะเคร่งครัดในเอติเกตนัก ถูกคำตักเตือนก็รำคาญ ข่าวต่าง ๆ ที่กำลังโจทย์กันเวลานี้ก็เรื่องรัซเซียกับอังกฤษมีความเกี่ยวข้องด้วยเรื่องอู่ของกำปนีอังกฤษในเมืองจีน รัซเซียเอาทหารไปรักษา แลสงไสยว่าส่งทหารมาทางสิงคโปร์มากรแวงกันว่าจะมีเหตุในวันในพรุ่ง

ได้สั่งให้กงซุลขึ้นไปคอเวอนเมนต์เฮาส์ แล้วสนทนากับผู้อื่นได้ความว่าคอเวอนเนอกับเมียไปดูที่หริกันเฮาส์เมื่อวานนี้ ในวันนี้ให้รถมาคอยรับสองหลัง บูเลียดมาบอกให้รถใช้หลังหนึ่ง เราบอกให้เลิกไปเสีย

ค่ำดินเนอส่งลูกชายเล็กเปนของเจ้านายขุนนาง นัดแต่งแฟนซีเดรส

---

(๑) พระยารัษฎานุประดิษฐ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) เวลานั้นเปนผู้ว่าราชการเมืองตรัง

(๒) เดี๋ยวนี้เปนหลวงอนุกูลสยามกิจ เปนหลานพระยาอนุกูลสยามกิจ (ตันกิมจิ๋ง) กงซุลเยเนอราลสยามคนก่อน

(๓) เรือนหริกันเฮาส์ ซึ่งโปรด ฯ ให้ซื้อไว้เปนที่ประทับเวลาเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์ แต่ต่อมาถึงตอนปลายรัชกาลขายไปเปนของผู้อื่น

(๔) ชื่อ เซอร ชาลส์ มิตเซล

เราแต่งครึ่งยศอย่างทูลกระหม่อม เด็กแต่งผู้ชายเปนผู้หญิง ผู้หญิงเปนผู้ชาย พวกไทย ๆ แต่งเปนคนต่างประเทศโดยมาก ฝรั่งแต่งเปนไทย แต่ไม่มีใครสู้ดอกเตอร์ไรห์เตอร์แต่งเปนตำรวจ เหมือนพระยาอินทรเทพอย่างยิ่ง เลี้ยงแล้วมี ดั๋มแกรมโบ เจ้านายขุนนางทั้งไทยทั้งฝรั่งแต่งตัวออก เรากับลูกเปนผู้ทาย ๓ คำ คือ สยามินทร์แฟแวล จักรพงศ์ พวกเด็กตอบ แทงสมีโต๊ส กรมดำรงให้พรเรากับลูกชายเล็ก เราตอบขอบใจแลให้ท่านเล็ก ลูกชายเล็กตอบขอบใจแลว่าถึงการที่ไปเล่าเรียนแลจะไม่ลืมพวกพ้อง ท่านเล็กตอบขอบใจ เลิก ๕ ทุ่มเศษสนุกกันมาก

รูปหมู่ฉายที่หริกันเฮาส์

แถวหลังแต่ซ้ายไปขวา

๑ เจ้าหมื่นสรรเพ็ธภักดี (บุศย์ เพ็ญกุล) ๒ พระยามหามนตรี (สาย สิงห์เสนี พระยาอนุชิตชาญชัย) ๓ พระยาเทเวศรวงศวิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร ณ อยุธยา ภายหลังเป็นเจ้าพระยาในราชทินนามเดิม) ๔ พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชื่น บุนนาค) ๕ พระยาอภัยรณฤทธิ์ (เวก ยมาภัย) ๖ จมื่นราชามาตย์ (เชียร บุนนาค พระยามนตรีสุริยวงศ์) ๗ พระยาเสนีณรงค์ฤทธิ์ (อับดุลอาซิด) รายามุดา เมืองไทรบุรี ๘ เจ้าหมื่นเสมอใจราช (ทองดี โชติกเสถียร พระยาธรรมจรรยานุกูลมนตรี) ๙ พระยาชลยุทธโยธินทร์ (แอนเดร เดอริชลิว) ๑๐ เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (จัน พราหมณนันทน์ พระยาสิริสัตย์สถิตย์) ๑๑ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ (กรมพระ) ๑๒ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ๑๓ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ (กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์)

แถวหน้า

๑๔ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าวลัยอลงกรณ์ (สมเด็จพระราชปิตุจฉา เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงเพ็ชรบุรีราชสิรินธร ในรัชกาลที่ ๘) ๑๕ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา) ๑๖ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ (สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงนครราชสิมา ในรัชกาลที่ ๖) ๑๗ สมเด็จพระ (ศรีพัชรินทรา) บรมราชินีนาถ ๑๘ พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๙ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนลพบุรีราเมศวร์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมหลวง) ๒๐ เจ้าจอมมารดาชุ่ม ๒๑ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์

(ตอนที่ ๒ เสด็จประทับเมืองสิงคโปร์)

๖

เรือมหาจักรี

วันที่ ๑๔ พฤษภาคม

ยอนแอนเดอซันลงมาที่เรือแต่โมงเช้า การทั้งปวงเปนอันตกลง ตลอด ๒ โมงเช้าเลื่อนเรือเข้ามาที่ท่า มีเรือรบ ๓ ลำแต่งเรือแลสลุตตอบที่เรือมหาจักรี เซอชาลส์มิชเชล มิศเตอรสเวตเตนฮัม[๑] โกโลเนียนสิเกรตารีปลัดกับเอดิกงคนหนึ่งลงไปในเรือ เจ้าเมืองดูเปนคนแก่แล้ว อาการเปนคนพูดตรง ๆ กิริยาดีอย่างผู้ใหญ่ไม่ทำอาการภาคภูม ไม่เห็นได้เลยว่าทำไมจึงมีคนติเตียนไม่ชอบ มิศเตอร์เดอบุนเซนเห็นจะบอกมาดูรู้เรื่องราวตลอดจนถึงให้ใครเปนล่ามก็ไม่ยอมอ้างว่ามิศเตอรเดอบุนเซนว่าพูดอังกฤษได้ เวลาเจ้าเมืองกลับมีสลุตรอให้คนกินเข้าแล้วขึ้นบกเวลา ๕ โมงครึ่ง โกโลเนียนสิเกรตารีกับเจ้าท่ารับที่ตพาน ขึ้นไปเยี่ยมตอบที่คอเวอนเมนต์เฮาส์ เมื่อพูดถึงซุลต่านยโฮคนใหม่ดูเขารักใคร่มาก แนะนำให้รู้จักแล้วคิดจะให้ไปเมืองยโฮด้วย กลับมาเรือนหริกัน เขาจัดดีพอใช้ เพิ่นขนนกงามเพลิดเพลินจนต้องไม่ขึ้นเรือนก่อน กินเข้ากลางวันพร้อมด้วยเจ้านายขุนนางแต่กับเข้ามากเหลือเกิน สองชั่วโมงแล้วยังไม่หมดต้องขอลุกโกลาหลกันด้วยเรื่องขนของอึงเต็มทีจนเย็น

---

(๑) ต่อมาเปน เซอร์ แฟงก์ สเวตเตนฮัม ได้เปนเจ้าเมืองสิงคโปร์คนหนึ่ง

บ่าย ๕ โมงเลดีมิชเชลท่านผู้หญิงเจ้าเมืองกับมิศซิสมอเรียเมียลิยิสเลติฟเคานซิลเลอคนหนึ่งมาเยี่ยมแม่เล็ก[๑] มิศเตอร์ไอซีมองเคอเปนคลังหัวเมือง อยู่มาตั้งแต่เรามาคราวก่อน พบกันทุกคราวที่ไปถึงสิงคโปร์มาลงชื่อในสมุดเวลาไม่อยู่ แล้วไปเที่ยวโบเตนนิกเกอลกาเดน มิศเตอร์แอนเดอซันติเตียนว่ารักษาไม่ดีเลย แต่ที่จริงก็เปนอยู่บ้าง ที่สวนนี้เลวไปกว่าแต่ก่อน จะหาเพิ่นดีสักต้นหนึ่งไม่มี เดิรกลับมาขึ้นรถที่ประตูสวน กินเข้าเย็นมีคนที่มาหากินด้วยหลายคน คนเหล่านี้ลงไปที่เรือคือพระเสนีณรงค์ฤทธิ์ รายามุดาเมืองไทร เจ้าพระยาไทรเจ็บมาไม่ได้ มิศเตอร์นิวเบราเนอกงซุลบีนัง จีนเต๊กซุน พระยาระนอง พระยารัษฎา หลวงบริรักษ์[๒] สามคนนี้นอนอยู่น่าเรือน กินเข้าแล้วไปเที่ยวอิก อยู่ข้างจะเหนื่อย มิศเตอร์แอนเดอซันเต็มอ่อนทีเดียวมากินเข้าไม่ไหว ตกลงเปนนุ่งกางเกง เพราะไม่เห็นมีใครรู้สึกว่าเรานุ่งผ้า ร้อนเต็มทนฝนไม่ตกมา ๑๕ วันแล้ว ที่เรือนนี้ว่าเปนที่เย็นแล้วแต่กลางวันยังร้อนเต็มที่ สบายแต่มาอยู่ห่างไม่ได้ยินเสียงรถม้าผู้คนอื้ออึง อยู่ในเมืองเต็มทนจริง ๆ กงซุลเปนคนกว้างขวางแลเอื้อเฟื้อดีนัก ถ้าไม่ได้กงซุลคนนี้แล้วเห็นจะเอาดีเช่นนี้ไม่ได้

---

(๑) คือสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ฯ

(๒) พระเสนีณรงค์ฤทธิ์ (ตนกู อับดุลอาซิด) น้องเจ้าพระยาไทร มิศเตอร์นิวบราวเนอ เปนที่หลวงทวีปสยามกิจ กงสุลสยามที่เมืองบีนัง จีนเต๊กซุนเศรษฐีอยู่ที่เมืองบีนัง เปนน้องภรรยาของพระยาระนอง พระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก๊อง ณ ระนอง) พระยารัษฎานุประดิษฐ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) เวลานั้นเปนผู้ว่าราชการเมืองตรัง หลวงบริรักษ์โลหวิสัย (คอยู่หงี) เปนบุตรพระยาระนอง

๗

เมืองสิงคโปร์

วันที่ ๑๕ พฤษภาคม

เวลารับแขกกำหนด ๔ โมงเช้าจนเที่ยง มีคนมามาก ถ้าขึนจดในสมุดนี้หมดน่ากระดาษ ต้องเอาเปนรงับไว้ที่ มีชื่อในสมุด คนมาหาแล้วกินเข้ากลางวันพอเสร็จก็ถึงเวลาไปที่แบงก์ฮองกงแอนเซี่ยงไฮ้ ชาวสิงคโปร์เรียกว่า "เวดดิงเคก" ขนมแต่งงาร เพราะตึกนั้นมีลวดลายมากสูง ๓ ชั้นเมเนเยอพาดูตลอด ให้เงินเหรียญอังกฤษเหรียญหนึ่งเวลานี้มีเงิน ๑๕ หมื่นเหรียญค่อนจะข้างผึด ขึ้นบันไดเต็มที ร้อนก็เหลือทนยังซ้ำไม่ยอมให้กินน้ำ กวดแต่แชมเปนเข้าไปยิ่งร้อนหนักขึ้นคิดอ่านไปฉวยโซดาเข้าคราวใดร้องว่าเสียโชคไชยของแบงก์ สนทนาบ้างดูบ้างพักบ้างนิด ๆ หน่อย ๆ กินเวลาชั่วโมงหนึ่ง ไปแวะห้างยอนลิตเตอลซื้อของเล็ก ๆ น้อย ๆ สำหรับแต่งเรือแลแต่งตัว ๔ โมงต้องกลับเข้าฟรอกโก๊ตอีก ไปเยี่ยมตอบคอมมานเดออินชีฟ(๑) อยู่ใกล้เรือนเรา ให้รูปลูกของแกสองคน แก่ลูกชายเล็กว่าอยู่ใกล้แอสคอตเพื่อจะได้ไปพบกัน แต่ตัวจะไปยี่ปุ่นพรุ่งนี้ ออกจากนั้นไปเยี่ยมรายามุดาเมืองไทรที่แรฟพั้ลโฮเต็ล แล้วมารถรอบเอสแปลเนตมาถึงบ้านค่ำแล้ว แม่เล็กไปที่คอเวอนแมนต์เฮาส์ มาเล่าเรื่องราวกันอยู่ ดูเปนที่พอใจของเขาอย่างยิ่ง รีบวิ่งมาอาบน้ำเลยไม่ทันกินเข้าต้องเอาขึ้นไปกินในห้องแล้วซื้อของเจ๊กต่อไป จะหาสิ่งที่ทำเมืองนี้

(๑) นายพลผู้บังคับการทหารอังกฤษ

เพราะได้ตั้งใจไว้ว่าถึงเมืองใดจะหาของที่ทำเมืองนั้น ให้ได้สิ่งหนึ่งที่นี่ช่างหายากเสียจริง ตกลงเปนต้องซื้อเครื่องทองที่เจ๊กทำ มันก็ชอบกลดีเปนเรื่องฮกลกซิ่วทั้งสิ้น ดึกกินเข้าต้มอิกครั้งหนึ่ง ตกลงเปนจะได้นอนสัก ๔–๕ ชั่วโมง มาคราวนี้ช่างพบคนเก่า ๆ ที่รู้จักกันมา ๒๕–๒๖ ปี มากหลายคน ดูราวกับเปนญาติกันมาทั้งนั้น เดี๋ยวนี้ตกลงเปนเวลาเต็มหมดแล้วอยู่ในห้องตั้งแต่ ๓ โมงเช้าไปหา ๒ ยามทั้งสิ้น เรื่องนวดเปนหาเวลาไม่ได้ไดเอรีก็ชวนจะค้าง ข้อที่จะแต่งพิสดารเปนไม่ไหว ตกลงเปนจบที

๘

เมืองสิงคโปร์

วันที่ ๑๖ พฤษภาคม

คนมาหามากขึ้นกับวันก่อน ที่เปนสำคัญคือสุลต่านยโฮ ไม่ได้ทำอะไรนอกจากรับแขกจนกินเข้ากลางวัน พอเสร็จก็ออกจากบ้านไปเยี่ยมตอบสุลต่านยโฮ ที่บ้านเขาสบายดี ใหญ่กว่าเกาเวอนเมนต์เฮาส์รักษาดีด้วย แต่เครื่องตกแต่งหรูเกินประมาณ เห็นจะเปลืองไม่ใช่น้อยสารพัดโต๊ะเก้าอี้จนกระทั่งพัดชักล้วนแล้วด้วยแก้วเจียรไน พาดูทุกห้องท่วงทีข้างน่าข้างในของเขาดีนัก ถึงว่าตัวเรือนไม่สู้งามเหมือนพระที่นั่งจักรีแต่ห้องหับ ถ้าเราอยู่บางกอกก็พอ ออกจากบ้านนั้นเลยไปที่ขังน้ำ เขาหาของกินไว้เลี้ยงแล้ว ลงเรือตีกระเชียงไปในนั้นงามแลสนุกเหลือที่จะพรรณา

ได้ในนี้ ขยายออกไปกว่าเก่าเกือบครึ่งหนึ่ง ถ้ามาที่นี้ไม่ได้ไปแล้วอย่ามาเสียเลย ตามถนนนอกเมืองสอาดแลงามโดยรอบ ถ้าจะหาความสบายแล้วไม่ควรจะเที่ยวในเมืองเลย

กลับมาค่ำรีบแต่งตัวไปดินเนอร์ เกาเวอนเมนต์เฮาส์ อยู่ข้างจะเปนออฟพีเชียลมีโต๊สเอาเปนอย่างดีที่สุดที่จะเปนได้ ได้สนทนาราชการกับท่านเจ้าเมืองสองต่อสองจนเกือบสองยามจึงได้กลับ ผู้ที่มานั่งโต๊ะ ๓๐ คน ดูพอใจทุกคน ปฤกษาการโปรแกรมวันน่าจนตลอด ยังมีที่ค้าง ๆ ไม่ตกลงอิกบ้าง ยัดรายการเข้าไปไม่ได้

๙

เมืองสิงคโปร์

วันที่ ๑๗ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๕

วันนี้เปนวันอาทิตย์ อยากจะใคร่นอนเสียจริง ๆ แต่ไม่สำเร็จกลับต้องตื่นเช้ากว่าทุกวันอิก เพราะวันข้างน่าไม่มีพอ ต้องไปถ่ายรูปที่มิศเตอร์เลนส์[๑] ร้อนจนเกือบคลั่ง ไดไปถึง ๓ โมงเศษ หาวนอนเปนกำลัง

เที่ยงแล้วจึงได้ไปกินเข้ากลางวันที่คลับ เพราะเขายอมให้เข้าในคลับตลอดเวลาที่อยู่เหมือนอย่างครั้งก่อน ขี้เกียจกลับมาบ้าน แต่ต้องไป

(๑) มิศเตอร์เลนซ์ได้โอกาศฉายพระบรมรูปแลทรงคุ้นเคยคราวนี้ เมื่อเสด็จกลับจึงเข้ามาตั้งห้างถ่ายรูปอยู่ในกรุงเทพ ฯ

นั่งง่วงอยู่อิกชั่วโมงหนึ่งจึงถึงเวลากินเข้า วันนี้มีพวกเมมเบอร์สัก ๙ คน ๑๐ คนเท่านั้น กินเข้าพร้อมกันคนเดียวนอกนั้นพวกเราทั้งไทยทั้งฝรั่งแลรายามุดาเมืองไทรด้วย แล้วเลยไปห้างยอนลิตเตอลอิก มันแพงเหลือทนเลยไม่ได้ซื้ออะไร เอาแต่ผ้าผูกคอมา ๓–๔ อันกลับมาเขียนหนังสือ เย็นไปบ้านมิศเตอรแอนเดอสันแลมิศเตอรสก็อต[๑] อยู่ด้วยกัน กินน้ำชาแลเดิรดูต้นหมากรากไม้เบื่อย ๆ ค่ำกลับมาเดิรดูรอบบ้าน มีพวกดิเต๊กติ๊ฟโปลิศมาอยู่มีประจำอยู่ ๖ คนในบ้าน นอกบ้านมีโปลิศรายรอบรวมด้วยกัน ๓๐ คนผลัดเปลี่ยน พวกดิเต๊กติ๊ฟมีคนพูดไทยได้มาอยู่ นั่ง ๆ เดิร ๆ อยู่ตามใต้ต้นไม้ มิศเตอรแอนเดอสันบอกแล้ว แต่พวกเราที่ไม่รู้ไปดุมันว่ามาอยู่ทำไมเดิรด้อม ๆ มอง ๆ มันควักนกหวีดออกมาให้ดู กลับขึ้นมาพูดกับพระยาทิพ[๒] จนถึงเวลากินเข้า วันนี้พวกอาจารย์ทั้งปวงมากินด้วย รับหนังสือเมล์ยุโรปหาวนอนเต็มทนก็ต้องอ่าน ตกลงเปนต้องนอนดึกแต่คงได้มากชั่วโมงกว่าทุกวัน มีเรื่องเขียนหนังสือหนังหาอะไรด้วยบ้างจบเท่านั้นที

ร้อนไม่ซาถอยเลยดูเหมือนจะยิ่งกว่าบางกอก แต่ที่จริงบางทีจะเปนด้วยพวกเมืองนี้เขาไม่ใช้เสื้อราชแปตแตนแลเดิรไม่ได้หยุด เหื่อโชกอยู่เสมอ บางคนต้องเปลี่ยนเสื้อเชิ้ดถึง ๓ ตัว แต่เราเพียง ๒ ตัวเปนอย่างมาก

---

(๑) เปนผู้จัดการห้างคัทรีบริษัทด้วยกันกับมิศเตอร์แอนเดอสัน

(๒) พระยาทิพโกษา (หมาโต โชติกเสถียร) เปนข้าหลวงหัวเมืองตวันตกอยู่ ณ เมืองภูเก็จ

๑๐

เมืองสิงคโปร์

วันที่ ๑๘ พฤษภาคม

วันนี้เปนอย่างที่เรียกว่านอนมากถึงกระนั้นก็ยังน้อย มันตื่นเอง ไม่ต้องปลุกเปนด้วยเคย จะนอนต่อก็ไม่ได้ เพราะจวนถึงเวลากำหนด ที่จะตื่น ไม่มีคนมาหาเพราะเบิดเสียไม่รับ แต่กระนั้นมีคนมาลงชื่อในสมุด มากขึ้นทุกวัน ๆ จะเปนด้วยเรื่องเชิญกาเดนบาตีคุยกันเปนเรื่องประจำวัน

เวลา ๕ โมงเช้าไปที่ศาลสุปรีมคอต มิศเตอรชิฟยัสติศคอกส์ ลงมารับข้างล่าง ขึ้นทางตลาการไปนั่งในห้องตลาการใหญ่พูดจากัน อยู่ครู่หนึ่ง พอคนพร้อมเขาแต่งตัวเบิดศาล แต่ที่นี่ไม่ใช่วิ๊กแห่ออกไปนั่งที่ เราเห็นเปนตลากิจตลาการจะให้เขาเดิรออกไปก่อนเขาไม่ยอมตกลงเปนเดิร เคียงกันออกไป เรานั่งข้างขวากับรพี ท่านเล็กกับกรมดำรงนั่งข้างซ้าย เสมอใจ[๑] เปนอดิกงนั่งข้างหลัง เบิดศาลตามแบบ ว่าความเรื่องเจ๊ก จุดประทัดใหญ่ถูกคนตาย ถามพยาน ๖ คนมียูรี ๗ คนฝรั่งทั้งนั้น ตัดสิน ลงโทษ ๑๘ เดือน เรื่องความอยู่ข้างจะแห้ง แต่ดีที่ได้เห็นชำระโดยยุรี เปนครั้งแรก ได้สนทนากันถึงเรื่องกฎหมายมรดก ได้ความว่าแขกใช้ กฎหมายแขกเจ๊กใช้กฎหมายอังกฤษแต่ยอมรับเมียมาก กลับบ่ายโมงหนึ่ง แวะห้างโรบินซันครู่หนึ่ง กลับบ่าย ๒ โมงกินเข้า รายามุดาหามาให้ พ้นอยู่

---

(๑) เจ้าหมื่นเสมอใจราช *(ทองดี โชติกเสถียร ภายหลังเป็นพระยาธรรมจรรยานุกูลมนตรี)*

ข้างจะเสีย ด้วยได้รับหนังสือซึ่งจะตอบไม่ทันแลต้องคิดมากมาแต่คืนนี้ แล้วนึกถึงลูกจวนจะไปเลยไม่สบายงึมงำ บ่าย ๒ โมงมิศซิสแมกลิสตอน คือมิสตูเกอลูกกงซุลอเมริกันที่เคยเข้าไปกรุงเทพ ฯ พร้อมกับเยเนราลกราน มาหาแม่เล็ก แล้วไปการริเชบชั่นที่คอเวอนเมนต์เฮาส์ เขากั้นราวแลปูพรม ตั้งเก้าอี้ไว้ที่ริมทางที่จะลงไปลอนชั้นกลาง เจ้าเมืองและท่านผู้หญิงคอยรับ ถ่ายรูปหมู่แล้วสักครู่หนึ่ง คนมาลงรถที่น่าเรือนแล้วเดิรผ่านไป กับตันฮาเบิดเอดิกงคอยบอกชื่อ ต้องคอยวิ่งถามกันกาหลเพราะคนมากเกือบ ๓๐๐ คน ตามปรกติที่มีสามวิกครั้งหนึ่งเคยมีเพียง ๑๗๐ เปนอย่างมาก พอหมดแล้วเลยไปกินของที่ลอนชั้นบน แล้วเราไปเดิรตรวจตามที่นั้นรอบ แม่เล็กอยู่กับท่านผู้หญิงแล้วจึงตามไปกลับมาพลบ

วันนี้ไม่ได้ลงไปกินเข้าเขียนหนังสืออยู่จน ๑๐ ทุ่ม ดูคนสิงคโปร์ต้องการที่จะพบมาก มาเซ็นชื่อมากขึ้นทุกวัน

๑๑

เมืองสิงคโปร์

วันที่ ๑๙ พฤษภาคม

เช้า ๔ โมงไปที่ชาเตอร์มาแคนไตลแบงก์เพราะเขาอ้อนวอนให้ไปที่นี่ดูเงินเหลือน้อยกว่าฮ่องกงเซี่ยงไฮ้ การอื่นก็ดูเขาเหมือนกัน แลให้เงินบาทหนึ่งเหมือนกันด้วย ดื่มสำหรับที่แบงก์แล้วไปห้างเกลลีแลวอลช์

รูปหมู่ถ่ายที่คอนเวอนเมนต์เฮาส์ เมืองสิงคโปร์ วันที่ ๑๘

๒๙
ร.ศ. ๑๑๕

รูปแต่ซ้ายไปขวา

๑ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์ ๒ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ (กรมหมื่นพิชัยมหินทโรดม) ๓ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพิษณุโลกประชานาถ (สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ในรัชกาลที่ ๖) ๔ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนลพบุรีราเมศวร์ (กรมหลวง) ๕ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๖ เซอรชาลส์มิชเชล เจ้าเมืองสิงคโปร์ ๗ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ (สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงนครราชสิมา ในรัชกาลที่ ๖) ๘ สมเด็จพระ (ศรีพัชรินทรา) บรมราชินีนาถ ๙ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) ๑๐ เลดี มิชเชล ภรรยาเจ้าเมืองสิงคโปร์ ๑๑ เจ้าจอมมารดาชุ่ม ๑๒ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ (กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์) ๑๓ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าวลัยอลงกรณ์ (สมเด็จพระราชปิตุจฉา เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงเพ็ชรบุรีราชสิรินธร ในรัชกาลที่ ๘)

ซื้อสมุดต่าง ๆ แลมเบิดแต่งทูตให้มาเชิญไปต้องยอมถ่ายรูป ๆ หนึ่ง แล้วไปห้างแกส กลับมากินเข้าบ่าย ๓ โมงขึ้นรถไปนิวฮาเบอร คือตันยงปากา ลงไปในเรือเมล์ฝรั่งเศสคอมาดองแลออพี่เซอร์ออกมารับแน่นที่เดียว ชักสแตนดาด พาเข้าไปที่ห้องกินเข้า นำบรรดาที่โดยสานชั้นผู้ดีมาหาหมด วันนี้เปนเราตกลงไม่ผิดกันกับแม่เล็กมากนัก คนทั้งห้องยกพวกเราเสียแล้ว มีพูดอังกฤษได้คนเดียวแต่กงซุลฝรั่งเศสซึ่งมาส่งด้วย มีเจ้าพนักงารตรวจการอินโดไชนากับเมีย ว่ายศเสมอเยเนราลอยู่ในหมู่นั้นคนหนึ่ง แต่งเต็มยศรับ มีการเลี้ยงไอสครีมแลแชมเปน ดื่มให้เราดื่มให้เรือดื่มให้คนไปถึงสามครั้ง อยู่ข้างจะหนักหน้า ขึ้นไปเดิรดูตลอด ไปเหนี่ยวกันอยู่บนตพานนาน คนโดยสานมากเกินปรกติ ตั้งเก้าอี้แต่ท้ายไปจนตลอดหัว กว่า ๑๕๐ คน ทึ่งกันเปนกำลัง ทั้งคนที่ไปส่งด้วยเดิรเบียดกันไปทั้งลำ เรือฝรั่งเศสเล็กกว่าเรือเยอรมันที่เคยดูครั้งก่อน เรือเมล์เยอรมันลำนั้น ๖๐๐๐ ตัน เรือสคาเลียงลำนี้ ๔๐๐๐ ตัน แคบกว่าเรือมหาจักรีแต่ยาวกว่า เจ้าเมืองให้ไปรเวตสิเกรตารีไปส่ง พูดกันเอ่ยถึงเรื่องว่าไม่มีคนพูดอังกฤษได้ในเรือ แล้วเปนการเดือดร้อนกันนัก แก้แล้วแก้เล่าหลายทอดไปร้องให้ออกงาร แต่พวกเหล่านั้นทำอาการกิริยาดีมาก ด้วยเปนธรรมเนียมเขา คอมาดังแลกงซุลสัญญาแล้วสัญญาเล่าเปน ๔ ครั้ง ว่าจะเอาธุระให้ดีถึงรับอาสาเปนพ่อ กลับขึ้นมาที่ท่าแล้วยังให้ตามขึ้นมาบอกอีก นั่งอยู่ที่ตพานจนเรือออก คนที่เคย ๆ ไปว่าไม่เคยเห็นรับรองแขงแรงเช่นนี้ ลงเรือข้ามไปที่เกาะเบรียนดูโรงคลวงถลุงแร่ของสเตรตเทรดดิงกำปนี เขาทำได้ตลอดปี ถลุงได้ดีบุก

บริสุทธิถึงวันละ ๑๕๐๐ ปึกน่าดูมาก แต่ร้อนเหลือกำลัง ดูโรงตรวจแร่ แล้วกลับมาขึ้นยอนสตอนเบีย แต่แม่เล็กกลับมาทางบก เพราะร้องไห้ ซมซาน เรากลับมาถึงทุ่ม ๑ ประเดี๋ยวก็กินเข้า

วันนี้อยู่ข้างเมื่อยเต็มที พระยาอภัยรณฤทธิ์[๑] กลับมาลุกไม่ขึ้น รายามุดาไปด้วยตลอดเวลาจนกลับ

๑๒

เมืองสิงคโปร์

วันที่ ๒๐ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๕

วันนี้ตื่นสายเพราะเมื่อคืนนี้เหนื่อยเต็มที มีคนมาหาอีกหลายคน จนเกือบเที่ยงจึงได้ไปดูที่ทำน้ำแอเรียดแลโรงพิมพ์ที่นั้น วันนี้ขัดขาเต็มที แม่เล็กไปโรงพยาบาลแต่เช้าให้เงิน ๕๐๐ เหรียญ สำหรับตั้งหอสมุดของคนเจ็บ เรียกว่ากวีนออฟสยามไลบรารี แล้วมาพบกันที่นี้ หนังสือพิมพ์สเตรสไตม์ส่งทูตให้มาเชิญไปดูการทำหนังสือพิมพ์ ต้องตกลงที่หนังสือพิมพ์ฟรีเปรสด้วย ให้เสมอหน้ากัน มีของแปลกอยู่ที่โต๊ะเขียนหนังสือของเอดิเตอร์ฟรีเปรส เขาทำกระเดื่องชักพัดมีไม้ ๓ ท่อน ๆ ล่างสำหรับถีบ อีก ๒ ท่อนมีบานพับโยงติดกับพัดมีขอเหล็ก ๒ ตัวแขวนกระเดื่อง เขียน

---

(๑) พระยาอภัยรณฤทธิ์ (เวก ยมาภัย) นายพลตรีราชองครักษ์

หนังสือพลางถีบพลางเบาที่สุดแลง่ายที่สุดที่จะทำ ได้ข่าวชิฟยัสติศคอกได้เปนไนต กลับมาแวะดูร้านตัดผมประเดี๋ยวหนึ่งเพราะอยู่ริมทางที่มา แล้วรีบกลับมาบ้าน ตระเตรียมพลการใหญ่ บ่าย ๔ โมง ๔๕ ถ่ายรูปหมู่พวกเราแล้วรับแขก เรามีโต๊ะของกินมากกว่าที่เกาเวอนเมนต์เฮาส์ แต่กระนั้นโต๊ะสำหรับเกาวนายังกินกันเสียเตียนต้องจัดมาใหม่ คนมามากกว่าที่เกาเวอนเมนต์เฮาส์ ผู้หญิงที่ไม่ได้เห็นหน้าที่โน่นหลายสิบคนที่จะอยากมาดู ที่ไม่ได้ไปโน่นเห็นจะเปนด้วยเรื่องเครื่องแต่งตัวไม่แล้ว ดูเหมือนแต่งใหม่ทั้งสิ้น ผู้ชายมีที่ไม่ได้ใส่เสื้อฟรอกโก๊ตคนเดียวเท่านั้น เลดีมิชเชลเอาบุเคกล้วยไม้มาให้แม่เล็กทำงามนัก มีเมียลิยิสเลติฟเคาน์ซิลเลอคนหนึ่งเอากระเช้าดอกกุหลาบเหลืองมาให้ ของเขาดอกใหญ่ ๆ แลมีกลิ่นหอมผิดกับที่บ้านเรามาก เห็นจะเปนปูนแรก ดูสบายดีกันทั่วหน้า หมดคนแล้วปลูกต้นไม้ตกลงกันเปนใช้ต้นโพธิ์ เราปลูกต้นหนึ่งแม่เล็กปลูกต้นหนึ่ง ตะกร้าแต่งดอกไม้ใบไม้งามราวกับโถยาคู ต้องจับมือวันนี้ทั้งไปทั้งมาไม่ต่ำกว่า ๔๐๐ คน เกือบมือโตเช่นเมียเปรสิเดนต์อเมริกา เข่าก็ค่อนอยู่ข้างจะฟกรู้จากที่ออฟพี่ศหนังสือพิมพ์ว่า เดี๋ยวนี้เกือบจะไม่มีพูดเรื่องอื่นกัน หนังสือพิมพ์ถึงแย่งกันซื้อ ค่ำไปดินเนอร์ที่เกาเวอนเมนต์เฮาส์มีสำหรับให้แม่เล็กพวกเรา ๖ คน แม่เล็ก นางชุ่ม กรมดำรง รพีแลกงชุล ข้างเขามีผู้หญิง ๕ คน ๖ ทั้งเมียเจ้าเมือง รวมกันทั้งสิ้นประมาณ ๑๖ หรือ ๑๘ เปนอย่างคุ้นเคยเรียบร้อย เมียท่านเจ้าเมืองศรัทธาที่จะไปตามแม่เล็กดูโรงเรียนผู้หญิง ๓ แห่ง แลขอให้ไปกินเข้าเช้าที่บ้านอิกครั้งหนึ่งด้วย กลับมา ๕ ทุ่ม

๑๓

เมืองสิงคโปร์

วันที่ ๒๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๕

วันนี้การใหญ่อีกวันหนึ่ง ต้องรีบตื่นขึ้นกินเข้าแต่เช้า ๓ โมง ๑๕ มินิต ไปที่ยอนสตันเพี้ย ใส่เสื้อขาวแต่เจ้าเมืองนัดให้เอาเสื้อฟรอกโก๊ตกับหมวกต๊อบแฮ็ตไปด้วย ตัวแกเองนั้นเคร่งอย่างยิ่ง แต่งไปก่อนถึงเรียจึงผลัด ลงเรือสติมลอนช์ไปขึ้นเรือซีเบล(๑) ออกจากท่า ๓ โมงครึ่ง เดิรช้าเต็มทีด้วยท้องเรือสนับทึบจับหนาถึงกำหนดเข้าอู่ รู้ว่าเราจะมาจึงให้รอไว้ แล่นไปเข้าช่องท้ายเกาะเหนือที่ศิลาแดงใหญ่หน่อยหนึ่ง ตามทางที่ไป ฝั่งยโฮไม่ใคร่จะมีอไร เปนที่รก ๆ โดยมาก แต่ข้างสิงคโปร์มีบ้านหย่อม ๆ ห่าง ๆ มีที่อาบน้ำหลายแห่ง แม่น้ำย่อม ๆ มีทั้งสองฟาก ที่เกาะแห่งหนึ่งว่ามีเสือชุม ไปถึงเมืองยโฮที่เรียกว่ายโฮบารุ ดูตึกรามไม่สู้มาก เมื่อขึ้นไปบนบกก็ได้เห็นจริงว่าน้อยกว่าเมืองไทร จอดที่น่าอิสตานา มีที่เนินสูงแห่งหนึ่ง เรือนฝรั่งเจ้าพนักงารของอังกฤษตั้งอยู่บนนั้น สลุตเปน ๒ คราวเห็นจะสำหรับเกาเวอนเนอคราวหนึ่ง มีเรือสติมลอนช์มารับ คนหนุ่ม ๆ คนหนึ่งเห็นจะชื่อดอดหรือดัน เปนนายทหารกับใครอีกคนหนึ่งติดตราคอมมานเดอ อีกคนหนึ่งใส่แกรนครอศ แต่เดิรเปนลำดับกันเช่นนี้ ได้ถามเมื่อขากลับว่าเปนญาติวงศหรือ ก็รับรวม ๆ จะแน่ไม่แน่ไม่ทราบ เปลี่ยนเครื่องแต่งตัวลงเรือไปขึ้นที่ตพานใกล้บันได มีสุลต่านกับอาว์ เรียก

(๑) เรือซีเบลเปนเรือย๊อตสำหรับเจ้าเมืองสิงคโปร์

อุนกูโมหเมดกาหลิบ กับอุนกูสุไลมาน แลเครื่องยศต่าง ๆ คอยอยู่ที่นั้น เมื่อลงเรือสลุตอีกครั้ง ๑ ธงสแตนดาดไปชักต่อเมื่อใกล้จะถึง ธงยโฮท้ายเรือเหมือนธงอังกฤษ เปลี่ยนแต่ไม้กางเขน เปนพระจันทร์กับดาว ธงสแตนดาดเปนพื้นขาว พระจันทร์แลดาวน้ำเงิน เดิรขึ้นบกมีคนถือหอก ๒ คู่ ถือกระบอง ๒ คู่ อไรก็ไม่รู้รูปเปนใบโพด้ามยาวไปน่าทีเดียว เครื่องแห่เหล่านี้ด้ามเงินคอกาไหล่ทอง ข้างหลังมีคนแบกดาบคู่ ๑ ไปที่ท้องพระโรงยืนที่น่าโธรน พวกเกณฑ์แห่นั้นยืน ๒ แถวอย่างตำรวจ เจ้าแลขุนนางยืนข้างน่า คนหนุ่มที่ลงไปรับเปนผู้ขานบาญชีเสียงดังเหมือนขานเบี้ยหวัด เราจับมือเสมอชั้นดาโต๊ะผู้ใหญ่ ๆ มีประมาณสัก ๓๐ คน มีฝรั่งหลายคน ยุนิฟอมนั้นต่าง ๆ กัน มีติดตราโดยมาก การรักษาที่ของเขาดีมาก ที่นี้ไม่สู้หรูหราเหมือนสิงคโปร์แต่ดูท่าทางดีแลรักษาสอาด ด้วยธรรมเนียมของสุลต่านที่ตาย(๑) ตลอดจนคนนี้ เรือนที่ทำขึ้นไว้ไม่ได้อยู่สำหรับแต่รับแขก ที่บันไดด้านหลังมีแผ่นศิลาสลักเปนอาร์มอย่างต้ามหงงซึ่งนึกขึ้นใหม่ในตึกมีรูปภาพหลายอย่าง เช่นรูปเจ้าแผ่นดินอังกฤษเก่า ๆ ตั้งแต่ยอชที่หนึ่งถึงวิลเลียมที่สี่ เปนรูปขนาดเล็ก หว่างประตูมีรูปใหญ่กวีนวิกตอเรียกับผัว ปรินซออฟเวลส์กับเมีย ดุกออฟเอเดนเบรอกกับเมีย ห้องกินเข้าอยู่ชั้นล่าง เครื่องโต๊ะที่ตั้งแรกเข้าไปเห็นเข้าใจว่ากาไหล่ ต่อเขาบอกจึงรู้ว่าทอง แต่ถ้าไม่ได้เคยเห็นตัวอย่างเครื่องโต๊ะสำรับนี้ ที่ทำสำหรับหลอดอะไรผู้หนึ่งซึ่งส่งมาบอกขายแล้วก็ยังเห็นว่าทองไม่ได้เลย มีพานมีรย้าเทียนตั้งเต็มโต๊ะกว่า ๓๐ ชิ้น เรากับกรมดำรงนั่งข้างสุลต่าน

(๑) สุลต่านอาบูบะกะบิดาของสุลต่านอิบระฮิมที่รับเสด็จ

คอเวอนเนอกับรายามุดาเมืองไทรนั่งคนละข้าง คนนั่งโต๊ะไม่น้อยกว่า ๔๐ คน เลี้ยงอย่างฝรั่ง แต่เมื่อกินเข้ามีแกงเรียกว่าแชมโบลเปนกับเข้าแขกต่าง ๆ อิก ๘ สิ่ง นั่งโต๊ะนานสัก ๒ ชั่วโมงครึ่ง คอเวอนเนอจะมาคอยส่งที่เรือต้องกลับก่อน แต่เวลากินเข้าได้สักครึ่งหนึ่ง สุลต่านลุกขึ้นยืนพูดภาษาอังกฤษคำเดียวว่า เวลคัมฮิสมายิสตีคิงออฟสยาม แล้วดื่ม เราตอบภาษาอังกฤษบ้าง กล่าวถึงที่ได้เคยชอบพอกับสุลต่านที่ตาย เดี๋ยวนี้มีความยินดีที่จะได้รู้จักชอบพอกับสุลต่านคนใหม่ต่อไป เพราะเมืองยโฮ มีเขตรแดนติดต่อกับหัวเมืองของเราควรจะเปนไมตรีรักใคร่กัน จะเปนเครื่องป้องกันการที่จะเข้าใจผิดต่าง ๆ แลช่วยกันบำรุงการค้าขายให้เจริญ เวลาพูดได้เคาะโต๊ะถี่ ยังนั่งโรเรอยู่อิกนาน ต้องขอเลิก เกาเวอนเนอแกเห็นเวลาเย็นแต่ก่อนจะไม่ให้เที่ยว เราไม่ยอมว่าได้มาทั้งทีกินเข้าแล้วจะไปไม่คุ้มเหนื่อย จึงตกลงเปนอันเที่ยว ขึ้นรถเล็กแต่ของเขาเรี่ยมมาก ที่จริงมันสมควรที่จะนั่ง ๒ คนเราชวนสุลต่านขึ้น แต่เห็นจะเปนด้วยเรื่องกลัว จะให้ชี้แจงการไม่ใคร่สนัด ตกลงเปนจับตัวตากงซุลขึ้นด้วย นั่งขาคร่อมกัน แดดยังร้อนอยู่ แต่ตกลงกันเบิดประทุนเอาร่มกั้น ไปตามถนนริมน้ำแลวนเข้าไปข้างในบ้าง มีที่โรงโปลิศโปสต์ออฟพิศแลคลับ เปนตึกเล็ก ๆ พื้นดินยังเปนที่ลุ่มน้ำทเลท่วมถนนยกขึ้นสูงโดยมาก แวะดูทอผ้าโสร่งที่โรงจากข้างบ้านย่าของสุลต่าน แล้วอ้อมมาทางสวนหลังบ้าน ไม่มีอะไรที่สวน กลับมาถ่ายรูปที่สนามข้างเรือนแลมเบิดตามไปด้วย ตั้งแต่ขึ้นรถไปจนกระทั่งถ่ายรูป ดูค่อยคุ้นเคยขึ้นมาก พูดเรื่องอื่นดูไม่ใคร่สนุกเหมือนเรื่องม้า กลับมาลงเรือบรรดาที่มานั่งโต๊ะตามลงไปส่ง สุลต่านเปนผู้ร้องให้เชียมีสลุตอีก

ครั้งหนึ่ง ข้ามฟากมาขึ้นที่เกาะสิงคโปร์เกือบจะตรงกันข้าม ลืมที่จะกล่าวถึงสุลต่านแต่งตัว แต่งอย่างทหารบึนใหญ่อังกฤษตรง ๆ แต่หมวกเปนอย่างแขก ตพายกระบี่ประดับเพชร์พลอย ใช้สร้อยคอไม่มีสายตพาย ตาอาว์ใส่เสื้อติดแถบทองอย่างเก่า ใส่สายสร้อยสองสายมียี่ก่าเพชร์ที่หน้า หน้าตาท่าทางเหมือนทิพเสนา นุช อยู่ข้างอย่างเก่าเต็มที่ อีกคนหนึ่งที่นั่งข้างเราใส่เสื้อดำดุมสองแถวเกลี้ยง ๆ ใส่สายตพายเหลือง ถามดูได้ความว่าเปนเจ้าชั้นที่สอง ยุนิฟอมเจ้าอย่างเก่าเหมือนกัน เปนคนเคยไปยุโรปด้วยท่าทางเปนฝรั่งแต่อยู่ข้างกันดารในการพูดด้วยต้องมีล่าม เปนแต่เยซเก่ง คนทั้งหมดเห็นแหลมอยู่กว่าเพื่อน คือดาโต๊ะมนตรีที่เปนไปรมินิสเตอร ท่าทางก็เปนขุนนางอย่างเก่า แต่กิริยาเปนคนชำนาญการงารมาก คอเวอนเนอก็สรรเสริญว่า เปนคนฉลาดแลซื่อตรงต่อนาย รักษาความลับไม่ให้แพร่งพรายยุนิฟอมพลเรือนก็เหมือนกับทหารแต่ใช้บั๋กลายยิบ ๆ มีทหารคนเดียว แต่คนหนุ่มนั้นเท่านั้น กระบี่ใช้ต่าง ๆ ตั้งแต่กระบี่ทหารไป จนเสน่าพลเรือนขึ้นฝั่งสิงคโปร์มีตพานหินแลโรงโปลิศ ถนนทำดีนัก ตั้งแต่ท่ายโฮเข้าไปจนถึงเมืองทาง ๑๔ ไมล์เศษ มาชั่วโมงครึ่ง ค่ำกลางทาง มีที่เปนป่าอยู่ตอนใกล้ยโฮหน่อยหนึ่ง ต่อเข้ามามีสวนผลไม้มังคุดแลเงาะเปนพื้น ใกล้เข้ามาอีกมีบ้านเรือนคนมีวัด ไม่ได้เปนที่ดินเปล่าตลอดถึงตพานทุ่มหนึ่งมีคนมาคอยส่งหลายคน ลงมาเรือคอยรับคอเวอนเนอยังไม่มาถึง ต่อ ๒ ทุ่มจึงได้ถึง กริ้วเรือเต็มที่ "นุ่งสมบั๋ก" ขึ้นมาอิก ดูแกศรัทธามาลาจริง ๆ เมื่อจะไปบอกว่าการที่ต้อนรับทั้งนี้ใช่ว่าจะรับสักว่าเปนกิง รับโดยความชอบพอในตัวเรามาก พูดอย่างน้ำตากบอย่างฝรั่ง ไปกลางทางเปนธุระ

รักษาพยาบาลอย่างเรากันเอง นั่งคุยนอนคุยกันไปตลอดทาง ฝ่ายท่านผู้หญิง วันนี้ไปโรงเรียนกับแม่เล็กทั้ง ๓ แห่ง ให้เงินโรงเรียนมิศกุ๊ก ๑๐๐ เหรียญ โรงเรียนรัฟเพิลแลคอนเวนแห่งละ ๒๐๐ เหรียญ ส่งสร้อยคอเหรียญทองไปให้ท่านผู้หญิงด้วย วันนี้ทั้งไปทั้งมาถึง ๑๐ ชั่วโมงเหนื่อยแลหาวนอนเต็มที มาตามทางจะหลับตาเสียให้ได้ วานนี้ให้สัญญาบัตรแลตราตั้งมิศเตอร์แอนเดอซันเปนพระพิเทศพานิชสยามวิชิตภักดี กงซุลเยเนราล วันนี้ตั้งตนบูเกียดลูกพระยาอนุกูลแลน้องพระขจรเมืองภูเก็จแลลูกพระยารัตนเศรษฐีเปนหลวงสามคน

(ตอนที่ ๓ เสด็จจากเมืองสิงคโปร์ ไปเกาะชวา)

๑๔

เรือมหาจักรี
วันที่ ๒๒ พฤษภาคม

เมื่อคืนนี้หลับไม่มีสมประดี จนเช้าโมงครึ่งออกเรือไม่ได้รู้สึกเลย ทั้งเรือรบอังกฤษสองลำเรือรบยี่ปุ่นลำหนึ่งสลุต คราวนี้สลุตด้วยปืนใหญ่ ซ้ำไปก็ไม่ตื่น คอเวอนเนอให้โกโลเนียนสิเกรตารีลงมาส่งแต่ย่ำรุ่งเขาไม่ปลุก ตื่นต่อ ๔ โมงเช้าเห็นเรือเข้าช่องเรียวแล้ว นึกยอตัวเองว่าจำแม่นแผนที่สองฟากที่ลองนึกดูในใจว่าเปนอย่างไรเมื่อมาคราวก่อน(๑) ไม่ได้ลืมเลยถูกทั้งนั้น การที่จำแม่นคงจะเปนด้วยยังเด็กอยู่อย่างหนึ่ง มาเรือพิทยำเปนดาดฟ้าชั้นเดียวไม่มีเก๋ง นั่งแหงนมายังค่ำด้วยในท้องเรือร้อนอีกอย่างหนึ่ง ว่าที่จริงมาวันนี้ลมก็มีเสมอแต่งตัวก็บาง แต่ร้อนเรื่อยอยู่เสมอ เปนด้วยอากาศสูญกลางโลกเท่านั้นเอง สังเกตได้ว่าที่สิงคโปร์ถอดเสื้อร้อนกว่าใส่เสื้อ แต่เรื่องแพรแล้วถูกไม่ได้ ลองใส่เสื้อเชิ๊ตแพรฤๅเสื้อแพรชั้นนอกร้อนเหมือนผิงไฟ เสื้อผ้าขาวฤๅเสื้อสักลาดสบายกว่า

รับหนังสือบางกอก เปิดออฟฟิศตั้งแต่กินเข้าแล้วจนบ่าย เสร็จแล้วออกไปข้างนอกหน่อยหนึ่ง กลับเข้ามาอ่านหนังสือเรื่องไปเที่ยวยาวาของมิศเตอร์วอสโปรดแต่งตีพิมพ์ ปี ๙๓ ค่อยได้เรื่องได้ราวมากเยี่ยมเข้าไปได้

---

(๑) คือเสด็จไปคราวแรก เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ ล่วงเวลามาได้ ๒๗ ปี

ครึ่งหนึ่ง แล้วคงสำเร็จในพรุ่งนี้หรือมรืนนี้เปนอันทันก่อนขึ้นชวา เพราะเราเลื่อนวันไม่ขึ้นที่ ๒๔ ด้วยเปนวันอาทิตย์ คิดจะแวะที่มุนตกซึ่งเปนตำบลใหญ่ในเกาะบังกา ไม่มีคลื่นจนลืมไม่รู้ว่ามาในเรือ เมื่อออกช่องเรียวแล้วจึงมีเล็กน้อยพอรู้สึก

๑๕

เรือมหาจักรี

วันที่ ๒๓ พฤษภาคม

เรือถึงแหลมไลต์เฮาส์เกาะบังกาเวลาเที่ยง ไลต์เฮาส์นี้สูงเท่าพระ-ปรางค์วัดอรุณ มีเรือนมีเสาธง เรือผ่านสลุตธงพอเลี้ยวแหลมก็ถึงอ่าว แต่อ่าวนี้ไม่เปนที่บังอันใดได้นัก แลเห็นตึกบ้านเรือนน้อย ๆ เหมือนพระเจดีย์ แต่งเจ้าพนักงารขึ้นไปตรวจกลับลงมาบ่าย ๒ โมงเศษ บ่าย ๔ โมงขึ้นบกมีลูกกลิ้งเรือพัด ขึ้นลงจากเรือใหญ่อยู่ข้างจะยาก พอออกเรือไปคลื่นสาดขึ้นมาถูกรพีเบียกไปข้างหนึ่ง กรมสรรพสาตรถูกก้นหน่อยหนึ่ง รอดตัวที่ห่างฝั่งเพียงไมล์เดียว ตพานนั้นยาวมากไม่ต่ำกว่า ๑๐ เส้น ใช้เสาเหล็กพนักปลายเสาเปนราวเหล็ก พื้นปูกระดานไม้แก่น มีบันไดขึ้น ๓ ตอน เราไปขึ้นกลางย่านเพราะน้ำขึ้น แต่บันไดไม่มีราว อยู่ข้างกันดารในการขึ้นลง คั่นก็หลุดเสียคั่นหนึ่งด้วย มีแขกลงมาสัก ๒๐–๓๐ คน เจ๊กมีสักสองสามคน มีเด็กมาก อยู่ข้างจะแต่งตัวหรูกว่าพวกมลายู คือมีเสื้อสีชมพู

เปนพื้น มันตอมดูจริงอยู่แล แต่เราเดิรไปทางใดมันก็หลีกเอาหลังเข้าหา พนักตพาน การที่แต่งตัวเปนฝรั่งอยู่ข้างจะมีคุณ เพราะพวกนี้มันกลัวฝรั่ง ปราบกันไว้เสียราบ พวกในเมืองชวาไม่ว่าพบฝรั่งผู้ดีหรือไพร่ต้องนั่ง ที่ต้นตพานมีโรงเจ้าท่าแลโรงไว้พิมพ์ดีบุกโรงไว้สินค้ายาว ๆ ๑๓–๑๔ ห้อง หลายหลัง ผนังก่ออิฐหลังคามุงกระเบื้องทั้งนั้น ตกลงกันเดิรไปข้างซ้ายมือ ทิศตวันตก ซึ่งจะไปตลาดก่อนเพราะกลัวจะบิดเสีย ริมทางที่ไปมีเขื่อนหิน ก่อออกไปบังคลื่น เรือแขกเปนกำปั่นใบเล็ก ๆ จอดหลายลำ ถนนกว้าง สัก ๓ วาขึ้นไปหน่อยหนึ่งก็ถึงตลาด ลักษณเดียวกับสิงคโปร์ เปนตึก แต่ ต้องเข้าใจว่าบรรดาตึกทั้งปวงมุงกระเบื้อง ที่มุงเกี่ยวกันข้าง ๆ เรียกว่า กระเบื้องชวานั้นทั้งสิ้น ตลาดขายของสดเปนศาลาอยู่กลางถนนสองสาม หลัง แต่เวลาไม่เหมาะตลาดเลิกเสียแล้ว มีคนที่ถือของกลับไปบ้านมาก แลตลาดนั้นก็ว่าติดเปนวัน ๆ ด้วย ซื้อของตามร้านเกือบจะไม่มีอไรนอกจาก ของมาแต่อื่น แต่ถ้าเปนที่อื่นในที่ใกล้เคียงนี้ก็เปนใช้ได้ คือเกือกไม้ทำที่ ชวา ฝาชีสานมาแต่เกาะอะไรก็จำไม่ได้ เข้าสาร ๖–๗ อย่าง ได้ตะกร้า หวายอย่างหยาบกับอื่น ๆ อีกบ้าง ทั้งแมวด้วยตัว ๑ นก ๔ ตัว การซื้อ ของมิใช่ง่าย ถึงว่าพวกเราไปจะพูดมลายูได้ร่องแร่ง ก็ไปเกิดการใหญ่ ด้วยเรื่องใช้เงิน เขาเรียกริงิเราเข้าใจว่าจะเปนตุ๊น คือกิลเดอเอไม่ตกลง บอกว่าริงิอีก เอาเหรียญอังกฤษที่พวกมลายูเคยเรียกว่าริงิใช้ มันบิดเสีย ไม่เอา ๆ เหรียญใหญ่วิลันดาออกใช้ ตกลงเปนอันได้ความว่า เหรียญใหญ่ เรียกริงิ เหรียญเล็กเรียกตุ๊น ทองแดงเรียกเซน พิกัดแลกดังนี้ เงินเหรียญ ที่ใช้ที่สิงคโปร์ ๑๐๐ เหรียญ แลกเงินกิลเดอได้ ๑๓๐ ขึ้นไปหา ๑๓๕ มี

ราคาขึ้นลงเหมือนเงินปอนด์ ถ้าคิดประมาณหยาบ ๆ กิลเดอ ๑ อยู่ในราว ๕ สลึงเศษ เหรียญวิลันดาเหรียญใหญ่ที่เรียกว่าริงินั้น ๒ กิลเดอครึ่งเปนเงินไทยประมาณ ๔ บาทหย่อน ๆ แต่ขนาดเท่า ๆ กับเหรียญที่สิงคโปร์ เงินตุ้นเนื้อเลวเบากว่าน้ำหนัก ที่จะเอาไปใช้ที่อื่นไม่ได้ แต่เพียงการที่ซื้อของเข้าใจกันยากอย่างนี้ ข้อที่จะอยากรู้อไรต่อไปสำหรับที่นี้ เปนพ้นวิไสยที่จะรู้ได้ พบพวกทหารวิลันดาหลายคน ที่ติดตราเรือยอยู่เสมอดวงหนึ่งสองดวงจนสามดวงก็มีแต่จดไม่ติด ลองพูดฝรั่งอังกฤษแล้วฝรั่งเศสเล่าไม่สำเร็จทั้งสิ้น ตกลงเปนเรื่องที่จะรู้ด้วยหูไม่มีต้องเดากันเรือยไป มีบ้านจีนโต ๆ หลายบ้านที่ใหญ่กว่าเพื่อนนั้นกับบี่ตันฤาปลัดจีน แต่เสียใจที่เรือนไม่เปนอย่างจีนเลย เปนเรือนชั้นเดียวเบี่ดโถงตลอด ตั้งโต๊ะเก้าอี้ แลต้องเข้าใจว่าบรรดาโต๊ะในที่นี้กลมโดยมาก เก้าอี้โล้โดยมาก ที่เปนเก้าอี้เฉย ๆ น้อยนักน้อยหนา ใช่แต่เท่านั้น บางทีก็มีราวเหล็กเตี้ย ๆ อยู่รอบตีนโต๊ะ สำหรับอะไร คือถ้านั่งบนเก้าอี้โล้แล้วเอาตีนถีบราวเหล็กให้เก้าอี้โยกไปโยกมาครึ้บ ๆ ไปรอบโต๊ะ เครื่องแต่งที่ทำให้เห็นว่าบ้านเจ๊กนั้น มีแต่เหรียญกับกระดาษตัวหนังสือบี่ด กับสิงห์โตที่เว้นไม่ได้ คือสิงห์โตผอม ๆ หลังโกง ๆ ก่อด้วยอิฐถือปูนบ้านละ ๒ ตัว เรือนใหญ่สิงห์โตก็ใหญ่ขึ้น เรือนเล็กก็เล็กลง คนที่ลงไปดูที่ตพานเดิรตามหลังมาพวกหนึ่ง ไปตามทางเจอะเข้าก็เข้ากระบวรมากขึ้น ๆ จนเปนกระบวรแห่ แต่ดีที่ไม่อาจเข้าเบียดเสียดยืนดูอยู่ห่าง ๆ มีโปลิศดพายดาบยืนอยู่ที่นี่บ้างโน่นบ้างห่าง ๆ แต่ไม่เห็นเอื้อเฟื้ออันใด โรงยามโปลิศเปนกุฎีห้องเดียวมีเกราะไม้จริงแขวนทุกแห่งตามแผนชวาเช่นเคยเห็นมา ทางที่จะขึ้นไปที่อยู่พวกฝรั่ง ต้องขึ้นเนินเดิรอยู่

ข้างจะเหนื่อย มีต้นไม้เปนอาเวนนิวตอนสั้น ๆ อยู่ข้างจะงามใช้ต้นไทรกับต้นประดู่ทั้งนั้น ถ้าต้นไทรแล้วมีเพิ่นมีกล้วยไม้เกาะลำต้น เรือนไม่ใคร่มีหลังโตเหมือนของจีน แต่เตี้ย ๆ เบิดน่าโถงเหมือนกัน นึกไม่ออกว่ามันจะสบายอย่างไร ดูเหมือนจะร้อน แต่เอาเถิดไม่มีน่าต่างจะไม่เปนไร แต่ถ้ามีเจ๊กมาขายปลาปล่อยแล้วไม่ต้องชเง้อทีเดียว[๑] กล่าวได้ว่าที่สูงกว่าพื้นดินอย่างยิ่งเพียง ๒ ศอก คืบเดียวโดยมากมีต้นไม้บ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ ยืนอยู่ที่ถนนแลเห็นตลอดทั้งเรือน มีบ้านใหญ่ ๆ อยู่ ๒–๓ บ้าน คือบ้านเจ้าเมือง บ้านยกรบัตรเปนต้น มีที่เปนการก่อสร้างใหญ่ใหญ่อยู่ คือคุกสักเท่าคุกราชบุรี แลโรงทหารอยู่บนเนินสูงแลเห็นทางทเล ไม่ได้เข้าไปดูทั้ง ๒ แห่ง มีคลับแห่งหนึ่ง หลังนอกมีโต๊ะบิลเลียด หลังในเปนโรงละคอนมียกพื้นมีฉากแลกินเหล้ากินน้ำที่นั้นที่นี้ไม่มีโซดา ใช้น้ำแร่ปอลินารีส พวกชาวเมืองเรียกว่า "ไอยะบลันดา" แปลว่าน้ำวิลันดา เย็นมากเสียแล้วต้องเดิรกลับลงมา ยังมีถนนอิกหลายสาย ที่แลไปเห็นแต่รั้วไม่มีตึก หมายจะลงมาทางถนนที่เรียกว่าบริเย็น เห็นแต่เมื่อขาไป เปนทางตรงแลดูงามดีกว่าทุกทางคิดจะถ่ายรูปแต่ไม่สำเร็จ เลยหลุดไปเสียทางอื่น แต่ก็เปนทางสำคัญรู้ได้ด้วยมีเสาโคม ใช้ไม้เหลี่ยมตั้งโคมเหล็กวิลาศจีนตามธรรมดามีตเกียงน้ำมันปิโตรเลียมในนั้น ซึ่งมีแต่ถนนเดียวถึงน่าจวนเจ้าเมืองก็ไม่มี แต่ไม่เห็นค่อยจะมีบ้านเรือนคน เดิรประเดี๋ยวเดียวก็ถึงตพานข้ามคลองปาก

---

(๑) คำว่าขายปลาปล่อยเปนคำพูดกันมาแต่ในรัชกาลที่ ๓ หรือที่ ๔ สมัยโน้นเรือนใครปลูกเตี้ย ๆ ถึงระดูตรุษสงกรานต์ เจ๊กที่หาบถังปลาปล่อยเที่ยวขาย มักเยี่ยมหน้าเข้าไปถามทางหน้าต่าง ว่าจะซื้อปลาปล่อยหรือไม่ เรือนปลูกเตี้ย ๆ จึงเรียกกันว่าสำหรับให้เจ๊กขายปลาปล่อย

ออกทเลลงเขื่อนศิลา ซึ่งได้ถ่ายรูปไว้แต่เมื่อขาขึ้นไป เรื่องถ่ายรูปนี้เปน การมีคุณอย่างหนึ่ง ถ้าคนตอมมากนักเอากล้องถ่ายรูปตั้งลงเปนหยุดอยู่ ที่นั่นหมดเหมือนแม่เหล็ก

วันนี้ว่าเปนนักขัตฤกษ์หริรายา (พระยาวัน) มีเด็กคนหนึ่งแต่งตัว นุ่งโสร่งน่าเก็บทองเสื้อดวงทองใส่กำไลกว้างสักนิ้วกึ่งหัวไขว้กัน สร้อย ประแจและอะไรเรียกไม่ถูกขนาดพิศมรม้า กับอิกสายหนึ่งสวมคอหัวใส่ ปั้นจุเหร็ด ใช่จะแกล้งเรียก เบ่นปั้นจุเหร็ดจริง ๆ มีชายผ้าข้างท้ายทอยด้วย มีดอกไม้ทองปั๊กหลายดอก เครื่องแต่งตัวเหล่านี้ทำด้วยทองลายแทง ย้อมแดงทั้งสิ้น ตั้งพิธีถ่ายรูปอยู่ข้างจะประดักประเดิด ออกขี้ตะหนี่ ตัวหน่อย ๆ ผู้ที่กำกับนั้นก็กลัววิ่งราวเปนกำลัง เข้าไปใกล้จะดูลวดลายก็ ไม่ใคร่ยอมเหมือนกัน ต้องให้เงินตุ้น ๑ จึงสำเร็จ พวกที่มาดูทึ่งกันเปน กำลัง ยืนอมยิ้มอยู่รอบ เครื่องที่ใช้สำหรับขนของใช้วิลบาโรเลื่อนฤๅระแทะ ล้อเดียวจับคันเสือกไปทั้งสิ้น สำหรับคนขี่ก็มีเปนพื้นกระดานแอ่นขึ้นมา หลังมีที่พิงผ้าใบ เวลาขึ้นนั่งเหมือนนั่งเก้าอี้ผ้าใบ ครึ่งนอนครึ่งนั่งมี กระแชงคลุมอาการอยู่ข้างไม่สู้งาม แลมีท่าทางที่จะโค่นได้ง่ายด้วย แต่ ท่านเจ้าเมืองนั้นใช้แคร่กันยาคานเตอะตังแก้ไขแต่ให้มีเก้าอี้ในนั้น นอกจาก ยาน ๒ อย่างนี้แล้วเห็นรถ ๒ ล้อเล็ก ๆ หลังหนึ่งรอย ๆ เดียว เกวียนฤๅรถ ก็ไม่ทราบกว้างอยู่ การที่จะขนสิ่งของนอกจากวิลบาโรแล้ว ใช้เบ้คือตพาย ด้วยผ้าตั้งแต่สิ่งของลงไปตลอดจนเด็ก ตำบลนี้ในแผนที่เขียนว่ามินตก แต่ เห็นเขียนชื่อถนนแลสอบถามแขกได้ความว่ามุนตก[๑] เจ้าเมืองไม่อยู่ ตั้ง

(๑) ได้ยินว่าเมืองนี้อังกฤษตั้งขึ้นเมื่อครั้งได้เมืองชวาไว้คราวหนึ่ง เอาชื่อหลอด มินโต ผู้สำเร็จราชการอินเดียในสมัยนั้นมาให้เปนชื่อเมือง

แต่ขึ้นไปจนกลับไม่เห็นมีใครมาทักทายว่ากระไร แต่คนเรียบร้อยดีทั้งแขกแลฝรั่ง ไปทางใดคำนับกันเรื่อยไป ผู้คนดูไม่มากเขาว่าไปอยู่ในเมืองเสียหมด ที่เห็นทั้งสิ้นมีคนไม่เกิน ๒๐๐–๒๕๐ มีฝรั่งที่พบสัก ๒๐ คนไปได้ มีไม่ได้เปนทหารสัก ๓–๔ คน เมืองนี้เปนที่ทำดีบุก มีเขาใหญ่อยู่ข้างหลัง เห็นจะทำเชือกน้ำมันมาจากที่นั้น กลับมาถึงเรือค่ำจุดกรวดสีซื้อมาแต่บนบก ประภาคาร ๒ แห่งที่ปลายแหลมดวงโต ที่ต้นตะพานดวงเล็ก แต่ไม่หมุนทั้งสองอัน ตั้งแต่ลงเรือมากินเข้าไม่ได้ ยายโป๋[๑] กลัวบาปอ้ายกุ๊กไม่เอื้อ จะหาเป็ดไก่สักตัวหนึ่งก็ไม่มีหมดสิ้นเชิง เข็นเข้าไปก็ท้องขึ้นอยู่ข้างอิดโรยต้องหันลงไปหาของแห้งมาแต่บางกอก

๑๖

เรือมหาจักรี

วันที่ ๒๔ พฤษภาคม

ออกเรือแต่เช้ามืด วันนี้ฝนตกยังค่ำ ฟ้าร้องแลมีคลื่นต้องชักแตรหมอกหลายครั้ง อยู่ข้างแฉะไม่ใคร่สบาย ผ่านไลต์เฮาส์ ๒ แห่งต่อดึกฝนจึงหายแต่ยังชื้น

---

(๑) คุณหญิงโป๋ ภรรยาพระยาภักดีภัทรากร (โอจิว)

๑๗

เมืองบัตเตเวีย

วันที่ ๒๕ พฤษภาคม

เวลาเช้าผ่านเกาะหมู่ใหญ่ ๆ แลเกาะไลต์เฮาส์เข้ามาจนถึงที่อ่าวก่อใหม่ตำบลตันยองเปรียก เรือคาตชีปแลเรือรบวิลันดาสลุต ที่บนตลิ่งก็มีสลุตอิก เรือรบมีอยู่น้อยไป อยู่ที่อจินเสียโดยมาก เมื่อคราวก่อนมี ๗ ลำ รองเจ้าท่าแลนำร่องกับไวสกงซุลแลผู้ช่วย มิศเตอร์เกยีเนียดพี่ชายสิเกรตารีทูตที่เบอลินลงไปในเรือก่อน นำหนังสือพิมพ์ที่เขาแต่งขึ้นใหม่ว่าด้วยเมืองไทยลงไปส่ง แล้วเจ้าท่าลงไปนำโปรแกรมในการที่เจ้าพนักงารจะลงมารับเปนหมายรับสั่งไปให้ดู เวลาสายหรือเที่ยงพวกดิปุเตชั้นเปนขุนนางผู้ใหญ่บ้างผู้น้อยบ้าง ๘ คน แต่งเต็มยศลงไปรับ มีแอเดรศแลตอบแม่เล็กออกรับด้วย ขนของขึ้นบกก่อนมีพวกที่ให้ไปดูที่อยู่ก่อนหลายคน มีไชยันต์ (๑) เปนต้น เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่งขึ้นบก ที่ตันยองเปรียกนี้ห่างจากที่เราขึ้นแต่ก่อนมาก แลเห็นเรือนตะเกียงไกล ๆ คันที่ก่อไว้เตี้ย ๆ ไม่สูงกว่าน้ำนัก น้ำในนั้นก็ลึกแต่ต้องโกยอยู่เสมอ เพราะปากแม่น้ำลงที่นั้น น้ำไหลมาแต่เขาเชี่ยวมากโคลนลงไปเกรอะ การที่ทำนี้เสียเงินมาก แลคนตายตั้งพัน เพราะที่นี้เปนที่ลุ่มน้ำท่วม ไข้มลาเรียชุมนัก จนถึงเวลานี้บรรดาคนที่ลงมาทำงารต้องกลับขึ้นไปอยู่เมืองบัตเตเวียหมด มีแต่คนยามเฝ้าของอยู่เท่านั้น บรรดาเรือที่จอดในอ่าวนี้มีข้อห้ามไม่ให้นอนบนดาดฟ้าเพราะ

---

(๑) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย

เวลาดึกลมพัดผ่านที่ลุ่มนั้นมาก็จับไข้ เข้าไปข้างในเมื่อจวนจะถึงสเตชั่นรถไฟมีโรงไว้สินค้าหลังยาว ๆ เรียงเปนแถว ๕-๖ โรง มีอู่ลอยอยู่ในที่นั้นแต่ไม่ได้ดู เมื่อเวลาลงเรือสลุตอีกทุกแห่ง ที่ตพานคนแน่นทั้งฝรั่งทั้งแขกเชียดิดต่อกันไม่ใคร่มีเวลาหยุด แต่คนมุ่งหน้าดูพระยาอภัยรณฤทธิ์มากกว่าผู้อื่น เพราะแกแต่งยุนิฟอมเปนเยเนราล จนเวลามาขึ้นรถไฟก็ยังตะเกียกตะกายไปหาพระยาอภัยรณฤทธิ์กันมาก คนไปอยู่ที่นั้นนับด้วยพัน คงจะหมายพระยาอภัยรณฤทธิ์มากกว่าครึ่ง รถไฟที่นี้ผิดกับปากน้ำไม่มากนัก แต่ทางที่เขาทำดีกว่า ถึงทางรถไฟโคราชก็สู้ไม่ได้ วิธีพูนดินใช้ขุดคลองแลทำถนนรถเคียงข้างคลอง พูนถนนรถไฟสูงขึ้นไปอีกชั้นหนึ่งอย่างเช่นคิดทำในเมืองเราเช่นนี้ร้องกันว่าเปลือง แต่ที่แท้ได้ประโยชน์ถึง ๓ อย่าง ที่ปลายคลองเหนือสเตชั่นขึ้นไปทำล้อกกั้นน้ำ เวลาน้ำทเลไหลลงแห้งแต่ตอนล่างตอนบนน้ำเต็มอยู่ เรือเข็นข้ามล้อกได้เพราะเรือในคลองนี้ใช้มาก ตามหนทางปลูกต้นมขามรายตลอด รถเราพ่วงสุดท้าย บระมาณสัก ๒๐ มินิตถึงสเตชั่นที่เมืองเก่า ลงจากรถที่นั้น เพราะถ้าจะไปลงรถที่สเตชั่นบนก็ไม่ใกล้ขึ้นกว่าขึ้นรถมากับกงซุล ตรงมาที่เรือนซึ่งติดเนื่องกับโฮเต็ลอินเดียเรียกว่าโฮเต็ลอินดิสติเปนเดน เรือนเปนอย่างเตี้ยตามธรรมดา แต่ตกแต่งดียิ่งนัก ที่นี่ซาร์รุสเซีย เมื่อเปนซาร์วิส แลอาชดุกเฟอดินันด์ ที่เปนผู้จะรับราชสมบัติเมืองออสเตรียได้มาอยู่ มดำริชลิว[๑] มาคอยรับ มีดอกไม้เต็มไปทั้งเรือนกุหลาบต่าง ๆ รวมทั้งเหลืองที่เราได้ดีใจมากเมื่อเห็นที่สิงคโปร์ มีมากยิ่งกว่านั้นหลายเท่า ยังดอกไม้ที่เปนดอกไม้ยุโรปแท้ เช่นฟอเก็ตมินอตเปนต้น

---

(๑) ภรรยาพระยาชลยุทธโยธินทร์

มีหลายอย่างพ้นที่จะพรรณา เวลาเย็นไปเที่ยวรถกับแบรอนควาล ซึ่งเกาเวอนเนอเยเนราลจัดให้มาอยู่ด้วย ดูตามแถบเมืองใหม่ ที่ซึ่งจำได้คือคลับฮาโมเนีย วังเกาเวอนเนอเยเนราลด้านริมน้ำ สนามกิงสเปลน วอเตอ-ลูเปลน คลับคองคอเดีย วัดโปรเตสตัน เราคิดหลบวันอาทิตย์ วานนี้ไพล่ไปโดนฮอลิเดย์เข้าอีกในวันนี้ บรรดาที่สำคัญแลห้างทั้งปวงปิดหมด ได้พบเกาเวอนเนอเยเนราล รถสวนกันที่กลางทางเมื่อเวลาพลบแล้ว พึ่งจะลงมาจากยิบปานา เปนตำบลใกล้กับสินันทาลย เพราะเกาเวอนเนอเยเนราลแลบรรดาผู้ใหญ่ทั้งปวงไม่ใคร่จะได้อยู่ที่บัตเตเวีย ลงมาทำการเปนเวลาแต่เกาเวอนเนอเยเนราลมาเดือนละครั้งเพียง ๓ วันเท่านั้น ไปอยู่บุยเตน-ซ็อกทั้งสิ้น แต่ในเวลานี้เกาเวอนเนอเยเนราลต้องออกจากบุยเตนซ็อกไปอยู่ยิบปานา เพราะวังที่บุยเตนซ็อกหลังคาชำรุดมากต้องเรื้อลงทำใหม่ วังบัตเตเวียนี้ค่อนจะอยู่ข้างร้าง ๆ ซึ่งลงมาคราวนี้ใช่จะเปนวันกำหนด เปนอันลงมาเพื่อต้อนรับจึงพึ่งมาถึง มิศซิศวันดาไวค์ก็เจ็บไม่ได้ลงมา เพราะลงมาพ้นเวลา จึงได้กำหนดจะลงมาเยี่ยมต่อพรุ่งนี้ ที่นี้มีการเปลี่ยนแปลงมากในเรื่องก่อสร้างก็แต่อ่าวแลท่ารถไฟ นอกนั้นก็ไม่ใคร่แปลกอันใดนัก มีเอเล็กตริกไลต์ก็แต่เฉพาะเปนแห่ง ๆ เช่นที่โฮเต็ลนี้แลที่อื่นบ้าง ใช้แก๊ตหลอดแก้วโดยมาก แสงสว่างก็คล้ายกัน แต่เอเล็กตริกสีเหลืองไป แคสหลอดแสงไฟขาวงามกว่า แต่ไม่ใช้รายถนน เช่นสิงคโปร์ หรือจะใช้บ้างเรามาเวลาเดือนหงาย ยังไม่ได้เห็นจุดเลย คนดูที่สเตชั่นมากเต็มตลอดขึ้นมาจนถึงน่าเรือนที่อยู่ไม่มีเวลาเคลื่อนคลายเลย ตามธรรมเนียมที่เมืองนี้เรือนเตี้ย ๆ มักนั่งกันอยู่น่าเรือน ถึงอยู่ในเรือนคนถนนก็แลเห็นตลอด เขา

ว่าที่ลงไปคอยกันแต่ย่ำรุ่งก็มี มีเรือลงไปเที่ยวดูรอบ ๆ เรือมากที่น่าเรือนว่าเต็มมาแต่ ๕ โมงเช้าจนยาม ๆ แล้วยังไม่หมด ดูกันเหมือนดูละคอน แต่จะหาคนเมืองใดที่มีอัธยาไศรยดีดังคนเมืองนี้หายาก ถึงดูก็จริงแต่ไม่มีกิริยาหยาบคายเลย แสดงความเคารพเรียบร้อยทั้งสิ้น ผู้ที่ดูอย่างยิ่งนั้นเห็นจะไม่มีพวกใดขยันเท่าผู้หญิงวิลันดาที่สาว ๆ กองโต ๆ ดูพล่านเต็มไปทั้งถนน เกิดเหตุขลุกขลักหน่อยหนึ่ง ด้วยเรื่องหีบผ้าไม่มาถึง ต้องครองสำรับเดียวกันอยู่จนดึกก็มีจนสว่างก็มี คนขนของไม่ได้นอนยังรุ่ง เวลากลางวันเย็นกว่าที่สิงคโปร์ กลางคืนเย็นมากจะเรียกว่าหนาวในเมืองเราก็ได้ แต่ไม่ต้องถึงห่มผ้าหนา

(ตอนที่ ๔ เสด็จประทับเมืองบัตเตเวีย)

๑๘

เมืองบัตเตเวีย
วันที่ ๒๖ พฤษภาคม

เมื่อวานนี้นอนน้อยต้องตื่นไปมิวเซียม ๓ โมงเช้า เดิมทีเดียวกำหนดไว้จะไป ๒ แห่ง แต่หมดเวลาไปได้แห่งเดียว มีสภานายกกับกรรมการ ๗ คนเปนเจ้าของ มีทหารอยู่ในนั้น ๒ คน ไปที่มีรูปช้างอยู่น่าเขาทำฐานงามกว่าที่สิงคโปร์ ลวดลายสลักศิลาอย่างบาโรพุทโธ (บรมพุทธ) ที่มุขน่ามีพระพุทธรูปศิลาที่เอามาจากบาโรพุทโธ น่าตักศอกเศษ ๔ องค์ เปน ๔ ปาง สมาธิ มารวิไชย คันธารราฐหรือเทศนาธรรมจักร์ อิกปางหนึ่งนั้นไม่แน่ใจ แบพระหัตถ์ จะเปนรับหญ้าคาหรือรับสมอหรือรับมธุปายาส รูปร่างงามลักษณเปนพระอินเดีย มีพระเมาลีแต่หยักเปนตอนเล็กน้อย ไม่มีพระรัศมี ลักษณเหมือนพระคันธารราฐองค์ใหญ่แต่ไม่มีดอกบัว พระเศียรเล็กกว่าพระของเราทำฐานสูง มีเทวรูปแปลก ๆ มากแลปื่นใหญ่ซึ่งประดับประดาลวดลายเปนของอิสอินเดียกำปนีให้เจ้าแขกเก่า ๆ ปื่นหามแล่นบ้าง ปื่นจารงค์บ้าง เปนปากมังกรหลายบอก ห้องกลางไว้พระพุทธรูปที่มาจากบาโรพุทโธปางต่าง ๆ ขนาดต่าง ๆ องค์หนึ่งถ่ายพิมพ์ปูนไว้ มีอักษรจาฤกเปนภาษาสังสกฤต แต่ไม่ใช่ภาษาที่ถูกต้องดีทีเดียวนักเปนเยี่ยมกว่าทุกองค์ แต่องค์พระเดิมนั้นไปอยู่ที่มิวเซียมเมืองเบอร์ลิน

นอกนั้นมีเทวรูปมาก ที่เขาตั้งไว้เปนเครื่องประดับที่บาโรพุทโธก็มี ที่อยู่ในวัดพราหมณ์ซึ่งจำชื่อไม่ได้ก็มี ในที่ศาสนาพระพุทธแห่งหนึ่งพราหมณ์แห่งหนึ่งนี้ ว่ามีวัดแห่งละหลายสิบวัด แต่ประหลาดอยู่หน่อยหนึ่งออกไม่ใคร่เชื่อ ที่เขาว่าชวาถือศาสนาพระพุทธก่อนศาสนาพราหมณ์ ด้วยเหตุว่าศาสนาพระพุทธหมดก่อนศาสนาพราหมณ์ กลัวจะเรื่องปน ๆ กันอย่างเช่นบ้านเรา แต่ถึงว่าพราหมณ์ยังเหลืออยู่ที่หลังก็หมดสูญทีเดียวไม่มีในที่ใกล้เคียงเลย ศาสนาพระพุทธยังเหลืออยู่ที่เกาะบาลีถืออยู่จนทุกวันนี้ พวกเราทั้งปวงต้องการดูที่ห้องนี้มากกว่าที่ห้องอื่น ๆ ไปหลงอยู่เปนนาน แต่กระนั้นก็ยังดูไม่ทั่ว ต้องสักชั่วโมงหนึ่งหรือสองชั่วโมง แต่ท่านสภานายกเตือนให้ไปดูห้องอื่น ๆ นักถ้าหากว่าไม่ติดที่จะต้องกลับบ้าน ๔ โมง ตั้งพิธีกันเอาก็คงจะตกลงมีกรมการผู้หนึ่งซึ่งดูหนุ่มกว่าเพื่อนเปนคนรู้มากจริงๆ อ่านหนังสือในศิลาจาฤกคล่องเปรียะทีเดียว แต่ไม่มีเวลาพูดกันต้องไปดูห้องอื่น ในห้องข้างซ้ายตอนข้างนอกไว้ทองตราเงินตราต่างๆ ส่วนเมืองเรามีน้อยอย่างที่ไม่มีในนี้ เขาช่างหาจริง ๆ ได้รับสัญญาจะส่งให้อีก ห้องในเข้าไปอีกตอนหนึ่งเปนห้องสมุด มีหนังสือถึง ๑๕๐๐๐๐ เล่ม ปีกข้างขวามีสิ่งของต่าง ๆ ในเมืองชวาเขาเก็บได้มากจริง เปนอันได้ความอย่างหนึ่งที่เราจะกล่าวยืนยันได้แน่ ว่าปี่นจุเหร็จของเรานี้เราไม่ได้นึกขึ้นเอง เลียนอย่างชวาเปนแต่แก้ไขให้งามแก่ตาไทย เรื่องหนังก็ได้ความชัดเจนว่า ของเก่าเขาทำเปนรูปคนเหมือนหนังเราที่เปลี่ยนเปนรูปแขกต่าง ๆ เพราะเข้ารีดแขก ศาสนาห้ามไม่ให้ทำเปนรูปคน แต่คนชวาชอบดูหนังมากนักเปนการสนุกของคนทั่วไป ตั้งแต่เจ้านายลงไปถึงราษฎรพลเมือง ครั้นจะเลิกเสียก็ไม่มีอะไร

สนุกจึงยักรูปเสียไม่ให้เปนคน แต่คนที่ดูก็เข้าใจได้ว่ารูปนั้นหมายว่าคนนั้น เรื่องที่เล่นนั้นรามเกียรติแลมหาภารต เปนเรื่องใหญ่ที่เล่นทั่วไปเหมือนกับโขนแลหนังของเรา เรื่องเบ็ดเล็ดมีมากเปนเรื่องประวัติของเจ้านายเก่า ๆ ตั้งแต่ถือศาสนาพระพุทธศาสนาพราหมณ์ตลอดจนศาสนามหมัด เรื่องใหม่ ๆ ที่ฝรั่งเขาครอบครองเมืองแล้วก็มี แต่มักเปนเรื่องที่อัศจรรย์พิสดารเกินจริง ผิดกันกับเราที่เขาเล่นมีตัวเจ้าของเรื่องจริง ๆ โดยมากอาจจะจับเรื่องโน้นแลเรื่องนี้เข้าเทียบกันเอาความจริงได้ เพราะเมืองกระจายกันเปนเมืองเล็ก ๆ เหมือนเมืองหนึ่งไปรบเมืองหนึ่ง ต่างคนต่างว่าชนะกัน แต่คงมีเค้าเรื่องที่ข้อความต้องกันพอจะสอบเอาความที่ใกล้จริงได้ หนังนั้นเปนหนังกลางวันหนังกลางคืนเหมือนของเรา หนังกลางวันใช้ทองใช้สี หนังกลางคืนใช้ย้อมบรรดาเครื่องเงินเครื่องทองที่เปนเครื่องต้นเครื่องราชูปโภค เช่นบั้นจุเหร็จกระบี่หอกกฤช ประดับเพ็ชร์พลอยเปนของแขกบ้างของอิสอินเดียกำปนีให้บ้าง ประดับเพ็ชร์พลอยหรูหราต่าง ๆ มาก เครื่องทำพิธีของพราหมณ์แลเทวรูป เหมือนเช่นเราขุดได้เขาขุดได้นับด้วยร้อยพันกระดึงจงกลเทียนกรดเบญจคัพย์ ไม่ผิดกันเลยกับที่พราหมณ์ทำพิธีอยู่เดี๋ยวนี้นับด้วยสิบ ๆ เปนอันมาก ถ้าได้ไปวันละสัก ๓–๔ ชั่วโมงจะแต่งหนังสือได้เล่มหนึ่ง เรามีเวลาไม่ถึง ๖๐ มินิตต้องกลับ

เวลา ๔ โมงเกาเวอนเนอเยเนราลวันเดอวิกต์มาหา แต่งอิวนิงเดร็สติดตรา เพราะเราบอกรับเปนไปรเวต แต่เขามารถ ๔ ม้ากั้นกลดทอง เกาเวอนเนอเยเนราลคนนี้ เปนคนอยู่ที่นี่ถึง ๓๖ ปีมาแล้ว เปนผู้ใหญ่อัธยาศรัยดี รูปร่างสูงใหญ่ผิวไม่สู้ขาว แสดงความเสียใจในการที่ท่าน

ผู้หญิงเจ็บไม่ได้มาหาแม่เล็ก กลับไปแล้วแม่ทัพเรือได้ตรานกอินทรีแดงเมืองปรุสเซีย กับคอมมานเดอเรืออิกสองคนมาหา ต่อนั้นแม่ทัพบก ๓ คน แต่ผู้บังคับการสิทธิขาดไปอจิน บอกข่าวคราวเรื่องการรบเมืองอจิน เปนอันว่าได้ข่าวดีในวันนี้ ต่อไปพวกที่ปฤกษาราชการทั้งปวงมาพร้อมกันทั้งกองโต ต่อนั้นไปกงชุลเตอรกีแลผู้อื่น ๆ มาเนื่องกัน วันนี้มีทหารเดิรผ่านน่าโฮเต็ลมาเบตตะเลียนหนึ่งเป็นชวาทั้งนั้นท่านองจะมาอวด ดูแขงแรงดี แต่ไม่ได้ใส่เกือกทั้งสิ้น ทหารที่นี่เขาบอกว่าไม่ได้เกณฑ์ เปนคนจ้างทหารราบได้เงินล่วงน่าก่อนที่จะเปน ๓๐ เหรียญ กินอยู่นุ่งห่มของเกาเวอนเมนต์ ได้เงินรายวันอิกคนหนึ่งวันละ ๑๐ เซน ทหารม้าทหารปืนใหญ่ขึ้นตามอัตรา แต่ฝรั่งได้มากกว่านี้อิกเล็กน้อย เปนคนเกณฑ์ให้เปนทั้งสิ้น

๕ โมงเช้าไปเยี่ยมตอบเกาเวอนเนอเยเนราล เขาให้รถ ๔ ม้ามารับ ไปทางวังใหม่ เกาเวอนเนอเยเนราลลงมารับที่ต้นบันไดพาไปนั่งในห้องข้างซ้าย ที่เรือนนี้ผนังขาวแลปูศิลาขาวเพดานขาวปนทองเฟอนิเชอร์ขาวปนทองทั้งสิ้น ใส่ตรามหาสุราภรณ์ ซึ่งเราให้กรมดำรงเอาไปให้ดูดีใจมากขอบใจหลายครั้ง เราบอกขอพระพุทธรูปที่บาโรพุทโธตกลงยอมให้หมด พูดกันถึงเรื่องที่จะได้พบกันอิกต่อไปอิก ยังไม่เปนที่ตกลงแน่ ไนยหนึ่งข้างฝ่ายเขาจะมาหาเราที่การุต ฝ่ายเราจะไปหาเขาที่ชิบปานะ ถ้าเปนอย่างหลังเราจะต้องไปค้างที่สินันทาลยะ เพราะท่านผู้หญิงจะเลี้ยงให้แม่เล็ก ถ้าไปจะกลับการุตไม่ทัน ตกลงเปนจะไว้คิดแน่นอนกันที่บน กลับมากินเข้าแล้ว เวลากลางวันกำลังเขานอนดอดไปเที่ยวห้าง เปนเวลา

เงียบกว่าเวลาอื่น แต่เจ้าพวกห้างก็หนักมือ ถูกต้องปลุกบ้างก็มี เวลาเย็นขึ้นรถไปเมืองเก่า แถบนี้ยังมีเรือนอยู่มาก แต่เปนฝรั่งชั้นเลว ๆ ที่ร้างเหลือแต่กระบานบ้านเปล่าก็มีมาก เปนบ้านพวกแขกเปนพื้น มักจะอยู่กุฎีเจ้าเซนหรือเรือนเราธรรมดา มีสวนผลไม้แลสวนหมากพลูตลอดทาง บ้านกรมการแขกคนหนึ่งเปนใหญ่กว่าทุกบ้าน สำหรับรับเจ้านายแขกที่มาเมืองนี้ ถัดนั้นไปถึงบ้านเปนคนยุเรเชียนเปนกรมการมีใจมักใหญ่ใฝ่สูง ยุยงพวกจีนแลพวกเจ้านายแขกให้คิดประทุษฐร้ายต่ออิสอินเดียกำปนี บรรดาความลับของพวกวิลันดาเก็บไปบอกพวกศัตรูหมด เพราะพวกนั้นสัญญาไว้ว่าจะให้เปนใหญ่ พวกดัชไม่รู้ตัวล้มตายกันมาก จับกันอยู่นานจึงได้ได้ตัวเอาม้า ๔ ตัวผูกแขนผูกขาขับไปคนละทางแล้วตัดศีร์ษะเสียบไว้ มีศิลาจาฤกว่าเปนที่ฆ่าผู้นั้น ห้ามไม่ให้ปลูกเรือนหรือต้นหมากรากไม้อันใดที่นั้นร้างเหลือแต่กำแพงแต่ก็พังไปด้านหนึ่งแล้ว วันนี้เปนพึ่งแรกรู้ว่าหนังสือชวากับมลายูผิดกันมาก คือมลายูเขียนขวาไปซ้ายชวาเขียนซ้ายมาขวาตามธรรมเนียม เอาอย่างหนังสือเทวนาครีแต่ตัวกลม ๆ คล้ายหนังสือมอญหรือหนังสือลังกา ภาษาก็ผิดกันถึงไม่เข้าใจ แต่ตามเมืองท่าเหล่านี้ ใช้พูดภาษามลายูมาก ข้างในเข้าไปมีกว่า ๓๐ ภาษา แต่ภาษาซุนดาแลภาษาชวามากภาษาชวาเองนั้นก็เปนสองอย่าง ภาษาเจ้านายอย่างหนึ่งราษฎรอย่างหนึ่ง ออกจากที่นั้นเข้าไปในจังหวัดกำแพงเมือง ที่วังเกาเวอนเนอเยเนราลเก่าเปนเรือนดัชโบราณเดี๋ยวนี้ใช้เปนศาลชำระความ บรรดาที่พักทั้งปวงเปลี่ยนเปนคลัง กำแพงรื้อหมดเหลือแต่ประตู ๆ เดียวเปนอาชอย่างฝรั่งแล้วกลับมาทางถนนตลาดยักกัตตรา เปนบ้านพวกจีนตึกสองชั้นปลูกติดกัน

ตลอดทาง หลังคาปั้นลมจีน ต่อมาถึงบ้านฝรั่งเปนตึกสองชั้นทั้งสิ้น แล้วเข้าทางเดิม เมื่อแรกมาพวกพ่อค้าแลแบงก์ทั้งปวงอยู่ตามแถบนั้นทั้งสิ้นเปนตึกสองชั้นตลอดทาง เวลายังไม่มืดเลยไปห้างอย่างยะโศ ผเอิญไปถูกร้านที่มีหนังสือมาเชิญไว้ มันนัดพวกพ้องมาดูประมาณสัก ๖๐-๗๐ คน เปนผู้หญิงโดยมาก มีผู้ชายน้อยคนทีเดียว สักครู่หนึ่งก็มากขึ้น ๆ จนกลายเปนผู้หญิงสาวเต็มไปทั้งห้าง เดิรถึงต้องหลีกกัน แต่กิริยาดีที่สุด เราเดิรไปข้างไหนหลีกกันเปนทางแลคำนับโดยมาก พวกรุ่น ๆ ที่อยากดูอย่างรุ่งโรจน์ ถ้าเราไปหยุดอยู่ที่ไหนนานเดิรผ่านไปผ่านมาห่าง ๆ ทำเปนว่าดูของแต่ไม่ได้ซื้อหาอันใดเลย แต่งตัวผิดกว่าที่เดิรตามถนนใส่เสื้อแพรเปนพื้น พวกเจ้าของห้างก็แต่งตัวเดร็สโก๊ต ต้องซื้อของอย่างเปนพระเกียรติยศ ๒ สิ่ง แม่เล็กซื้อบ้างเล็กน้อย แล้วไปร้านตุ๊กตาก็มีคนเต็มอิก กลับมากินเข้าแล้วนอน

๑๙

เมืองบัตเตเวีย

วันที่ ๒๗ พฤษภาคม

เช้ารับแขกแล้วไปโรงเรียนอาตสกุลพึ่งตั้งขึ้นใหม่ได้สัก ๑๐ ปี กรรมการคอยรับ ๗-๘ คน มีตึกหลังเดียว นอกนั้นเปนเรือนหลังคามุงกระเบื้องฝากระแชงอ่อนทาปูนทั้งสิ้น มีคนเรียนประมาณสัก ๖๐ คน แต่เวลานั้นหยุดงาร มีแต่นำถวายตัวประมาณสัก ๓๐ คน เปนช่างไม้

ตอนหนึ่ง ช่างตีเหล็กตอนหนึ่ง ช่างเจาะแลย้ำเหล็กกับกลึงเครื่องทองเหลืองอิกตอนหนึ่ง ใช้เครื่องจักรเล็ก ๆ ดูก็ไม่แปลกประหลาดอันใด แปลว่าจะต้องการเงิน แต่ที่จริงเรื่องโรงเรียนเช่นนี้ เราพอใจได้คิดจะตั้งมานานแล้ว ติดอยู่อย่างเดียวที่จะทำอย่างไรจึงจะให้คนสมัคมาเรียนได้ โรงเรียนนี้ตั้งขึ้นด้วยเรี่ยรายแล้วเกาเวอนเมนต์อุดหนุนบ้าง นักเรียนมาเรียนเปนเวลาตั้งแต่โมงเช้าจนบ่ายโมง ๑ เลิก ไม่ต้องเสียอันใด แต่ของที่ทำแล้วขายได้ให้รางวัลเล็กน้อย เรียน ๓ ปีจบ แต่ต้องเรียนหนังสือมาก่อน อยู่ไม่ช้านักก็ได้กลับ แล้วไปห้างอย่างไม่มีเจ้าพนักงารนำ ซื้อของสำคัญได้ ๒ สิ่ง คือกฤชโบราณเล่มใหญ่ผู้กทองสลักลายงามนัก เหล็กข้างในก็ดี ว่าเปนของเจ้าแขกให้เกาเวอนเนอเยเนราลผู้หนึ่ง ตั้งแต่ปี ๑๘๒๖ ๗๐ ปีมาแล้ว อิกเล่มหนึ่งนั้นเปนมีดสั้นคร่ำทองลายดอกไม้เลื้อย ถามเจ้าของถึงชื่อแขก ต้องไปเที่ยวสืบประดักประเดิดอยู่นาน ได้ความมาว่า "กะเลวัง" อย่างสั้น พอได้ยินเข้าใจซึมซาบแลไม่ลืมเลย เพราะเราเคยใช้เรียกมีดแขกว่ากะเลหวังขินอยู่ แม่เล็กซื้อเครื่องโต๊ะแก้วหนามขนุนสำรับหนึ่ง เพื่อจะให้เปนที่รฦกในการที่ได้มาเมืองกระหลาป๋า ที่เราแต่ก่อนนับถือกันว่าเปนแก้วอย่างดี เครื่องอื่น ๆ ได้พร้อมพอเลี้ยงโต๊ะใหญ่ ขาดอยู่แต่ถ้วยจานหาบุรณปฏิสังขรณ์คงจะได้อิก ตอนเย็นวันนี้ไม่ได้ไปไหน เราก็ออกเหนื่อยเต็มที ๒ ทุ่ม ๔๕ ไปที่โรงออบ่ราที่เขาสำหรับมีคอนเสิด ๒ เดือนต่อ ๓ ครั้ง การที่เล่นนี้ไม่ใช่โปรเฟรสชแนลเปนอาเมเชอ ในหมู่กรมการแลพ่อค้าทั้งปวงเขาตั้งขึ้นเปนคลับซ้อมกัน ๗ วันครั้งหนึ่ง เรื่องที่จะเล่นนี้เรียกว่า "เฟาสต์" เปนเรื่องนิทานเยอรมัน แต่เพลงดนตรีอาจารย์

ฝรั่งเศสคน ๑ ชื่อคูโนก็เปนผู้แต่งซ้อมกันมาถึงปี ๑ มิศเตอร์ เอ ยี วาเลตเต สิเกรตารีเปรสิเดนต์เมืองบัตเตเวีย ซึ่งมาเปนผู้นำเที่ยวเปนวรรคน่า นายทหารผู้หนึ่ง ลูกสาวเรสิเดนต์ก็เปนละคอนด้วย ๒ คน พวกที่เปนละคอนเหล่านี้ ถ้าถึงบทเข้าไปแต่งตัวออกมาเล่น สิ้นบทแล้วแต่งตัวกลับออกมานั่งดูในบ๊อกซ์ชั้นผู้ดี บางคนวิ่งเข้าวิ่งออกถึง ๓–๔ ครั้ง คนเล่นถึง ๘๖ คน เรื่องที่เล่นนั้นคือดอกเตอร์เฟาสต์เปนคนเรียนวิชามาตั้งแต่หนุ่มจนแก่ไม่เคยพบปะอันใด ไม่ได้เคยมีเมีย วิชาที่เรียนนั้นก็ไม่ได้ดีอันใดยิ่งกว่าเมื่อเปนเด็ก มีความเสียใจคิดจะกินยาตาย พอยกถ้วยขึ้นจะดื่ม ได้ยินเสียงชาวเมืองร้องเพลงมาข้างกุฎีจึงได้ยั้งอยู่ ในขณะนั้นซาต่านมาว่าจะรับทำให้เปนหนุ่มแลจะให้ได้เมีย แต่ขอสัญญาว่าจะต้องไปตกนรก ดอกเตอร์เฟาสต์ไม่ยอมจึงได้นฤมิตรูปนางมาเกร็ตให้ดู ดอกเตอร์เฟาสต์เห็นก็มีความรักใคร่ยอมเซ็นชื่อในหนังสือสัญญา ทันใดนั้นก็กลายเปนหนุ่ม ม่านที่ ๒ ทหารเยอรมันแลราษฎรกับผู้หญิงออกเต็มโรง มาร้องเพลงเต้นรำกินเหล้าทั้งผู้หญิงผู้ชาย ๆ คนหนึ่งซึ่งเปนคนรักใคร่กับนางมาเกร็ตอยู่ก่อน ละคอนตัวนี้ผู้หญิงเปน คือตัวนายโรงออกมาเล่นด้วย นางมาเกร็ตก็ออกมา ซาต่านพาดอกเตอร์เฟาสต์มาเห็นนางมาเกร็ตก็รัก ซาต่านเข้ารังแกพวกที่เล่นต่าง ๆ พวกทหารทั้งปวงมีวรรคน่าเปนต้น เข้าต่อสู้เอาด้ามดาบซึ่งมีคันตรงเหมือนรูปไม้กางเขนชูขึ้น ซาต่าน ๆ ก็หลบหนีไปเฟาสต์เกี้ยวพานกับนางมาเกร็ต ม่านที่ ๓ เปนสวนนางมาเกร็ตนักเรียนหนุ่มที่รักกันกับนางมาเกร็ตมาเก็บดอกไม้ แต่ดอกไม้ที่สวนนั้นด้วยอำนาจซาต่านบันดาลพอเก็บออกจากต้นก็ร่วงหมด เอามือจุ้มน้ำมนต์แล้วจึงไม่ร่วง เก็บผูกช่อจะให้นางผู้หญิง

ในขณะนั้นเฟาสต์กับซาต่านเอาเงินแลเครื่องเพ็ชร์พลอยมาคอยอยู่ มาเกร็ต ด้วยอำนาจซาต่านบันดาลดลใจให้มีความรักใคร่เฟาสต์เปนกำลัง ได้ เครื่องเพ็ชร์พลอยก็ดีใจ เมื่อเฟาสต์จะเกี้ยวพานกันกับมาเกร็ตมีบ้าแก่ คนหนึ่งออกมากำกับอยู่ ซาต่านเข้าเกี้ยวพานล่อไปเสียทางอื่น เฟาสต์กับ มาเกร็ตก็พูดจารักใคร่กัน เกี้ยวกันอย่างฝรั่งทำกระบวรกันอย่างฝรั่งเต็ม แบบจนถึงเข้าห้อง ม่านที่ ๔ เปนวัด คนทั้งปวงผู้หญิงทั้งนั้นไปวัดเดิร ก้มหน้าไป แต่งตัวอย่างไปวัด มาเกร็ตก็ไปด้วย แต่ซาต่านคอยกีดกัน เสียไม่ให้สวดอ้อนวอนได้ ด้วยว่านางนั้นปฏิญาณตนเปนคนชั่วแล้ว ทำท่า ทางกลัวพระเจ้างกเงิ่น เพราะที่ตัวได้ทำผิดถึง ๓ กระทง คือรักผู้ชายคน หนึ่งไว้แล้วมีชู้ แลมีผัวไม่ได้แต่งงารในวัด ทั้งมีลูกออกมาก็ฆ่าเสียด้วย ในขณะนั้นมีทหารออกมาเปนอย่างกลับมาจากทัพ ในกองทหารนั้นมีพี่ชาย มาเกร็ตมาด้วยรักแลคิดถึงมาเกร็ต ครั้นเมื่อมาถึงพบคนหนุ่มที่รักใคร่กัน กับมาเกร็ต บอกข่าวว่ามีชู้ก็โกรธไปเที่ยวตามหา เฟาสต์กับผีพานางนั้น มาเที่ยวเล่น เจ้าพี่ชายตรงเข้าต่อสู้กันกับเฟาสต์ตัวต่อตัว ผีเข้าช่วยข้าง เฟาสต์ไม่เห็นตัว พี่ชายถูกแทงมีบาดเจ็บมาก คนทั้งปวงวิ่งออกมามาเกร็ต ก็ออกมาด้วย ร้องไห้ร้องห่มกันแล้วพี่ชายก็ตาย ม่านที่ ๕ มาเกร็ตเปน โทษต้องประหารชีวิตเพราะฆ่าลูกของตัวเสีย นอนอยู่ในคุก เฟาสต์กับผี เข้าไปในคุกจะพานางหนี แต่นางนั้นเสียจริตไม่รู้สึกตัว พอรู้สึกตัวขึ้นก็ อ้อนวอนพระเจ้า เทวดาทั้งปวงก็ร้องเพลงบอกรับขึ้นสวรรค์นางนั้นก็ตาย ม่านปิดประเดี๋ยวหนึ่งเปิด นางนั้นเหาะลอยขึ้นสวรรค์เทวดาสองคนประคอง ข้าง มีอาชเชนเยลถืออาวุธไฟมาไล่ซาต่าน ๆ สู้ไม่ได้ล้มลง เปนหมดเรื่อง

บรรดาการเล่นทั้งปวงนี้ เล่นก็ดีร้องก็เพราะอย่างยิ่ง ใช่ว่าแต่พวกเราเห็นดี บรรดาพวกที่โก้ ๆ เคยเห็นที่ปารีศร้องว่าดีเหมือนกับเล่นที่นอก ตัวสำคัญ ๑๗ ตัวนั้นร้องเพราะทุกคน ส่วนเราอาจกล่าวได้ว่าไม่เคยเห็นหรือไม่เคยฟังดียิ่งกว่านี้ เหมือนกับที่เปนโปรเฟซชแนลเล่นที่กาลกัตตา เครื่องแต่งตัวก็งามโรงก็จัดดีมีกลไกตามธรรมเนียมโรงออปรา ท่าที่ทำจวนตายแลตายเหมือนจริง โรงออปราที่นี่ทำผิดกับที่ยุโรปฤๅที่อินเดียอังกฤษใช้เปิดมีช่องลมมาก แต่กระนั้นก็ไม่พอที่จะแก้ร้อนได้ ด้วยช่องบนไม่ได้เจาะ เพราะกลัวเสียงดนตรีจะกระจายไปเสีย ที่บ๊อกซ์กั้นต่าง ๆ นั่งแลเห็นตลอดกันทั้งโรง ว่าจุคน ๗๐๐ แต่วันที่ไปเข้าใจว่าจะกว่าเพราะมีคนยืนดูมาก ถัดบ๊อกซ์เราไปเปนบ๊อกซ์ของกรมการผู้ใหญ่กับเมีย ต่อไปอิกจึงเปนบ๊อกซ์คนไทย อิกบ๊อกซ์หนึ่งเขาขายเลหลัง แต่ที่อื่น ๆ นั้นซื้อติเก็ตตามธรรมเนียม ที่ซื้อไม่ได้ต้องกลับเสียก็มาก เวลาหยุดเล่นมีพวกเมียกรมการเฝ้าแม่เล็กมีบอกว่าการที่ไปดูออปราในวันนี้ เปนอันไปดูพวกเรามากกว่าไปดูออปรา กล้องไม่ใคร่จะหันไปทางออปรา ๗ ทุ่มจึงได้เลิก เอียดเล็กอยู่ได้ ๓ ม่าน ถึงเกียวกันสิ้นสนุกจึงได้ยอมกลับ

๒๐

เมืองบัตเตเวีย

วันที่ ๒๘ พฤษภาคม

เช้าไม่ได้ไปไหน กลางวันไปห้าง เย็นไปมิศเตอร์คอนิเลียสเปนเมืองข้างใต้อิกเมืองหนึ่ง เรื่องราวที่มีเมืองโน้นเมืองนี้มากนั้น เดิม

คอเวอนเนอเยเนราลอยู่บัตเตเวียเก่าไม่สบาย และไม่ไว้ใจพวกแขกพวกจีนด้วย จึงได้ย้ายขึ้นไปอยู่ที่นั้น ที่เรียกชื่อเช่นนี้เพราะอาจารย์ผู้หนึ่งชื่อคอนิเลียสไปตั้งอยู่ที่นั้นก่อน คำที่เรียกว่ามิศเตอร์แปลว่าอาจารย์ แต่เวลาที่คอเวอนเนอคนนั้นไปอยู่ห้ามไม่ให้ผู้ใดไปอยู่ เพราะเปนคนที่ร้ายกาจแลมีอำนาจรุนแรงมาก ต่อภายหลังมาจึงได้มีคนไปอยู่ ครั้นเลิกจากที่นั้นแล้วจึงได้ย้ายมาอยู่ที่เวลเตอร์เวอร์เดนนี้ แล้วไปแวะที่สวนซึ่งเดิมเรียกว่าซูโลยิกัลกาเดน แต่ไม่มีสัตว์ก็ตกลงเปนโบตนิกกัลกาเดน แต่ไม่มีอะไรในที่นั้น มีแต่ต้นไม้ใหญ่ ๆ รายตามถนน แลปลูกหญ้าตัดทางคดเคี้ยวไปตามทำนอง มีตึกหลังหนึ่งที่ทำสำหรับเต้นรำแต่ก็ไม่พอ ต้องปลูกโรงสังกะสียาวใหญ่มีร้านแตร แต่งธงแลใบไม้สำหรับอะไรก็ไม่รู้ ด้วยแต่เดิมมีผู้คิดจะให้ไป แต่เกิดเถียงกันเสียว่าไม่ควรไป เพราะคนดีคนเลวปนกัน วันนี้เพราะผ่านไปทางนั้นเปนเวลาคนน้อยจึงได้แวะเข้าไปดู มีดีอยู่แต่เรื่องน้ำพุแลสระบัว นอกนั้นออกร้าง ๆ ตามทางที่ไปมีบ้านฝรั่งอย่างย่อม ๆ รายตลอดทาง คนชั้นดี ๆ ที่ได้ทำราชการอยู่ในที่นั้นมาก น่าบ้านเปนสวนตลอดทุกแห่ง ไปถึงที่บ้านใดยกครอบยกครัวออกมาดูเต็ม ๆ น่าบ้าน ที่แห่งหนึ่งผูกช่อดอกไม้ปามาในรถมาก เสียงดังผลุผละถี่เต็มที มิศเตอร์วาเลตเตที่ไปด้วยตกใจนึกว่าจะถูกก้อนอิฐกลายเปนดอกไม้เต็มไปทั้งรถ ไปอีกหน่อยมีดอกกุหลาบแดงงามแม่เล็กอยากได้ มิศเตอร์วาเลตเตลงไปบอกเจ้าของดีใจงกเงิ่นเก็บมาให้เปนกอง ไปออกถนนใหญ่ซึ่งเรียกว่าถนนมิศ-เตอร์คอนิเลียส เปนถนนสามสายอย่างเช่นถนนใหญ่ในยุโรป พบทหารยืนเรียงรายเปนตับ ๆ นึกสงไสยว่าเรื่องราวอันใด ถามก็ว่าเห็นจะเปนเที่ยว

เดิรเล่น ครั้นไปอีกหน่อยหนึ่งพบทหารหมู่ใหญ่คนแน่นไปทั้งถนน ถามก็ได้ความว่าเห็นจะเปนมาคอยดู พอไปถึงที่นั้นไหนเล่าพวกผู้บังคับการทหารแลพวกออพีเซอร์ทั้งปวง แต่งตัวเต็มยศ ทหารก็ถือปืนเป่าแตรกันเต็มที่เต็มทาง มิศเตอร์วาเลตเตก็ไม่รู้ กลายเปนมาเชิญเสด็จดูโรงทหารทั้งเวลาพลบแล้ว แต่ไม่มีอย่างอื่นนอกจากรับ ต้องลงจากรถไปดูทหารริครูตชั้นแรกที่ได้ฝึกหัด แลที่อยู่ในสนาม ได้ดูปืนทหารที่ใช้เรียกอะไร ภาษาวิลันดาพ้นกำลังที่จะจำได้ คล้ายปืนแมนลิเคอร์เปนของเขาทำเองทั้งสิ้น เข้าไปดูที่ในบาแร็กซึ่งเปนบาแร็กเก่า ๑๐๐ ปีเศษมาแล้ว ไม่มีงดงามอันใดแต่หมดจดอย่างยิ่งตามลักษณของวิลันดา แล้วไปดูโรงเรียนเปนที่ทำใหม่หมดจดดีมาก มีนักเรียนภาษาอังกฤษ ๗ คน แล้วไปดูที่อยู่เปนห้องแถวอยู่ห้องละคนมีเตียงนอนโต๊ะวางสมุด ชั้วผ้านุ่งโต๊ะวางแผนที่แลของที่ใช้กับเครื่องล้างหน้าเหมือนกันทุก ๆ ห้อง เขาจัดดีพอใช้ นักเรียนเหล่านี้เปนพวกออกจากโรงเรียนมาเปนเขด็จ มีบรรดาศักดิ์เสมอนอนคอมมิชันออพีเซอร์ คือเปนโรงเรียนสำหรับคอมมิชันออพีเซอร์ ต้องกักอยู่ที่นั้นกว่าครึ่งชั่วโมงจึงได้กลับ รวมทั้งไปมา ๓ ชั่วโมงกลับมาถึงบ้านเกือบทุ่มหนึ่ง

๒๑

เมืองบัตเตเวีย
วันที่ ๒๙ พฤษภาคม

เข้าไปดูคุก เข้าทางคุกใหม่ซึ่งทำติดต่อไปกับคุกเก่าเปนที่อยู่แลที่ทำงาร ว่าเดี๋ยวนี้กำลังจะคิดจัดการให้คนโทษทำงารในคุกเหมือนที่

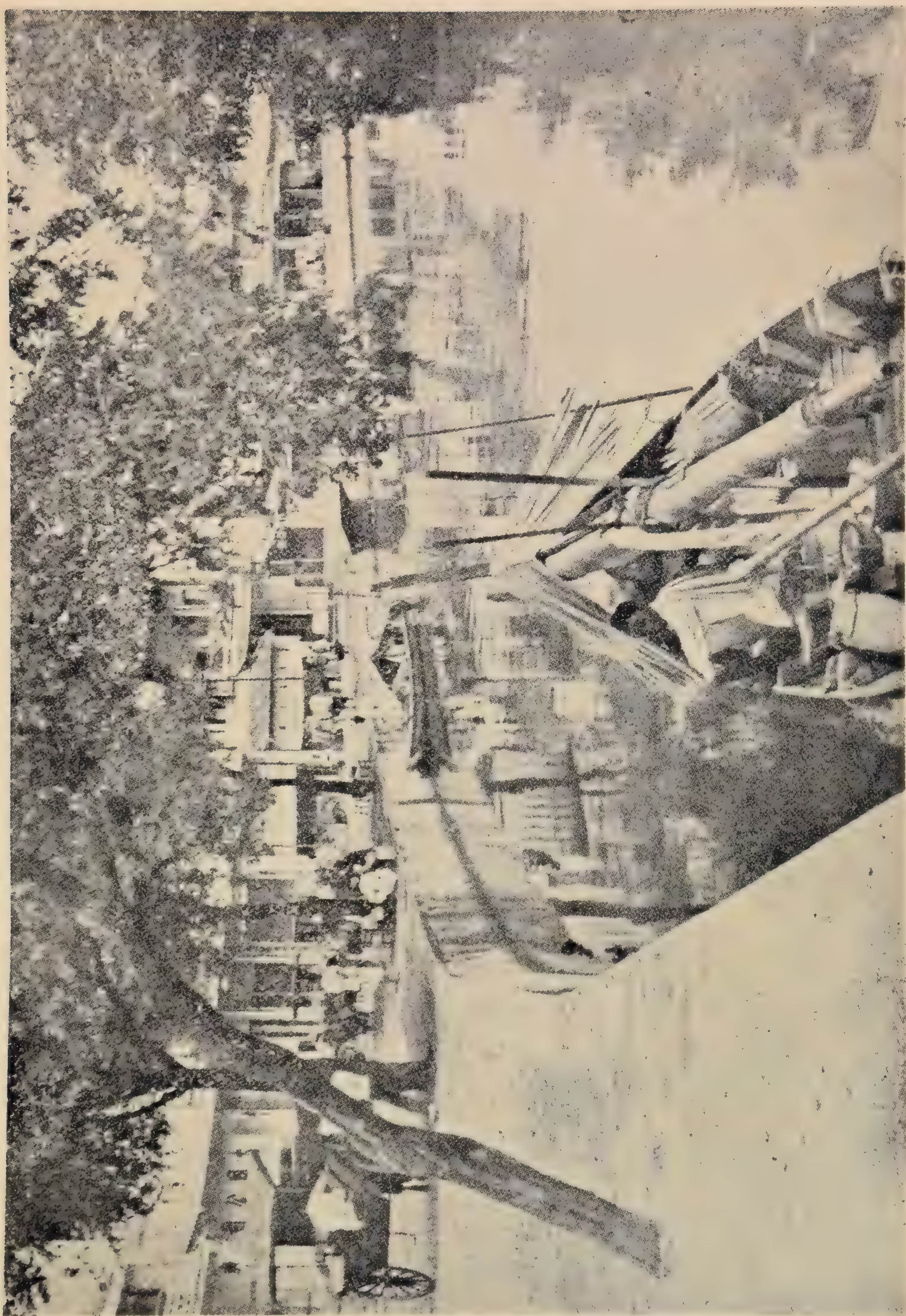
สิงคโปร์ แต่ยังจะต้องรอกฎหมายกว่าจะตกลงจะสัก ๒ ปี ๓ ปีอย่างไรก็ไม่ทราบ ตรงกันกับที่ว่า "ติดอยู่ที่รัฐมนตรี" คุกดูไม่โตใหญ่อันใดเพราะมีคน ๒๐๐ เศษเท่านั้น ด้วยมีคุกทุกมณฑลและทุกหัวเมืองใหญ่ แบ่ง ๑๒ มณฑลมีคุกถึง ๑๐๐ เศษ นักโทษฝรั่งก็เอาไปไว้สมารัง เหลืออยู่ที่คุกอิกแห่งหนึ่งแต่ฝรั่งผู้หญิงกับลหุโทษ คุกเก่าที่ติดต่อกันไปนั้นเปนหลังยาว ๆ เรียงกันเข้าไป กั้นฝาตั้งฝาผนังตามแม่อกไก่โดยรี มีที่แจ้งกำแพงกั้นกลางเปนส่วน ๆ มีเว็จแลที่อาบน้ำ คนโทษมีไม่เต็มทุกหลัง นั่งขัดสมาธิเรียงเปนแถว พอเข้าไปยกมือไหว้อย่างไทย ๆ ตลอดทุกคน แต่งตัวเสื้อกางเกงสีย้อมฝาด มีผ้าโสร่งตารางน้ำเงินคนละผืน เสื่อนอนผืน ๑ หมอนใบ ๑ ใช้ยกร้านนอนเหมือนตรางกองลหุโทษ น่าต่างใหญ่มีเหล็กฟากเหลี่ยมเบิดโปร่งตลอดจนช่องลมข้างล่าง เวลากลางคืนจึงได้ปิด อาหารใช้เข้าขาวมีปลาชิ้น ๑ ขนาดชิ้นปลากุเรา พริก ๓–๔ เม็ดกับเกลือก้อนหนึ่ง ผักดองแต่เห็นจะไม่ใช่เปรี้ยวหรือเค็ม ว่าเปลี่ยนเปนเนื้อบ้างเปนอื่นบ้างอยู่เพียง ๓ อย่าง ใช้ให้คนผูกไปทำเหมือนอย่างคุกเรา ที่ขังคนมหันต์โทษทำแน่นหนาขึ้นกว่าโทษปรกติหน่อยหนึ่ง มีเจ๊กคนหนึ่งเปนขโมยแลฆ่าเจ้าทรัพย์ตาย ๒ คน อิกคนหนึ่งฆ่าฝรั่งเปนโทษหนักที่จะต้องแขวนคอ การจองจำบางคนมีเหล็กวงแหวนสวมคอบางคนไม่มี ข้อมือกับตรวนใช้เปนเหล็กคับเหมือนกัน ลั่นด้วยกุญแจหอยโข่ง ดูอย่างข้างจะหนักแลท่าจะหนีง่าย เพราะกุญแจนั้นต่อยโผงเดียวก็หัก ผู้คุมถือหอก แต่ที่ขังโทษเปนหนี้ไม่ได้เปลี่ยนเครื่องแต่งตัว ยอมให้มีที่นอนหมอนมุ้งแลของกินของใช้เข้าไปไว้ด้วย ดูไม่ขัดสนอันใด ต่อนั้นไปถึงโรงพยาบาลคนโทษ เจ็บ

เบรีเบรีเปนพื้น ที่อยู่แลการรักษาเหมือนกับคนปรกติ ต่อออกไปเปนเรือนพยาบาลพลเมืองซึ่งทำขึ้นใหม่อยู่ข้างทางรถไฟ ใช้เสาเหล็กเล็ก ๆ หลังคามุงกระเบื้องแต่ใช้ฝากระแชงอ่อน ถ้าเก่าหรือมีโรคประจุบันก็รื้อฝานั้นออกเผาเสียทีเดียว บรรดาโรงพยาบาลที่ทำใหม่ ทำท่อกว้างขวางเท่าแผ่นกระเบื้องน่าววัพื้นเพล่ลงไปหาปากท่อเพื่อจะได้ล้างได้เสมอ โรงคนเจ็บโรคที่ติดกันกันไว้ต่างหากเปนหลังเล็ก ๆ มีรั้วกั้นไม่ให้คนไข้แห่งอื่นเดิรมาถึงโรงพยาบาลเก่ามีคนเจ็บอยู่กว่า ๒๐๐ คน มีผู้หญิงมากกว่าผู้ชายเพราะเดี๋ยวนี้เขาใช้ตำราตรวจ มีคนที่เจ็บโรคสำหรับบุรุษเปนพื้นยี่ปุ่นก็อยู่ในนั้น ๒ คน เพราะเท่านี้จึงไม่ยอมให้แม่เล็กไป ออกจากเรือนพยาบาลไปนั่งที่น่าเรือนผู้คุม เรสิเดนต์แลผู้คนมดหมอที่มาคอยรับไปนั่งพร้อมกันที่เรือนปลูกต้นไม้ นั่งโล้เก้าอี้กินน้ำชาอย่างวิลันดาในคุกแลโรงพยาบาลร้อนเปนกำลัง ถึงข้างนอกก็เต็มที่ เพราะเมื่อวานนี้ฟ้าแลบเหมือนฝนจะตกแต่ข้ามไปลงทเล เขาว่าถ้ายังเห็นดาวอยู่ตราบใดฝนไม่ตก แต่เปนปรกติ รุ่งขึ้นเช้าคงจะร้อนมาก เดิรวันนี้อ่อนใจเต็มทีก้าวไม่ออกถึงกลัดกลุ้ม เวลาบ่ายไปดูร้านขายศิลา แต่ไม่ได้ซื้อเวลานั้น มอบให้ไชยันต์เปนธุระ ร้อนนักรีบกลับมา เมเยอร์จีนมาหาต้องให้เจ้าพนักงารวิลันดานำเมเยอร์จีนคนนี้ว่าเปนคนมั่งมียิ่งนัก ได้ตราอะไรเปนอามวิลันดา แต่กระนั้น ก็ไม่เข้าในที่ประชุมคนได้เหมือนฝรั่ง เสื้อที่ใส่ปั๊กทองอย่างฝรั่งชั้นในแลที่น่าอกเปนมังกร แก้วที่มังกรอมประดับด้วยเพ็ชร์ มาถึงก็แอดเดรสแทนพวกจีนในเมืองนี้ เราตอบแล้วปราไสยตามสมควร

เวลายามครึ่งไปบอลที่คลับฮาโมนี คลับนี้สร้างขึ้นแต่ครั้งเซอร์แสตมฟอดแรฟเฟิลเปนเลบเตอแนนเกาเวอนเนอ เมื่อเมืองชะวายังเปนของ

อังกฤษแต่ไม่แล้ว พวกดัชมาทำต่อจึงให้ชื่อตามวิธีของพวกดัช ตั้งเปนคลับฝ่ายพลเรือน แต่ถึงคนที่ไม่ได้เกี่ยวข้องราชการก็เปนเมมเบอได้มีเมมเบอ ๔๐๐ คน แต่คเนกันว่าในคืนวันนี้คงจะได้มาสักครึ่งหนึ่งเพราะพวกที่ไม่อยู่มีมาก รวมทั้งผู้หญิงคงจะเปนสัก ๔๐๐ คนเศษ เมมเบอเปนคนที่ชั้นสูงต้องเลือกพื้น เรื่องคลับของพวกวิลันดาอยู่ข้างต้องการมาก ดูไม่มีเวลาขาดคนหรือนั่งเต็มเต็มไปเสมอ เราเบิ์ดบอลตามอย่างวิลันดา คือเดิรจูงรอบเท่านั้นเปนจบ ที่ผนังหุ้มกลองด้านในมีโธรน ต้องขึ้นนั่งโธรนแลเขาจัดห้องไว้ให้นั่งพักต่างหากอยู่ข้างหลังโธรนไม่ปะปนกับพวกอื่น มีเวลาออกไปนั่งกลางแจ้งในสวนค่อยยังชั่วร้อนแต่คนมากเต็มที บรรดาคนที่มาแต่งตัวทำใหม่โดยมาก เครื่องแต่งตัวที่นี่ทำดี ผู้หญิงสาว ๆ ที่สวยเกลื่อนกลาดไป ผู้หญิงดูจะมากเท่ากับผู้ชายหรือจะมากกว่าเสียอิก เพราะผู้หญิงวิลันดาทนร้อนได้ไม่เหมือนคนอังกฤษ ในชั้นสูงๆที่เกิดที่นี่ก็โดยมาก ที่มาแต่นอกก็อยู่ได้ตั้ง ๒๐–๓๐ ปี เขาคุยว่าเพราะแต่งตัวตามเพศบ้านเพศเมือง คือตั้งแต่เวลาเช้าจนบ่าย ๔ โมงเปนกำหนด แต่งตัวนุ่งโสร่งใส่เสื้อขาวสั้น ๆ จะไปไหนทำอะไรได้หมด ต่อ ๔ โมงแล้วจึงจะแต่งตัวเปนฝรั่ง แต่โดยมากนั้นที่ไม่มีธุระไปไหนอยู่กับบ้านตั้งแต่ตื่นนอนจนนอนก็แต่งอยู่เช่นนั้น ฝ่ายผู้ชายใส่กางเกงโสร่งเย็บอย่างปยามาใส่เสื้อผ้าขาวบางวันยังค่ำ อาหารที่กินเวลาเช้ามีเนื้อสองสามสิ่ง เนยเหลวไข่แลขนมสิ่ง ๑ เวลากลางวันกินเข้ามีปลาย่าง ๒ อย่าง เนื้อทอด ๒ อย่าง เนื้อเค็มผัด เนื้อทำอย่างซาเต๊ะ ไข่เจียว เครื่องผัด เครื่องจิ้ม ๖ สิ่ง ผักใช้แตงกวาเปนพื้น แกง ๒ แกง กินดูก็อร่อยดี กินเข้าแล้วมีเนื้อวัวอย่างฝรั่งกินตามหลัง แล้ว

รูปคลองที่เมืองบาเตเวีย

มีขนม ๒ สิ่ง ลูกไม้ ๒ สิ่ง แต่ลูกไม้นั้นเซอะเท่ากันกับฝรั่งในบางกอก คือลูกไม้ดี ๆ ไม่ได้กิน มีแต่ลมุดส้มโอกล้วยทุกวัน แต่คนอื่นไม่ว่าไทยหรือเจ๊กเขาหาลูกไม้ดี ๆ กินได้เหมือนบ้านเรา น่านี้ลูกเงาะวายแต่ยังมีพอกิน มังคุด ลูกชมพู่สาแหรก ชมพู่กหลาป๋า ขายตามตลาดเกลื่อน เวลาค่ำกินอย่างฝรั่งเต็มที่ไม่มีเข้า บอลวันนี้สนุกสนานรื่นเริงดีทั้งฝ่ายเราฝ่ายเขาดูคนรู้จักนั้นมากขึ้นทุกวัน ตั้งแต่ไปออปรามาแล้ว ไปตามถนนมีคนเปิดหมวกตลอดทางไม่ใคร่จะเว้น กลับ ๗ ทุ่ม วันนี้ลูกเอียดไม่สบายลงท้องครั้งหนึ่งแล้วให้แน่นจุกอยู่ที่น่าอกนอนไม่หลับ เห็นจะเปนด้วยผิดน้ำเพราะเปนด้วยกันมาก คนที่ไม่ได้กินอาหารอย่างเมืองนี้เปนได้เหมือนกัน น้ำนั้นสังเกตดูว่ามีน้ำหนักมาก ลองชงใบชาอ่อน ๆ ก็เปนสีแดงแก่เหมือนสีสนิมเหล็ก ได้ทดลองกันมามาก ครั้นเอาน้ำฝนมาลองต้มดูสีแลรสก็เปนปรกติต้มด้วยน้ำเมืองนี้ชาไม่มีกลิ่นมีรสเลย ได้ให้หมอตรวจแลได้ถามหมอเมืองนี้ก็ว่าเห็นจะเปนด้วยมีเหล็กมาก เพราะเปนน้ำที่เจาะขึ้นมาจากพื้นแผ่นดินเขาเจาะได้ ๖๐–๗๐ ปีเศษมาแล้ว ใช้ทั่วทั้งเมืองเปนไม่รู้จักเสียดายน้ำกันแต่พวกวิลันดาเกือบจะกินน้ำไม่เปน ใช้แอบปอลีนริส์ทั้งนั้น เราไม่ชอบกินเพราะมีเค็มมากแลเบื่อ ๆ ในนั้นกินไม่อิ่ม สู้โซดาไม่ได้ พวกวิลันดาว่าโซดามีแก๊ตมากเกินไป พวกเรากันดารแต่เรื่องน้ำ กินไม่อิ่มทั้งแอบปอ-ลินรีส์โซดา ต้องหันลงไปกินน้ำจึงได้ท้องไม่สบายร่ำไป วันนี้เขาบอกว่าเกาเวอนเนอเยเนราลได้รับคำสั่งจากเสนาบดีว่าการหัวเมือง ว่าให้จัดการรับรองให้ดี แลให้มีใบบอกทางโทรเลขว่าไปไหนบ้าง ทำอะไรบ้าง ผู้กำกับต่าง ๆ กำลังทำรายงาร รถไฟมาบอกว่าเกาเวอนเนอเยเนราล ให้รถของเขา

เองที่สำหรับจะไปบุยเตนซอก แม่เล็กได้รับดอกไม้จากเมียกรมการทั้งปวง วันละ ๒–๓ แห่งทุกวัน ใช้จัดลงกระเช้าหญ้าหรือกระเช้าหวายรูปต่าง ๆ แลเปนช่อบุกเคบ้าง การจัดดอกไม้ที่นี่ฝีมือดีมาก ดูเขาเล่นกันจริง ๆ

๒๒

เมืองบัตเตเวีย

วันที่ ๓๐ พฤษภาคม

เช้า ๔ โมงไปที่วังเก่าซึ่งเปนที่ปฤกษากฎหมายอยู่ริมวอดเตอลูเปลน เปนตึก ๒ ชั้น ๓ หลัง เหมือนหอสัสดีซึ่งเปนศาลสถิตย์[๑] เปนแต่ใหญ่กว่า ยาวกว่ามีสเตชูเกาเวอนเนอเยเนราลคนหนึ่งใหญ่อยู่ตรงน่า คนแน่นตั้งแต่ถนนขึ้นไปจนบนบ้านดูฟรีไม่ได้ห้ามปรามกัน จนน่าห้องที่ปฤกษาราชการก็เต็มไปทั้งนั้น ไวสเปรสิเดนต์แลเมมเบอออฟเคาน์ซิลคอยรับมี ๕ คน เท่านั้น ถ้าเปรสิเดนต์ คือเกาเวอนเนอเยเนราลนั่งด้วยก็เปน ๖ คน ห้องนั้นยาวใหญ่สักเท่าห้องเหลืองได้[๒] มีซุ้มเปนโธรนสามแห่ง ด้านหุ้มกลองสองด้านเปนรูปกิงวิเลียมที่ ๑ แลที่ ๒ กลางซึ่งใหญ่กว่าเพื่อนเปนรูปกิงวิเลียมที่ ๓ ตามผนังติดรูปเกาเวอนเนอเยเนราลเก่า เต็มไปทั้งนั้น แต่เขาว่ารูปเก่า ๆ เห็นจะเดาเอาบ้าง เพราะ ๒๐๐ ปีมาแล้วเห็นฝีมือเขียนอย่างเดียวกัน กรอบก็ขาวเหมือนกัน โต๊ะที่ประชุมตั้งกลางห้อง การที่จะทำ

---

(๑) คือที่เปนโรงเรียนกฎหมายเดี๋ยวนี้ แต่เมื่อก่อนเพิ่มเติม

(๒) คือห้องเหลืองพระที่นั่งบรมราชสถิตย์มโหฬาร

กฎหมายอันใด ๕ คนเท่านั้น ไวสเปรสิเดนต์ได้เงินเดือน ๆ ละ ๓๐๐๐ กิลเดอ เมมเบอทั้งสิ้นได้คนละ ๒๔๐๐ ถัดเข้าไปอิกห้องหนึ่งเปนห้องอังกฤษ มีรูปกิงวิเลียมกวีนเมรี่ ลอดมินโตไวสรอยอินเดียแลผู้อื่น ๆ อิกมากที่ไม่รู้จักก็มีหลายรูป ไปอิกห้องหนึ่งเปนออฟพีศสิเกรตารีเยเนราล ดูมีที่ให้ดูเท่านั้น ที่อื่นเปนแต่ห้องเสมียน

กลับจากนั้นไปที่โรงพิมพ์หลวง ผู้ว่าการกรมศึกษาธิการเปนน้องเกาเวอนเนอเยเนราล แลเจ้าพนักงารคอยรับพาเข้าไปดูตั้งแต่หล่อพิมพ์เปนต้นไป ที่นี่เขาใช้ตีพิมพ์เครื่องจักร หล่อด้วยตัวพิมพ์เฉพาะ คือเรียงแท่นแล้วเอามากดกระดาดที่ไล้เข้าเบี่ยกหลายชั้น กดลงคลึงจนตัวพิมพ์จมแล้วเอากระดาดนั้นไปเข้าเครื่องเทดีบุก เปนรูปกลมผ่าซีกสำหรับเอาเข้าประกอบกับเครื่องหมุน ดูที่เรียงพิมพ์คนเรียงต้องใช้หลายภาษา เพราะกฎหมายออกต้องพิมพ์ทั้งภาษาจีน ชวา มลายู ซุนดา แลวิลันดา แลตีหนังสือเรื่องวิชาการต่าง ๆ คนที่เรียงภาษาใดใช้คนชาตินั้น แต่นอกจากเรียงแล้วใช้เจ๊กทั้งสิ้น เครื่องพิมพ์ใหญ่ตีได้มินิตละ ๑๕๐๐ ฉบับ แลมีเครื่องทำลิโทคราฟใช้สีต่าง ๆ ทองอ่อนทองแก่แลเงิน แกะรูปแผ่นทองแดง เขาทำรูปเราซึ่งแกะลงในหนังสือพิมพ์แต่ก่อน ให้มีกรอบทองแลเขียนหนังสือข้างล่างว่าให้ในวันที่ได้ไปดูที่นั้นด้วย โรงพิมพ์นี้ทำแต่การของคอเวอนแมนต์ไม่รับจ้างผู้อื่น ใช้จ่ายเงินมากจำนวนเงินเท่าใดจำไม่ได้เสียแล้ว เพราะค้างไม่ได้เขียนแต่ดูเจ้าพนักงารอยู่ข้างจะตื่นเต้นในเครื่องพิมพ์นั้นมาก ออกจากโรงพิมพ์ไปที่ออบเซอเวตอรีของคอเวอนแมนต์ ดอกเตอร์สโต๊กกับผู้ช่วยเปนผู้รับ พอไปถึงก็ให้นั่งเก้าอี้โยกวิลันดาเสียก่อน

แล้วจึงไปดู มีเครื่องวัดลม เธอมอเมเตอ บารอเมเตอ แลสำหรับตรวจแผ่นดินไหว เขาว่าแผ่นดินไหวเปนประมาณเสมออยู่ปีละ ๒ ครั้ง มีไดอแกรมสำหรับตรวจดูได้ มากบ้างน้อยบ้าง ปีหนึ่งซึ่งแผ่นดินไหวอย่างมากในแผ่นไดอแกรมนั้นเปนรอยขีดยุ่งไปทั้งนั้น เอารูปถ่ายเมฆมาให้หลายรูปเปนแก้วอย่างมีแรงมากทำให้เห็นลมอากาศที่เดิรไปมาซึ่งดูด้วยตาไม่เห็นออบเซอเวชั่นนี้ได้ดูอยู่เสมอเกือบ ๗๐ ปีมาแล้ว มีฝรั่ง ๓–๔ คน แขก ๑๒ คน ดูเปนที่น่าพอใจมาก กลับจากที่นั้นไปมิวเซียม พบตาดอกเตอร์บรังเดสไปอธิบายเรื่องศิลาจาฤกแลรูปศิลาโบราณ ดูไม่ทันพอใจต้องกลับเพราะหิวเข้า และร้อนเหลือทนด้วย

เวลาบ่ายขึ้นรถไปเที่ยวตามห้างตรงฮาโมนีข้าม เปนแต่เดิรดู ๆ ไม่ใคร่ได้ซื้ออะไร แล้วไปแวะกินขนมที่ห้างฮุปต์ กลับมาแต่งตัวครึ่งยศทหารไปที่กาเดนปาตีอย่างวิลันดาที่คลับคองคอเดีย ข้อที่เรียกว่าอย่างวิลันดานั้น คือกาเดนปาตีเวลายาม ๑ ใช้จุดไฟมีซุ้มไฟแกส ด้านหนึ่งเปนอามวิลันดา ด้าน ๑ มีช้าง มีกลมกลมอยู่บนหลังทำนองบ้อมของเดนมากปักปราขึ้นที่ในสวนมีเสาแกสเปนดวงดาว ๒ ดวงอยู่ข้างน่าตั้งเก้าอี้เปนอย่างเดอบาร์ บรรดาคนที่มานั่งตามโต๊ะกลมที่ตั้งเรียงรายเปนหย่อม ๆ มีเลี้ยงแชมเปนแลน้ำเย็น ที่คลับนี้เปนคลับทหาร มีเจ้าพนักงารเหมือนที่ฮาโมนี แต่เปรสิเดนต์เปนเยเนราลทหาร บรรดาออฟฟิเซอทหารเปนเมมเบอในคลับนั้นทั้งสิ้น แต่ฝ่ายพลเรือนต้องจับฉลากเขาว่ามีเมมเบอ ๘๐๐ เศษ คเนว่าคนที่มาในเวลานั้นผู้ชายจะเปนครึ่งจำนวนผู้หญิงอีกครึ่งจำนวน เปน ๘๐๐ คน แต่คนเปนอันมากซึ่งสังเกตด้วยตาว่าประมาณ

สัก ๑๐๐๐ คน สวนที่นี่กว้างใหญ่ดีกว่าที่ฮาโมนี แต่พวกพลเรือนที่เปนผู้ใหญ่ ๆ ไปนั่งซุ่ม ๆ อยู่ตามต้นไม้ ถามก็ว่ากลัวจะกีดพวกทหารเขา เพราะตัวมีบรรดาศักดิ์ใหญ่กว่า พวกเยเนราลทหารที่ไปเที่ยวซุ่มอยู่ก็มี ดูท่าทางจะลอยแพกัน เยเนราลที่เปนเปรสิเดนต์คลับนี้เปนคนเกิดที่เมืองชวา ได้ไปเรียนอยู่ในยุโรป ๑๒ ปี มีเมียฝรั่งแต่ดำ อยู่ข้างจะเปนคนฟรี ๆ แลเอื้อเฟื้อเอาใจใส่แก่เราอย่างยิ่ง อุส่าห์สู้หาหนังสืออะไรที่เกี่ยวข้องกับเมืองไทยอ่านแลท่องจำได้จนชื่อเสียงพอคุยถามถึงเรื่องเมืองไทยได้ ไม่ใคร่โคมเหมือนคนอื่น เห็นแต่งตัวครึ่งยศทหารไป ให้ปลื้มเปนกำลัง มีแตรที่ว่าเปนวงดีกว่าทั้งสิ้นในชวาที่จริงก็ดีจริง ผู้ซึ่งเปนนายแตรแต่งเพลงให้แต่วันแรกให้ชื่อว่าเปนมาชไทย แต่ที่จริงต้นปลายก็เปนฝรั่ง เอาสรรเสริญบารมีเข้าไว้กลาง เพลงในติงเกลทำเพราะนัก เดิรรอบคนดูจริง ๆ ทีเดียว ตั้งแต่ไปที่ออปรามาจนกลางคืนวันนี้ ดูคนรู้จักมากขึ้นเดิรตามถนนเบิ๊คหมวกตลอดทาง เปนเรากันเองไปหมดทั้งนั้น กลับ ๒ ยามเศษ ดูจัดของที่จะไปบุยเตนซอก

๒๓

เมืองบัตเตเวีย

วันที่ ๓๑ พฤษภาคม

เช้าไปวัดโรมันกาทอลิกเรียกว่าวัดอะไรลืมเสียแล้ว โบถเดิมพังทำแต่โรงขึ้นไว้ อาชบิชอบออกมารับถึงที่รถจอด ในโบถคนเต็มแน่นไปทั้งนั้น เขาจัดที่ให้นั่งตรงน่าออลเตอร์ มีที่สำหรับคุกเข่า ใช้เบาะกำมหยี่

แดงปั๊กทองทั้งที่คุกแลที่ซบหน้า บาดหลวงที่ทำพิธีสามคนกับตาเถรอิก คนหนึ่งเณรอิก ๖ คน มีโคมแห่มาคู่หนึ่ง ถืออะไรต่าง ๆ มีหม้อธูปแกว่ง เปนต้นอิก ๒ คน ทำอะไรบ้างเข้าใจไม่ได้ เพราะเข้าไปในโบถแล้วจะพูดไม่ได้ก็อยู่ใน "ยมัมหโข" ก่อนแล้วบอกวัตร์ บรรดาคนที่เข้าไป ต่อไปอิกสวดเปนตอน ๆ สลับกับควาย ๑ (คือพวกคนร้อง มิใช่กระบือ) ซึ่งอยู่ตรงประตูโบถเข้ามา จะเล่าไม่ถูกว่าทำอะไรบ้าง แต่ดูพิสดารยิ่งกว่าพระญวน มีย้ายไปยักมาเปลี่ยนแล้วเปลี่ยนเล่าประมาณสักชั่วโมงหนึ่งจึงได้แล้ว ที่ตั้งพระนั้นเปน ๕ หย่อม กลางเปนพระเยซูตรึงไม้กางเขนแลนักบุญสองข้าง เปนรูปพระเยซูหย่อมหนึ่ง เปนอะไรไม่รู้อิกหย่อมหนึ่ง ต่อออกไปอิกเปนรูปมาเรียกับเซนต์ปอลแต่ที่เซนต์ปอลไม่ได้จุดไฟ ต่อออกมาแล้วจึงได้ความว่ามีคำให้พรกิงแอนกวีนแลรอยัลแฟมิลีเมืองไทยหลายหน เมื่อฟังอยู่นั้นไม่มีร่องรอยที่จะพึงเข้าใจได้เลย ท่านบาดหลวงผู้ใหญ่นั้นเสียงอยู่ข้างจะกว้างขวางดีมีถุงผูกปลายไม้มาเรี่ยราย แดงถุงหนึ่งดำถุงหนึ่ง เราไม่รู้เค้าว่าเขาจะเรี่ยรายสองถุง เอาผ่าลงไปในถุงแดงหมด ภายหลังจึงได้ความว่า ถุงหนึ่งสำหรับวัดถุงหนึ่งสำหรับโป๊ป เขาจะไปแบ่ง ภายหลังวันนี้เหนื่อยอ่อนเต็มทีนอนหลับ เย็นไปวอเตอลูแปลนเปนวันเขามีแตรวงคนประชุมกันมาก เรื่องฟังแตรเลิกกลายเปนดูเรา จนพวกแตรก็พลอยมาดูด้วย เลยเปนอันไม่ได้เป่าแตรจนกลับมา ขับรถต่อไปอิกจนค่ำจึงกลับมาบ้าน วันนี้นัดท่านกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งผัวทั้งเมียมาหาเพื่อจะขอบใจที่เขารับรองที่นี่ ได้นั่งโยกวิลันดากันอยู่จน ๒ ทุ่ม วันนี้ติดตรากันทั้งนั้น เพราะตั้งวินัยกรรมว่าโฮเต็ลเปนพระราชอาณาเขตร์ดูปลื้มกัน

เต็มที่ กินเข้าแล้วไปที่คลับคองคอเดียดูวิ่งล้อสเกติงริงก์เดิมจะแต่งตาม ธรรมเนียม พวกทหารเขาขอให้แต่งทหารขาวรับรองเหมือนวันก่อน เขา เล่นกันกับพื้นศิลาดูงามกว่าเต้นรำ แลในคลับเย็นสบายด้วย มีล้ม ๓ คน ดูอยู่จน ๕ ทุ่มเศษกลับมาเอาซองสิกาเรตทองคำที่ใช้อยู่ให้กงซุล เพราะ เขาอุส่าห์เหน็ดเหนื่อยมาก

(ตอนที่ ๕ เสด็จประทับที่เมืองบุยเตนซอก)

๒๔

เมืองบุยเตนซอก
วันที่ ๑ มิถุนายน

เช้า ๓ โมง ๔๐ ออกจากโฮเต็ลไปสเตชั่น บรรดากรมการทั้งเมียด้วยมาส่งที่สเตชั่น เกาเวอนเนอเยเนราลให้รถสลูนสำหรับไป เมื่อขอบใจแล้วขึ้นรถออกจากบัตเตเวีย ๔ โมง ๕ มินิตถึงบุยเตนซอก ๕ โมง ๓๕ มินิต หยุดรับน้ำ ๒ แห่ง ที่จิลิบุกแห่งหนึ่ง ที่อะไรอิกแห่งหนึ่ง รถเดิรโมงละ ๔๐ กิโลเมตร์ รถธรรมดาโมงละ ๓๐ ทางที่มามีลำรางน้ำตลอด นาทำเปนคั่นๆสำหรับไขน้ำ มีบ้านเรือนรายตลอดทาง ที่เปนเขาเตี้ยดินแดงเหมือนเมืองตรัง มีปลูกกาแฟแลผักต่างๆดูเปนที่แผ่นดินอุดมมาก ตั้งแต่ที่หยุดรถที่ ๒ มา ใช้รถไฟลาก ๒ รถเพราะขึ้นเขามีสเตชั่นมีแอสสิสแตนเรสิเดนต์ ๑ เจ้าพนักงารสวน ๑ นายทหารผู้บังคับการ ๑ กับใครอิกคนหนึ่งพึ่งไม่ถนัดไปคอยรับ ขึ้นรถกระจกอย่างไปรับ ขึ้นมาตามทางดูคนอย่างเรียบร้อยเหมือนรู้จักแล้ว เห็นจะเปนด้วยรู้จักรถ โฮเต็ลที่เรามาอยู่ชื่อ เบลวู ชักธงช้างที่น่าตึกหลังกลาง มีฝรั่งทั้งผู้หญิงผู้ชายหลายคน เขาให้ขึ้นทางหลังกลางมาตามห้องกินเข้า เปนแต่การรับวันแรก ภายหลังรถเข้ามาเทียบถึงเฉลียงเรือนที่เราอยู่เปนหลังตวันตกแถวยาว ยังด้านหลังที่ตรงข้ามกับเรามีอิก ที่เฉลียงน่าห้องรับแขกเราดูวิวงามนัก มีลำแม่น้ำตรงมาถึงเนินตีนเรือนแล้วจึงเลี้ยวไปที่สุดสายตาเห็นเขาสลักสูง ๔๐๐๐ พิตยอด

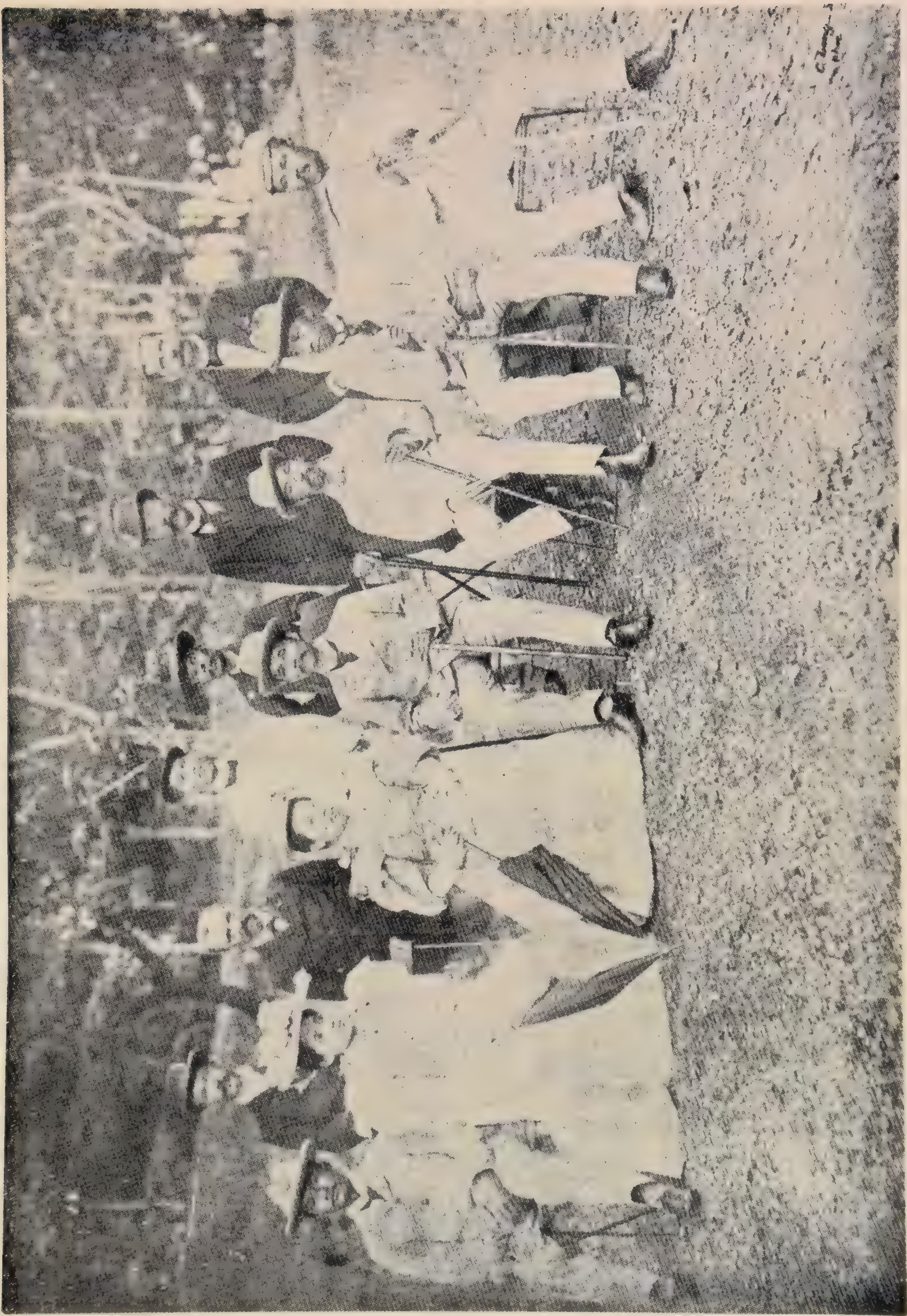
รูปหมู่ฉายที่สวนเมืองบุยเตนซอก

แถวหลังแต่ซ้ายไปขวา

๑ หมอเรห์เตอ (พระยาประเสริฐสาตรธำรง) ๒ ผู้รักษาสวนที่เมืองบุยเตนซอก ๓ จมื่นราชามาตย์ (พระยามนตรีสุริยวงศ เชี่ยร บุนนาค) ๔ เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (พระยาศิริสัตย์สถิตย์ จัน พราหมณนันทน์) ๕ ดอกเตอรเทรียบ ผู้จัดการสวนหลวง ๖ แอสสิสตัน เรสิเดนต์เมืองบุยเตนซอก

แถวหน้า

๗ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ (กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์) ๘ เจ้าจอมมารดาชุ่ม ๙ สมเด็จพระ (ศรีพัชรินทรา) บรมราชินีนาถ ๑๐ พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๑ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) ๑๒ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ๑๓ กรมหมื่นสรรพสาตรศุภกิจ (กรมหลวง)

เห็นแต่เงา ๆ ข้างล่างเห็นสนัดเปนที่ปลูกกาแฟแลต้นไม้ต่าง ๆ ตลอดในระหว่างนั้นเปนต้นไม้ป่าบ้างต้นไม้ปลูกบ้าง พื้นต่ำลงไปดูงามยิ่งนัก ผู้คนมีแน่นหนามากว่ามีถึง ๔๐๐๐๐๐ คน มาเกือบจะถึงรู้สึกเย็นกว่าปรกติ แต่ครั้นตกบ่ายร้อน คนที่มาอยู่เรือนแถวนี้แต่พวกเรา ของเราสองห้อง แม่เล็กห้องหนึ่ง นางชุ่มห้องหนึ่ง ลูกห้องหนึ่ง เฉลียงหลังเปนห้องน้ำ พวกที่มาด้วยอยู่ปนกันกับฝรั่ง แต่ริมห้องรับแขกของเราเปนที่มหาดเล็กอยู่ด้านหลังตรงห้องลูกพระยาชลยุทธอยู่ กินเข้าที่เฉลียงหลังห้องแต่งตัว นั่ง ๑๐ คนทั้งแม่เล็กแลนางชุ่ม กับเข้าทำเหมือนบัตเตเวีย แต่น้ำที่นี่ดีชงน้ำชาไม่แดง ดูน้ำหนักเบากว่าที่บัตเตเวีย มีลำธารน้ำตกลงมาที่ริมเรือน เสียงดังสนั่นอยู่ไม่ขาด มีที่อาบน้ำอยู่ที่ริมเรือนสบายดีมาก แต่ต้องลงไปตามเขาที่เอาหินลำดับเปนคั่นไว้สองทบ แต่ค่ำที่น้ำเย็นขึ้นมาไม่ทันเหงื่อออก ข้อรำคาญที่มีอยู่นั้น ๒ อย่าง คือตั้งแต่ย่ำรุ่งไปจนย่ำค่ำรถไฟเดิรโครม ๆ เปนระยะ ๆ ด้วยทางรถไฟผ่านมาริมเรือนที่อยู่ทีเดียว แต่ถ้าปิดน่าต่างเสียเสียงเบาลง น่าต่างที่นี่ใช้สองชั้นทั้งสิ้น แต่เรื่องอาการหนักยิ่งกว่านั้นยังมีคือที่ตรงน่าต่างห้องนอนเราชั่วข้างลำธารมีโรงเรียนแขกเปนโรงจาก แต่เช้าครูสอนให้ลูกศิษย์ท่องหนังสือบอกทีละคำ ตะโกนสุดเสียงคำละสามครั้งบ้างสี่ครั้งบ้าง ลูกศิษย์ก็ตะโกนตาม วันแรก ๆ เช้าถึงนอนไม่ได้ แต่ช้าวันเข้าค่อยไม่ได้ยินเข้าทุกทีเปนด้วยชินหู เมื่อถึงวันศุกร์เข้ากลับออกเปลี่ยวเพราะไม่ได้ยิน ต่อเวลาเย็นจึงได้ยินเด็กมาร้องเล่นตามถนน

เวลาบ่ายไปสวนโบกะนิเกอล์กาเดน ดอกเตอร์เทรียบซึ่งเปนผู้มีชื่อเสียงปรากฎอยู่ในหนังสือของคนไปมาแต่ง เปนผู้เข้าใจในการต้นไม้มาก

คอยรับอยู่ที่ถัดประตูเข้าไปหน่อยหนึ่ง ซึ่งเปนที่หยุดรถ มีผู้ช่วยอิกคนหนึ่ง แต่พอโผล่เข้าไปก็ดูปลื้มใจที่ได้เห็นต้นไม้ใหญ่ ๒ ข้าง เขาเรียกว่าต้นขนารี มีกล้วยไม้แลละดาต่าง ๆ พันเปนต้น ๆ ขึ้นไปจนตลอดค่าคบ แลดูลิ่วไปทั้งนั้น เขาพาไปดูเพิ่นบิกกอเนียแลต้นไม้กระถางต่าง ๆ มีมากก็จริงอยู่แล แต่ไม่มีวิเศษอันใดกว่าที่เราเคยเห็นกี่อย่างนัก เปนต้นไม้ปลูกขายบ้าง สำหรับเช่าไปแต่งเย่าเรือนบ้าง บรรดาต้นไม้ที่ในสวน มีอย่างละ ๒ ต้น เปนปรกติ เว้นไว้เสียแต่ที่ตายหาไม่ได้หรือหายาก จึงมีแต่ต้นเดียวมีฉลาก บอกชื่อภาษาลตินแลภาษาวิลันดา ภาษาชวา ปักทุก ๆ ต้น เพราะฉนั้น การที่ทำฉลากมิใช่การเล่น ต้องมีโรงสำหรับถากไม้ใสกบทาสี เขียนตัวหนังสือ ทำการอยู่เสมอ ต้นไม้นั้นปักเปนแผนก ๆ ตามที่มีประเภทคล้ายคลึงกัน ที่สวนใหญ่โตมากจำไม่ได้ว่ากว้างยาวเท่าใด เพราะเขาใช้ขนาดเครื่องวัดอย่างดัช แต่แลดูเสียสุดสายตาทุกด้าน แล้วยังขยายอยู่เสมอ การที่ทำสวนดูง่ายดาย เพราะที่เปนดินดอนสูง ๆ ต่ำ ๆ เปนลูกคลื่นไปทั้งนั้น มีแม่น้ำใหญ่คือจิริวอง ซึ่งเปนสายน้ำอันเดียวกันกับแม่น้ำอันหนึ่งซึ่งอยู่ในท่ามกลางเมืองบัตเตเวีย แต่มีกิ่งก้านสาขาแผ่ทั่วไปทั้งสวน ถนนถึงไหนน้ำถึงนั่น เปนลำธารมีก้อนหินก้อนกรวดใหญ่ ๆ เต็มไปทั้งสิ้น แล้วยังมีสายอื่นที่มีกิ่งก้านเข้ามาร่วมในสวนนั้นอิก แรกเราไปเห็นเข้าใจว่าการที่ทำสวนได้ใหญ่โตแลรักษาพื้นหญ้าซึ่งดูเต็มไปทั้งสวนได้ด้วยอาศรัยมีน้ำมาก แต่กลับเปนอย่างอื่นไป คือต้นไม้ที่นี่เขาไม่ได้รดน้ำกันเลยด้วยฝนมีตกอยู่ไม่ใคร่ขาด น้ำกลับเปนอันตรายแก่สวน คือถ้าฝนตกที่เขามากน้ำซึ่งไหลขอดอยู่ในท้องธารมากขึ้นจนถึงท่วมสวนที่ต่ำ ๆ ได้ในสองชั่วโมงเขาชี้ให้ดูแห่งหนึ่งซึ่ง

น้ำท่วมต้นไม้ใหญ่ตายหมด ต้องเสียเงินถึง ๒๐๐๐ กิลเดอ จึงได้แก้ให้เปนปรกติได้ แต่ไม่กล้าปลูกไม้ใหญ่ปลูกอยู่แต่กระบองพลำเท่านั้น ส่วนฝนนั้นก็ทำอันตรายได้มาก บรรดาถนนทั้งปวงมีที่ราบยาว ๆ เพียง ๒–๓ ถนน ปลูกต้นไม้ใหญ่เปนคู่ ๆ เปนอเวนิว นอกนั้นเปนทางคดเคี้ยว แลสูงๆต่ำๆ ถูกที่ชันน้ำฝนเซาะถนนดินร่วงลงมาหมด ต้องเอากรวดก้อนใหญ่ ๆ ลำดับเปนทาง ถ้าที่ไหนน้ำแรงก็ลำดับเต็มถนน ถ้าที่ไม่แรงก็ลำดับแต่ที่ทางน้ำกัด แต่ทุกถนนโรยกรวดขนาดเม็ดมขามหรือเม็ดสวาดเปนอย่างเล็ก ที่ใหญ่ ๆ ถึงขนาดเม็ดสท้อน ถ้าถูกเช่นนั้นเข้าเดิรยากเต็มที่ เหยียบมักจะกลิ้ง ถ้าที่จมดินแล้วเกือกเราผ่าบาง ๆ เหยียบลงไปเจ็บตีน เรื่องถนนโรยกรวดนี้ไม่ว่าที่หนึ่งที่ใดเมื่อยเหลือกำลัง แต่เมื่อคิดดู เขาก็ทำอย่างอื่นไม่ได้ที่จะให้ถูกดีกว่านั้น เพราะไม่ต้องไปหาแห่งใดเลย ขึ้นชื่อว่าแม่น้ำลำธารแห่งใดในแถวนี้ท้องน้ำเปนก้อนกรวดเช่นนี้หมดทั้งสิ้น ลงจากถนนไป ๙ วา ๑๐ วาก็โกยขึ้นมาเทได้ ต้องใช้คนทำงารถึง ๒๐๐ คน มีฝรั่งอยู่ ๗ คน ๘ คน การที่ทำนั้นชั่วแต่ปลูกต้นไม้แลตัดหญ้ากวาดใบไม้ทำงารแต่เช้าจนค่ำทุกวัน แต่กระนั้นยังมีแห่งที่รกใบไม้แลหญ้าสูงอยู่บ้าง เพราะทอยกันไม่ทัน บางแห่งเปนเพิ่นต้องการดินใบไม้ ทิ้งให้ใบไม้หล่นอยู่ในที่นั้นจนกลายเปนดินไป ไม่ต้องประสมดินเลย ใช้แต่ไม้กระถางบ้าง ถึงดังนั้นก็น้อยกว่าที่เราปลูก ๆ กันเพราะดินเขาดีเสียแล้ว เมื่อจะว่าถึงต้นไม้ที่อาจจะงอกได้ในสวนนี้ อย่างที่งอกยากที่สุดเช่นมอสเปนได้สบายดี การที่ปลูกหญ้าก็ง่ายอีกเรื่องหนึ่งเหมือนอย่างเช่นเมืองเราหรือที่สิงคโปร์ปีนัง ต้องไปเที่ยวแซะเที่ยวตัดหญ้ามาปลูก ที่นี่เขาไม่ได้ทำอะไรเลย ที่ไหนมีไม้ใหญ่ก็โค่นต้นไม้

ขุดตอเท่านั้น แต่ที่จะมีต้นไม้ก็น้อยเปนท้องนาโดยมาก ชั่วแต่เกลี่ยอันนา ลงเสีย แล้วปล่อยให้หญ้างอกแลคอยเอาพร้าหวด ๆ อยู่ให้สั้นเสมอ หญ้าที่โต ๆ ขึ้นไม่รอดเหลือแต่หญ้าที่เลอียด นานไปอิกสัก ๒ ปี ๓ ปีก็เปนหญ้าเลอียดไปทั้งนั้นไม่มีเวลาหญ้าแดง ในที่นี้ต้นไม้ใหญ่พรรณที่ขึ้นเร็วมีอยู่สองสามอย่าง ได้เห็นสวน ๆ หนึ่งที่เขาทำได้ ๓ ปีเท่านั้น หญ้างามเหมือนสนามหน้าบ้าน ต้นไม้ใหญ่สูง ๓ วา ๔ วามีที่ไม่เคยเห็นเปนอันมาก ได้จดบาญชีไว้เขารับว่าจะไปส่ง เงินที่ใช้ปีหนึ่งถึงยี่สิบหมื่นกิลเดอ ได้เงินคอเวอนเมนต์เปนหลักแต่ไม่พอใช้ต้องขายต้นไม้แลขายพรรณแลผลไม้ซึ่งอยู่ในสวนอิกแห่งหนึ่ง เรียกว่าอาครีคันชุรัลกาเดน ต้นไม้ที่กำลังงามแปลกประหลาดในเวลานี้ คือต้นลานสูงไม่ต่ำกว่า ๑๕ วา ออกดอกเปนช่อ ๆ ช่อ ๑ ยาวไม่ต่ำกว่า ๘ ศอก สัณฐานเหมือนรวงเข้าสมุทโคดมออกเต็มไปทั้งต้นไม่มีใบ ใบที่เหลืออยู่ก็พับลงมาเกาะคอต้นอยู่ทั้งหมด รูปพนมของดอกนั้นเหมือนช่อบุกเค ไม้เล็กกว่าต้นไม้นั้นมีใบอยู่งามเสียจริง ๆ ไปถึงไหนไกลเท่าไกลคงแลเห็นโพลนอยู่กลางหมู่ไม้ เขาว่าปลูกมากว่า ๓๕ ปีแล้วพึ่งออกดอก ดอกนั้นจะทนอยู่ได้ ๓ เดือน เมื่อครบกำหนดแล้วต้นไม้นั้นเลยตายใบไม่งอกต่อไปอิก ยังอีกต้นหนึ่งเปนต้นตาลมาแต่เมืองอะไรจำไม่ได้ ปลูกมา ๒๖ ปีแล้ว พึ่งจะตั้งปล้องได้สักสองปล้องฤๅสามปล้อง แต่ก้านยังติดอยู่กับต้นจนถึงแผ่นดินใบแลก้านเคาะเสียงดังกริ่งเหมือนเหล็กแขงอย่างที่สุด รูปร่างนั้นต้นตาลเราไทย ๆ นี่เอง แต่มันช่างโตเสียจริง ๆ โคนต้นเกือบสองอ้อมใบยาวตั้งสามวา ข้อที่จะพรรณาถึงต้นไม้ในสวนนี้เปนพ้นวิสัย รับเขาไว้ว่าจะส่งให้ต้นไม้บรรดาที่ไม่มี แต่ดู ๆ ไป

เขาก็มีโดยมาก เปนแต่ไม้น้ำงามน้อย บางทีจะเปนฤดู บัวหลวงบัวสาย ดูร่องแร่งไป อยากจะว่า ๆ ไม่งามเหมือนแต่ก่อน แต่ใช่ว่าได้มาเห็น เห็นไม่งามเหมือนรูปที่ถ่ายเท่านั้น เดิรเสียจนอ่อนใจแม่เล็กไปไม่รอด ต้องขึ้นรถ

เวลาพลบออกจากสวนไปขี่รถดูตามถนน พบแม่น้ำหลายแห่ง มีแม่น้ำอันหนึ่งที่เรียกว่าแม่น้ำกระหลาป๋า ช่างเข้าใจซึมทราบดีเสียจริง ๆ อิกแม่น้ำหนึ่งจดชื่อมาแล้วแต่ตกหาย เปนเก่งยาวหลายเส้นน้ำเชี่ยวปรื๋อทีเดียว บางแห่งแม่น้ำไหลผ่าเนินสูง แลลงไปแต่ข้างบนเห็นน้ำต่ำกว่าเราถึง ๒–๓ เส้นเพราะพัง ด้วยเขาที่นี่ถ้าหากว่าเตี้ยเตี้ยแล้วข้างบนเปนดินข้างในเปนก้อนกรวดกลม ๆ ตั้งแต่เล็ก ๆ จนกระทั่งโต ๒–๓ อ้อม ไม่ได้เปนเขาติดดินมีศิลาเปนแกนดินพอกข้างนอกเช่น สิงคโปร์หรือปีนัง เพราะฉนั้นถ้าน้ำจะกัดมาทางไร ไม่มีอันใดจะกีดขวางได้ ดินก็ทลายไหลไปหมด ก้อนกรวดที่เบาๆน้ำก็พัดไปได้จนกระทั่งถึงบัตเตเวีย น้ำเปนส่วยส่งก้อนกรวดสำหรับทำถนนเมืองบัตเตเวีย แรกเราเห็นนึกว่าจะต้องไปขนจากทเลดูก็จะเปนการลำบากอยู่ที่จะต้องมีเครื่องบรรทุก แต่ก็ไม่เห็นมีอะไรสำหรับบรรทุก ใช้โกยเอาดือ ๆ เท่านั้น ถึงทางที่ดอน ๆ เช่นริมทางรถไฟหั่นเขาลงไปก็เปนกรวด ทางรถไฟก็ถมด้วยกรวด ดูช่างง่ายดายเสียจริง ๆ บ้านเรือนไม่สู้เปนล่ำสันแต่ก็มีตึกรามมาก เที่ยวยังไม่ทั่วถูกฝนกลางทางแล้วตกเรื่อยไม่หยุดจนกระทั่งถึงเวลาที่จะไปคลับต้องไปทั้งฝนวันนี้มีคอนเสิดซอกับปี่แอนโน แลมีผู้หญิงคนหนึ่งร้อง เราฟังก็ดีอย่างยิ่ง แต่นักเลงครึ ๆ เขาว่าร้องดีจริงแต่เสียงไม่สู้ดี หีบเพลงก็ว่าดีดยังไม่สู้ดีแท้

แต่เรารู้ไม่ได้เลยดีหรือไม่ดีเห็นเหมือนกัน แต่ซอนนั้นทั่วหน้าถึงตาว่าเปนดีอย่างยิ่ง มีผู้หญิงสัก ๓๐–๔๐ คนแต่งตัวไม่สู้งามนักสู้ที่บัตเตเวียไม่ได้ คลับนี้เขาอวดกันนัก ว่าเปนงามอย่างยิ่ง แต่เล็กกว่าคองคอเดียครึ่งหนึ่ง การรับรองอย่างดีตามเคยของพวกดัชเห็นของประหลาดอย่างหนึ่งคือเมียกับตันจีนแต่งตัวผัดหน้าเหมือนตุ๊กตางิ้วใส่เสื้อเจ๊กปักทองเต็มทั้งตัว แปลกแต่ประดับด้วยเครื่องเพ็ชร์เปนอันมาก แต่เปนที่เสียใจยิ่งนักที่สูงไม่ถึงสองศอกคืบเล็กจนเหลือประมาณ แต่งตัวเช่นนั้นแล้วมายืนนิ่งแขงอยู่หมายว่าตุ๊กตา ต่อเจ้าผัวจูงมือออกมาจึงต้องร้องอ้อ แต่ผัวนั้นแต่งตัวเต็มที่ นุ่งกางเกงฝรั่งขาคับจี๋ แล้วสวมเสื้อกุยเฮงชั้นในเสื้อฟรอกโก๊ดข้างนอก ถอยหลังจึงรู้ว่าเจ้าคนนี้เปนคนที่พระยาตรัง(๑) มาอาศรัย ได้ยืมรถมาใช้เปนต้นอยู่ข้างเอื้อเฟื้อมาก แต่มีความยินดีที่ได้เห็นสูงสักสองศอกคืบหรือหย่อนกว่าเล็กน้อย ผอมกี่วสมกับเมีย กลับมา ๒ ยามเศษหรือ ๗ ทุ่ม

๒๕

เมืองบุยเตนซอก

วันที่ ๒ มิถุนายน

ตื่น ๓ โมงเช้า กรมสมมตที่ตามให้ขึ้นมาวานนี้ มาถึงก็นอนหลับ ที่นี่สบายกว่าบัตเตเวียมาก อากาศโปร่งกว่าแลเย็นกว่า แต่จะว่าหนาว ก็ไม่ได้

---

(๑) คือพระยารัษฎานุประดิษฐ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง)

กลางคืนนอนบีดน่าต่างร้อน ได้ยินเสียงน้ำพุเสมอนอนหลับเร็ว ตั้งท่าจะล่ม ขึ้นเบีดน่าต่างเสียก็หาย น้ำที่กินก็เปนน้ำเขา น้ำหนักไม่มากเหมือนน้ำใต้ดิน ไล่กรมสมมตไปสวน เล่าว่าที่บัตเตเวียเงียบเต็มที ไปเที่ยวตามทางก็มีแต่คนชี้ ๆ เล็กน้อย กินเข้าในห้องนอน ๔ โมงเช้าไปที่ตำบลโยมาศ เปนเอศเตดของพี่น้องสองคน ชื่อใดจดมาแล้วหายไปเสีย วันนี้มิศเตอร์ควาล(๑) ไปคอยที่ไหนไม่รู้ ว่าจะไปหาคอเวอนเนอเยเนราลด้วย ที่จริงทีจะรู้ตัวว่าเราขวาง รถที่ไปต้องเทียม ๔ ม้า เพราะขึ้นเขาลงเขาตลอดทาง ที่เอศเตดนี้กว้างใหญ่มากไปจนถึงเขาสลักเปนเกาเวอนเมนต์ ขายเปนเงินครึ่งล้านกิลเดอ ขายประมาณ ๓๐ ปีมาแล้ว พ่อเปนคนซื้อไว้ เดี๋ยวนี้ตกเปนของลูก ๒ คน ๆ ทั้งสองนี้หน้าตาเหมือนกัน ไว้หนวดอย่างเดียวกัน พูดภาษาอังกฤษได้ดีกว่าเรสิเดนต์ ๆ ยังดีกว่ามิศเตอร์ควาล วิธีที่ขายที่ดินเช่นนี้ เปนแบบของอินเดียอังกฤษ มีมาแต่ครั้งเซอร์สะแตมฟอดแรฟพั้ล ผู้เปนเจ้าของที่ต้องเสียค่าที่ต่อไปไม่มีที่สุด ปีละ ๖๐๐๐ กิลเดอ ครึ่งปีใช้ครั้งหนึ่ง ถ้าคนเข้าไปทำมาหากินในนั้น ทำนาเก็บเปนเข้า ๕ ชัก ๑ เปนต้นไม้อื่น ๆ เช่นต้นไม้มีผล เสียต้นละ ๑๐ เซน บรรดากาแฟจันเทศอ้อยเปนของเขาทำเอง เรียกลูกจ้างทำคนในชวา ต้องเกณฑ์ทำการแผ่นดิน ๗ วันทำวันหนึ่ง ถ้าจะเสียเงินแทนปีละ ๖ กิลเดอ ก็แปลว่าเก็บเงินนั้นเอง แต่เงินเก็บในที่นี้ยอมให้เจ้าของเก็บ แต่ต้องเสียเงินค่าโปลิศแลทำถนนเอง มีถ้อยความคนในตำบลนั้นเจ้าของที่มีอำนาจว่าได้ เว้นแต่จะปรับไหม

---

(๑) บารอนควาล เดอควาเลส ซึ่งเปนผู้มาอยู่กับกระบวรเสด็จ ฯ เปนคนขี้ประหม่าไม่ใคร่ได้ดังพระราชหฤทัย

ลงโทษไม่ได้ แรกฟังก็ดูเหมือนหนึ่งคนจะได้ความเดือดร้อนมาก แต่ที่จริงก็เปล่าไม่สู้กระไรนัก เพราะขนในชวาต้องเกณฑ์ทำการคอเวอนเมนต์อยู่ทั่วหน้ากันแล้ว คอเวอนเมนต์เองก็ปลูกกาแฟ ใบชา ซิงโกนา เกณฑ์ ให้ทำเปนการหนักยิ่งกว่านี้เสียอิก คือมีเจ้าพนักงารออกตรวจ ว่าที่แห่งใดควรจะปลูกอันใด ถึงว่าที่นั้นจะทำนาอยู่ ก็ต้องห้ามไม่ให้ทำนา ออกแต่พรรณไม้ที่จะปลูกให้แล้วเจ้าของที่ต้องปลูกเองรักษาเอง มีนายบ้านผู้น้อยเรียกเทศาเปนผู้ดูแลให้ทำ เทศาหลาย ๆ ตำบลรวมขึ้นผู้ช่วยเวทนา ผู้ช่วยเวทนาหลาย ๆ คนรวมขึ้นเวทนา ๆ ขึ้นริเยนต์ ริเยนต์นั้นมีตำบลหรือเมืองละคนเลือกเอาพวกเชื้อวงศ์เจ้านายหรือที่มีตระกูลเปนที่นับถือให้บังคับบัญชาคนในพื้นเมืองริเยนต์มีเปนสามชั้น ชั้นแรกนั้นระเด่นตำมะหงง ทำนองที่พระยาเจ้าเมือง ถ้ารับราชการดีมีความชอบ เลื่อนขึ้นเปนระเด่นอธิปติทำนองเจ้าพระยา ถ้าดีขึ้นไปอิกเลื่อนเปนปเงรัน เปนยศเจ้าอย่างเจ้าประเทศราช แต่น้อยคนที่จะได้เปน คนวิลันดาไม่ได้บังคับชาวเมือง พวกริเยนต์ทั้งปวงเปนผู้บังคับ แต่อยู่ในบังคับเรสิเดนต์หรือแอสสิสแตนต์เรสิเดนต์ คือเขาแบ่งเปนมณฑลมณฑลหนึ่งมีเรสิเดนต์คนหนึ่ง มีแอสสิสแตนต์เรสิเดนต์ ทุก ๆ หัวเมืองที่อยู่ในมณฑลนั้นอยู่ใต้บังคับเรสิเดนต์เหมือนอย่างที่บุยเตนซอกนี้ อยู่ในมณฑลบัตเตเวียหรือเรียกตามแขกว่าบัตตาวี คือปฐวี เรสิเดนต์อยู่บัตเตเวีย มีแอสสิสแตนต์อยู่บุยเตนซอกสำหรับบังคับริเยนต์ แต่ในมณฑลบัตเตเวียไม่มีเรสิเดนต์อยู่ในมณฑลเดียว เพราะเปนเมืองตั้งใหม่ในสามร้อยปีมานี้ ในหัวเมืองหนึ่งมีคอน-โทรเลอผู้ช่วยคอนโทรเลอสำหรับตรวจตราการต่าง ๆ ซึ่งสั่งริเยนต์ไปว่า

จะทำตามคำสั่งหรือไม่ แลเปนผู้ตรวจไร่ที่เปนของคอเวอนเมนต์เกณฑ์ให้ทำต่าง ๆ แต่การใช้เงินไม่ไว้ใจกันกับพวกแขกเรสิเดนต์หรือแอสสิสแตนต์เรสิเดนต์เปนผู้จ่ายวิกละครั้งตามสิ่งของที่ได้รับเรสิเดนต์กับริเยนต์นั้นไม่กล่าวว่าอยู่ในใต้บังคับกัน แต่นับว่าเรสิเดนต์เปนพี่ชายใหญ่ริเยนต์เปนน้อง เมื่อจะกลับพูดถึงเรื่องเอศเตดตำบลนี้ คือโยมาศผู้ซึ่งซื้อที่เปนอย่างคอ-เวอนเมนต์ทุกอย่างแต่ย่อมจะเบากว่า เพราะต้องเอาใจให้คนเข้ามากจะได้เก็บเงินได้มาก ตามทางไปที่เรือนมีโรงรายตลอด ทำนาบ้างปลูกถั่วปลูกเข้าโภชน์พักแตงเปนพื้น พวกใบชากาแฟไปทำอยู่ที่สูง ๆ มีแถบเขาสลกโดยมาก ถนนทำดีแขงกร่างแต่มักมีที่ขึ้นชัน ถ้าพอดีพอร้ายรถไปไม่ได้รถสี่ม้าที่ไปต้องเฆี่ยนกันผลุง ๆ ไม่ได้หยุดเลย แต่เขาใช้รถสองล้อเทียมม้า ๓ ตัวเปนพื้น ดูคล่องแคล่วดีกว่ารถใหญ่ เมื่อจวนจะถึงมีชักธงรายทางและซุ้มใบไม้ มีราษฎรมานั่งคอยดูอยู่มากไม่มียืนเลย นั่งยกมือไหว้กันปะหลก ๆ ไปทั้งนั้น ตั้งแต่ออกจากโฮเต็ลไปถึงน่าบ้านไหนมีประโคมตามมีตามได้ เปนเครื่องดนตรีที่เรียกว่ากำมลัน มากบ้างน้อยบ้างทุก ๆ เรือนตลอดทางไม่ขาดเสียง ที่จอดรถปลูกโรงแขวนธงผูกใบไม้ มีกำมลันวงใหญ่สักสี่ห้าวง คือมีฆ้องใบโต ๆ ผูกเข้ากับรางมิใช่ฆ้องวง ไม่ได้ตีเปนเพลง คอยแต่ตอดเปนจังหวะ มีรนาททองอันโต ๆ สัก ๔–๕ ราง มีรนาทไม้รางเดียวปี่หลายคันใช้ปี่ชวาเปนพื้น มีฆ้องไชย ๓ ใบ มีซอคันหนึ่ง ดูเพลงนั้นไม่ได้ออกจากอื่น นอกจากรนาทเอกกับซอ นอกนั้นเปนแต่คอยตอด ให้ทำทีละสิ่งทำไม่ได้ เพลงนั้นหยาบ ๆ เกือบจะสังเกตไม่ได้ว่าเปนเพลง ทำเพลงสรรเสริญบารมีวิลันดา เปนอย่างที่มีรัวถี่ ๆ ไม่เคาะป๋องแป๋ง

เหมือนอย่างเพลงของบ้านเมืองเขา แต่น่าเสียใจมากที่จะรู้ไม่ได้เลยว่าเพลงอันใด ถึงบอกแล้วว่าเพลงนั้น ๆ ก็ไม่รู้สึก มีคนร้องรำคนหนึ่ง เสียงแหบเครือเหลือกำลัง นุ่งโสร่งสวมเสื้อเบิดอกเบิดแขน คาดเจียรบาด มีเครื่องแต่งตัวรุ่งริ่ง เทือกตาบน่าตาบหลังสังวาลย์สร้อยคล้องคอมากหลายสายแต่รำนั้นไม่ผิดกับมอญรำ เข้าไปจากนั้นหน่อยหนึ่งถึงศาลาพักซึ่งเขาจัดไว้รับที่มานี้แปลว่ากระไร แปลว่าจะมาดูการเพาะปลูกอย่างหนึ่งจะมาที่บ่อสำหรับอาบ ซึ่งเปนศักดิสิทธิสำหรับแก้โรคแก้ไภย แต่ดูบ่อนั้นก็จืด ๆ น้ำเย็น ๆ เราดี ๆ แต่มีทั้งจีนทั้งแขกไปเส้นวักตั๊กแตน มีห้องที่สำหรับอาบ ๒ ห้อง น้ำใสดีแต่ไม่ได้อาบ ชั่วแต่กินน้ำแชมเปนส์กับสูบบุหรี่ ถามไต่เรื่องราวแล้วก็กลับ ทางที่กลับมาอีกทาง ๑ ผ่านโรงสีที่ใช้ด้วยกำลังน้ำ แต่ไม่ได้แวะดู มีไร่ที่คนทำตามเหล่านั้น เหมือนอย่างทางไป มาหน่อยหนึ่งก็ถึงบ้านเจ้าของที่ ดูใหญ่โตมากเห็นจะเปนเศรษฐีพอใช้รถที่ขี่เทียม ๔ ม้า รถก็ดีม้าก็งาม ขับเองคล่องแคล่วไม่ช้านักก็เข้าถนนบุยเตนซอก ถนนนี้ว่าเปนอย่างชั้นที่สอง แต่ที่ ๒ โดยทางกว้างแคบ ในการรักษาแล้วเห็นว่าที่ไหนไม่สู้ของเขาได้อาจจะนับเปนที่หนึ่ง ผ่านคุกหรือโรงพยาบาลคนโทษมา ทำใหญ่โตมาก บรรดาคนโทษที่เจ็บเปนโรคเบรีเบรีขนมารักษาที่นี่หมด การที่จะรู้ตำบลสนทนาอันใดเปนการยากอย่างยิ่ง ด้วยท่านผู้กำกับทั้งหลายของเรา รู้ภาษาอังกฤษจำกัดคำทั้งนั้น จะถามอไรกันแต่ละเรื่อง พูดกันเสียจนเกือบน้ำลายแห้งคอ แต่ที่จริงรู้ภาษาอังกฤษเกือบทุกคน พบคนที่พูดภาษาอังกฤษไม่ได้แต่ผู้หญิงโดยมาก ถึงดังนั้นก็ยังน้อยกว่าคนพูดได้ เดี๋ยวนี้ไปเสียที่เรื่องลืม เพราะไม่ได้ใช้เลย อยู่ด้วยกันนาน ๆ เข้าดูค่อยเฟื่องขึ้นทุกคน

เมื่อแรก ๆ ออกโกรธว่าเลือกเอาคนที่พูดไม่ได้มาให้ ครั้นภายหลังรู้เค้าเข้าถึงไหนต้องตั้งพิธีบดฝนกันไปดูก็พอใช้ค่อยหายเดือดร้อนลงไปทุกที

เวลาเย็นไปสวนอีก จะเล่าก็พื้นเผือเพราะไปเสียทุกวัน ๆ แต่กรมสมมตซึ่งเปนผู้รั้งเมืองบัตเตเวียได้ให้ไปตามขึ้นมาวันนี้ เพื่อจะให้ได้เห็นแกกระหายในการที่จะดู ไปเที่ยวเสียปรุยิ่งกว่าเรา มาขยายว่าไปเห็นเนื้อฝูงใหญ่สัก ๑๐๐ เศษ หารกันเสียยับแต่ที่จริงตกลงเปนเชื่อแก ได้ว่ายืมม้าเรสิเดนต์ไว้สำหรับจะไปเที่ยวในสวน เมื่อเที่ยวในสวนแล้วเลยขอเข้าไปดูบ้านคอเวอนเนอเยเนราลซึ่งหลังเรือนอยู่ในสวนน่าเรือนออกป๊ากใหญ่ เรือนนี้ดูที่ตั้งงามดีเสียแต่เปนชั้นเดียวดูซอมซ่อไป เขาว่าเมื่อแรกก็ทำสองชั้น ถูกแผ่นดินไหวพังคราวหนึ่งจึงได้ทำแต่ชั้นเดียว ออกประตูข้างเรือนไปข้างน่าเปนป๊ากใหญ่ถนนตรงลิ่วเข้ามาเรือน พบฝูงเนื้อเปนอันมากแลเชื่องดีด้วย ขับม้าเข้าไปใกล้เพียง ๙ วา ๑๐ วาก็ไม่วิ่งหนี ถามเรสิเดนต์ก็บอกว่ามีถึง ๓๐๐ ครั้นเมื่อพบคอเวอนเนอเยเนราลเองแกหารเสียว่าไม่ถึง เพราะเรื่องขี่ม้าวันนี้อยู่ข้างจะพลัดแพลงกันมาก เดิมว่าจะหาม้าได้หลายตัว แต่ภายหลังได้ตัวเดียว ที่จะไปหาม้าดีไม่ได้ กลัวแขกบ้านค้านเมืองเขาจะตก กลับมาถึงเรือนค่ำแล้ว กินเข้าแล้วแต่งตัวไปที่คลับในการเต้นรำ วันนี้มีอิลูมเนชั่นที่โรงแตรน่าคลับ จุดไฟมากพอใช้อยู่ ในคลับแต่งต้นไม้ใบไม้อยู่ข้างน่าดูมาก ลากเอาต้นสนต้นหมากใหญ่ ๆ เข้าไปตั้งจนจดเพดาน โคมรย้าก็ผูกใบปามทั้งกิ่งตั้งแต่เพดานลงมาจดคั่วโคม เสียแต่การต้อนรับอยู่ข้างจะผิดด้วยเรื่องภาษา มันงง ๆ งัง ๆ กันไปต่าง ๆ คนก็มาน้อย ทีจะขัดด้วยเรื่องเครื่องแต่งตัวพากันอายไปเสียว่าจะไม่เหมือน

ที่บัตเตเวีย แรกไปถึงเอะอะโวยวายกันอยู่สักครู่หนึ่ง มีเข้าเต้นรำสองคู่เท่านั้น ตกลงเปนพากันเดิรออกไปนั่งที่ชานน่าคลับ พอออกไปสักประเดี๋ยวข้างในคลับเต้นกันออกเต็มไป แต่ไปไม่ถึงไหนพอหยุดก็ต้องผลุดออกไปนอกด้วยเรื่องร้อน วันนี้ได้พบเอดิกงคอเวอนเนอเยเนราลซึ่งให้มาตรวจการรับรองแลเลยดูการทำบ้านด้วย ได้สนทนากันถึงเรื่องยศเดิรน่าเดิรหลังของเจ้าเมืองกรมการแลเจ้าแขก ได้ความรู้มาก กลับมาบ้านเวลา ๒ ยาม

๒๖

เมืองจันยอ จิปานะ สินันทไลยะ บุยเตนซอก
วันที่ ๓ มิถุนายน

เวลาโมงเช้าไปที่สเตชั่นหวิดเวลาแต่พอทัน ได้พบสนทนากับพวกที่ยังอยู่บัตเตเวียเล็กน้อย(๑) แล้วขึ้นรถไป ออกจากสเตชั่นไปโมงหนึ่งกับ ๑๕ มินิต ดูเหมือนหนึ่งไปในระหว่างเขาใหญ่สองข้าง คือเขากิเดอยู่ข้างซ้ายเขาสลักอยู่ข้างขวา ผ่านหรือเลียบลำธารเปนอันมาก เปนลำธารที่ลึกแลงามต่าง ๆ ที่เปนเชือกน้ำทำด้วยรางเหล็กทับทางรถไฟก็มี เขตรแขวงบัตเตเวียต่อกับมณฑลเปรียงกา ที่จิกำบงหยุดตามระยะทาง เรื่องเติมน้ำหลายแห่ง แต่ดูเปนพรรณาหาประโยชน์มิได้ มีเข้าถ้ำแห่งหนึ่งสองมินิต

(๑) คือพวกกระบวรใหญ่ที่ตามเสด็จไป

จึงตก มีภูมนิเทศงดงามตลอดหนทาง แต่เรียกได้ว่าไม่มีป่าเลย มีบ้านเรือนคนทำไร่นาตลอดทั้งนั้น เปนที่ตำบลใหญ่บ้างเล็กบ้าง มีบ้านเรือนเปนหมู่หลายตำบล ที่เปนเมืองใหญ่คือ สุขะภูมิ มีแอสสิสแตนต์เรสิเดนต์มาต้อนรับ แต่ฝ่ายข้างยาวานั้น รวมกันกับสเตชั่นน่าที่จะหยุด ถึงเมืองจันยอเวลา ๔ โมงเช้า แอสสิสแตนต์เรสิเดนต์กับรเด่นอธิปติ ชื่อ ประมิราดิเรดยะ คือ ปรมาธิราชตานยอมารับ แต่งตัวนุ่งกางเกงฝรั่งนุ่งโสร่งแต่จีบน่า ไม่ได้นุ่งเหมือนคนสามัญ สวมเสื้อยศปั้กทอง เหน็บกฤชฝักประดับเพชร์ทั้งเล่ม หน้าตาท่าทางเหมือนคนไทยที่เปนผู้ใหญ่อย่างมีบรรดาศักดิสูง มีสง่าราศีแลเรียบร้อยมาก พาให้ไปนั่งที่ห้องพักที่สเตชั่น เลี้ยงน้ำชากาแฟแลเรียกอะไรอย่างวิลันดา แต่น้ำต้มไก่คือซุบเรานี่เอง มีพริกไทยกับเกลือสำหรับปรุงด้วย มีกระบอกใส่บุหรี่ทำด้วยขาแรด มีกีบติดอันหนึ่งมาตั้งว่าเปนของทำเอง แล้วบอกให้แต่จะไว้ส่งภายหลังเมื่อผ่านมาทางนี้ ไปที่โฮเต็ลซึ่งอยู่หลังสเตชั่นไม่ต้องขึ้นรถ แบรอนวอนควาลส์ มาจัดไว้สำหรับให้พักแต่งตัว มีห้องใหญ่ ๓ ห้อง วันนี้เปนวันแรกที่ได้เห็น กุหลาบดอกใหญ่ขนาดกุหลาบเย็บอย่างกลางเขามาปั้กขวดไว้หลายดอก เปลี่ยนแต่งมอนิ่ง-โค๊ต แล้วขึ้นรถสี่ล้อเทียมม้าสี่ของคอเวอนเนอเยเนราล เปนรถอย่างเบาๆ หลังคาเก๋ง เสาเหล็กใช้ม่านบังสี่ด้าน นั่งได้ ๖ คนทั้งสารถี ยืนหลังอีก ๒ คน นอกนั้นใช้รถ ๒ ล้อเทียมม้า ๓ ตัวเปนของสำหรับโฮเต็ล แต่รถ ๒ ล้อดูคล่องแคล่วกว่ารถ ๔ ล้อมาก เจ้าสี่ตัวเวลาจะขึ้นที่ชันหน่อยหนึ่งต้องเอากระบือเข้าเทียมหน้าอีกคู่หนึ่ง เวลาจะลงที่ลาดต้องผูกเชือกที่ล้อมีคนคอยรั้งหลังข้างละ ๙ คน ๑๐ คน ทางที่ไปนั้นมีแต่ขึ้น ๆ มากกว่าลง

ต้องเปลี่ยนม้าไม่ได้หยุดเลย ใช่แต่เท่านั้นคนที่ยืนไปท้ายรถต้องถือแซ่คนละอัน หวดถนนผัวะ ๆ แลร้อง เอะ เฮ่อ เฮ่อ เฮ่อ ไปตลอดทาง ลูกล้อรถที่วิ่งหมุนอย่างเร็ว ไม่เคยเห็นรถที่ไหนเดิรเร็วเท่านี้ พัดเอากรวดเล็ก ๆ ขึ้นมาปร๋อ ๆ บางทีก็กระเดนขึ้นมาถูกหน้าออกเจ็บ แต่รถ ๓ ม้าเขาไม่ต้องเอะอะอันใดมาก วิธีเทียมเปนสองอย่าง ๆ หนึ่งถ้าเปนคาน ๆ เดียวใช้เทียมคู่แล้วเติมข้างน่าอีกตัว ๑ ผูกด้วยเชือกเหมือนโยงกระบือ ถ้าเปนคานสองอันใช้เทียมกลางตัวหนึ่งผูกข้างสองตัวเปนสามตัวเสมอหน้ากัน ตามทางที่จะต้องเทียมกระบือหรือต้องโยง พวกเวทนาเทศาออกมาคอย มีคนอยู่พร้อมทุกแห่ง มีพวกที่ขี่ม้าตามไปก็มาก ใส่เสื้อปั๊กเงินบ้าง แถบเงินบ้าง หมวกแก๊บพันแถบเงิน ถ้าพวกที่ทำราชการมานานถึง ๓๐ ปี ได้ตราเปนอามวิลันดาห้อยสายแถบริ้วกลางม่วง เหลือง ๒ ข้าง แจกตั้งแต่ระเด่นอธิปติไปจนกระทั่งถึงพวกเวทนาเทศา พวกดะหมังคือนายโปลิศมีสายตพายสวมด้วยทุกคน เรื่องยุนิฟอมดูเหมือนจะต้องการกันมาก ดูใส่เรื่อยอยู่ยังรุ่งยังค่ำ ครึ่งยศเปนลูกกระดุมตราหมวกแก๊บเงินแต่สวมทับผ้าโพก ไม่ว่าหมวกยศหรือหมวกธรรมดา ที่ใช้แต่พอเปนกระบังข้างน่าตรงเส้าหมวกโหว่สำหรับผ้าโพกออกมาข้างนอกก็มี ตามทางที่ไปมีบ้านเรือนคนเปนระยะ ๆ ตลอดไป แลไร่นามิได้ขาด ตลอดขึ้นไปจนครึ่งเขาค่อนเขา ถนนไปถึงไหนน้ำมีที่นั่น มีร้านขายของกินเปนระยะ ๆ ตลอดทางที่ไป ทางที่ขึ้นเขากว้าง ๔ วาหรือ ๕ วา ว่าทำมาร้อยปีเศษแล้ว ต้องสรรเสริญเขาอีกในเรื่องถนน ถ้าถนนเช่นเรารถม้าเช่นเรา อย่าพึงหมายเลยว่าจะขึ้นไปได้ ไม่ว่าถึงแห่งใดพวกชวาชาวเมืองพอเจอะรถเข้าแล้วนั่งทั้งสิ้น ถ้าอยู่บนร้านก็หมอบ ที่ยก

มือไหว้อย่างข้างไทยโดยมาก ตั้งแต่จันยอขึ้นไปจนถึงจิปานะ การที่ขึ้นไป เขาร้องกันว่าช้ากว่าปรกติ แต่เราก็เห็นเร็วพอใช้ เมื่อใกล้จิปานะมีบ้านเรือนคนแน่นหนา เปนเมืองอย่างเล็กๆ แล้วจึงถึงบ้านฝรั่งเหมือนบัตเตเวีย แต่ส่วนน่าบ้านไม่มีต้นไม้อื่นนอกจากกุหลาบ แลไปทิศไหนเปนสีต่างๆ ครืดไปทั้งสิ้น กุหลาบพวงช่อหนึ่งตั้งสามสิบสี่สิบ ดอกโตๆต้นสูง ๘-๙ ศอก ที่เปนกุหลาบเลื้อยใช้เปนซุ้มมีดอกตั้งแต่ดินขึ้นไปเต็มนับด้วยร้อยๆ กุหลาบเหลืองดอกใหญ่ๆเต็มๆต้น กุหลาบสีครั่งดอกใหญ่เท่าพุดตาลสีชมภู กลีบซ้อนถี่ กุหลาบสีอื่นๆมีเกือบทุกสี ตั้งแต่เกิดมาได้เห็นงามที่นี่แห่งหนึ่ง ที่อาคราในอินเดียแห่งหนึ่งเท่านั้น แต่ที่อาคราใหญ่อยู่แต่ปีแรก ปีที่ ๒ เล็กลงมา ปีที่ ๓ ลงเล็กเหมือนตามธรรมดา เพราะฉนั้นต้นจึงไม่โตเหมือนที่นี่ ที่นี่เขาเป็นเสมอ เพราะอากาศเย็นแลฝนตกเนืองๆ รพีออกปากว่าถึงในยุโรปก็ไม่งามเท่า เพราะมันหนาวเกินไป ที่นี่เวลากลางวันปรอทไม่เกิน ๗๔ ดีกรี กลางคืนอยู่ใน ๖๐ หรือ ๕๕ เวลาบ่าย ๒ โมง ๓ โมงไม่มีแสงแดด เปนแต่สว่างพระอาทิตย์เข้าเมฆ ดูหายใจโปร่งรู้สึกสบาย แต่เขาว่าน่าฝนชื้นเกินไป คอเวอนเนอเยเนราลขึ้นมาอยู่ปีละ ๓ เดือนในเมื่อสิ้นฤดูฝน เวลาเช้าเวลาเย็นมีหมอกแลลมพัดจัด ตามทางที่ขึ้นไปแลเห็นหมอกที่เกาะอยู่ตามเขา สังเกตลูกเขาแลต้นไม้หรือควันไฟไว้อีกครู่หนึ่งเราก็ขึ้นไปถึงที่ตรงหมอกนั้น ประเดี๋ยวหนึ่งหมอกก็ลงไปอยู่ใต้เราแล้ว ตั้งแต่ขึ้นไปตลอดทางดูภูมนิเทศนั้นพ้นที่จะพรรณาได้ว่างามสักเพียงใด เขาว่าดูไม่เหมือนกับป่าเขาข้างนี้เลย เปนเหมือนประเทศยุโรป บรรดาภูเขาปกคลุมไปด้วยหญ้า ต้นไม้มีเปนแต่หย่อมๆ แต่ก็ต้องถางเสีย

โดยมาก สังเกตได้ว่าถ้าที่เขายอดใดมีต้นไม้ ที่เขานั้นมักจะเปนที่ทำไร่ขึ้นไปครึ่งเขาค่อนเขา ถ้าเขาเกลี้ยง ๆ มักจะทิ้งอยู่เปนหญ้าเปล่า ทำนองที่แผ่นดินจะปลูกต้นไม้ไม่งาม เกือบจะเรียกได้ว่านึกอยากดูอะไรดูได้ทั้งสิ้น จะดูลำธารหรือน้ำโจน ภูเขาล้วนแต่งามไปหมด ที่ลึกก็ลึกสุดตา ที่สูงก็สูงจนเมฆหุ้มเปนยอดเขาซับซ้อนกันไป จะว่าเปนคลื่นก็ไม่เชิง ด้วยไม่ได้เปนลูกเขาสูง ๆ ต่ำ ๆ เช่นสิงคโปร์ จะว่าเปนกำแพงเช่นเคยชมกันเหมือนทางชุมพรไปเมืองกระก็ไม่ได้ ด้วยไม่เปนเขาอัดแอไม่มีเงาอันใดมาบังเลย แลเห็นขอบฟ้าโปร่งรอบ ดูเหมือนตัวเราขึ้นไปใกล้ฟ้าเข้าทุกที เขาที่แลเห็นอยู่พื้นล่างว่าสูงเหลือประมาณที่จะขึ้นได้นั้น ขึ้นไปจนกระทั่งเห็นเขาต่ำ ๆ ลงมาได้หมด มีทหารแก่คนหนึ่งเอาดอกไม้มาให้แม่เล็กที่กลางทาง ติดตราออฟฟีเซอช้างเผือกว่าได้แต่คราวก่อน อีกบ้านหนึ่งนั้นเปนผู้หญิงทั้งกอง เอาดอกไม้มาให้มีก๊าดเขียน แปลความว่าดอกไม้จิปานะซึ่งเปนมิตรกับดอกไม้สยาม ไปถึงที่วังคอเวอนเนอเยเนราล มีเจ้าพนักงารรายกระได แบรอนคนหนึ่งกับเอดิกงลงมายืนอยู่ที่พื้นดิน คอเวอนเนอ-เยเนราลอยู่บันไดคั่นล่าง รับแขนแม่เล็กพาขึ้นไปบนเรือน อีกสองคนรับแขนเลดีอินเวตติงแลมดัมชลยุทธขึ้นไปพบมิซซิสวันเดอวิก ได้พูดกันเล็กน้อย เขาจัดห้องไว้สำหรับที่จะให้แต่งตัว แต่เวลาบ่ายมากเสียแล้ว จึงได้ไปนั่งโต๊ะทีเดียว โต๊ะกินเข้าอาจจะเรียกได้ว่าโต๊ะกุหลาบ นั่งสัก ๓๐–๔๐ คน แต่งด้วยดอกกุหลาบแลดอกไม้ประเทศยุโรปต่าง ๆ ซึ่งปลูกเปนที่นั้นทั้งสิ้น แลมีกลิ่นหอมฟุ้งไปผิดกับกุหลาบที่ไปปลูกบ้านเราเปนอันมาก เมนูทำกรอบด้วยกิ่งไม้แห้งรูปต่าง ๆ ซึ่งเก็บได้ตามที่เหล่านั้น เรือนนี้ไม่

สู้โต แต่ตั้งอยู่ในที่ป๊ากแลสวนกว้างใหญ่ ที่สวนนั้นดาดาษไปด้วยดอกกุหลาบสีต่าง ๆ ถ้าจะเก็บแล้วก็นับด้วยกระบุงเปนอันมาก ได้สนทนากันแรกไปถึงหน่อยหนึ่ง แลเวลากินเข้ากับทั้งเมื่อลุกจากโต๊ะก่อนกลับอยู่ไม่ถึงชั่วโมงต้องพูดจ้ำไม่มีเวลาจะหยุดปากได้เลย แต่กระนั้นก็ไม่หมดเรื่องด้วยไปวันนี้ราวกับบิน เวลา ๓ โมงเศษแล้ว จำเปนต้องกลับ ต่างคนต่างเสียดายกันเปนอันมาก เมียคอเวอนเนอเยเนราลพูดอังกฤษดีนักเปนคนใจดีต้อนรับแขงแรง คอเวอนเนอเยเนราลสวมเสื้อเดรสโค๊ดติดตรามหาสุราภรณ์ เปนอันได้ความว่า ที่พวกบัตเตเวียติดตราในวันหลัง ๆ ได้อนุญาตจากคอเวอนเนอเยเนราลโดยถือวินัยกรรมว่า ที่ใดเราไปอยู่ที่นั้นเปนอาณาเขตรสยามติดตราได้ ดูเราไปไหนทำอะไรแกรู้ทุกอย่าง มีรายงารกันทุกวันเสมอไม่ขาด ในการที่จะทำให้ถูกใจนั้น คอเวอนเนอเยเนราลรู้ว่าเราชอบฝีมือช่างโบราณต่าง ๆ รับจะจัดหารูปแลเรื่องราวส่งให้ ข้างฝ่ายเมียก็รับสัญญากับแม่เล็กจะส่งดอกไม้มาให้ที่การุต วันนี้มีลูกสตรอเบอรีเลี้ยงเขาปลูกเปนได้มาก ๆ มีอยู่เสมอที่นั้น

ออกจากวังคอเวอนเนอเยเนราลไปสินันทไลยะ และที่โฮเต็ลเขาจัดแซนิตะเรียมหลัง ๑ ตกแต่งขึ้นใหม่งดงามให้เปนที่พัก ในที่นี้เรียกว่าอยู่ในดงกุหลาบ แลมีดอกไม้ฝรั่งต่าง ๆ เต็มไปทั้งนั้น มีฝรั่งอยู่มากล้วนแต่กิริยาอัชฌาสัยดีทั้งผู้หญิงผู้ชาย เปลี่ยนเสื้อไม่ใคร่จะทันต้องโดดลงไปอยู่ที่ต้นกุหลาบ ทั้งผู้หญิงผู้ชายเก็บได้คนละหอบบรรจุหีบใหญ่ แต่กระนั้นไม่ได้เห็นเบาบางลงไปเลย เวลาก็เร่งให้กลับ แต่เหลือที่จะจากมาได้พวกพะวนราวกับติดผู้หญิง ข้างพวกผู้หญิงแล้ว ว่าตั้งแต่เกิดมาเห็นมาไม่มีที่

ไหนสนุกแลสบายเท่าเท่าที่นั้น จนเกิดไม่ยอมกลับกันขึ้น ไปรู้สึกตัวทั่วหน้ากันว่า การที่คิดไปเหมือนบินเช่นนั้น เปนความคิดที่ผิดแท้ไม่มีทางแก้ ยิ่งไปเดิรดูเห็นเรือนว่างอยู่อิกสองหลังเปนสามทั้งที่เขาจัดไว้รับ ยิ่งเกิดความเสียดายหนักขึ้น เพราะเมื่อคอมมานดอริชลิว(๑) ขึ้นมาตรวจ ว่าไม่มีที่ว่างแลไม่มีอะไรด้วย มีแต่เรือนสองสามหลัง เปนด้วยตาแกเคยดูแต่ทเลแลเรือ ห้วยเขาต้นไม้ใบหญ้าแกไม่แลเห็นหมดทั้งสิ้น จำเปนจำต้องกลับเพราะไม่ได้จัดอันใดล่วงน่าไว้เลย แต่ที่จริงถึงจะอดเข้าสักมื้อหนึ่งก็ทนได้ เดี๋ยวนี้ไปน่าเกลียดที่ถ้าเราอยู่นั้น คอเวอนเนอเยเนราลจะนิ่งอยู่เปล่าไม่ได้ จะต้องไปเกิดเลี้ยงดูอะไรกันขึ้นในเวลาค่ำหรือเวลารุ่งขึ้นก็ดูน่าเกลียด เพราะไม่ได้บอกให้เขารู้ตัว เวลาที่จะกลับนั้นใจคออยู่ข้างเศร้าหมองอยู่แล้ว แต่ความเบิกบานยังเลี้ยงใจอยู่ไม่สู้เดือดร้อน จนผู้หญิงไป ๘-๙ ชั่วโมงแล้วก็ยังรื่นเริงไม่เหน็ดเหนื่อยเหมือนอื่น ๆ ขากลับนั้นมีแต่ขึ้น ๆ ทุกทีวิวมันยิ่งงามขึ้นทุกที เขาก็ยิ่งเตี้ยลงไปเตี้ยลงไปหาเวลาที่ปลดกระบือยาก จนถึงเขาบั่นยิกซึ่งเปนทางสูงที่สุดข้ามเขา เปนพรมแดนบัต-เตเวียกับเปรียงกา มีศาลาสี่เหลี่ยมหลังหนึ่งเปนที่พัก แลลงไปดูจิปานะต่ำแลเห็นลิบ ๆ เรือนเปนเรือนตุ๊กตาทีเดียว แลเห็นได้สุดสายตา เมฆเดิรอยู่ใต้ตีนเกลื่อนไป ระยะที่มาวันนี้ถึงจันยอนั้นสูงกว่าทเล ๔๕๙ เมเตอร์ จิปานะสูง ๑๐๓๒ เมเตอร์ ตำบลบั่นยิกนี้สูง ๑๔๓๒ เมเตอร์ น่าพิศวงด้วยเรื่องรถที่ใช้ขึ้นเขาสูงถึงเพียงนี้ เดิรเร็วกว่าที่บางกอกใช้เดิรอยู่ตามถนนสองเท่า เร็วกว่าที่สิงคโปร์เท่าหนึ่ง ยังไม่ทันพลบ แต่ที่นั้นดูสู้ที่

(๑) น้องพระยาชลยุทธโยธินทร์

จิปานะหรือสินันทไลยะไม่ได้ โดยจะอยู่ก็คงไม่สบายเพราะแผ่นดินชุ่มชื้นเหมือนน้ำค้างตกฤดูหนาว เวลาดึก ๆ รู้สึกเย็นเฉียบ ความรู้สึกเหนื่อยเปนแรกบังเกิดขึ้นในที่นั้น มีคอนโทรเลอกับฝรั่งผู้ดีที่หนุ่ม ๆ อิก ๓ คนขี่ม้ามาจัดน้ำชาขนมคอยเลี้ยงในที่นั้น ผู้คนแน่นหนาแต่ไม่มีบ้านเรือนเลยเกณฑ์มาคอยอยู่ทั้งสิ้น ต้องเปลี่ยนรถใหม่เพราะม้าอ่อนเต็มทีแล้ว น่าสงสารแต่ม้าได้ยินเสียงแต่เฆี่ยนผัวะ ๆ ไม่ได้ขาดเหื่อหยดเผาะ ๆ หยุดลงแห่งใดหอบโครงกาง ๆ เดิมเขาคิดจะทำรถไฟทางนี้ แต่เพราะทางขึ้นสูงเหลือประมาณ แลที่จะเจาะนั้นเปนอันไม่สำเร็จ ด้วยไม่ใช่เขาขวางหน้าเปนรถเดิรไต่ไปบนหลังเขาที่ติดเนื่องกันหลายพันเส้น ถ้าโดยเจาะได้ก็จะเปนอันเดิรในอุโมงค์ไม่มีทางหายใจสักครึ่งวัน ตกมาตอนนี้มีป่าไม้ราย ๆ เปนละเมาะงดงามนัก เพื่นต้นสูงถึง ๓–๔ วา เปนหมู่โต ๆ ที่แซกอยู่ในหว่างต้นไม้ก็ยิ่งงามมาก ไม่พักจำต้องกล่าวว่า ไม่มีถ้อยคำจะพรรณาให้สมกับที่ว่างาม เพราะไม่มีจะพรรณาได้จริง ๆ รถที่จัดใหม่นี้มีเดิมโซ่ล่ามล้อน่ากับล้อหลังติดกันเสียข้างหนึ่ง ๆ ซ้ำมีเชือกมนิลาขนาดใหญ่โยงล้อทั้ง ๒ ข้าง ปล่อยให้ม้าลากรถกรูด ๆ ลงมาเฉย ๆ เหมือนเลื่อนคนที่สำหรับฉุดข้างหลังสัก ๓๐ คนไปได้ เขาจะเห็นเราซนสาหัสที่จะมาทางนั้น เพราะเขาไม่เดิรกันเสียแล้ว ตามข้างถนนก็มีต้นไม้แลต้นหญ้าเล็ก ๆ ขึ้น แต่เขาเกณฑ์เจ้าพนักงารมาถากถางเหมือนกับแต่งคลองรับเสด็จตลอดทาง แต่ถึงว่าทิ้งแล้วเช่นนั้น ถนนเขาไม่ได้เสียเลยสักนิดหนึ่ง บ้านเรือนคนก็ไม่มีสักหลังเดียว ต้นไม้ทึบเปนป่าแจ๊กทีเดียว การที่ลงมานั้น เขาโกรกเรื่อยจนถึงบุยเตนซอกไม่มีที่ต้องใช้กระบือเลย ใช่แต่เท่านั้น ยังไปแต่งที่ทเลน้ำจืด

บนยอดเขา เรียกตระตะวรณะ แปลว่าทเลมีสีต่าง ๆ ซึ่งอยู่ริมยอดเขานั้น ห่างทาง ๔๐ เส้น ตัดทางถางป่าเข้าไปเหมือนที่เกาะลังกาวี เวลาอยู่ข้างจะจวนมืด แต่ครั้นจะไม่ไปก็เกรงใจ ด้วยเขาลงเรี่ยวลงแรงไว้ ถูกนั่งมา ๑๑ ชั่วโมงเดิรไม่ไหว เขาเอาเก้าอี้ไปหามแต่เรากับพวกผู้หญิงหิ้วเอาดื้อ ๆ ไม่มีคาน พอเข้าไปถึงที่นั้นก็พอมืด แต่ยังพอแลเห็น เล็กกว่าที่เกาะลังกาวีสักสามเท่า มีลักษณะอันเดียวกัน แต่เพราะขึ้นไปอยู่บนยอดเขาสูงนัก เขาล้อมอยู่ไม่สูงเหมือนที่ลังกาวี แลมีเขาอ้อมอยู่สักส่วนหนึ่ง มีต้นไม้ล้อมเสียสักสามส่วน น้ำนั้นรสไม่ใคร่จะสนิท เขาว่าเปนเครตาคือที่เขาไฟลุกแต่ก่อนดับมาช้านานแล้ว น้ำขังอยู่ไม่มีทางที่จะไหลชั่วแต่ซึมไปแลงวดไป ถูกไปที่นี้ประจวบกับเวลาพลบ พวกที่ไปต่างหิวโหยโรยแรงรู้สึกว่าอาหารที่กินเข้าไปเมื่อบ่ายหายไปหมดเปนเรื่องที่จะสิ้นสนุก ไปนึกถึงคำที่เมียคอ-เวอนเนอเยเนราลตักเตือนว่าจะไปทางนี้ให้ระวังตัว ทางชันนัก รถกลิ้งลงไปหลายคันแล้ว ก็ยิ่งออกเดือดร้อนมาก แต่ไปชื่นใจที่พวกเขาจัดการยิ่งกว่าเปนบ่าวของเราเอง มันไม่ต้องตักเตือนร้องขอหรือสั่งเสียอันใดเลย พอเวลาเย็นลงคนถือคบมาเปนแถว พอมืดก็จุดคบนำน่ารถออกแดงไป รถขับวิ่งเท่าใดคนถือคบก็วิ่งทัน พวกฝรั่งก็ลงเดิรโดยมาก พวกเวทนาสัญญาสังขารเดิรเกาะรถรอบ ถ้าคนถือคบเดิรไม่ทันหรือดับ มีคบหลังมาตามส่องอิค การที่ไปเห็นพวกกาลิงหามเราขึ้นเขาที่บีนังว่าเปนอัศจรรย์ที่มันทนเหนื่อยได้ มาเห็นวันนี้สิ้นอัศจรรย์คนที่นี่มันทนเหลือประมาณ ไม่มีหกล้มสักคนเดียว พวกฝรั่งที่ทำแขงไปแขงมาหกล้มกันบ่อย ๆ ยิ่งมืดยิ่งนั่งรถเขย่าปวดบั้นเอวยิ่งพื้นเสียหนักเข้าทุกที แรงก็ยิ่งหมดหนักเข้าทุกที

จะหาที่พักกลางทางแห่งใดก็ไม่มีที่จะหยุดได้สักครู่หนึ่ง เพราะเปนป่าทึบ จนสองทุ่มจึงได้พ้นจากเขาที่ชันมาก ถ้ารถจะกลิ้งลงไปคอหักก็ไม่เปนอัศจรรย์อันใดเลย ได้แวะที่บ้านเจ๊กซึ่งมากำกับรถครู่หนึ่ง แล้วไปต่อไปอิกเมื่อตกเชิงเขาสูง ๆ นี้แล้ว ก็อยู่บนเขานั้นเองคือมีแต่ลง ๆ ทั้งนั้น แต่สองข้างเบิดโปร่งไม่เปนป่าทึบ แลเห็นเขาที่เมฆคลุมอยู่ไกล ๆ โดยรอบ ท่วงทีจะงามมากแต่มืดไม่เห็นถนัดต้องเปลี่ยนรถอีกครั้งหนึ่งเมื่อถึงบ้านใดคนบ้านนั้น ๒๐–๓๐ คน ออกมาคอยรับเปลี่ยนรั้งท้ายรถเวทนาเทศาก็มาเปลี่ยนกันเปนหมู่ ๆ จนตลอดทาง มีเครื่องบรรเลงพวกกมลันตีกลองเป่าปี่ชวาแห่หน้าแห่หลังตามไปข้าง ๆ กองโตผลัดเปลี่ยนกันไปจนตลอด แต่เสียงไม่ได้เกรียวกราวเอะอะโวยวายตามที่น่าจะเปน ข้อที่จะได้ยินเสียง เฮ้ยเฮ้อ อย่างเช่นเราจะทำอะไรนั้นเปนอันไม่มี พอมาถึงนอกเมืองบุยเตนซอกยามหนึ่งแล้ว มีบ้านฝรั่งแห่งหนึ่ง ทำประตูป่าปลูกโรงคร่อมถนนปักธงเทียว มีเครื่องประโคมทั้งผู้ใหญ่ทั้งเด็กผู้หญิงผู้ชายออกมาคอยอยู่แน่น เด็กผู้หญิงรุ่นสาวคนหนึ่งเอาดอกไม้มาให้แม่เล็ก แล้วเชียกึกก้องผ่านตพานยาว ๆ มีข้ามแม่น้ำซึ่งกระทบหินดังกึกก้อง ๒–๓ แห่ง ไปถึงตพานที่จะเข้าเขตรบุยเตนซอก ไปอิกสักครึ่งชั่วโมงจึงถึงโฮเต็ลที่อยู่เกือบ ๔ ทุ่มหมดสิ้นเรี่ยวแรง เดิรอย่างมนุษย์ไม่มีใครเดิรเหมือน เหมือนกับแตกทัพ

ระยะทางที่ไปวันนี้ คือตั้งแต่บุยเตนซอกถึงสุขะภูมิ ๒๑ ไมล์ครึ่ง (ไมล์อังกฤษ) ตั้งแต่สุขะภูมิถึงจันยอ ๒๐ ไมล์ กับส่วนหนึ่ง ๔๑ ไมล์ สามส่วนนี้ไปโดยรถไฟ ตั้งแต่จันยอถึงจิปานะ ๑๑ ไมล์ครึ่ง ตั้งแต่จิปานะถึงสินันทไลยะ ๑ ไมล์กับส่วนหนึ่ง ตั้งแต่สินันทไลยะถึงปันยิกซึ่งเปนที่สูงที่สุดในทางไปวันนี้ ๔ ไมล์กับหนึ่งส่วน ตั้งแต่ที่นั้นกลับลงไปบุยเตนซอก ๒๑ ไมล์

กับหนึ่งส่วน รวมเปนทางเดิรด้วยรถม้า ๖๘ ไมล์กับหนึ่งส่วน ทางเหล่านี้เดิรด้วยรถม้าทั้งสิ้น รวมเปนทางถึง ๑๐๒ ไมล์ต้องวิ่งตลีตลานไปกินเข้าทั้งอ่อน ๆ ใจ ตกลงเปนเสียหมดตั้งแต่ต้นจนปลาย คือควรจะมีช่องที่ได้พักอยู่ดูภูมฐานบ้านเรือน แลได้สนทนากับคอเวอนเนอเยเนราล พอได้มีความคิดเห็นในการปกครองชัดเจนขึ้นก็ขาดทุนทั้งสองอย่าง แลขากลับครึ่งทางไม่ได้เห็นอะไร ไม่สมกับที่ถ่อร่างสพายกายลงมาโดยความยากลำบาก ใช่แต่เท่านั้นกลับขาดทุนอิกได้ความลำบากเหน็ดเหนื่อยแสนสาหัส ถ้าไม่เจ็บเปนอย่างดีแลรู้สึกตัวว่าจะไปมรืนนี้ไม่ได้ พรุ่งนี้น่าที่จะลุกไม่ขึ้น การที่จะเที่ยวต่อไปในเมืองนี้ก็จะไม่ไหว ขยับจะต้องนอน ใคร ๆ ที่ได้ยินโปรแกรมการเที่ยววันนี้พิศวงงงงวยอยู่ทุกคน ดูวิ่งระเลิดระสังเหมือนบ้า ถ้าจะตั้งหนึ่งใหม่ก็เปนบ้าแลเหนื่อยอิกครั้งหนึ่งด้วย สงสารคนที่ต้องรับส่งสั่งให้เอาเงินไปแจกแล้วนวดก็ทนไม่ได้อ่อนเต็มที่ ต้องนอนหลับเหมือนราวกับจับไข้

๒๗

บุยเตนซอก

วันที่ ๔ มิถุนายน

ตื่นขึ้นยังอ่อนใจเหมือนดังกับส่างไข้ นอนสัก ๑๒–๑๓ ชั่วโมง บ่าย ๓ โมงครึ่งนัดเขาไว้ว่าจะไปโรงทหาร ครั้นจะไม่ไปก็ดูใจเสาะเกินนัก ตกลงเปนกางร่มไปทั้งอ่อนใจ ถึงที่โรงทหารเดิรเกือบไม่ไหวโรงนี้ใหญ่โต

มาก ทำด้วยเหล็กกับอิฐปูนทั้งสิ้น หลังคามุงสังกะสีไม่ได้ใช้ไม้เลย ถ้าเปนบ้านเราร้อนตาย หลังคาหนึ่งมีมุขน่าทางรถเข้า แล้วก็มีหลังยาวขวางเปนที่ห้องนอนทหารสองข้าง มุขหลังยาวเบิดโถงด้านหนึ่ง เปนที่สำหรับ "โยกวิลันดา"(๑) เหมือนกันทุก ๆ หลัง เขาพาดูซ้ำ ๆ กัน ที่ออฟฟีเซออยู่ไว้ในกลาง เปนแถวกั้นเปนห้อง ๆ ดูที่ครัวทหารชวามีปิ่นโตสองชั้นคนละใบ ชั้นบนเข้ามีปลาตัวหนึ่ง พริกแตงกวากับเนื้อก้อนหนึ่ง ชั้นล่างเปนแกง ทหารฝรั่งก็คล้าย ๆ กันแต่มีเนื้อมากขึ้น มีทหารที่เจ็บเปนโรคเบรีเบรีมากเขาแบ่งเปนสามตอน พวกที่จวนจะหายไว้หลังหนึ่ง พวกที่พอคลายขึ้นไว้หลัง ๑ พวกที่กำลังเปนไว้หลัง ๑ พวกแรกกลับเข้าอยู่ในโรงแล้วแต่ไม่ให้ปนกับพวกที่ไม่เจ็บ อีก ๒ พวกนั้นเปนโรงจากฝาแผงเหลือที่จะเข็นตรวจตราให้เลอียดได้ ออกจากที่นั้นไปลูนาติกอะไซลัมโรงเลี้ยงบ้า พอไปถึงที่นั้น เวียนหัวด้วยปวดหัวใจหวิว ๆ ต้องเลยนั่งกระหายน้ำเปนกำลัง นานจึงค่อยคลาย ที่โรงนี้ทำเปนหลัง ๆ ห่าง ๆ มีหลังคาฉนวนเดิรตลอดถึงกัน ในระหว่างเรือนนั้นมีสวนดูกว้างขวางแลสบายดี เขาพาไปแต่ที่ไม่คลั่งมาก ปล่อยเดิรเพ่นพ่านอยู่ ที่คลั่งมากปิดประตูเสียทั้งนั้น ไม่ได้ถ้อยความอะไรเลอียดเพราะไม่มีแรงที่จะไต่ถาม แต่กว้างขวางใหญ่โตกว่าที่สิงคโปร์มาก เขาอวดว่าดีกว่าทุกอย่าง ให้สมุด ๒ เล่มเปนการเรี่ยรายเงิน ออกจากที่โรงนั้นไปข้างหลังดูสิ่งของที่บ้าทำ ดูก็ดีพอใช้ มีโมเดลไร่กาแฟอันหนึ่งทำดีทีเดียว ไปดูที่โรงทำการล้างกาแฟใช้โม่น้ำแลนวดเข้าด้วย ใช้บ้าทำทั้งสิ้น เลือกเอาพวกที่พื้นดี ๆ ตั้งแต่นายลงไปจน

---

(๑) คือนั่งเก้าอี้โล้ถีบโยกตัวไปข้างหน้ามาข้างหลัง เขาอธิบายว่าทำให้ตัวถูกลมเย็น ไม่ต้องใช้พัดชัก

คนเลว ออกจากที่นั้นหิวเต็มกำลังจะไม่ไปที่สวนอาครีคันชุรัลกาเดนตามที่นัดก็ไม่ได้ เพราะสั่งให้เขาเอาน้ำชาไปคอยอยู่ที่นั้นแลอยู่ต้นทางที่มาด้วย ต้องขออนุญาตเอารถเข้าไปในสวน ที่นี่เปนพื้นราบตัดถนนเปนปล๊อกสี่เหลี่ยม ปลูกต้นไม้ในปล๊อกนั้นที่เปนต้นใหญ่ ๆ เช่นคัตปาชาเปนต้นใช้สี่แถว ๆ ละ ๕ ต้น ที่เล็ก ๆ ลงมาเช่นกาแฟเปนต้นก็ปลูกมากขึ้นอยู่ข้างจะน่าดูมาก แต่เดิรไม่ไหวแลเวลาก็เย็น เพราะต้องไปนั่งเสียที่โรงบ้านานรีบตลีตลานไปกินน้ำชา แต่กว่าจะได้กิลึกซึ้งด้วยเรื่องหาที่ตั้งโต๊ะ ซดได้สัก ๒–๓ อึกฝนตกต้องกลับ ค่ำวันนี้เขาจัดการให้พวกกรมการกับเมียมาเฝ้าเอาอย่างบัตเตเวีย มีแตรมาเป่า แต่ออกไปไม่ได้เปนลม ต้องให้แม่เล็กออกไปรับ ตกลงเปนเสียทั้งวันแลยังเสียพรุ่งนี้ที่จะต้องไปการุตอีก ๘ ชั่วโมง ทนไม่ได้ต้องยันกราน เรื่องรถพื้นรถไฟก็นัดหมายกับเขาหมดแล้วอ้ายโฮเต็ลอยู่อีกคืนหนึ่ง มันจะเอาถึงพันกิลเดอ ตกลงเปนทั้งเจ็บทั้งฉิบหายแลเสียเวลาด้วย ต้องเอะอะกันอยู่จน ๒ ยามจึงได้สำเร็จ ถ้าค้างเสียที่สินันทไลยะคืนหนึ่งจะเปนการพรักพร้อมดีไม่เสียอะไรตลอด วันนี้ที่สวนทำดอกไม้มาให้เปนกระบะบรรจุดิน แล้วดอกพวงชมภูเสียบเปนพื้น ดอกลดาเสียบเปนรูปช้างทำเปนธงช้างของเขางามดี มาได้ตำราที่ชวานี้อย่างหนึ่งในเรื่องเล่นต้นไม้เขามีกระเช้าหรือรางต่าง ๆ บรรจุดินแล้วเอาดอกไม้เสียบยกง่ายแลบานเหมือนกับแช่น้ำแต่งได้งาม ๆ มาก

๒๘

บุยเตนซอก
วันที่ ๕ มิถุนายน

นอนเปลี้ย ๆ หลับไม่สนิท ตื่น ๓ โมงเช้าครั้ง ๑ เห็นยังเช้าอยู่ นอนนวดหลับไปอีกตื่นบ่ายโมงหนึ่งจึงค่อยมีแรง นัดไว้ให้พวกแขกเอาของที่ทำอยู่ในพื้นเมืองมาขาย ซื้อเครื่องครัวได้สำรับหนึ่ง กับผ้ากฤชเปล่าประดับเพ็ชร์ ด้านหนึ่งเหมือนกับที่รเด่นอธิปดิเมืองจันยอใช้เต็มยศ กัปปิตันจีนรับซื้อเลหลังไว้ ว่าเปนของรเด่นอธิปดิเมืองบันดองที่ตายลูกชายขายเลหลัง แต่ตัวกฤชเขาชักไว้เสีย ขาย ๑๓๐๐ กิลเดอ เวลาเย็นไปถ่ายรูปที่สวนโบตะนิเกอล์กาเดน แล้วเดิรเล่น แม่เล็กแยกไปที่คอเวอนเนอเยเนราลทางหนึ่ง ฟังดอกเตอร์เทรียบเล่าถึงเรื่องเขาไฟกระกะเตาเปนเรื่องน่าพิศวงงงงวยอยู่ กลับมาโฮเต็ลวันนี้เปนวันดินเนอให้แก่พวกที่มาเมื่อคืนนี้ แต่ตาแอสสิสแตนต์เรสิเดนต์จับไข้ลูกเมียเลยบอกป่วยหมดทั้งครัว แกปวดหัวมาแต่วานนี้แล้ว เขาจัดให้ที่หลังสูง ตกแต่งต้นไม้งดงามมาก เราโปรโปส์ให้กวีน สิเกรตารีที่สองของคอเวอนเนอเยนราลโปรโปส์ให้เรา แล้วมานั่งสนทนากันที่หลังเราอยู่เกือบสองยามจึงได้เลิก ดอกเตอร์เทรียบให้แผนที่แลสมุดชื่อต้นไม้ในสวนด้วย

(ตอนที่ ๖ เสด็จประทับเมืองการุตครั้งแรก)

๒๙

เมืองการุต
วันที่ ๖ มิถุนายน

ตื่นแต่ย่ำรุ่งกินเข้าต้มแล้วไปที่สเตชั่นเวลาเหลือมาก มีเจ้าเมืองกรมการผู้ชายผู้หญิงมาส่งกว่า ๒๐ คน คอเวอนเนอเยเนราลให้รถสลูนไปส่ง ออกจากสเตชั่นเช้าโมงหนึ่งกับ ๕๐ นาที ๓ โมง ๔๕ ถึงสเตชั่นสุขภูมิ แต่งพันใบไม้ตามสเตชั่นตลอด มีห้องที่แต่งต้นไม้ห้องหนึ่ง แอสสิสแตนต์-เรสิเดนต์มารับแต่งเต็มยศ มีเมียเอาบุคเคมาให้แม่เล็กแล้วขอให้ไปที่ห้องที่แต่งไว้ นั่งประเดี๋ยวเดียวต้องกลับ ให้รูปจิปานะ ๒ แผ่น รับจะจัดที่อยู่ให้ด้วย ออก ๔ โมง ๕ โมง ๑๒ มินิตถึงจันยอ รเด่นอธิปติมาหาแต่งตัวครึ่งยศหรือตามธรรมเนียม คือกฤชประดับเพ็ชร์แต่ที่คอ ข้างบนเปนฝรั่งแต่ข้างล่างนุ่งจีบ เอากลักบุหรี่ที่ทำด้วยตีนแรดมาให้ ผ่านราชมณฑลมาเห็นจิมะหิ ทำเรือนโรงแลตัดถนนใหม่ ๆ เห็นจะเปนด้วยตั้งตำบลขึ้นใหม่ บ่ายโมง ๑๘ หยุดที่บันดอง เรสิเดนต์เปรียงคากับลูก แอสสิสแตนต์เรสิเดนต์กับเมีย สิเกรตารีเรสิเดนต์ลงมาหา แต่งสเตชั่นเหมือนกัน มาคราวนี้ผิดกว่าคราวที่ไปจิปานะ ดูผู้คนเต็มไปทั้งนั้น ตอนแรก ๆ มาถึงมีหุเร แต่ครั้นถูกพวกแขกมาก ๆ เข้าเลยเปนร้องโห่ฮิวอย่างไทย ๆ ตกลงเปนแม่เล็กได้รับบุคเค ๔ ช่อ ทั้งกรมรถไฟให้ ในระยะนี้ดูทำนามาก กำลังเข้าเปนรวง เข้าเหนียวขาว เข้าเหนียวดำมีมาก ที่บันดองนี้เปนทุ่งราบกว้างใหญ่มาก นาเปนเข้านาบีเหมือนบ้านเรา แต่ไร่อ้อยไม่งามไม่ทันต้นยาวก็เปนดอก มีตพาน

ยาว ๆ ที่รถไฟต้องข้าม ๓ แห่ง ในตอนนี้ขึ้นเขาเลียบมาตามไหล่ มีเขา ๆ หนึ่งยอดกลมสัณฐานเหมือนปฐมเจดีย์มีไร่ขึ้นไปสักครึ่งเขา ต่อเลี้ยวมาลงที่กว้างใหญ่ ดูภูมนิเทศงามต่าง ๆ กันตลอดทาง เห็นดงไม้สักเปนไม้ปลูกประมาณ ๓๐ ปีแล้ว ต้นเล็ก ๆ จะหาขนาดหลักแพไม่มี ๒ ชั่วโมง ๔๕ ถึงสเตชั่นทางแยกไปการุต ทางเปนนาทุ่งหว่างเขาเปนคั่น ๆ น้ำขังในอันนาเต็ม ๆ ดูเปนน้ำขาวไปทั้งนั้น มาตลอดวันออกร้อน พึ่งจะเย็นเมื่อจวนถึงพระอาทิตย์เข้าหมอก ถึงสเตชั่นการุตบ่าย ๓ โมง ๔๕ คนเต็มไปทั้งนั้นแอสสิสแตนต์เรสิเดนต์กับเมียสิเกรตารี รเด่นอธิปดิกับรตนายู แลปติอิกคนหนึ่งมารับ ให้บุคเคคนละช่อ ขึ้นรถเทียมม้า ๔ ตัวไปโฮเต็ลทางใกล้นิดเดียว แต่เขาวางรายคนนั่งสองข้างทาง ถืออังกลุงคือกระบอกสำหรับสั่นเปนเพลง มีพวกเวทนาเทศาแลอื่น ๆ นั่งกำกับรายมา แน่นทั้งสองข้างเสียงเครื่องประโคมนั้นก็กก้องโกลาหล ที่โฮเต็ลก็นแผงรอบทาปูนขาว เชิงทาดำมีเสาธงช้างแลธงวิลันดาสองเสา โฮเต็ลนี้เรียกว่า "โฮเต็ลวอนฮอก" เจ้าของเปนคนวิลันดา ผัวไม่อยู่ ๆ แต่เมีย ก่ออิฐถือปูนแต่ใช้เพดานแผง ตกแต่งใหม่มีม่านราวแลเครื่องตั้งแต่งอย่างดี มีห้องรับแขกเฉลียงด้านน่าห้องใน ๓ ห้อง ด้านหลังมีห้องใหญ่ห้อง ๑ ห้องเล็ก ๒ ห้อง มีฉนวนเดิรไปถึงหลังอื่นมีต่อเข้าไปอีกหลายหลัง ตกแต่งทุกหลัง มีสวนสองข้างดูงดงามดีแต่ต้องเกิดเปลี่ยนห้องกันขึ้น ห้องแม่เล็กไปอยู่ข้างน่า ต้องจัดใหม่จนค่ำจึงได้แล้ว วันนี้ไปกินเข้าที่เรือน กินเข้าสำหรับโฮเต็ลใหญ่ เล่นวาดเขียนมากแต่ไม่เปนเรื่องอันใด จุดไฟมากเกินไป ล้วนแต่โคมนรกทั้งสิ้นจนร้อนถึงต้องดับ วันนี้ปรอทเวลาเย็น ๗๖ จวนรุ่งถึง ๗๐

๓๐

เมืองการุต

วันที่ ๗ มิถุนายน

ไปนั่งกินเข้าต้มข้างเฉลียงห้องนอนแดดร้อนเต็มที่ วันนี้ไม่ได้แต่งตัว ออกมานั่งเขียนหนังสือในห้อง ร้อนจนเหงื่อตกโทรมทีเดียว ออกปวดหัวด้วยเปนเสมหะปะน่าอกมาแต่วานนี้ ทนไม่ไหวต้องเปลี่ยนห้อง ตกลงเปนทำอะไรไม่ได้อีกจนเย็นขึ้นรถไปจิปานะ ทางแต่โฮเต็ล ๔ ไมล์ ข้างหลังมีปลูกอ้อยแลสระปลาตลอดไปทั้งนั้น สระหนึ่งกว้างอยู่ในราวเส้นหนึ่งสี่เหลี่ยมน้ำตื้น ๆ มีน้ำไหลมาเปลี่ยนกันอยู่เสมอ การเลี้ยงปลาเปนการทำมาหากินอย่างหนึ่ง ถนนทำในหมู่บ้านกว้างหน่อยหนึ่งแล้วเรียวเข้าไปทุกที แต่เขารักษาดีเพราะที่นี่ไม่ได้เกณฑ์ ๗ วันครั้งหนึ่งเช่นที่อื่น คือไม่ยอมรับเงิน ๖ กิลเดอแทนเกณฑ์ให้ทำถนนจริง ๆ แต่เกณฑ์ปีละ ๒๐ วันเท่านั้น ตามเรือนมีนำเบอร์แลตามถนนก็มีแท่งหินเขียนนำเบอร์วางรายไป ระยะหนึ่งทำครัวหนึ่งมากบ้างน้อยบ้างตามที่น่าบ้านของตัว ใครอยู่ถนนใหญ่ก็ถูกทำมากที่ถนนเล็กก็ถูกทำน้อย ที่เมืองนี้มีคนทั้งแขกทั้งเจ๊ก ๓๐๐๐ ฝรั่งประมาณ ๕๐ คน มีตึกแต่เรือนเรสิเดนต์กับรเด่นอธิปติ แลโรงเรียน คลับ วัดกับบ้านฝรั่งน้อยหลัง นอกนั้นเปนฝาแผงทั้งนั้น ไม้ไผ่งามนักถ้าทำเรือนอย่างไทย ๆ แล้วไม่มีอะไรขัดขวาง เราปลูกห้องอาบน้ำใหม่ประเดี๋ยวเดียวก็แล้ว ตามถนนกั้นรั้วไม้ไผ่ขัดทาขาวรับเสด็จตลอดไป ที่บ้านเรสิเดนต์ถึงปักธงช้างขึ้นอีกเสาหนึ่ง มีห้างแลโฮเต็ลเล็กหลายหลัง คนที่นี่เปนชาติซุนดาทั้งนั้นพูดมลายูไม่เข้าใจเลย เรือนใช้พื้นสูงกว่าดินศอกเศษพอลมเดิรลอด

ใต้เรือนได้ ผู้ชายสวมเสื้อสีมาก ไปตามทางเห็นเขาเปนสี่ด้าน คือด้านน่าเขากันตัวร์ อิกด้านหนึ่ง เขากระจัก อิกด้านหนึ่ง จิกออไร อิกด้านหนึ่งเปบั้นดา ยังเขาแรกเปนเขาไฟซึ่งสงบมา ๕๐ ปีแล้ว แต่ลาวายังตกเกลื่อนกลาดอยู่ตามพื้น แลเปนทางดำโต ๆ ตามน่าเขาน้ำร้อนบ่อล่างร้อน ๑๑๕ ดิกรีไม่มีหลังคา อิกแห่งหนึ่งเปนสองสาย ๆ หนึ่ง ๑๑๕ สายหนึ่ง ๘๕ รวมกันในอ่างนี้มีฝาแลหลังคากั้น อิกแห่งหนึ่งข้างบนมีหลังคาแลที่แต่งตัว มีที่พักสำหรับคนมาอาบน้ำรักษาตัว มีห้องนอน ๓ ห้องแลห้องกินเข้า คนมาคอยดูมาก เดิรเลียบไปหน่อยหนึ่งถึงทางขึ้นที่แลบนไหล่เขา ดินร่วงกราว ๆ ขึ้นยาก ไม่สูงนักแต่เหนื่อยพอใช้ บนนั้นปลูกโรงไว้สำหรับนั่งพัก ดูภูมนิเทศงามดี ทางตั้งแต่โฮเต็ลไปจิปานะ ๔ ไมล์ ไปครึ่งชั่วโมงมาครึ่งชั่วโมง กลับมาแต่งตัวแล้วไปเดิรเล่น ที่คลับเขามีเต้นรำเด็ก ๆ แวะเข้าไปดูเรสิเดนต์แลเมียกับทั้งเปรสิเดนต์ของคลับนั้นมารับเข้าไปนั่งดูอยู่ในนั้นสักครู่หนึ่ง มีผู้หญิงมากกว่าผู้ชายกลับมากินเข้าที่โฮเต็ลหลังที่อยู่แล้วพูดกันเล่น เวลากลางวันไม่หนาว แต่ถ้าอยู่ห้องแถบข้างขวาถึงร้อนเหงื่อตกได้ แต่ถ้าอยู่แถบข้างซ้ายไม่มีเหงื่อเลยพอสบายดี

๓๑

เมืองการุต

วันที่ ๘ มิถุนายน

เมื่อคืนนี้หนาวจัดกว่าวันก่อน รู้สึกต้องการแบลงเกต ๕ โมงไปที่จิปานะที่เขากันตัวร์ มีเวทนาคนหนึ่งแต่งตัวเสื้อปักเงินไปคอยรับ กับ

คอนโทรเลอแลพวกกรมการกับราษฎรเปนอันมาก มีการเล่น ๓ อย่าง คือกัมลันพิณพาทย์ร้องรำ แต่ดีกว่าที่โยมาศ อิกอย่างหนึ่งเรียกว่าโอเคลมี กลองน่าเดียวรูปเหมือนโทนอ้วน ๆ หลายใบ กับกระบอกราวบี่ชวาบี่กระ-บอก คือกระบอกใหญ่อันหนึ่งเอากระบอกเล็กบากปากเสียหย่อนลงไปในนั้น เป่าเสียงอู้ ๆ ตอดได้ ๒–๓ อย่าง มีตลกรำเปนท่าย่อ ๆ เต้น ๆ ชี้นิ้วไปมา คนที่ดูหัวเราะกันงอ ๆ พอให้รางวัล ๕ กิลเดอ เต้นดีขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก อิกอย่างหนึ่งเรียกว่า อุนคอง เอาไม้ไผ่ทั้งลำเจาะรูเสีย มีสาแหรกหวายร้อยผูกถุงรวงเข้าสองข้าง เต้นแกว่งไปแกว่งมาดังอู้ ๆ ร้องเพลงประจุบันตามแต่จะนึกได้ เปนใจความขอให้เข้างามในปี่น่าเปนต้น เปนเครื่องเล่นเวลาเกี่ยวเข้า เป่าปี่ด้วยทั้ง ๒ คน มีคนเป่าแคนอย่างสั้น ๆ อิก ๒ คน ดูอยู่ข้างจะเคอะเต็มที อาบน้ำ ๙๗ ดูผิดกว่าน้ำร้อนกับน้ำเย็นปนกันมาก ดูมันเข้ากันแลมีกลิ่นกัมถัน อาบอยู่ ๑๕ มินิต เวลาขึ้นมาต้องเอาน้ำเย็นรดหัว แต่กระนั้นเหงื่อยังออกโทรมเหมือนกับไปวิ่งมา แต่ดูท่าทางจะดีมาก คนอ้วนไม่ชอบ แต่คนผอม ๆ ชอบทั้งนั้น กินเข้าเช้าแล้วกลับมาบ้าน วันนี้ไม่ร้อน เดิรเล่นเที่ยวดูที่ต่าง ๆ แล้วกินน้ำชา เวลาจวนค่ำไปที่บ้านรเด่นอธิปดิ ดูผ้าโสร่งต่าง ๆ แลเขียนโสร่งด้วย น่าบ้านมีสนามฝรั่งเรียกว่าสแคว มีเรือนเปนกระโจมคล้าย ๆ โรงแตร ปักธงวิลันดาอยู่บนยอด เปนที่สำหรับดูการต่าง ๆ มีชนแกะเปนต้น ถัดเข้าไปจึงเห็นหอนั่งสี่เหลี่ยมโถง สำหรับรับแขกแลว่าการงาร ต่อเข้าไปเปนเรือนทำอย่างวิลันดา คือเฉลียงโถงมีเสาใหญ่ตั้งเก้าอี้โล้ เขารับที่หอนั่ง ไปสนทนากันถึงเรื่องอิเหนา ไม่ได้ความเปนแต่ว่าเคยได้ยินอยู่ แต่จะอยู่ที่ไหนจำไม่ได้ รเด่นอธิปดิแต่งตัวเหมือนรเด่นอธิปดิจันยอ แต่กฤชมีเพ็ชร์น้อยกว่า เขา

ว่าไม่มั่งมีเหมือนรเด่นเมืองจันยอ ได้เงินเดือนๆละ ๑๒๐๐ กิลเดอ เปน ที่นี้สืบตระกูลกันมาหลายชั่ว ประมาณ ๒๐๐ ปีแล้ว รูปร่างท่าทางคล้ายเจ้าคุณทหาร[๑] เปนคนสุภาพไม่มีภาคภูม แลไม่ใคร่มีสง่าราศีเหมือนอธิปดีจันยอ คนโน้นเขาว่ามั่งมีมากด้วย เมียก็แต่งตัวไม่ใคร่งาม นุ่งผ้าโสร่งเขินๆ สวมเสื้อบายูสั้นตัดด้วยกำมหยี่ เครื่องเพ็ชร์พลอยอันใดมีเล็กน้อย สวมถุงเท้ารองเท้าสลิปเปอซ่นบึดทองฝรั่งทำมาขายแขกที่เห็นอยู่บ่อยๆ วันนี้แม่เล็กกินหมากไปจะหากระโถนบ้วนไม่ได้ ข้างเราก็ไม่อาจขอ แต่เต็มทนเข้าก็ถามดู ตกลงเปนได้ออกมา พอรู้ว่ากินหมากเลยเอากระบะหมากออกมาเลี้ยง ใช้โถแก้วสีน้ำเงิน ดูร่องแร่งเต็มที คราวนี้กระโถนขนออกมาเปนกองแกหมายว่าเราเปนฝรั่งจะไม่กินหมาก ข้างเราก็หมายว่าแกจะไม่กินหมากเพราะเห็นขัดฟันขาว แต่ที่หลังตกลงเปนสบายด้วยกันทั้ง ๒ ข้าง เขาว่าแกพูดภาษาได้ถึงสี่ภาษา คือ สุนดันนิช ภาษาเดิม ชวา มลายู แลพูดดัชได้ด้วย

๓๒

เมืองการุต

วันที่ ๔ มิถุนายน

เช้า ๕ โมงไปจิปานะสำหรับจะอาบน้ำอีก แลดูเขาจับปลา ได้อ่านหนังสือเขาเล่าถึงเรื่องปลาทองที่เลี้ยงไว้กิน แลเรื่องตลาดนัดเปนอันเข้าใจได้ตลอด วันนี้เปนวันติดตลาดนัด ตามทางที่ไปมีคนรับของเดิรลงไป

(๑) คือเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน (วอน บุนนาค)

ที่ตลาดพบเนือง ๆ บรรดาร้านเล็ก ๆ ตามริมทางมีของขายมากกว่าสองวันที่เห็นมาแล้ว แต่มีที่เปนเนื้อสัตว์น้อย มีผักแลผลไม้โดยมาก เมื่อขึ้นไปถึงใกล้เขา ซึ่งเปนที่บ่อปลาติดต่อกันไปจนตลอดที่อาบน้ำ เห็นตามบ่อปลานั้นเปิดน้ำออกแห้ง เหลือแต่สาหร่ายบนหลังเลนหลายสระ บางแห่งก็มีคนกำลังงมปลาอยู่ แต่ที่เขาจับให้เราดูนั้นริมที่อาบน้ำทีเดียว ดูได้บนเรือนหลังหนึ่งซึ่งทาปูนขาวใหม่ ๆ สำหรับรับแขกเมืองคือพวกเรา วิธีที่จับนั้นไขน้ำออกเสียพอให้ต่ำแล้วต้อนเด็กพวก "กรมชน" ลงลุยเรียงกันไปเปนน่ากระดาน ถูกตัวปลาก็กระโดดหนี ไปจนถึงที่มุมข้างหนึ่งซึ่งผู้ใหญ่คอยอยู่ก็เอาสวิงครอบลงไปตักขึ้นมา พวกเด็กที่ลงลุยเสียงเกรียวกราว ถ้าได้ปลาตัวใดก็โห่เกรียวกราวทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ ปลานั้นเปนปลาทองอย่างเช่นเห็นตามทางที่ไปจิปานะ ซึ่งคอเวอนเนอเยเนราลอยู่ แต่ตัวโตอ้วนกว่าที่ยังเล็กอยู่ก็มีมาก ได้สั่งให้ปล่อยเสีย เอาปรอทลองน้ำที่ปลาอยู่ร้อนถึง ๑๑๕ ฟาเรนไฮต์ ชรอยเจ้าปลาพวกนี้จะชอบอยู่ที่น้ำร้อน แต่ใช่ว่าจะเปนทองไปทุกตัว บางตัวก็เหลือง ๆ ดำ ๆ ขาว ๆ เช่นปลาเงินได้ดูตัวใหญ่สี่ตัวสีไม่เหมือนกันทั้งนั้น ปลาในเรื่องอารเบียนไนต์คงจะเปนปลาสีต่าง ๆ ชนิดนี้นี่เอง แต่จะกำหนดว่าเพราะเหตุใดจึงเปนสีปลาทองสังเกตไม่ได้ มีเปนสีทองตั้งแต่ตัวใหญ่เท่าปลาเทโพขนาดเล็กไปจนกระทั่งเท่าปลาเงินปลาทองขนาดย่อม ๆ ชรอยจะเปนลอกคราบอย่างใด จะไม่เปนคราวเดียวพร้อมกันจะว่าเปนพรรณต่าง ๆ กันก็ไม่ได้ ด้วยรูปร่างเหมือนกันทีเดียว ส่งไปให้ทำกับเข้าอย่างไทยแล้วไปอาบน้ำเสียก่อน วันนี้หมอบังคับให้อาบ ๒๕ มินิตค่อนจะอยู่ข้างออกเบื่อ อาบแล้วมากินเข้า จะเล่าเรื่องปลาทองต่อไปใหม่เนื้อยุ่ย ๆ เหมือนปลาเนื้ออ่อน แต่ก้างขั้วเดียวมีเปนสองก้างจึงทำให้

ก้างมากแต่อ่อน ถึงจะเผลอเล่นเข้าไปบ้างก็ไม่ถึงติดคอ แต่จะเรียกว่ากินอร่อยไม่ได้เลย เวลาบ่ายวันนี้เรสิเดนต์เบรียงกา ซึ่งอยู่ตำบลบันดองมาหาเรา ให้กินเข้ากลางวันด้วย แต่เวลากระชั้นกันกับที่กินมาแล้ว อยู่ข้างจะเปนฉันเข้าแช่สงกรานต์(๑)

วันนี้นอนนวดเลยหลับไป เดิมเขาว่าจะเล่นละคอนให้ดูต่อกลางคืนจึงทอดธุระเสีย ครั้นทีหลังได้ความว่า ดาหลังไม่อยู่ ได้มีโทรเลขไปตามแล้ว วันนี้ยังไม่มาถึงต้องงด เตรียมชนแกะไว้ให้ดู แต่ตื่นเย็นไปบอกเลิกเสียอิก ตกลงเปนไม่มีอะไร เย็นขึ้นรถไปเที่ยว แวะจุดบุหรี่ที่โรงเจ๊กแห่งหนึ่ง เลยดูของที่ขายเปนของอย่างโรงเจ๊กขายของเช่นที่มุนต๊ก จะหาของเมืองนี้ไม่มีสักสิ่งเดียว ต้องซื้อพอเปนรางวัล ได้เข็มขัดสายหนึ่งทองเหลืองแช่ทองฝรั่งแต่ทำเปนอย่างที่แขกใช้ เปนแผ่นเหลี่ยมมีร้อยหูเหมือนบานพับต่อ ๆ กัน พวกแขกใช้เปนอันมาก กับสีเสียดแลน้ำอบฝรั่งขวดเล็ก ๆ รวมทั้งสิ้นราคาเห็นจะสัก ๓ กิลเดอกับมีเศษเบี้ย ได้เห็นอาหารพวกเจ๊ก คือมีเข้าขาวจานหนึ่ง ปลาขนาดสักเท่าปลาสลิดอย่างใหญ่ตัวหนึ่งแตงกวาลูกหนึ่ง พริก ๓–๔ เม็ด แกงเหลือง ๆ ชามหนึ่ง ดูก็น่ากินดี พวกเจ๊กไปเมืองใดเปนกินอย่างนั้น พูดภาษานั้นคล่องแคล่วจึงได้อยู่ไหนอยู่ได้ อาหารก็ถูกเท่ากับชาวเมืองกิน เมียก็มีชาวเมืองนั้นและกินหมากอย่างแขกด้วย

---

(๑) ประเพณีเลี้ยงพระสงกรานต์ในพระราชวังอย่างแต่ก่อน เสด็จออกเลี้ยงพระอย่างปรกติเสียครั้งหนึ่งก่อน พระฉันแล้วไปสรงน้ำ สรงแล้วกลับมาก็เลี้ยงเข้าแช่อิกครั้งหนึ่งต่อกันไป ถ้าวันเถลิงศก พระฉันแล้วเสด็จสรงมุรธาภิเษก พอสรงแล้วก็เลี้ยงเข้าแช่พระฉันอิกครั้งหนึ่ง

ออกจากนั้นมาแลเห็นริมถนน เอาไม้ลำตั้งเปนเสากระบอกผูกเปนไม้กางเขน เจาะช่องรายไปเหมือนไฟแก๊ต กรอกน้ำมันในกระบอกมีไส้จุดไฟสว่างคนยืนมุงแน่น แวะดูหมายว่าบ่อน กลายเปนเล่นกลิ้งลูกกลิ้งมีของราคาถูก ๆ ที่รูปร่างสีสันแปลบปลาบ ของยี่ปุ่นเปนพื้นตั้งชั้นเต็มไปทั้งโรง ฝรั่งเปนเจ้าของกลิ้งลูกละ ๕ เซ็นต์ ดูอยู่ครู่หนึ่งกลิ้งกันหลายครั้งไม่เห็นลงช่องสักครั้งหนึ่ง ดูยากยิ่งกว่าที่วัดพระแก้ว ของก็เปนชั้นเดียวกันหมดต้องเสียทีละ ๕ เซ็นต์รวด ในหมู่คนเปนอันมาก มีคนเดียวที่ชูขวดยี่ปุ่นอย่างเลว ๆ อวดว่าตัวได้ ราคา ๕ เซ็นต์เท่านั้น แต่ที่แท้เห็นจะคิดแต่ที่ได้ ที่เสียไปไม่ต้องนับ ได้ความว่าบ่อนตามหัวเมืองนี้ไม่มี ๆ แต่บัต-เตเวีย ถ้าใครจะเล่นขออนุญาตก็ให้ไลเซ็น ถนนที่นี่พอเวลาพลบไม่ทันมืดไม่มีคนเดิรสักคนเดียว ไม่มีไฟมืดเปนพื้น มีอยู่แต่ถนนที่ไปสเตชั่นรถไฟกับที่น่าบ้านฝรั่งแถวเรสิเดนต์ ใช้โคมสี่เหลี่ยมโยงลวดกับต้นไม้ระยะห่าง ๆ โคมเช่นนี้ออกมาอยู่กลางถนนเงาโคมบังแสงไฟวงโต ๆ ชั่วแต่สักพอรู้ว่ามีไฟเท่านั้น มีอยู่อีกแห่งหนึ่งที่ได้เห็นตามตลาดสัก ๙ ดวง ๑๐ ดวงว่าเปนไฟเรี่ยรายกันจุด ลืมพูดถึงเมื่อกลางวันนี้ ไปอาบน้ำแล้วเลยไปดูตลาดที่อยู่หลังบ้าน เปนโรงแถวขายของกินโดยมาก เหมือนตลาดเราไม่ได้ผิดกันเลยคือมีพริกกะบี่หอมกะเทียมเป็นต้น มีร้านขายเนื้อโคอยู่แห่งหนึ่ง แต่ขาดร้านเจ๊กขายหมู ร้านขายผ้าก็เลวกว่าเสาชิงช้า ไม่ว่าถึงตัวตึกซึ่งไม่มี สิ่งของก็ไม่มีอะไรด้วย ได้ซื้อธนูอันหนึ่งเปนของทำเมืองนี้ แล้วเดิรอ้อมไปทางสเตชั่นรถไฟกลับมาบ้าน กลางวันเดิรเล่นทางถนนน่าโฮเต็ลได้นาน ๆ จึงจะพบคน เขาว่าเมืองนี้จำเริญเต็มที่แล้ว ไม่มีท่าทางที่จะดีอันใดได้อีกนอกจาก

น่าร้อนคนจะมาอยู่มากขึ้นอีก แต่ก็คงจะไม่มีคนอยู่ประจำ ยังซ้ำมีเมืองคู่แข่ง คือสุขภูมิ ถ้าใครชอบหนาวมากจึงจะมาที่นี่ ถ้าไม่ชอบหนาวก็อยู่เพียงสุขภูมิ ได้เปรียบเสียเปรียบกันคนละอย่าง ที่นี่มีที่เที่ยวสำคัญ คือเขาไฟบั้บบั้นดายังแลตเลกาโบดัสบั้นยิก กุหนุงกันตัวร์เปนต้น ที่สุขภูมิไม่มีที่เที่ยว แต่อยู่ใกล้บัตเตเวีย

๓๓

เมืองการุต

วันที่ ๑๐ มิถุนายน

วันนี้ไปอาบน้ำตามเวลาเช่นเคย ตามทางยังจับปลากันเรื่อยอยู่ วันนี้อาบน้ำ ๓๐ มินิต แต่ทนไปไม่รอดต้องงดเสีย ๓ มินิต อ่อนใจแลง่วงหลับได้สองชั่วโมงตื่นขึ้นกินน้ำชา เรียกอังกลุงมาดู มันเล่นได้ ๓ เพลง เพราะมันเหลือที่จะแก้ไขอย่างไร สังเกตดูเสียงมันมีสี่เสียงเท่านั้น ทำแต่อันเดียวสองอันก็ไม่เปนเรื่องต้องหลาย ๆ อัน เวลาย่ำค่ำไปดูวายังที่บ้านรเด่นอธิปติ เล่นที่หอโถงน่าเรือน มีชื่อแต่จำไม่ได้ ว่าเปนแบบสำหรับมีทุกแห่ง กั้นฉากเปนซุ้มเข้าไปห้องหนึ่งเปนเตียงสำหรับท้าวพระยานั่ง มีประตูเข้าออกสองข้าง ที่ซึ่งจัดให้นั่งดูกั้นเปนซุ้มย่อเข้าไปอย่างเดียวกันกับข้างโรงละคอนตั้งเก้าอี้ยาวมีกระจก บนนั้นมีโต๊ะแลเก้าอี้ตั้งรายสำหรับคนไปดู แม่เล็กนั่งแล้วเราจับให้รเด่นอายุไปนั่ง เล่นเรื่องมหาภารตะตอนหนึ่งเขาตัดเปน

นิทาน เรียกว่านิทานค้นหาดูเหมือนจะเปนเรื่องรู้แล้ว พออ่านเรื่องก็จำได้ แต่จะบอกแก้เรื่องราวให้ถูกเรื่องเดิมก็เกรงจะไม่ถูกต้องแท้ด้วยอ่านนานมาแล้ว เอาเปนเล่าตามเรื่องที่เขาเล่นเสียทีหนึ่ง มีเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่งชื่อทุรปาทะ (ทรุปทะ) พระเจ้ากรุงบัญจาลาธิราช มีธิดาสององค์ชื่อทุรปาที (เทราปที) แลสิริกันที (ศิขัณฑินี) เปนศิษย์ของเจ้าคันทมา ซึ่งเปนลุงหรืออาว์ แลเปนเสนาบดีผู้ใหญ่ของเจ้าแผ่นดิน ด้วยเหตุว่านางนั้นมีรูปโฉมงามยิ่งนัก จึงมีเจ้าเมืองต่าง ๆ มาเกี่ยวพานแต่หาได้เปนเมียสมปราถนาไม่ ด้วยคำแนะนำของเจ้าคันทมา เจ้าแผ่นดินจึงตกลงว่าเจ้าแผ่นดินองค์ใดอาจจะต่อสู้เจ้าคันทมาตัวต่อตัวฆ่าเจ้าคันทมาตายจึงจะให้ลูกสาว ต่อนี้ไปแบ่งเปนตอน ๆ ที่ ๑ เจ้าแผ่นดินนั่งปรึกษาพร้อมด้วยลูก ๓ คน แลคันทมาปรึกษาการที่จะหาคู่นั้น เมื่อตกลงแล้วสั่งให้ลูกชายออกไปประกาศ ตอนที่ ๒ เจ้าเมืองต่าง ๆ ซึ่งมาประชุมพร้อมกันอยู่ที่ประสังคระหันเรือนที่พักแขก เมื่อเทสตะทยุมเมนะ (ชื่อนี้เข้าใจกันว่าธฤษฏ–ทยุมนะ) ที่เปนลูกเจ้าแผ่นดินไปประกาศ ก็ต่างคนต่างอวดดีว่าตัวเปนผู้ชนะ ตอนที่ ๓ เมื่อถึงเวลากำหนดคันทมารบกับเจ้า ๓ คนฆ่าตายเปนลำดับกันทั้ง ๓ คน ในทันใดนั้นทยากะบี่ตะงะเจ้ากรุงอัสติงะ ชื่อเมืองนี้ได้ความชัดว่าเปนหัสดินาปุระ เมืองหลวงของพวกกษัตริย์เการวะ แต่เจ้าแผ่นดินคนนี้ชื่อไรจำไม่ได้ จำได้แต่ฉายาที่พวกไม่ชอบเรียกว่า ทุรโยธนะ เปนลูกคนใหญ่ของเจ้าแผ่นดินที่ตาบอดมาชวนรบ ตอนที่ ๔ เมื่อขณะกำลังรบกันอยู่ มีเจ้าอื่น ๆ มาอีกหลายคน ในพวกเจ้าเหล่านั้น มีเจ้าชาย ๒ คนมาแต่เมืองบันเยียบั้ตโธรมันกับเจ้าชายอีก ๒ คนมาจากเมืองอามาตะ เจ้า ๒ คนข้างหลังนี้คนหนึ่งเรียก

ว่าอาทยุนะ (คือ อรชุน) แลทยายุเตนะ ได้ความอธิบายด้วยปากว่าคือ ภีมเสนะ เปนน้องที่ ๒ ในพวกกษัตริย์ ปานฑว มีบ่าวมาด้วย ๒ คนชื่อ เสมาเปนธาลก อิกคนหนึ่งชื่อ เทวลา เพื่อจะให้เห็นชัดเจน อรชุน จึงได้ ขึ้นบนบ่าพี่ของตัวที่ชื่อทยายุเตนะ ข้างฝ่ายเจ้าหญิงเมืองบันเยียบั๊ตโธรมัน ชื่อสมพัดรา (สุภัทรา) ก็ขึ้นบนบ่าพี่ชายที่ชื่อมัทระ ตาอรชุนกับสุภัทราสบ กันก็มีความรักใคร่ อรชุนจึงเอาดอกไม้ขว้างนางสุภัทรา แต่ดอกไม้ไม่ถึง อาชวรณ (เห็นจะเปนพี่อิกคนหนึ่ง) เงยหน้าขึ้นดูเห็นอรชุนรู้ว่าเปนผู้ขว้าง ดอกไม้ก็โกรธเปนกำลัง ด้วยสามารถแห่งโทโษ วิ่งเข้าไปจะลงโทษอรชุน แต่ผเอิญไปตีถูกเจ้ากรุงหัสดินะล้มด้วยกำลังแรง คันทมาเห็นก็โกรธ อาชวรณเปนกำลัง ร้องบอกว่าให้มารบกับตัวแทนเจ้ากรุงหัสดินาปุระ อาชวรณก็ยอม แต่จะขอผัดฆ่าอรชุนเสียก่อน แต่การรบในระหว่างอรชุน กับอาชวรณยังไม่แพ้ไม่ชนะกัน ด้วยต่างคนต่างมีกำลัง มีฤๅษีชื่อเทวนราท (เทวราตะ) ลงมาห้าม ด้วยเหตุว่า ๒ คนนั้นเปนพี่น้องกัน เรื่องฤๅษีมา ห้ามนี้ในมหาภารตะ ชักเรื่องชักวงศ์เสียหลายเปรอะ ภายหลังคันทมารบกับ อาชวรณ อาชวรณเห็นว่าจะสู้ไม่ได้ จึงขอให้อรชุนเข้ารบแทน อรชุนฆ่า คันทมาตาย แล้วก็แต่งงารกับนางสิริกันที เปนจบเรื่องกันเท่านั้น ต้องว่า ด้วยเรื่องแต่งตัวต่อไป ละคอนเหล่านี้สวมหน้ากากทั้งสิ้น หน้ามนุษย์ใช้ คางยื่น ๆ หางตาสูง ทาสีขาวเหลืองชมภู ตามที่เปนคนสวยฤๅคนปานกลาง ตัวดีใช้หน้าขาวทั้งสิ้น ที่เปนเจ้าแผ่นดินใช้มงกุฎ เรียกมกุฎตรง ๆ รูปเหมือน มงกุฎละคอนฮินดู ที่พวกกาลิงเล่น ถ้าเปนเจ้านายชั้นสูง ๆ ใช้เปนกรอบ หน้าท้ายงอนขึ้นไปเหมือนหางแมลงบ่อง บางทีก็เปนกาบซ้อน ๆ ขึ้นไป

งอนเหมือนกัน ถ้าพวกดุ ๆ มักจะใช้เปนกาบคล้าย ๆ หงอนนกกระตั้ว แต่คันทมากับภีมเสนะทำหน้าเปนยักษ์แต่ไม่ใช่ยักษ์อย่างเรา คือหน้ายู่ยี่หน่อยหนึ่งแลมีเขี้ยว ฤๅษีหน้ายู่ยี่แต่ไม่ดุ ท้ายผมคล้ายชฎาฤๅษี แต่ดอกลำโพงข้างบนไปอยู่ที่ท้ายทอยงอนกลับขึ้นมา ผู้ชายแต่งนุ่งกางเกงขาคับเพียงเข่าเหมือนกางเกงขี่ม้า ถ้าหน้าขาวใช้ถุงตีนขาว เสื้อยืดขาว ทักแกว่าอย่างใหม่แกไม่ยอม พวกหน้าสีใช้หุ้มแข้งเหมือนลิงสีเหมือนหน้า แต่ใส่เสื้อยืดเหมือนกัน มีผ้าโสร่งห้อยข้างหลัง หยักรั้งมากบ้างน้อยบ้างตามดุไม่ดุ มีเจียรบาดเหมือนเจียรบาดเราคาดเข็มขัดทองเหลืองเช่นซื้อที่ร้านเจ๊กมีแพรแถบสีต่าง ๆ พาดที่เอวแต่ไม่คาด ใช้ข้างขวาพาดกับกฤช ซึ่งเหน็บอยู่หลังข้างซ้ายเหน็บกับเข็มขัด ผ้านี้ใช้ในกระบวรรำมาก ที่คอมีกรองคอแลสายสร้อยอะไรรุง ๆ รัง ๆ ใส่ นางนุ่งโสร่งใส่เสื้อเพียงอก เบิดไหล่เบิดแขนเหมือนสเต มีผ้าห่มผืนเล็ก ๆ ห่มโอบบ่าซ้ายผืนหนึ่ง ทำนองที่เล่นนั้นเปนเล่นโขนแท้ คือมีดาหลังคน ๑ พากย์เปนคำกาวี (คือกาพย์) ใช้ภาษาสังสกฤตเลือน ๆ ตัวละคอนฤๅคนดูไม่เข้าใจ แต่มีเจรจาเปนภาษาชุนดาสำหรับให้เข้าใจ มีโต๊ะสี่เหลี่ยมตั้งอยู่ตรงหน้า ถือไม้ค้อนเล็ก ๆ ข้างละอันสำหรับเปนสัญญาสิ้นบทฤๅพิณพาทย์ เคาะโปกเดียวสองโปกบ้าง หลาย ๆ โปกก็มี แต่ท่าทางที่ทำนั้น เดิรแลหยุดแต่ตัว ใช้มือเปนท่าต่าง ๆ ไม่มีรำเลย แต่ถ้าเจรจาแล้วใช้มือขวามือเดียวชี้เหมือนหนังแขก มือซ้ายเกาะเอวแน่น พิณพาทย์ใช้กัมลัน ตัวสำคัญที่เปนนายโรงแลนางใช้ผู้หญิง ถึงว่าจะเปนพระก็มีนม แต่เห็นจะไม่ใช่จริง ทีจะเปนคนอย่างรัก ๆ ของแก ใส่ตุ้มหูเพ็ชร์แหวนเพ็ชร์ แต่เวลารบกันอิล่อยบ๊อยแอเต็มที ไปแขงแรงอยู่แต่ยักษ์ ถ้า

ออกโรงก็มีหลบฉากแลก้าวยาว ๆ เต็ม ๆ อ้าขา ดูไม่ได้ออกสนุกสักนิดเดียว ตลกก็สังเกตไม่ได้ว่าเปนตลกที่ตรงไหนดูมันออกมาเฉย ๆ แต่อย่างไร ๆ คงดีกว่าฝรั่งดูสักหน่อยหนึ่ง แต่พวกแขกนั้นหัวร่อยิงฟันกันแห้ง มีเลี้ยงขนมแลแชมเปนน้ำชา เอากำไลไปรางวัลให้รเด่นอายูอันหนึ่งอยู่ข้างจะปลื้มขึ้นมาก ราชามาตย์[๑]กลับไป ภายหลังเห็นนั่งอยู่ในกองบ่าวประมาณสัก ๓๐ ถือกำไลส่งกันไปมาเปนเวียนเทียน กลับมาเวลายามหนึ่ง วันนี้มิสซิศวันดาไวด์ เมียคอเวอนเนอเยเนราลฝากดอกกุหลาบเหลืองแลลูกสตรอเบอรีมาให้แม่เล็ก ได้เลี้ยงพวกที่ไม่ได้ไปจิปานะ

๓๔

เมืองการุต

วันที่ ๑๑ มิถุนายน

เมื่อคืนนี้เสียยอเรสิเดนต์ไม่ได้ กินกาแฟเข้าไปนอนไม่หลับอีกสามสี่คราวมาแล้ว ใช่จะเป่นแต่เราคนเดียว เจอะหน้าใครเปนบ่นเรื่องกาแฟทุกคน ตั้งแต่บัตเตเวียมาแล้ว เพราะไม่ใช่กาแฟต้มเช่นเราใช้กัน เช่นนั้นก็พอใช้อยู่แล้ว อย่างวิลันดาเขาใช้กลั่นใส่ขวดมาเย็น ๆ รินกาแฟลงกับน้ำตาลก่อน จึงเอาน้ำนมวัวต้มร้อนรินเติมลงไปต่างน้ำร้อนแรงมากจริงแต่รสไม่สู้จะดี หมายว่าจะไปอาบน้ำที่บ่อน้ำร้อน นอนดึกไปต้องสั่งเลิก

---

(๑) จมื่นราชามาตย์ (เชียร บุนนาค) เดี๋ยวนี้เปนพระยามนตรีสุริยวงศ์

เสียแต่กลางคืน เวลาเที่ยงไปอาบน้ำที่โรงหมอ เยื้องโฮเต็ลด้านหลังคนละฟากถนน ที่โรงนี้มี ๓ ห้องสองห้องมีเครื่องเขากระโจมนอน เราเรียก "เข้ากระโจมโลง" อิกห้องหนึ่งเปนกระโจมนั่ง เราเรียก "เข้ากระโจมโกษฐ" ดูท่าทางน่าเกลียดเต็มที่ ได้เห็นรูปมาช้านานแล้ว พึ่งได้เห็นตัวจริง ๆ ในห้องอาบน้ำมีบัวรดศีร์ษะพุ่งออกมาถูกตัวแลพุ่งขึ้นมาข้างล่าง มีน้ำสายเล็กสำหรับแก้เมื่อย ถังนอนถังนั่งแลถังโยกสำหรับใช้เบ่นคลื่น อ้ายอันหลังนี้โยกเข้าน้ำเข้าจมูกจปากเต็มที่ แต่อื่น ๆ เขาสบายดี มีท่อน้ำร้อนน้ำเย็นตั้งบอยเลอต้มข้างหลัง มีเตียงสำหรับคลุมผ้าให้อบฤานวดด้วยทุกห้อง ถ้าจะทำในบางกอกลงทุนสัก ๕๐ ชั่งเปนพอ ให้สรรเพ็ธลองเข้ากระโจม ดูอาการอยู่ข้างจะหนัก เมื่อกลับมาเดิรพาแม่เล็กไปดูที่ตลาดหน่อยหนึ่ง เย็นไปดูชนแกะที่โรงแปดเหลี่ยมน่าบ้านรเด่นอธิปดิ ใช้ชนด้วยแกะมาริโน ดูมันชนกันแรงกว่าที่เมืองตานีมาก จนพลบจึงได้กลับ มีริเชบชั่นฤๅ "โยกวิลันดา" พวกกรมการแลเมียกับทั้งพวกเจ้าของที่ใหญ่ ๆ เหมือนเช่นที่บัตเตเวียแลที่บุยเตนซอกเขาถือกันเปนธรรมเนียมเสียแล้ว คู่กันกับเรื่องให้ดอกไม้แม่เล็ก กินเข้าวันนี้เอาแบรอนควาลส์แลมิศเตอเยมส์มากินด้วย

ยามครึ่งไปดูคอนเสิดที่คลับ แต่งดอกไม้ใบไม้สู้บุยเตนซอก แต่เขาคุยว่าหายากกว่า นับว่าแต่งเต็มกำลัง ต้องสั่งไปหาดอกไม้ใบไม้ถึงที่ไกล ๆ เพราะที่นี่อยู่ข้างอัตคัด ที่สเตชแต่งเปนโรงละคอน แต่ใช้ดอกไม้มาก มีรูปมหาวิฆเนศวร์นั่งบนเขาสำหรับเล่นเพลงลักษมี คนเล่นจะได้แต่งตัวเปนฮินดูออกมาไหว้พระ คนที่ร้องเพลงวันนี้เปนดัชเกิดที่นี่ ออกไปหัดร้องที่ปารีศจนมีชื่อเสียงตั้งฉายาอย่างอิตาเลียน ร้องดีกว่าที่บุยเตนซอก

เพราะเสียงกว้าง คนดีดหีบเพลงแม่เปนคนเยอรมันแต่พ่อเปนดัช เขาว่าดีดดีแต่หีบเพลงเก่าไป แชแมนแลเมียดูตั้งใจจะประชันบุยเตนซอก ว่าตกแต่งกันตั้งแต่เช้าจนค่ำ ถึงกินเข้าที่นั่น เมียเปนคนนักเรียนที่คอนเวนเคยร้องเพลงให้เราฟังเมื่อมาครั้งก่อน ว่ายังจำเพลงได้ มีผู้หญิงมากมาแต่ไกล ๆ กว่าจะเรียกร้องกันพร้อมได้จึงได้ช้าถึงเพียงนี้ กลับมาเวลาเกือบสองยาม ได้แจกของแลตา รเด่นอธิบดีเมืองนี้เหนื่อยมากแลต้องใช้รถของเขาหมั่นมาตรวจเช้าทุก ๆ วัน ให้แหวนเพชร์ ดูสบายดี

๓๕

เมืองการุต

วันที่ ๑๒ มิถุนายน

เมื่อคืนนี้นอนไม่หลับ ไม่ใช่เพราะกาแฟเลย เรื่องกินพริกดองอย่างแขกเข้าไป เลยต้องเลิกไปอาบน้ำ บ่าย ๓ โมงไปบากันดิดทาง ๘ ไมล์ แรกที่ไปทางจิปานะ แล้วจึงแยกไปอิก พบตลาดแห่งหนึ่งมีโรงเล็ก ๆ มากดูเปนตลาดใหญ่ แต่ไม่มีอะไรขาย เขาว่าเปนตลาดนัด แต่เรสิเดนต์ก็ไม่รู้ว่าออกเมื่อไรอย่างไร เพราะมันต่างแขวงออกไป มีคอนโทรเลอคนหนึ่งต่างหาก เรียกว่าโทรคอง ไปตามทางเห็นเขาไฟคือที่ปะบั่นดะยังนั้นเอง อิกเขาหนึ่งเรียกว่าอุงกลุม มีหมอกจับมาก เขาว่าเมื่อปี ๑๘๒๑ ได้เปนไฟใหญ่ครั้งหนึ่งแล้วหายมาจนถึงสักปีครึ่งนี้มาได้เปนอิกสัก ๓ วัน

ถ่านตกที่การุตสูงประมาณ ๓ นิ้ว ตามใบไม้ลูกไม้เปนสีถ่านไปหมด คนหนี จากเมืองจนต้องหาเข้าไปเลี้ยง ถ่านตกจนถึงสุขภูมิ ทางที่ไปวันนี้เปนไปใน ทุ่งหว่างเขากว้างใหญ่เหมือนกัน แต่ยังเล็กกว่าบันดองฤๅจันยอ เมื่อจะถึง มีบ้านเรือนพวกแขกเปนเครื่องผูกหลังคามุงกระเบื้องหลายหลัง ทาสี เรียบร้อยกว่าที่เคยเห็นได้ขอเข้าไปดูข้างในกลายเปนเก็บเครื่องละคอนหรือ เครื่องหนังไป ไม่เปนเรือนคนอยู่สามัญ เปนอันไม่ได้สมปราถนา ไปที่ ท่าน้ำทเลสาบ เขาจัดเรือชล่าเหมือนของเราแต่สั้นกว่าเปนเรือขนาน เทียบกันสามลำ มีแคร่แลหลังคากระแชงทำเปนเรือนตั้งตลอดทั้งสามลำ มีรบายสีธงวิลันดาตั้งโต๊ะเก้าอี้ในนั้น พวกเราลงทั้งห้าลำ เรือขนานคนพาย ลำละ ๔ คนออกไปตามในทเลสาบนั้น ดูไม่กว้างใหญ่อันใด ท่วงทีไปสนุก เหมือนที่ขังน้ำที่สิงคโปร์และคล้ายประทุมวัน เปนแต่มีเกาะน้อยกับแลเห็น ภูเขาอยู่ห่าง ๆ ที่แหลมยื่นออกมาแห่งหนึ่ง เปนลูกเนินสูงพื้นดินเปนคั่น มีโรงเครื่องผูกมุงกระเบื้องอยู่บนนั้น คำที่เรียกว่าเครื่องผูกมุงกระเบื้องนี้ เปนความจริงใช้ไม้รวกทั้งลำผูกเอาเท่านั้น แต่เหตุใดจึงทำเช่นนั้นพึ่งได้ ความ เขาบังคับไม่ให้มุงจากกลัวไฟไหม้ อ้อมเกาะ ๒ เกาะไปเข้าทาง วงรั้วสำหรับแข่งเรือ ขึ้นที่ทำตำบลนั้น เรียกว่าสตาหมันสะหรี แต่ที่แท้ มีต้นไม้นิดหน่อยไม่งดงามอันใด ที่โดยรอบคอบก็ไม่มีต้นไม้ เรื่องแข่งเรือ ก็แข่งด้วยเรือชล่านั้นเอง เขานัดจะให้มาอีกวันหนึ่งเราลาคงจะจืดกว่า เราหลายสิบเท่า ขึ้นไปกินน้ำชาที่โรงพัก ไม่มีอันใดเปนที่น่าพึงใจ ตกลง เปนต้องไปดูเจ้าพวกเวทนาสัญญาสังขาร มันแต่งตัวต่าง ๆ พร้อมบริบูรณ์ หลายอย่าง มีเวทนาผู้หนึ่ง ว่าเปนระเด่นไปเปนลูกเขยปเงรันคนใดคนหนึ่ง

ดูแต่งตัวดีเห็นจะมั่งมี พูดกับฝรั่งก้มเหมือนขานนาค ผู้ช่วยเวทนาแต่งตัวสายตะพายทองริ้วเงิน มนตรีโอลูเงินริ้วทองสองริ้วตูวากำปง เปนที่ปฤกษาของโปลิศเทศา พื้นเหลืองริ้วแดง เลเปเปนพระของเทศา ขอบดำพื้นเขียวริ้วทอง อุลูเทศาน้ำเงินริ้วเหลือง ขากลับหนาวเต็มที ไปชั่วโมงมาชั่วโมงหนึ่ง วันนี้มิศเตอมิเชลอินนิส ที่ปฤกษาคลังที่มาถึงใหม่มากินเข้าด้วย

๓๖

เมืองการุต

วันที่ ๑๓ มิถุนายน

วันนี้ตัดผมลองเสื้อไม่ได้ไปไหนข้างเช้า เย็นรเด่นอายูมาเพื่อจะแต่งตัวลูกเอียด แต่ไปเล่นน้ำที่บ้านหมอ อาบน้ำร้อนบ้างน้ำเย็นบ้างหลายตลบเลยตัวร้อนไป ตกลงเปนมานั่งกินน้ำชาเปล่า ๆ เครื่องแต่งตัวที่จัดมานั้น ว่าเปนอย่างปะเงรัน คือเสื้อกางเกงกำมหยี่ปักทอง แต่ดูรูปพรรณสัณฐานเปนอย่างฝรั่งเสียแล้ว กางเกงขาสั้นเสื้อราชปแตนแปลกอยู่แต่หมวกใช้ก้าไหล่ทอง รูปเหมือนขันล้างหน้าสลักก้นโปร่งตามขอบต้นถ้าจะเอาขันล้างหน้าครอบลงไปก็เปนอันได้กัน ข้างในดามกำมหยี่รุงรัง

เวลาเย็นขึ้นรถไปกับเรสิเดนต์ ตั้งใจจะดูเรือนพวกชาวเมือง แวะคราวแรกที่เรือนหลังคามุงกระเบื้องสี่เหลี่ยม ซึ่งเปนเรือนในเมือง แต่ใช้ฝาแผงทำค่อนจะอยู่ข้างเปนฝรั่ง คือมีเฉลียงโถง ตั้งโต๊ะกลมมีเก้าอี้โล้

ตัวหนึ่ง แต่ข้างในเข้าไปเหม็นเหลือสติกำลัง ด้วยจะดูแล้วก็ต้องทน ข้างในมีของฝรั่งแตก ๆ หัก ๆ จะเอาเปนตัวอย่างไม่ได้ ไปต่อไปอีกจนถึงนอกหมู่บ้านจึงพบเรือนอย่างสุนดาแท้ คือหลังคาเดี่ยวสูงจั่วโย้ออกไปข้างน่า เพราะใช้อกไก่ยาว ปั้นลมใช้ไม้แก่นเล็ก ๆ ไขว้กันเหมือนเขาควาย ฝาแผงไม่มีน่าต่างมีแต่ประตูช่องเดียว ในนั้นกั้นด้านหุ้มกลองสองข้างเปนห้องนอน ประตูที่จะเข้าไปมีม่านผูกอย่างเรือนฝรั่ง คือม่านเรือนฝรั่งที่นี่ไม่ได้ใช้สองไขตามธรรมเนียม ข้างหนึ่งมักจะเปนแพรหรือผ้าดอก ข้างหนึ่งเปนผ้าโปร่งมีแพรสีสอดหรือไม่ฉนั้นผ้าอย่างเดียวกัน แต่ข้างหนึ่งคลี่ข้างหนึ่งรวบ เปนท่วงทีคล้ายเครื่องแต่งตัวผู้หญิง ลางทีเรือนหลังเดียวกันน่าต่างผูกม่านต่าง ๆ กันทุกช่อง เรือนที่อย่างเดียวเช่นนี้ก็ผูกบ้าง แต่ประตูที่จะเข้าห้องนั้นเตี้ย แรกเข้าไปเห็นนึกว่าเตาไฟ ต่อมองดูจึงเห็นเปนประตู ในนั้นมีเตียงนอน แต่ขันอย่างหนึ่งที่ข้างเราเข้าใจว่าทางไหนจะเปนหัวนอนทางนั้นคงเปนปลายตีน คือคงจะหันหัวข้างที่ประตูเข้า ที่นอนนั้นใช้กว้างเปนสี่ศอกสี่เหลี่ยม ฟูกอยู่ข้างล่างปูเสื่อ ข้างบนมีหมอนหนุน หัวหมอนข้างห้องกลางตั้งแม่เตาไฟ ปักเสาขึ้นมาแต่พื้นดิน ตัวเตาใช้ก่อเปนสองช่องมีหวดสำหรับนึ่งเข้าตั้งอยู่บนนั้น ตรงเตาไฟเข้ามาแขวนกฤชแลมีดต่าง ๆ มีหิ้งสำหรับแขวนเสื้อผ้า พื้นใช้ไม้ลำเบ่นตงปูฟากมีเพดานใช้ไม้ลำ เบิดช่องกระไดตรงเตาไฟ มีกระไดพาดไว้ บรรดาเข้าของอันใดที่มี ตั้งแต่ผ้านุ่งห่มจนถึงเข้าสารผักปลา อยู่บนหลังคาทั้งสิ้น ทั้งควันไฟแลหยากเยื่อรุกรังไปทั้งนั้น ดีแต่ไม่ใคร่เหม็นเหมือนเรือนที่เปนฝรั่ง

ออกจากบ้านนี้ไปตามทางนอกหมู่บ้านซึ่งเคยไปแล้ววันหนึ่ง แล้วแยกไปทางตลาดนัด ที่ดินกว้างใหญ่ปลูกต้นไม้เปนแถวๆ พอปลายกิ่งระกันเช่นวัดโสมนัสหรือวัดมกุฏกษัตริย์ ใต้ต้นไม้ปลูกโรงแถวยาวๆ ขนาดแผงลอย ตั้งใจว่าจะใคร่ไปดูสักวัน ในหมู่บ้านที่เปนเมืองการุตนี้ ถ้าจะทอดรางวัดโจร ๕ เส้นเกือบจะต้องเสียรางวัดทั้งเมืองออกไปหน่อยหนึ่งก็ถึงทุ่งนา แล้วเลี้ยวกลับเข้ามาแวะที่บ้านเรสิเดนต์ เพราะพระยาชลยุทธบอกว่าแกมีความปรารถนากล้าที่จะให้เราไปบ้าน แต่ก็ยังไม่ได้คิดจะไป วันนี้ออกไปเที่ยวจวนค่ำแล้ว จะขึ้นรถพอแกมาคอยตามไปด้วย พอปราไสยว่านึกจะไปตามที่บ้านเท่านั้น แกเลยให้คนวิ่งไปบอกเมีย ต้อนรับโดยแขงแรงอย่างยิ่ง การจัดเรือนดีจริงๆ ของอะไรเลวๆ เอามาติดมาตั้งเข้าทีไปหมดทั้งนั้น เมียเปนคนที่ช่างพูดกะปรี๊กะเปร่า พยายามอ้อมค้อมขอรูปจนได้ มีดอกไม้อย่างหนึ่งเหมือนดอกลั่นทมที่พึ่งแย้ม เห็นอยู่ที่น่าบ้านตระลาการเขาปลูกเปนรั้วปั๊กอยู่ในห้องสามช่อเท่านั้น หอมพุ้งไปทั้งนั้น เปนด้วยปิดบานกระจก แต่ครั้นเมื่อเปิดรับเราแล้วดูกลิ่นคลายไป ที่บ้านนั้นต้องปิดบานเสมอ เพราะอยู่ตรงบ้านรเด่นอธิปติ ซึ่งหันหลังหาเขากระจักผ่านไปผ่านมาหนาวทุกครั้ง ลูกชายอายุ ๗ ขวบแต่งตัวสำหรับไปเต้นรำเปนคนสะเปนย์แทงวัว เอาดอกกุหลาบมาให้แม่เล็ก ดอกกุหลาบมอนตามธรรมเนียม แต่โตเท่าถ้วยยี่ปุ่นจานรองมีดอกเดียวเท่านั้น ไปเก็บที่บ้านตระลาการเหมือนกัน ส่วนของแกเองที่ส่งอยู่ทุกวันไม่เห็นมีดอกโต มีเด็กผู้หญิงลูกรเด่นอไรคนหนึ่งเอาไปเลี้ยงไว้ พาลงไปรับถึงท่ารถไฟแต่แรก พบที่ไหนหมอบกราบอย่างไทย ให้แต่งตัวตามเพศเมือง แต่วันนี้

แต่งฝรั่งเพราะเตรียมจะไปเต้นรำ กลับมาที่โฮเต็ลเห็นปลาทองที่เอามาแต่หนองลิหลี ยาวสัก ๒ พิ้คโตพอใช้ อีกตัวหนึ่งโตเกือบเท่า ๆ กัน แต่ยังไม่ลอกเปนทอง เรื่องลอกเปนทองนี้เห็นจะไม่ใช่เพราะแก่อ่อน จะเปนเวลาลอกคราบไม่พร้อมกัน ๒ ทุ่มเศษไปที่คลับมีบอลสำหรับเด็ก ยกเดสขึ้นที่มุมห้องข้างหนึ่งมีม่านแขวนตั้งเก้าอี้ปิดทอง ๓ ตัว เด็ก ๆ ประมาณสัก ๖๐–๗๐ คน แต่ผู้ชายน้อยอายุตั้งแต่ ๑๕–๑๖ ลงมาจนถึง ๒ ขวบ เต้นดีบ้างร่องแร่งบ้าง ที่อายุเพียง ๑๕ เดือนต้องมีคนจับให้เต้นหยก ๆ อยู่ก็มี แต่น่าเอนดูแลมันเล่นกันสนุกด้วย กลับมาเวลา ๔ ทุ่มเศษ หรือ ๕ ทุ่ม

๓๗

เมืองการุต

วันที่ ๑๔ มิถุนายน

วันนี้ไปอาบน้ำที่หมออีก ไปหยุดพูดกับมิศเตอมิตเชลอินิศที่โฮเต็ลริมนั้น กลับมาจากอาบน้ำแล้วพูดกันอีก กลับมากินเข้าแล้วให้เขาลองเสือบ่าย ๔ โมงเศษเล็กน้อยออกจากบ้านไปเขาปะปั้นดะยังที่เปนเขาไฟ ทางไปในกลางนากำลังเข้างามเต็มไปจนสุดสายตา แต่ไม่เหมือนนาบ้านเรา ดูนิดเดียวก็พอเพราะเหมือนกันทั้งนั้น ที่นี่ดูแห่งหนึ่งเปนอย่างหนึ่งเพราะเปนเนินสูงบ้างต่ำบ้างลึกลงไปบ้าง ตั้งแต่ริมลำธารที่ลึกนับหลาย ๆ เส้นขึ้นไปจนครึ่งเขาค่อนเขา แลมีที่บังที่เปิดแลเห็น "เหมือนฉากเขียน" เปน

รูปเปลี่ยน ๆ กันมาตลอดทาง ที่ขึ้นสูงมีกระบือลากเหมือนกัน เวลามาเขากระจักอยู่ข้างซ้ายเขากันตัวร์อยู่ข้างขวา ลมพัดจากเขาแรกหนาวพอใช้ ถัดมาเปนเขาโกไรมีที่ปลูกชาอยู่บนนั้น มาผ่านบ้านวิลิมสุเปนที่เทศาอยู่ หยุดผลัดม้าที่บายอมบอกเปนที่เวทนาอยู่ มีสุเหร่าแลเรือนตึกดีพิณพาทย์ วันนี้แลเห็นหมู่บ้านที่เขาบั่นถนัด เปนท้องนาเต็มหมดแล้วมีต้นไม้เปนหย่อม ๆ เหมือนสวนอย่างฝรั่งทำ ในหมู่ไม้นั้นเปนบ้านคนไม่เห็นหลังคา หลาย ๆ หมู่รวมเปนเทศา หลาย ๆ เทศาเปนดิศตริกอย่างเล็ก หลายดิศตริกเล็กเปนดิศตริกใหญ่มีเวทนาคนหนึ่ง ย่ำค่ำมาถึงที่พักเรียกว่า ตำบลจิสรูบั่งเปนดิศตริกเล็ก มีวัดมีถนนหนทางมาก มีสแควอันหนึ่งต้นไม้ร่ม จุดไฟอิลุมมิเนชัน มีพวกขับรับมาก ที่พักเปนเรือนคอเวอนเมนต์สำหรับคอเล็กเตอคอนโทรเลอมาพัก ปลูกเรือนยาวอีก ๒ หลัง โรงกินเข้ากลางสนามหลังหนึ่ง ตกแต่งมีเตียงนอนเครื่องเฟอนิเชอพร้อม ทำขึ้นใหม่ไม้ยังเขียว ๆ อยู่จนถึงปลูกต้นไม้ใหญ่ ทำเหมือนเราทำพลับพลาอย่างดี มิน่าเปนการใหญ่นักเล่า กรมการมาหมดเมือง รเด่นอธิปติก็มาด้วย เขาจัดห้อง ๓ ห้อง ๆ แม่เล็กมีกระโถน ห้องเราอยู่ข้างด้านลม ห้องเลดีอินเวตดิงห้องหนึ่ง ห้องบ่าวห้องหนึ่ง จนร้องกันว่าควรจะอยู่ได้ถึงสองวัน เวลามาถึงปรอท ๖๘ แล้วเห็นจะหนาวมาก ที่พักคอนโทรเลอเรียกประสังคระหัน

กินน้ำชาแล้วไปดูหุ่นแลดูนางรำ หุ่นนั้นเรียกว่าวายังกวาเล็ก วิธีที่เล่นนั้นใช้หยวก ๓ ต้นทอดเปนราวสำหรับปักหุ่นที่เชิด ส่วนที่ไม่ได้เชิดนั้นปักไว้ ๒ ข้าง แต่ที่เอามาวันนี้เปนเอามาให้ดูมากกว่าสำหรับเล่น เพราะมีทั้งเรื่องภารตะแลเรื่องรามเกียรติ์ จะเล่นเรื่องปั้ญหยีก็ได้ด้วย รูปหุ่นเปน

รูปหนังแขกหรือโขนซึ่งเล่นที่บ้าน เว้นแต่ถ้าเปนผู้ชายไม่ได้ใส่เสื้อทั้งนั้น นอกจากตัวที่บังคับ เช่นพระรามพระลักษณ์กับอรชุนต้องใช้สีขาว ทศกรรฐ์ ภีมเสนต้องใช้สีแดง แล้วทาขมิ้นสีเหลืองหมดทั้งสิ้น ไม่ฉนั้นต้องปิดทอง ฝีมือที่สลักใช้ลายเลอียดมาก ด้ามเขาเปนพื้น มีรูปใหญ่กว่าเพื่อนรูปหนึ่ง บอกว่า "พุทธะ" แต่ทำเปนรูปยักษ์หน้าแดงมีเขี้ยว เปนความคิดของพวกที่ถือศาสนามหมัดจะทำให้พึงเกลียดพึงกลัว แต่ความจริงอ้ายหนังทั้งหลายมันก็น่าเกลียดอยู่ด้วยกันทั้งนั้น คนที่ดูชินตาไปก็เห็นงาม เมื่อเห็นหนังอื่นๆงามแล้ว หนังรูปพุทธะก็พลอยงามไปด้วย ยังคงเหลืออยู่แต่กลัว กลายเปนจะไปเล่นที่ไหนต้องมีรูปพุทธะไปด้วยเหมือนยังกับเจ้าโรงงิ้ว แต่ไม่เห็นมีบทบาทอะไรที่ต้องออก วิธีที่เล่นใช้เชิดคนเดียว คือตัวดาหลังแล้ววาหยัง คือพากย์ด้วยเจรจาด้วย ตีนเคาะฉาบแต่ฉาบนั้นเคอะเต็มทีรูปร่างเปนเหมือนพัดด้ามจิ้ว ๒–๓ แผ่น เอาแขวนไว้กับหีบข้างซ้าย เอาตีนข้างขวาถีบ ถ้าสบบทที่เหมาะอย่างไร ถีบดังฉาดๆถี่ทีเดียว มีไม้สำหรับเคาะบอกพิณพาทย์ เวลาจะต้องการให้ทำพิณพาทย์ มือหนึ่งถือหุ่น มือหนึ่งเอาไม้เคาะ มีคนเสียงสำหรับร้อง แต่ร้องเปนตอนๆดูไม่เกิดสนุกเลย เขากำลังกินเข้าอยู่ต้องออกไปเดิรข้างนอกต่อไปดูเขาเล่น "รองเกง" กันเปนหมู่ แรกสองวง ทีหลังแยกออกเปน ๓ วง มีผู้หญิงวงละ ๓ คน มีพิณพาทย์สำรับหนึ่ง คือรนาทราง ๑ ซอคัน ๑ ฆ้องราง ๑ ฆ้องใหญ่ ใบ ๑ บ้าง ๒ ใบบ้าง กลองรูปร่างเหมือนชนะ แต่อ้วนกว่าสักหน่อยหนึ่ง มีสองน่าเล็กๆอัน ๑ ผู้หญิงร้องรับพิณพาทย์ ผู้ชายเข้ารำเปนคู่แต่ผลัดเปลี่ยนกัน ดูท่าทางเปนหนีไล่กันอย่างไรอยู่ ผู้หญิงไม่ใคร่จะรำเปน

แต่ร้องมากกว่า แต่ผู้ชายรำคล้าย ๆ ท่าค้างคาวกินผักบุ้ง ที่ตลกรำมีตะเกียงปักอยู่กลางดวงหนึ่ง รำเวียนไปรอบ ๆ ตะเกียง พอรัวกลองผู้ชายตรงเข้าจูบผู้หญิง ๆ ก็นิ่งเฉย ไม่เห็นบิดเบือนบั่ดบ้องอันใด เห็นท่าทางมันหยาบอย่างไรอยู่ นึกว่าวงนั้นจะถูกคนไม่ดี ย้ายไปดูวงอื่นก็เปนเช่นนั้นอีก ตกลงเปนเลิกไปเที่ยวดูเขาขายของ มาภายหลังจึงทราบว่าเปนธรรมเนียมเขาเล่นกันเช่นนั้น ผู้หญิงใช่ว่าแต่เฉพาะเปนคนเล่นเช่นนั้นพวกเดียว คนชาวบ้านตามนั้นใคร ๆ จะสมัคมาเล่นก็ได้ ผู้ชายก็ไม่ว่า ใครนึกอยากรำขึ้นมารำได้หมด เปนอันได้ความว่ามันรำเปนทุกคนทั้งผู้หญิงผู้ชาย ไปได้ความต่อไปอีกเพราะพวกที่ขับรถบรรทุกของ พอรถไปถึงที่โดดลงได้ก็เข้ารำทีเดียว การที่จะรำช้ารำเร็วนั้นดูอยู่ในกำมือของผู้ตีกลอง ถ้ากลองไม่พรืดเมื่อไรก็ยังจูบไม่ได้ ถ้ามันตีไปยังรุ่งก็จะต้องรำไปยังรุ่ง เดี๋ยวนี้เจ้ากลองสมัคจะพรืดบ่อย ๆ มิใช่เพราะเห็นสนุก ข้างฝ่ายนางผู้หญิงที่ยอมให้จูบ ก็มิใช่จะสมัคให้จูบโดยเต็มใจ ข้างผู้ชายที่เปนผู้จูบนั้น ใช่จะจูบด้วยความชื่นอกชื่นใจอย่างเดียว ไปกดนิ่งอยู่นาน ๆ ถึงมินิตหนึ่ง ๒ มินิต รวบรวมใจความเปนด้วยเรื่องอัฐอย่างเดียว พอใครจูบแล้วต้องควักอัฐออกให้ ๒ อัฐ เจ้าพิณพาทย์กับนางผู้หญิงมีหุ้นส่วนกัน ถ้ามีคนจูบได้มากเท่าใดแลเร็วเท่าใดยิ่งดี ข้างฝ่ายเจ้าผู้ชายไหน ๆ เสียอัฐจูบให้สะใจ เปนการที่เขาเฉยไม่อับอายกันในแถบนี้ ธรรมเนียมข้างตวันออก ซึ่งเปนเมืองเจริญมานานแล้ว เช่นที่เมืองยกยาเมืองโซโล แลเมืองสุรบายยา เขาห้ามไม่ให้เล่นรองเกง ว่าเปนการอุจาด คงเล่นอยู่แต่ในห้วยเขาที่เปนเมืองบ่า ๆ ตามข้างเมืองตวันออกก็ถือกันว่าไม่เปนการที่น่าอาย แต่ไม่เล่นทั่วไป มัก

เปนคนจำพวกหนึ่ง ซึ่งบางคนก็เปนคนดีจริง ๆ ไม่ซุกซน แต่จะต้องการเงิน ถือว่าเปนการหากินโดยชอบธรรม อีกพวกหนึ่งนั้นเปนคนที่ผัวร้างสิ้นคิดโดยความน้อยใจฤๅพลัดผัวเที่ยวติดตามหาผัว ฤๅไม่ชอบกับผัวคิดจะหย่าผัวไม่ยอมหย่า ถ้าไปเปนรองเกงแล้ว ถึงจะได้แต่งงานมีหลักฐานก็ย่อมขาดจากผัวเมียกันได้ตามกฎหมาย ใครจะหวงห้ามไม่ได้ สังเกตได้ว่าในเรื่องอิเหนาใหญ่ เมียอิเหนาคนหนึ่งซึ่งทิ้งเสีย แปลงเปนคนรำเที่ยวตามผัว ก็คงเปนเพื่อจะไม่ให้มีผู้ใดกักขังห้ามหวงได้ คงจะเปนรองเกงนี่เอง แต่เห็นจะไม่ปล่อยให้ใครวุ่นวาย เขาจึงถือกันว่าดี แต่ธรรมดาความชั่วประพฤติง่าย คนที่เปนรองเกงจึงประพฤติชั่วมากกว่าดี ตามเมืองที่ล่อแหลมเช่นว่ามาแล้ว วิลันดาจึงได้ห้ามเสีย แต่เมืองที่พวกชาวซุนดาอยู่นี้เปนเมืองอยู่บนเขา ไม่อยู่ในจังหวัดที่ห้าม จึงคงเล่นกันอยู่ตามธรรมเนียมโบราณ เหมือนอย่างอังคลุง คือสั่นกระบอกไม้ซึ่งเป็นดนตรีสำหรับแห่ผู้เปนใหญ่ในเวลาเดิรป่า ด้วยประสงค์ ๒ อย่าง คือจะให้เปนเครื่องประโคมอย่าง ๑ ให้สัตว์ป่าตกใจอย่าง ๑ ซึ่งใช้กันมา ๒๐๐๐ ปีแล้ว ก็ยังใช้กันอยู่ในแถบนี้ ของที่ขายนั้นมีเข้าปลาพริกแตงแลกับเข้าของชาวเมืองต่าง ๆ มักจะกินเข้าปั้ดกับเนื้ออย่างเผาไฟชุม มีขนมต่าง ๆ หลายสิบอย่างแต่ผลไม้มีน้อย บุหรี่ใช้ยาในเมืองมวนด้วยใบชิดบ้างเปลือกเข้าโภชบ้างเปนบุหรี่ก้นแหลมทั้งสิ้น ขายยาตั้งสำหรับกินกับหมาก ตัดเปนตั้งเล็ก ๆ ขนาดสัก ๒ นิ้วสี่เหลี่ยม จุกกันทีหนึ่งหมดตั้ง หมากดิบไม่ใคร่จะได้ใช้ ๆ แต่หมากสงฝานชิ้นบาง ๆ ชิ้นเดียว นอกนั้นใช้สีเสียดก้อนโต ๆ พลูกินทั้งใบไม่ได้จีบไม่ได้ห่อ คำที่เรียกว่า สลา ไปแปลว่าหมากในเรื่องอิเหนา

นั้นไม่ถูก คือ สิลี แปลว่าพลู คำที่ชวนกันว่าให้กินหมากเหมือนมลายูว่ามกันบินังนั้น ในชวาไม่มี ถ้าจะชวนกันก็ชวนว่า มกันสิลี คือให้กินพลูทั้งสิ้น สลากับสิลีเปนคำเดียวกัน ที่สุดจนคำที่เรียกว่าพระศรีของเราซึ่งจะแปลเปนไทยฤๅมคธไม่ได้นั้น คงจะเปนสิลีพลูเสียแล้ว คนมาขายของวันนี้หลายพันคน ตั้งร้านจุดตะเกียงเปนแถวใหญ่อย่างมีการมีงาร เล่น ๆ แล้วก็มากินกันไม่มีเวลาหยุด เดิรรอบ ๆ ตามลานน่าประสังคระหันมีต้นไม้ใหญ่ ๆ เรียงรายหลายต้น เมื่อกินเข้าอิ่มแล้วยกโต๊ะไปเสียจากที่ตั้งเก้าอี้รายรอบ เขาบอกตั้งแต่เมื่อแรกไปว่าจะมีการรำถวาย ก็เข้าใจว่าจะเปนใคร ๆ อื่นรำไปนั่งคอยดูอยู่ เวทนาตำบลตะโรกองเปนลูกรเด่นอธิปติผู้ใดผู้หนึ่งจำไม่ได้ เปนลูกเขยปเงรันอธิปติเมืองสุมาดา คือเปนเมืองต้นวงศ์ของรเด่นอธิปติแลรเด่นตำมหงงเมืองจันยอ มนุนยายา การุด บันดองทั้ง ๕ เมืองในแขวงปริยังคะ ถือถาดใบหนึ่งมีแพรสีเขียววางในนั้น มีเวทนาที่เปนรเด่น ๒ คน ยามาศ ๒ คน เปนคู่ ๆ รำมาแต่มุมโรงข้างหนึ่งถึงกลางโรงหยุดถวายบังคมแล้วรำต่อไปจนถึงหน้ารเด่นอธิปติ คุกเข่าลงชูถาดรเด่นอธิปติลุกขึ้นหยิบผ้านั้นมาโอบเอวแล้วเหน็บที่เอวข้างหนึ่งพาดกฤชข้างหนึ่งรำออกมาที่กลางโรงถวายบังคมแล้วรำเพลง มีผู้หญิงคนหนึ่งเขาว่าเปนของเวทนาตำบลตะโรกองเลี้ยงไว้ หน้าตาก็พอใช้แต่อยู่ข้างจะเปนผู้ใหญ่ ลุกขึ้นร้องและรำด้วย ท่าที่รำนั้นอย่างก้ม ๆ ตัวใช้แต่มือมากกว่าใช้ตัว มีจังหวะตีนบ้าง ดูท่าทางงามดี สบัดผ้าไปสบัดผ้ามา มีเพลงช้าเพลงเร็วร้องนั้นดูเหมือนกับเปนคาถาอะไร มีข้างต้นช้า ๆ แล้วไปย้ำถี่เหมือนอย่างเก็บคำในกลางวรรค เช่นสัทธราฉันท์ พอสิ้นคาถาหนึ่งก็ลั่นฆ้องหึ่ง แล้ว

ผู้หญิงนั้นนั่งไหว้เราครั้งหนึ่งรเด่นอธิปติครั้งหนึ่ง เวลาไหว้นั้นท่าทางผู้ชายเหมือนไก่เอาปีกตีดิน แต่ท่าทางที่ไหว้นั้น พนมมือกางนิ้วหัวแม่มือออกมาจดจมูกแล้วต้องสั่นคอด้วยหน่อย ๆ การลอยหน้าก็มิใช่เล็กน้อย เขาไม่ลอยโคลงหัวเหมือนอย่างเรา ใช้ยกหน้ายื่นไปข้างน่ายื่นออกไปข้างหลังไปข้างซ้ายข้างขวาหัวตั้งตรงดิ่ง จะเรียนต้องหัดนานมิใช่เล่น ดูท่าทางรเด่นอธิปติพากพูมดี อายุเกือบ ๖๐ แล้วแต่ดูหน้าตายังหนุ่มกว่า เมื่อรำเข้าดูหนุ่มขึ้นอีกมาก พอจบเพลง คอนโทรเลอ แล แอสแปรันคอนโทรเลอเข้าไปรินแชมเปนให้กิน บรรดาคนมีบรรดาศักดิ์อยู่ที่นั่นดื่มด้วยกันทั้งสิ้น มีคำให้พรแลฮุเรอย่างแขกร้องกันกรีด ๆ ไม่แต่คนที่ดื่ม เจ้าพวกเสไร่เสนาแลราษฎรที่อยู่นอกโรงก็ช่วยกันร้องกรีด ๆ กระโดดลอย ๆ นับด้วยร้อยดูเกรียวกราวกันมาก เวลาเมื่อรำนั้นบรรดาคนที่อยู่ที่นั่นช่วยกันตบมือร้อง เอ๋อเอ้อะ ๆ ซ้องกันไปทั้งนั้น เราออกชอบใจมากเพราะมันเข้าเรื่องไปเขากินเลี้ยงแล้วขับรำอย่างอิเหนา ซึ่งคิดว่าจะไม่ได้เห็นแล้วก็มาเห็น ให้แหวนเพ็ชร์วงหนึ่ง ต่อนั้นเวทนาตำบลตะโรกองขึ้นรำ เจ้าคนนี้รำดีมากลอยหน้าสี่ทิศคล่องแคล่ว เวลาจบรเด่นอธิปติลุกขึ้นจากเก้าอี้รำไปหยิบถ้วยสองใบรำออกมา มีคนหนึ่งถือขวดแชมเปนรำตามออกมาเหมือนกัน มารำยักเยื้องกันอยู่เปนนานจึงได้ริน ๆ แล้วยังรำอยู่อิกหน่อยหนึ่งจึงได้ให้กินโห่เกรียวกราวเหมือนกันแต่น้อยลง ต่อไปอิกเวทนาตำบลปเนบงแลยามาสสมารัง เจ้าคนนี้ออกยักษ์ คืออ้ายก้าวยาว ๆ ทีละวา แลมือออกรอญหลบฉากคล้าย ๆ กับข้างไทยแต่ดูเหนื่อยเสียจริง ๆ เห็นจะเปนด้วยต้องสั่นแลแขงข้อมาก ต่อไปอีกยามาสจิสรูบั่ง การที่รำนี้เปลี่ยนท่าบ้างพอเราเห็นได้

แต่ข้างเขา ๆ เข้าใจกันชัดเจน เพลงที่ร้องมีชื่อเพลงต่าง ๆ คำที่เรียกว่าร้องนั้น ว่าตำบังแล้วมีชื่อเพลงต่อเช่นกินันติเปนต้นเปลี่ยนเพลงทุกครั้งที่รำ เวลากินเหล้าก็ดีเพลงกินเหล้าเหมือนเราดีเส้นเหล้า เรียกว่าดัง ๆ ครระ เลิกเวลา ๒ ยาม หนาวเต็มทนเพราะโรงนั้นไม่มีฝา เปลื้องโอเวอโก๊ตแลถอดหมวกไม่ได้ ปรอทคงจะต่ำ ๖๐ มาก วันนี้เขาเล่าถึงเรื่องไฟไหม้ที่การุตเมื่อเช้า ว่าแอสสิสแตนเรสิเดนต์ แลอธิปติมายืนเปนประธาน พวกเวทนายามาสเทศาแลราษฎรช่วยกันดับว่าดูเหมือนกับเมืองเราไม่ผิดกันเลย

๓๘

จิสรุบั้ง การุต

วันที่ ๑๕ มิถุนายน

เมื่อคืนนี้หนาวเต็มทีเวลาออกไปอยู่กลางแจ้งเย็น เข้าไปในห้องทำให้หลับยาก แต่งตัวสักหลาดทั้งสำรับดูมันก็หนาเตอะตะเปนการลำบากที่จะเทียบผ้าห่มให้พอดี เห็นจะนอนหลับสัก ๘ ทุ่มเศษ ปรอทจวนรุ่ง ๕๖ ตื่นขึ้นสว่างในห้อง ลืมปิดน่าต่างชั้นนอก ล้างหน้าเกือบจะไม่ทันกินเข้าเช้า เรสิเดนต์กับบรเด่นอธิปติมากินด้วย หารือกันด้วยเรื่องจะขึ้นเขา มีความเห็นหลายคนว่าถ้าขาขึ้นไปเก้าอี้เห็นจะสบาย ขากลับจึงกลับม้า เขายกเก้าอี้มาให้ดู ใช้เก้าอี้หวายนั่งมีหลังคาผูกม่านผ้าโปร่งสีชมภูหลังหนึ่ง ม่าน

ผ้าโปร่งขาว ๒ หลัง เห็นเขาจะกะมาสำหรับผู้หญิง ๓ คนทั้งเจ้าถนอม[(๑)] แลดูท่าทางก็จะไม่สู้สบายนัก มีผู้เอาม้ามาให้ขี่หลายม้า แต่เลือกสู้ของรเด่นอธิบดีไม่ได้ เปนม้าพ่อพันธุ์ม้าอังกฤษ แม่เปนม้าแซนเดรวูด ผ่านเหลือง สูงเกือบ ๓ ศอกฤๅ ๓ ศอก รูปร่างงามอายุสี่ขวบ เปนม้าลูกผสมพึ่งจะหัดใช้ปากอ่อนอย่างยิ่ง ใช้บังเหียนสายเดียว วิ่งยกตีนงามนัก ขี่เดิรเรียบตลอดวิ่งแคนเตอก็สนิทดี เลยรักม้าขึ้นมาต้องขี่ม้า ออกจากประสังคระหันเวลาโมงกับ ๕ มินิตใช้เดิรกันเพราะเปนทางขึ้นเขา ม้าพวกเหล่านี้ สนัดเดิรเรียงตัว ถ้าเดิรแซงกันเข้าไปเปนเกิดความ ทำหลบเลือมไปต่าง ๆ ยังที่ร้ายมากนั้น คือมีนางม้าหลายตัว ม้าผู้เห็นเข้าปั่นป่วนไปต่าง ๆ แต่ม้าเราไม่มีวุ่นวายอันใด ทางแรกไปตรงลิ่วเปนขึ้นยาว ๆ พัวพันบ้านคนแลไร่ แล้วถึงสวนกาแฟของคอเวอนเมนต์ระขึ้นไปตามทางจนถึงที่ขึ้นสูง ทางในระยะข้างล่างใช้เกลี่ยดินกลบศิลาเปนถนนแต่งใหม่ แต่ตอนบน ๆ ขึ้นไปเปนถนนชันมากไม่ได้กลบดิน เพราะถนนเหล่านี้ถึงน่าฝนปีหนึ่งน้ำล้างลงมาต้องแต่งใหม่ทุกปี ถัดกาแฟขึ้นไปปลูกต้นซิงโกนาแต่ดูต้นย่อม ๆ ตั้งแต่นั้นไปมีขึ้นสูงลงต่ำบ่อย ๆ นาน ๆ ก็ไปมีทางทบไปทบมา ๒–๓ ทบ ขึ้นน่าผาชัน ๆ บางแห่งชันเหมือนขึ้นภูเขาทอง บางแห่งก็ยิ่งกว่า ถ้าม้าเมืองเราแล้วไปได้พอหมดสวนกาแฟได้เปนอย่างดี มิเบิดกลับลงมาก็ไปไม่ไหวทีเดียว ม้าเขาชำนาญขึ้นเขา ตัวอื่น ๆ ที่ไม่สู้มีแรงถ้าถูกที่ชันเดิรเฉียงไปเฉียงมา แต่ตัวที่เราขี่เดิรตรงเรื่อยทีเดียว เกือบจะไม่ต้องถือท้ายย้ายหัว ปล่อยให้เขาไปตามสบายใจ ขาลงก็ย่องเองขาขึ้นก็ถีบขึ้นไปเอง

(๑) หม่อมเจ้าหญิงถนอม ในกรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ เปนตำแหน่งผู้รับสั่ง

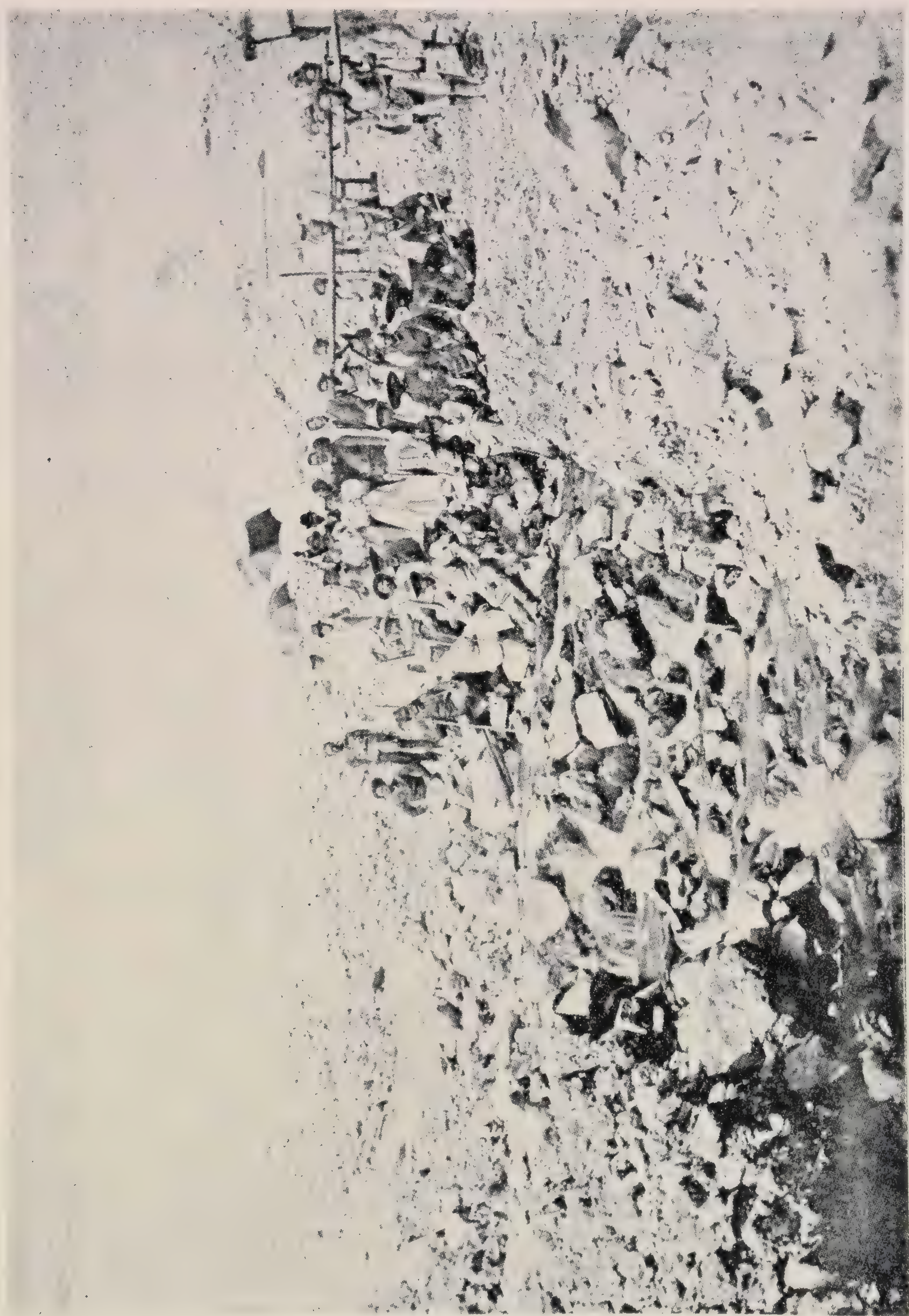
พระบรมรูปทรงม้าผ่านเหลือง ไปทอดพระเนตรภูเขาไฟปาปันไดยัง

ผ่านน้ำตกเล็ก ๆ แห่งหนึ่ง ข้ามลำธารแห่งหนึ่งหรือสองแห่ง นอกนั้นเลียบลำธารไปโดยมาก แต่เลียบนั้นมิใช่เดิรริมลำธาร ลำธารลึกลงไปตั้งแต่ ๖ วาขึ้นไปหา ๑๐ วา ๑๕ วา ถ้าที่ริมธารเช่นนั้นแล้วต้นไม้ขึ้นทึบจนไม่ใคร่แลเห็นลำต้น ที่ผสมม้าแห่งหนึ่ง กั้นรั้วแลปลูกโรงยังไม่แล้ว แต่มีม้าปล่อยอยู่หลายตัว ตรงข้ามลำธารตรงนั้นงามนักต่อขึ้นไปก็ยิ่งงามขึ้นทุกที เฟิ้นต่าง ๆ ที่เราขายกันในบางกอกราคาแพง ๆ ที่นี่มีเกลื่อนกลาดไปทุกหนทุกแห่ง เฟิ้นตั้งลำต้นที่เรียกว่าธรีเฟิ้น มีเกลื่อนกลาดไปทุกหนทุกแห่ง ที่เปนลูกพัดปลิวไปตกงอกขึ้นเปนต้นเล็ก ๆ มีเปนกลุ่ม ๆ ลูกสตรอบรีขึ้นเองตามข้างทางมีพอหาได้ กล้วยไม้ก็มีชุม พวกชาวบ้านเก็บมาคอยยื่นส่งให้ตามทาง ขึ้นไปถึงยอดเขาที่ต่ำแล้วขึ้นทางชันไปในกลางลำธาร เขาเบิกช่องให้น้ำเดิรลงเสีย ๒ ข้าง ที่ยังเหลืออยู่เปนน้ำตกมีกำมถันเปนสีเหลืองสีแดงเกรอะกรังอยู่มาก น้ำก็เหนียวเปนสบู่กลาย ๆ ถ้าถูกเครื่องเงินเครื่องทองเหลืองดำหมดทั้งนั้น พ้นจากที่น้ำตกนี้ขึ้นไปเปนที่เขาพังด้วยแรงเขาไฟ ศิลาตามทางขาวเหมือนศิลาที่เผาเปนปูนไม่ใคร่มีน้ำหนัก ตัวเหลี่ยมเขาแลทางที่ทลายลงมาเปนสีขาวทอเหลืองแลดูไม่ใคร่สบายในตา ต้องเลียบขึ้นไปบนชง่อนสูงพ้นทางที่ไฟเดิร มีศาลาพักแห่งหนึ่ง ตกแต่งด้วยใบเฟิ้นเต็มไปทั้งศาลา หยุดม้าที่นั่น แต่จะรอคอยจนกระบวรเก้าอี้มาถึงไม่ได้ เขาตัดกิ่งไม้เปนไม้เท้าวางไว้ให้ถือไม้เท้านั้นเดิรไปสัก ๙ คน ๑๐ คนด้วยกัน เขาทำทางกว้างสักสี่ศอกฤๅ ๕ ศอก เราเดิรไปไม่ให้ถูกที่มีควัน ถึงไม่ใช่ไปในกลางเครตาก็ดี คงมีควันทั้ง ๒ ข้างโดยมาก ที่ข้างทางฟากหนึ่งมีช่องเล็ก ๆ มีควันพ่นออกมาน้ำเดือด อีกข้างหนึ่งเปนแอ่งลึก

ลงไปมาก ควันเปนสติมพุขึ้นมาเสียงดังกึกก้องเหมือนสติมเรือไฟขึ้นจากเซป ดีวัลฟต่อขึ้นไปอิกเปนที่ควันขึ้นแอ่งใหญ่ ทางฉเพาะต้องผ่าควันขึ้นไป เวลาลมพัดควันมาถูกเหม็นทนไม่ใคร่จะได้ บางคนก็ไอโขลก ๆ ไป ตาม ที่ควันขึ้นเหล่านั้น มีลำธารน้ำไหลรินไปหมดทุกแห่ง น้ำกับไฟปนกัน อยู่เสมอ ที่สูงพ้นน้ำก็มีกำมถันกองสีเหลืองไปทั้งนั้น ศิลาที่ตกลงมาค้าง อยู่เปนก้อนสูง ๆ หุ้มด้วยกำมถันทั้งสิ้น ต่อเข้าไปข้างหลังควันหมู่ใหญ่นั้น มีแอ่งน้ำขังอยู่มากเปนที่มาของน้ำตก ด้านหลังมีเขารอยพังเปนกำแพงอยู่ ครึ่งซีก ตอนกลางไม่มีต้นไม้ขึ้นด้วยถูกรมควันอยู่เปนนิตย์ สองข้างมีต้นไม้ ขึ้นบนหลังเขา สัณฐานของเครตานี้เหมือนชามแตกครึ่งซีก เราขึ้นไป ทางชามที่แตก เขาว่าในบรรดาเขาไฟด้วยกัน มีเขานี้แห่งเดียวในโลก ที่อาจเดิรเข้าไปเล่นในเครตาได้ที่เปนช่องเล็กช่องน้อยพ่นควันสู้น้ำอยู่ น้ำ ก็เดือดจับดูก็ร้อนด้วย ถ้าเอาก้อนศิลาจนขนาดเท่าไข่ไก่โยนลงไปก็พ่น ขึ้นมาในทันทีไปได้ไกล ๆ เอากลักขีดหรือไฟกาถัง แลเงินตราไปรอที่ควัน ประเดี๋ยวก็ดำหมดได้ถ่ายรูปสองรูป หมอไรตเตอร์นึกสนุกขึ้นมาปีนขึ้นไป บนเขากำมถันสูงสัก ๔ ศอกเศษนั่งถ่ายรูปได้ดี แต่ครั้นขาลงพังครืนคราน ลงมาเกือบจะทับเอาตัวแก ทางที่เดิรนั้นก็ดูไกลอยู่ แต่ไม่รู้สึกเหนื่อยด้วย หนาวแลอยากดูด้วย เสื้อที่สวมถึง ๕ ชั้นทั้งผ้าบาง กางเกง ๓ ชั้นไม่รู้สึก ร้อนเลย ดูอากาศโปร่ง ๆ เบา ๆ ผิดกันกับอยู่ที่ต่ำ ที่นี่สูง ๖๕๐๐ ฟีต เดิรกลับมาพักที่โรงพักเสียคราวหนึ่งพอแม่เล็กไปถึง เรามาม้า ๓ โมง ๒๐ มินิต เก้าอี้มาถึง ๔ โมง ๔๕ ช้ากว่ากันอยู่ชั่วโมงกับ ๑๕ มินิต รับอาสาพาไปเที่ยวอิกครั้งหนึ่ง ดูก็ไม่เหนื่อย แต่ม้าที่มาช่างเหนื่อยเสีย จริงๆ เหงื่อเปนฟองขาวไปทั้งตัว ถ้าม้าที่อายุมากหน่อยถึงที่ชัน ๆ ดูท่าทาง

รูปถ่ายเมื่อไปทอดพระเนตรภูเขาไฟปาปั้นไดยัง

มันตรองจริง ๆ ว่าจะขึ้นทางไหน เดิร ๆ ขึ้นไปแล้วถอนใจใหญ่ กางเกงที่ใส่มาวันนี้เปื้อนเหงื่อม้าเสียเปนอันมากจะใช้อีกไม่ได้เพราะไม่มีเครื่องหุ้มน่อง ไม่ได้คิดถึงเรื่องจะขี่ม้า ถ่ายรูปกันอีก ๒–๓ รูปแล้วกลับมากินเข้ากลางวัน รื้อเอาใบเฟิ่นที่เขาแต่งโรงมาทำพวงมาลัยสวมตัวกันทุกคนแล้วขึ้นม้ากลับออกเวลาเที่ยง ๒๕ มินิต มาถึงจิสรูบั่งเวลาบ่ายโมง ๕๐ เพราะทางที่ราบ ๆ ขับม้าวิ่งลงมาได้ถึงข้างล่างร้อนจนเหงื่อออกแลออกเมื่อยด้วย ต้องไปนอนพังพาบอยู่บนเตียง ชั่วแต่ถอดเสื้อชั้นนอกประเดี๋ยวเดียวเหงื่อแห้ง ลืมกล่าวถึงข้างทางมีเขาสูงสองข้าง เขาใหญ่ที่อยู่ใกล้เรียกชื่อเจียริมี อีกเขาหนึ่งเรียกจริบอง เขาที่มานี้เรียกปะบั่นดะยัง แต่พวกวิลันดาเรียกบั่ปบั่นดำยันประสังคระหัน ตำบลจิสรูบั่งนี้ไม่ได้อยู่ในแขวงแอสสิสแตนเรสิเดนต์การุต เปนแขวงของจิตจะลังการ์ กินอะไรอีกเล็กน้อยแล้วกลับมาด้วยรถออกเวลาบ่าย ๔ โมง ๒๐ มาผลัดม้าที่บ้านเวทนาเวลาบ่าย ๕ โมง ๕๐ มีพิณพาทย์ มาถึงโฮเต็ลที่การุตเวลาย่ำค่ำ ดูตามทางช่างงามเสียจริง ๆ ในเวลาพระอาทิตย์ตก มาถึงน่าเขากระจักหนาวอีก

วันนี้เหนื่อยอ่อนเต็มที่ เมื่อยเปนกำลัง เพราะเปนวันแรกขึ้นม้า

๓๙

เมืองการุต

วันที่ ๑๖ มิถุนายน

เมื่อคืนนี้เมื่อยเหลือกำลังก็จริงอยู่แลแต่ช่างหลับเสียจริง ๆ เท่ากับวันบุยเต็นซอก ดีอย่างหนึ่งแต่ที่หลับสนิทกว่า แต่ตื่นขึ้นครั้งไรเกือบ

จะครางทุกที ไปตื่นจริง ๆ เอาบ่ายโมง ๑ ลุกเกือบไม่ขึ้น รู้สึกเหมือนตปูหัวเห็ดตรึงอยู่ต้นขาข้างละดอกบั้นเอ็วข้างละดอก หัวไหล่เหมือนหาบอะไรมาใหม่ ๆ ต้องรีดน้ำมันพลางกินเข้าพลาง กว่าจะจบเรื่องบ่าย ๕ โมงจึงได้อาบน้ำ ใช่จะเปนแต่พวกเราว่าเปนคนไทยไม่แขงแรง มิศเตอร์มิชเชลอินนิศ และมิศเตอร์เยมส์ ขึ้นไปกลับมาครางร่น มิศเตอร์เยมส์เอาการมากกว่าเพื่อน แต่ตกลงพร้อมกันว่าถึงจะเหนื่อยก็ควรไปยิ่งนักที่ซึ่งไปเห็นคุ้มค่าเหนื่อย วันนี้รับหนังสือบางกอกแลทำหนังสือไปบางกอกพร้อมทั้งรับแลตอบโทรเลขจากยุโรปด้วย ตกลงเปนงดไม่ได้ไปแห่งใดเบิดออฟฟิศแลเข้าโรงพยาบาล

รูปหมู่ฉายที่ปากปล่องภูเขาไฟปาบั๋นไดยังเมืองการุต

(ตอนที่ ๗ เสด็จประทับเมืองบันดอง แลสุขภูมิ)

๔๐

บันดอง

วันที่ ๑๗ มิถุนายน

เมื่อคืนนี้เขียนไดอรีแก้ที่เขียนผิดตัวจนเลอะต้องลบเขียนใหม่ กว่าจะเสร็จสิ้นธุระได้จน ๓ ยาม ตื่นแต่ย่ำรุ่งขอเข้าต้มกินไม่ได้ จนโมงนานแล้วต้องไปกินข้างนอก พอกินได้ ๒-๓ คำโมงครึ่งต้องไปสเตชันแอสสิสตันเรสิเดนต์กับตระลาการ มิศเตอรมิตเชลอินิศมิศเตอรเยมส์กับพวกที่จะอยู่การุตไปส่ง รถออกหนึ่งโมง ๓๕ เปนรถตามธรรมเนียมพักที่จิบาตุ ๑๕ มินิต เปลี่ยนเปนเอกสเปรศเตรน แล้วหยุดที่นาเครกแลจิตจาลังการ์แห่งละ ๕ มินิต ถึงสเตชันบันดอง ๔ โมงครึ่ง เรสิเดนต์ปริยังคะ แอสสิสตันเรสิเดนต์บันดอง คอนโทรเลอที่ ๒ สิเกรตารีแอสสิสตันคอนโทรเลอรเด่นตำมหงง กับใครอิก ๒ คนไปรับหลานสาวเรสิเดนต์ให้ดอกไม้แม่เล็ก ขึ้นรถที่สเตชันมีพวกเวทนาแลเทศาแต่งตัวตามยศขี่ม้าถือธงวิลันดานำเปนคู่ ๆ ประมาณสัก ๑๐ คู่แลดูไกล ๆ เหมือนทหารแลนเซีย มีพวกทหารเสื้อน้ำเงินเรียกว่าประยุเหร็จเปนคนชาวเมืองผึกหัดแต่พอยิงปืนได้ เปนพนักงารสำหรับคุมเงินของคอเวอนเมนต์ไปมาในหัวเมือง แลรักษาคุก มีทุก ๆ เมือง ๆ ละ ๓๐-๔๐ เช่นการุตก็มี ที่บันดองนี้มี ๗๐ คน มีแตรเชลยศักดิ์วงหนึ่งอยู่ใน ๔-๕ คนรับที่รถ มาตามถนนกำพงจินะเปนต้น

ดูถนนใหญ่โตร้านตลาดครึกครื้นมาก ว่ามีเจ๊ก ๒๐๐๐ คน พลเมือง ๔๐๐๐๐๐ มีฝรั่งสัก ๕๐๐–๖๐๐ ที่บันดองนี้แต่ก่อนเปนแต่ตำบลเล็ก เรสิเดนต์ตั้งอยู่ที่จันยอ ต่อเมื่อมีรถไฟแล้วจึงได้ย้ายมา เปนเมืองที่เจริญเร็วแห่งหนึ่ง แต่ยังมีท่าทางจะโตได้อีกมาก เพราะเปนเมืองตั้งอยู่ในท้องทุ่งกว้างใหญ่ยิ่งกว่าที่จันยอ เย่าเรือนที่เปนตึกใหญ่ ๆ มีมาก มีวัดโบสถ์ที่ก่อสร้างใหญ่ ๆ แต่ดูเปนของใหม่ โดยมากไปอยู่ที่โฮเต็ลโฮแมน ท่วงที คล้ายกับเรือนที่โฮเต็ลอินเดีย หลังกลางมีห้องอยู่ถึง ๗ ห้อง ๆ รับแขกใหญ่ ห้องกินเข้านั่งได้กว่า ๓๐ เรือนแถว ๒ ข้างหลายสิบห้อง แต่มีคนอยู่มาก การที่ไปไล่ไม่ใช่ง่าย เพราะฉนั้น เจ้าของจึงได้คิดราคาแรง วันแรกไปอยู่ เอาถึง ๑๕๐๐ กิลเดอ เพราะกะว่าจะอยู่วันเดียว ครั้นไปเห็นบ้านเมือง แลที่ทางใหญ่โตสบายขอเลื่อนวันออกไปอีก วันที่ ๒ เอา ๑๐๐๐ วันที่ ๓ หรือจะอยู่ต่อไปอีกจะเอาวันละ ๘๐๐ คิดค่ารถต่างหากด้วย วันแรกจะออกอยู่ข้างพื้นว่ามันกวดเอาแรงนัก ไปต่อตามกันเท่าใดก็ไม่ยอมลด แต่ครั้นเมื่อกินเข้าแล้ว ดูเขาหาอาหารให้กินดีแลเปนธุระทั่วไป จะต้องการอันใดได้ทั้งสิ้นก็เปนอันทุเลาเบาไป ตั้งแต่มาเมืองชวาไม่มีอาหารที่จะหาดีเหมือนที่นี่ กับเข้าแขกเปนดีมาก ที่อยู่ก็สบายดีมีห้องถึง ๗ ห้องแต่เตียงนอนสูงเต็มที่จนต้องมีลูกหีบสำหรับขึ้นลง

กินเข้า ๕ โมงเช้า แล้วไปที่นอมัลสกูลมีนักเรียน ๖๐ คน สอนภาษาอังกฤษฝรั่งเศสแลเยอรมัน เปนธรรมเนียมเขาต้องให้เราดูภาษาอังกฤษ ให้นักเรียนอ่านให้ฟังแต่ไม่มีชัดสักคนเดียว โรงเรียนนี้สำหรับซ้อมครูอย่างเดียว อีกโรงหนึ่งเปนโรงเรียนพวกชวา กับซุนดาปนกัน

เรียน ๓ ภาษา คือ ชวา มลายู ซุนดานี แลหัดเขียนภาษาเหล่านั้นด้วยตัวโรมัน นักเรียนเหล่านี้เก็บเอาพวกเทือกเถาริเยนต์ต่าง ๆ แลพวกเวทนามาฝึก เซอติพี่เกตที่ได้รับเปนที่แนะนำให้ได้ราชการแต่ไม่ได้สอนภาษาวิลันดา กลับมาที่โฮเต็ลบ่ายโมงหนึ่ง หาวนอนเต็มทีหลับไปได้หน่อยหนึ่ง

เวลาเย็นไปเที่ยวขี่รถเขาพาไปดูที่สนามแข่งม้า เปนสนามกว้างยาวแต่อยู่ตรงลมพัดมาหนาวเต็มที ที่ดูของพวกฝรั่งทำเปนศาลาโถงหลังหนึ่งมุงกระเบื้องยกพื้นสูง แต่ที่ดูของราษฎรปลูกเปนหลังคาจากเรียงรายกันไปมาก พื้นเห็นจะเก็บไว้เสียไม่มี เขาวิ่งม้าให้ดูทั้งม้าออศเตรเลียแลม้าแซนดัลวูด มีคนมาดูสัก ๓๐๐๐ เศษ กลับมาเลยไปบ้านริเยนต์ ๆ คนนี้ไม่ใช่เปนลูกหลานคนเก่า ลูกหลานริเยนต์คนเก่าว่าไม่มีใครดี มักเปนคนพิการหรือไม่เอาการ เจ้าคนนี้เปนพวกสุมดังพึ่งจะเปนได้สัก ๓ ปี เปนแต่ตำมหงง ดูท่าทางจะคล่องแคล่วมากอยู่ ที่บ้านริเยนต์มีหุ่นที่เรียกวายังกวาเล็ก แต่ไม่เปนอันที่จะดูแลอะไรได้ ให้เข้าไปนั่งที่กันห้องอย่างเดอบาร้อนเหลือกำลัง ริเยนต์รำตันดักริเยนต์มนุนยาหยาเปนผู้ให้เหล้า ดูท่าทางที่รำไม่สู้อ่อนโยนดูประเดี๋ยวเดียวก็แล้ว แต่กระบวรที่นำผ้าไปมีระย้าโคมกิ่ง ๒ อัน รำคนเดียวเท่านั้น แล้วเล่นวายังวองต่อไป ละคอนของตัวเองไม่มี รู้ว่าที่การุตเขามีให้ดูแต่ไม่สู้ดี จึงไปหาละคอนของรเด่นอธิปติมนุนยาหยามาเล่น เจ้าคนนี้เปนคนเรียบร้อยดี อาการเหมือนริเยนต์จันยอแต่ท่วงทีเหี่ยวไปไม่มีภาคภูม ลูกชายตุนาหงันกันกับหลานสาวริเยนต์จันยอเพราะลูกแกตายเหลือแต่หลานคนเดียว เดี๋ยวนี้เปนปาเตะมนุนยาหยา ที่เล่นละคอนอยู่หลังนอกเปนห้องขวาง แต่ที่นั่งดูอยู่หุ้มกลองหลังยาวดูก็ไม่ใคร่

จะเห็น แล้วยังซ้ำเจ้าพวกกรมการเองเดิรไปมาบ้างดูบ้างคุยกันบ้างบังด้วย ตกลงเปนทอดธุระจนมันออกรู้ๆกันขึ้นมาจึงหลบหลีก ละคอนวันนี้เล่นไม่มีน่ากาก แต่งตัวเครื่องดีกว่าที่การุต แต่พระเปนผู้ชายนางเปนผู้หญิงใช้ทาขมิ้นผัดหน้า ทาแก้มแดงเขียนคิ้วเขียนหนวด เครื่องประดับที่เพิ่มใหม่เปนของชอบใจของพวกนี้ คือสายนาฬิกายาวสำหรับผู้หญิงมีหูรูดเพ็ชร์ ใส่แทบจะทุกคนตามแต่จะหาได้เล่นเรื่องบั้นหยีแต่จับรอยยังไม่ใคร่ติด สนทนากับรเด่นอธิปติมนุนยาหยาได้ความพอเบ่นเค้า ว่าเล่นเรื่องมหาภารตะชุดเดียวกับที่เล่นที่การุต ไม่ใคร่จะได้ดูไปถามกันเสียด้วยเรื่องบั้นหยี เขาว่าเมืองกุเรปั่นนั้น คือ กุราวัน อยู่ในแขวงเมดวน เมืองดาหา อยู่ในแขวงกดีรีเมืองกาหลังคือซิงกาลา เมืองสิงหัดหส่าหรี คือสิงคัดสรี ฟังเล่าเรื่องราวดูเปนอิเหนาใหญ่มาก แต่เวลาไม่พอนัดพูดกันพรุ่งนี้ กลับมาทุ่มครึ่ง กระบวรที่รับวันนี้มีแปลกมาใหม่ คือพวกเวทนาแต่งตัวขึ้นม้านำสัก ๒๐ คนตามเคย แต่ถือธงวิลันดา แรกเห็นนึกว่าทหารม้าต่อถามจึงได้ความ เวลาค่ำกินเข้าแล้วลอบขี่รถไปเที่ยวตามถนน เห็นคนขายของกินแวะดูมีเจ๊ก ๒–๓ คน มันเห็นพระยารัษฎาแต่งตัวเปนเจ๊ก(๑) เข้ามาถามว่าจะกินบ๊ะหมี่หรือไม่ นึกอยากจะรู้ว่าจะเปนอย่างไรกันสั่งให้รับว่าจะกิน มันก็พาไปที่โรงแห่งหนึ่ง นำเข้าไปในโรงแล้วบิดประตูถามถึงบ๊ะหมี่ก็ว่าประเดี๋ยวจะได้ แล้วกระซิบถามพระยารัษฎาว่าจะสูบผิ่นหรือไม่ เรื่องผิ่นนี้คนอื่นเขาเล่าให้ฟังว่าในแขวงปรียังคะแขวงเดียวห้ามไม่ให้ใครนำผิ่นเข้าไปขาย เพราะราษฎรเปนชาวป่ายังไม่มีใครสูบผิ่น แต่เพราะ

(๑) เวลานั้นพระยารัษฎานุประดิษฐ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ยังไม่ได้ตัดผมเปีย

พวกเจ๊กมาอยู่อดไม่ได้ จึงเข้ากันเปนพวกเรี่ยรายกันคนละกิลเดอหนึ่งบ้าง สองกิลเดอบ้าง รวมไว้เปนกลาง ถ้าใครลักฝิ่นเข้ามาหรือสูบฝิ่นเขาจับได้ เปนไม่มีซัดกันเลยรับเสียคนเดียว เขาเอาไปจำคุก ๓ เดือน พวกกงษี ก็เสียเงินให้เปนค่าจ้าง เพราะเช่นนั้นการที่จะห้ามฝิ่นไม่หยุดกันได้ เพราะกว่าจะจับได้ก็นาน ๆ จึงพบเห็นหนหนึ่ง

๔๑

เมืองบันดอง

วันที่ ๑๘ มิถุนายน

เมื่อคืนนอนดับไฟหมดไม่มีช่องที่แสงสว่างจะเข้ามาได้ มืดจนเหมือนอยู่ในตุ่ม ดูเหมือนหายใจไม่ออก เตียงมันสูงเหลือเกินจนต้องมีลูกหีบขึ้นลง จะก้าวลงมากลัวเหยียบคอนายสุดจินดา(๑) ตกลงเปนเอื้อมมาเบิดประตูพอแสงสว่างเข้าได้สักนิ้วหนึ่ง ดูหายใจคล่องนอนหลับตื่นเปน ๔ โมง รีบกินเข้าแต่งตัวไปดูแฟกตอรีรถไฟของคอเวอนเมนต์ แอสสิสตันเรสิเดนต์ขึ้นรถไปด้วย เรสิเดนต์แลพวกกรมการทั้งหมดไปคอยรับ เปนโรงงารใหญ่ที่สุดของนิดเธอแลนอินเดีย ดูห้องกลึงเหล็กแลทองเหลือง ห้องช่างไม้แลที่โรงทำรถไฟเปนโรงเหล็กหลังใหญ่ ๆ ราว ๑๐ ห้อง ๑๑ ห้องสัก ๙ หลัง ๑๐ หลัง ยังกำลังขยายอยู่เสมอ คนทำงารถึง ๕๐๐ คน

---

(๑) นายสุดจินดา (นพ ไกรฤกษ) เดี๋ยวนี้เปนพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ

ที่โรงหล่อเขากดพิมพ์ตัวหนังสือไว้แล้วเอากระดาษบึดเสีย ทำเปนพาเดิรไปทางนั้น แล้วเทเหล็กผุดขึ้นมาเปนตัวหนังสือว่า "โฮเม็ชตูดิกิงแอนด์-กวีนออฟสยาม" จนล้อรถทั้งเหล็กอ่อนเหล็กกล้าหล่อแลประกับกันทำที่นี่ทั้งสิ้น การกลึงแลแต่งใช้แขก แต่ช่างไม้การหล่อแลตีเหล็กใช้จีน ดูอยู่สักชั่วโมง ๑ จึงทั่ว

ออกจากนั้นแล้วมาพักที่คลับเป่นการรับรอง ที่คลับนี้โตกว่าบุยเตน-ซอก มีห้องบิลเลียดห้องหนังสือแลห้องคอนเสิดใหญ่ คนร้องที่ร้องให้เราฟังที่การุตมาอยู่ที่นี่แล้ว เห็นเทวรูปตั้งอยู่ แปลว่ามาร้องลักษมี เหมือนกันได้ดูรูปริโทคราฟ การพิธีที่เมืองยกยาแลเมืองโซโลต่าง ๆ กลับมาบ้านบ่ายโมงหนึ่ง

เวลาเขานอนกันดอดไปดูที่ห้างริมโฮเต็ลมี ๓ ห้าง หาอะไรซื้อไม่ได้ ๆ แต่โต๊ะเก้าอี้เล็ก ๆ มาให้ลูก วันนี้ลูกเอียดเล็กมาถึงเวลาเที่ยงพวกเด็ก ๆ มาหาเวลาเราไม่อยู่สนุกกันมาก บ่าย ๓ โมงไปดูที่ปลูกชาเขาเรียกแฟกตอรี ตำบลวิยุมบุเลเอิด เปนไหล่เขาสูงกว่าพื้นที่บันดอง ๓๕๐ พีตคนอังกฤษชื่อมิศเตอรเอวันเปนผู้ดูการ ที่ตำบลนี้เปนของทหารวิลันดาผู้หนึ่งได้อนุญาตทำ มีที่ดินประมาณ ๕๐๐ เอเกอ เสียภาคหลวงเอเกอละ ๕ กิลเดอ ภายหลังว่าขอได้อีกเสียภาคหลวงแต่เอเกอละกิลเดอเดียว ชาที่ปลูกเปนพรรณชาเสฉวนมาปลูกอยู่นานกลายเปนพรรณหนึ่งไป เรียกว่าพรรณชวา แต่เขาว่าไม่สู้ได้ราคาดีจึงเปลี่ยนปลูกชาพรรณอาสำเสียโดยมาก วิธีที่ปลูกใช้ยกร่องเล็ก ๆ แต่หลังร่องไม่ได้ปลูกชากลายเปนทางเดิรไป ชากลับลงไปปลูกอยู่ในกลางร่องต้นเปนรอยตัดทั้งสิ้น ตอโต ๆ สูงประมาณ

สักศอกเศษหรือศอกคืบ ปลูกทีเดียวอยู่ได้เท่าใดต่อเท่าใด ที่เห็นนั้นว่าปลูกมา ๔๐ ปีแล้ว มีตายต้องแซมน้อย กลายเปนตัวผู้ไปเสียบ้าง ตัวผู้นั้นคือใบเล็กดอกเล็กเหมือนดอกเข้าตอกหรือชาไม้ดัด ตัวเมียใบใหญ่ดอกเหมือนบุนนาก แต่โตขนาดดอกกระทิงหรือดอกสาระภีย่อม ๆ เมื่อไปบ้านเยเนราลที่สิงคโปร์ เห็นตุ๊กตาเจ๊กแกบอกว่าทำด้วยโคนต้นชาออกไม่ใคร่จะเชื่อ มาเห็นวันนี้เชื่อว่าอาจทำได้โตกว่าที่เห็น ใบยอดที่เอามาทำใบชาเขาใช้เด็ดแต่เฉพาะที่แตก ๓ ใบ ต้นหนึ่งต้องเด็ดเดือนละครั้งเพราะเด็ดแต่พอทำวันหนึ่ง ๆ วนกันไป มันมีคุณวุฒิอย่างหนึ่ง คือไม่มีกลิ่นหอมหรือเหม็นเขียว คนที่ทำงารรวมกัน ๕๐๐ คน แต่ใช้ผู้หญิงมาก การเก็บแลการเลือกเปนของผู้หญิง เพราะเปนการเบาแลค่าแรงถูกกว่าผู้ชาย เมื่อเก็บแล้วเอาผึ่งในตะแกรง เก็บไว้เปนชั้น ๆ บนชั้ว พอใบอ่อนแล้วเอาเครื่องสำหรับคลึง ๆ ชาก็ม้วนเข้ากลม ๆ ออกจากนั้นเอาไปเข้ากะโปรงรูปกลมเหมือนสูบนอน หมุนใบชาที่ป่น ๆ หล่นออกมาหมดเหลือแต่ที่เปนใบงาม ๆ แล้วเอาขึ้นกระทะติดไฟอ่อน ๆ ขั้วแล้วส่งไปให้ผู้หญิงเลือกตั้งแต่ดีที่สุดจนถึงชาป่นที่ออกคราวแรกรวมกันเปน ๑๒ ชั้น เลือกเอาขึ้นเก็บไว้บนชั้ว ฝากรุด้วยแผงข้างในดาดตะกั่ว แลทำหีบตะกั่วในไม้นอกสำหรับส่งไปขายด้วย ชาเขาใช้ห่อเหมือนชาข้างจีน ชาที่จะปลูกใช้เพาะด้วยเม็ดทั้งสิ้น ค่าจ้างคนผู้ชายวันหนึ่งถึง ๒๕ เซ็นต์เปนอย่างสูง แต่ผู้หญิงเพียง ๑๕ เซ็นต์เท่านั้น เขาว่าเวลานี้ชากำลังราคาตกมาก ได้ลองชั่งตัวดูหนัก ๑๒๐ ปอนด์เท่ากันกับเมื่อปี ๑๑๐ ซึ่งไม่ได้หนักกว่านั้นมาหลายปีแล้ว ที่นี่เห็นเขาอังกูบันปราวกำลังเปนควัน กลับค่ำ วันนี้รเด่นอธิปติมนุนยาหยา

มาหาตามที่นัดเพื่อจะสนทนากันด้วยเรื่องอิเหนา เปนความลำบากที่จะให้รู้ตรงคำกันได้ด้วยเหตุหลายประการ

ข้อ ๑ นั้นล่ามไม่ตั้งใจ พูดภาษากันไม่ค่อยได้

ข้อ ๒ ชื่อที่เรียกในเรื่องอิเหนาดังแกว่งเปนสำเนียงไทยบ้าง มลายูบ้าง

ข้อ ๓ เสียงพวกชวาเองข้างฝ่ายตวันตกตวันออกก็ไม่เหมือนกัน

ข้อ ๔ ชื่อตำบลก็ดีชื่อคนก็ดีมักเรียกหลาย ๆ ชื่อเรารู้แต่ชื่อเดียว ถ้าเขาถามสอบถึงชื่ออื่นเราจนคงแต่ได้ความรัว ๆ ว่ากุเรปั่นนั้น เปนตำบลกุราวันแน่แล้ว ดาหาเรียกกะดิรีโดโฮ กาหลังชื่อโกโลหรือจังโกโล สิงหัดหล่าหรี สิงคัดสารี ยังเมืองอื่น ๆ ที่ได้แน่นั้นแต่เมืองล่าสำ นอกนั้นดูแกเดาพุ่ง ๆ เช่นหมันหยา แกว่าโมโป ปะตาร้ำแกว่ามัดตาร้ำ คือที่ยกไปเช่นเมืองเกิดทีหลัง เปนจะเอาแน่ไม่ได้ ตกลงกันเปนต้องงดไว้ที

สนทนากันในโต๊ะเวลากินเข้า ได้ความว่าธรรมเนียมวิลันดาเมืองนี้ถ้ามีเมียเปนชาวเมือง ยอมได้แต่งงารได้แล้วแต่ใจเจ้าผัว ไม่กำหนดว่าแรกจะอยู่กินด้วยกันต้องแต่ง ถ้ามีลูกแล้วกี่คน ๆ เวลาก่อนแต่งงารลูกนั้นไม่ได้รับส่วนมรดก เวลาแต่งงารแล้วมีลูกกี่คนได้รับมรดก ถ้าผู้หญิงฝรั่งแต่งงารกับแขกก็ได้ แต่ต้องขาดจากฝรั่งตกไปเปนแขกทีเดียว ผัวจะมีเมียกี่คนก็ได้ ส่วนแบ่งปันมรดกนั้นได้คนละส่วนเท่านั้น ทั้งเมียทั้งลูกบิดามารดาไม่มีส่วนแบ่ง เวลาดินเนอร์แล้ว มีวายังวองของรเด่นอธิปติมนุนยาหยา เล่นเรื่องปั่นหยีที่ห้องกินเข้าในโฮเต็ล จับตอนประบูวิยาหยาเปน

เจ้าเมืองบาลี ในว่าคือเปนตัวนางจัณฑะการานะ ลูกเจ้าเมืองกะดีรี เปนเมียบั่นหยี รู้ข่าวว่าบั่นหยีไปเปนลูกเขยเจ้าเมืองอะไรอยู่เมืองหนึ่ง จึงมีสารไปขอนางคนนั้น แต่ทูตนั้นได้รับคำสั่งว่าถ้าไม่ยอมให้ก็ให้นัดรบ เมื่อทูตมาถึงเมืองแล้วเจ้าเมืองแต่งให้ปาเตะออกรับสารแทนแล้วขับไล่ทูตไปเสีย เมื่อบั่นหยีได้เห็นสารนั้นสลปด้วยจำได้ว่าลายมือเมียตัว แล้วตระเตรียมกองทัพไปรบ มีอ้ายทหารอะไรคนหนึ่ง แขงแรงจนนั่งไม่ลง มายืนกะจังก้าอยู่เฉย ๆ เมื่อรบเข้าไปก็ชนะถึงสี่คนห้าคน ที่หลังไปรบกับประบูวิยาหยา ๆ ฆ่าตาย แล้วประบูวิยาหยารบกับบั่นหยีจะเปนใครยิงถูกใครก็ไม่รู้ ดูมันกะต้วมกะเตี้ยมด้วยกันทั้งสองข้าง บั่นหยีนั้นท่าทางออกมาเงื่องยิ่งกว่าพระรามออกฉาก ถ้าออกมาคราวไรออกมายืนอมยิ้มก้มหน้ากรุ้มกริ่มอยู่เสมอ รบก็เงื่องเช่นนั้น การที่ไม่ได้ถ้อยได้ความเช่นนี้เปนเพราะแอสสิสตันเรสิเดนต์มีล่ามคนหนึ่ง แกชมว่าดีอย่างยิ่ง เอาโปรแกรมที่เขาทำเปนภาษาชวามาให้อ่านแล้วให้แปลเปนมลายู ประเดี๋ยวมันแปลว่ายังงั้นประเดี๋ยวมันแปลว่ายังงี้ กว่าจะแปลออกมาได้ละคอนเล่นไปถึงอื่นเสียแล้ว แต่ครั้นลงปลายเข้าจริงสารภาพออกมาว่าไม่เข้าใจเลยทั้งนั้น เพราะเปนคำกาวี ฉบับที่แปลมาเปนมลายู ให้หลวงปฏิพากย์อ่านก็ไม่เข้าใจอิก ตกลงเปนขี้เกียจถามนั่งดูมันเบื่อยไปเช่นนั้น วันนี้แจกตราแลให้สายนาฬิการิเยนคนละสายสุดแต่ใครได้อะไรไปก็วิ่งอวดกันรอบ ๆ สามเที่ยวสี่เที่ยว เลิกเกือบ ๗ ทุ่ม อ้ายคนเตี้ยทำเปนลิงเล่นเมื่อวานนี้ได้รางวัล ๕ กิลเดอล์ วันนี้ออกมาเล่นมันเตี้ยดีไม่คอดไม่กิ่ว เรียกพวกละคอนออกมาดูทีละคน ดูไกล ๆ มันพอใช้เข้าใกล้เต็มทน พระยาเทเวศร์ร้องว่าหม่อม ๆ หมัด ๆ เห็นโซมเต็มทน

จะไม่ได้ผลัดเปลี่ยนเพิ่มเติมเลย ถามว่าทำไมจึงรู้ว่าเปนหม่อมแกเรี่ย ให้รางวัล ๒๐๐ กิลเดอปลื้มกันเต็มที วันนี้เขามีคอนเสิดที่คลับตามวันกำหนดที่แท้ก็เตรียมรับเราด้วย แต่เรานัดกับมนุษยาหยาไว้เสียแล้ว ก็เลยมีกันไปเอง แต่กรมน้ำกรมการไม่มีใครไป มาอยู่ที่เราทั้งสิ้น เขาว่าพวกซุนดาดีนัก นาน ๆ จะมีความครั้งหนึ่ง ในเร็ว ๆ นี้มีปล้นฆ่ากันตายที่นี้ ว่าเปนเพราะเจ้าของทรัพย์ประมาท ไม่ฟังคำตักเตือนโปลิศ นอนอยู่ที่เรือนไม่มีฝาริมโรงงารรถไฟหลายวัน ผู้ร้ายจับได้เปนคนชวาแลจีน กาลล่วงมาได้ ๔๐ วันแล้ว แต่ดูยังเดือดร้อนกันมากเพราะเปนการนาน ๆ เกิดขึ้นครั้งหนึ่ง

๔๒

เมืองบันดอง

วันที่ ๑๙ มิถุนายน

วันนี้เช้าหยุดพักนอนให้สบายแล้วดูซื้อกฤชแลของโบราณต่าง ๆ ที่พวกกรมการเขาพาคนขายมาให้ดู ซื้อกฤชสองเล่ม ๆ หนึ่งที่ต้นกฤชฝังทองเปนหัวนาคหางเลื้อยขึ้นไปตลอดจนปลายกฤชลิ้นกระดกได้ เนื้อเหล็กดีนักว่าเปนของรเด่นอธิปติบันดองเถ้า ที่ได้ตรานิตเตอแลนไลยอน เปนเจ้าของเดียวกับฝักกฤชเพ็ชร์ พวกกรรมการพากันว่าลับหลังว่ามันซ่อนไว้ไม่ให้รู้ หาไม่ก็จะซื้อไปส่งมิวเซียม เพราะเขามีท้องตรามาให้จัดซื้อ แต่อีกเล่มหนึ่งเปนกฤชตามธรรมเนียม ชั่วแต่ด้ามเปนเหล็ก มีมีดแลกฤชอีกหลายอย่าง

รูปน้ำตกที่ใกล้เมืองบันดอง

ไม่ได้ซื้อเพราะมันหนักเงินนัก กฤช ๒ เล่มนี้ซื้อรวมกันกับเครื่องแต่งตัว แต่งงารเปนเครื่องกาไหล่ทอง ๒ สำรับ ๕๐๐ กิลเดอ สิเกรตารีให้ไม้เท้า ๒ อัน ๆ หนึ่งเปนไม้ชา อันหนึ่งเปนไม้กาแฟ ไชยันต์กับพวกที่การุตมาหา ประวิตร[๑]ก็มาถึงด้วย อยู่กินเข้าแล้วปล่อยให้ไปดูตีปลานเตชันเวลาบ่าย ๒ โมงลูกสิเกรตารี ๒ คน ผู้ชายอายุ ๑๑ ผู้หญิง ๙ ขวบ มาสีซอให้แม่เล็กฟัง สีได้ดีมากเกินอายุ โตขึ้นคงเปนคนสีซอดี

เวลาบ่าย ๔ โมงไปดูน้ำพุทาง ๖ ไมล์ ต้องไปลงรถขี่ม้าขึ้นเขาอีกสักครึ่งไมล์ต้องลงเดิรไปอีกสักหน่อยหนึ่งจึงถึง พอเมื่อยขา การที่ไปขึ้นน้ำพุน ไม่เหมือนอย่างที่เราขึ้นที่อื่น เราเคยขึ้นทางปากธารไปหาต้นธาร นี่เราขึ้นทางต้นธารไปหาปากธาร ใช้ทำนากันทั้งนั้น น้ำที่ไปตกลงขุ่นข้นเพราะใช้กันเสียงอมแล้ว น่าผาที่น้ำตกสูงไม่ต่ำกว่า ๘ วา สายน้ำเปนลำโต ตกลงโดยแรงจนกลับพุ่งขึ้นเปนฟองฝอย อีกสายหนึ่งตกข้างขวามือแต่ไม่สู้มาก อ่างกว้างประมาณ ๑๕ วาโดยรอบ ไหลลงลำธารกว้างใหญ่ ฝนตกพรำ ๆ ทางอยู่ข้างจะลื่น เขาให้ดูต้นไม้อย่างหนึ่ง คล้ายต้นมพร้าวลูกเปนพวงเหมือนเต่าร้างแต่ออกที่คอ ลูกโตสักเท่าหมากสง ว่าปลูกเปนง่าย ๔ ปี ๕ ปี มีลูกแลมีงวงทำน้ำตาลได้ เอาน้ำตาลสดแลน้ำตาลงบมาให้กิน ได้ว่าซื้อลูก ๑๐๐๐ ลูกเปนราคาเงินกิลเดอเดียวคิดจะเอาไปลองปลูก ภายหลังได้ความว่าลูกชิดเรานี่เอง[๒] กลับมาแวะบ้านเรสิเดนต์เชิญโยกวิลันดา

---

(๑) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าประวิตรวัฒโนดม (กรมหลวงปราจิณกิติบดี) เสด็จกลับจากทรงศึกษาในยุโรป

(๒) เมื่อเสด็จกลับได้โปรดให้ส่งพรรณแจกให้ตามหัวเมือง จึงได้ความว่าที่เมืองอุตรดิฐต้นไม้เช่นนั้นก็มี แต่เราเรียกกันว่าต้นตาว

บ้านเรือนใหญ่โตมาก แต่ลักษณแปลนนั้นวังใหม่ที่บัตเตเวียนั้นเองแต่ย่อมกว่าหน่อยหนึ่ง แลไม่ได้ปูศิลาทุกห้อง การตกแต่งก็อย่างเดียวกันเปนแต่ของเลวลงมากว่ามีกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยแลเมียมาประชุมกันอยู่มาก น้องหรือพี่เมียมิศเตอร์คาลเวย์สไวสเปรสิเดนต์ออฟเคาน์ซิลอยู่ในหมู่นั้นด้วย สนทนาแลรับรองกันอย่างเรียกว่าดีได้ตามเคย เจ้าของบ้านมีลูกสาว ๒ คน มารับ พูดกันถึงเขาอังกูบันไปมา ซึ่งพึ่งจะเปนเขาไฟขึ้นเมื่อเราถึงบัตเตเวียแล้ว เรสิเดนต์ได้ไปดูแลถ่ายรูปมาไว้ เขาให้รูปมาด้วย พึ่งเปนเพียงชั้นทิ้งโคลนขึ้นมา ต้นไม้ที่นั่นโคลนหุ้มหนา ๆ จนไม่เห็นใบแลลูก เขาเก็บมาไว้มีอยู่ดูเหมือนใบไม้ทำด้วยดิน กลับมา ๒ ทุ่มเศษกินเข้าแล้วลอบไปเที่ยวเล่น วันนี้ไปดูรองเกงแลดูหุ่นที่เขามีกันตามปรกติ กลับมาเวลา ๒ ยาม

๔๓

เมืองสุขภูมิ

วันที่ ๒๐ มิถุนายน

เวลาเช้า ๓ โมงเศษออกจากบันดอง กรมการตั้งแต่เรสิเดนต์เปนต้นมาส่ง กลับตามทางเดิมนั้นเองไม่ต้องพูดอะไรอีก มีแต่ตำบลจิมหิถัดบันดองไปหน่อยหนึ่ง ในทุ่งนั้นเองที่เปนสร้างเมืองใหม่ ได้ความว่าเปนค่ายทหารจะยกมาไว้ที่ตำบลนั้น ๖๐๐๐ คน ทำตึกออฟพีเซอขึ้นไว้แล้ว

หลายหลัง โรงทหารกำลังทำอยู่มาก อีกฟากทางรถไฟข้างหนึ่งเห็นจะเปนคุก มีกำแพงแลเปนเรือนหลังยาว ๆ กำลังทำถนนอยู่ เขาว่าต้องพูนดินสูงมากในที่เช่นนี้ เพราะเปนทุ่งราบในท้องนาทั้งนั้นบางแห่ง ๒ ศอก บางแห่ง ๓ ศอก กลางใช้ถมด้วยก้อนศิลากลม ๆ แล้วถมดินโรยกรวดข้างถนนตั้งเปนคันขึ้นมาสูงศอก ๑ บ้าง ๒ ศอกบ้าง ปลูกต้นไม้รายไปทีเดียว ท่อน้ำไม่ใช่ท่อก่อเลยทั้งที่ในบัตเตเวียแลที่นอก ทำแต่ถนนให้นูนกลางแล้วรางข้าง ๆ พอให้เปนทางน้ำเดิรถ้าเปนที่น้ำไหลแรงก็เอากรวดลำดับพอไม่ให้น้ำเซาะดิน ถ้าน้ำไม่สู้แรงโรยแต่กรวดก้อนย่อม ๆ พอที่น้ำจะไม่พาไปได้ ถ้าน้ำไม่แรงไม่ต้องใช้อันใดเลย ตามคันนั้นเจาะช่องให้น้ำตกลงไปข้างถนนถี่บ้างห่างบ้างดูทำง่ายแลแข็งทุกหนทุกแห่ง ถ้าจะว่าโดยงามตามบ้านนอกเปนพอดีแต่ถ้าในเมืองดูไม่สู้งามหน่อยหนึ่ง แต่ถึงดังนั้น ดีกว่าที่จะทำในที่อื่น ๆ เช่นสิงคโปร์หรือเมืองเราที่มีตึกออกมาตั้งอยู่ชิดถนน ที่นี่เขามีคลองหรือลำรางเปนพื้นดูไม่น่าเกลียด

เวลาเที่ยงถึงจันยอ แอสสิสตันเรสิเดนต์กับคอนโทรเลอ ๒ คน รเด่นอธิปติแลปาเตะมาคอยรับ ขึ้นรถของอธิปติตัวเขาขึ้นด้วย ไปทางกำบงจีนะถึงที่บ้าน มีสวนกว้างใหญ่ปลูกต้นไม้งดงามเหมือนบ้านฝรั่งโต ๆ มีกระโจมแปดเหลี่ยมเปนพลับพลาสูงแลหอโถงสี่เหลี่ยมแทนหอคำ(๑) เรือนอย่างวิลันดาแต่ใหญ่กว่าที่อื่น ๆ ใช้ฝากระดานหลังคามุงกระเบื้อง การตกแต่งอยู่ข้างจะครึกครื้น เล่นต้นไม้มากมีเพิ่นเต็มไปทั้งน่าเรือน ดูเหมือนจะเปนนักเลงชอบของเบ็ดมาก ๆ บิดมาก ๆ ดูแต่สายนาฬิกาที่แกแขวนก็

(๑) หอคำเปนชื่อเรียกเรือนที่อยู่ของเจ้าครองเมืองในมณฑลภาคพายัพ

เห็นได้ มีอะไรห้อยพวงโตทีเดียวเปนเครื่องเบิ๊ด ๆ บี๊ด ๆ ทั้งนั้น ที่หอโถงมีกำมลังแลคนแต่งตัวเปนละคอนรำอยู่คนหนึ่งท่าทางเปนละคอนชาตรีแกมงิ้วเรียกว่าโตเบิ่ง สำหรับเล่นกับพิณพาทย์ เอาหุ่นมาตั้งไว้ให้ดูด้วย รเด่นอายูดูเหมือนจะสาวกว่าทุกคนอายุจะสัก ๓๐ คอยรับอยู่ที่น่าเรือนขึ้นไปนั่งโยกวิลันดากินแชมเปนกินกาแฟตามแบบ ในเมืองนี้เรื่องน้ำชาอยู่ข้างจะห่างเหิน ถ้าไปที่ไหนที่เจ้าของเขารู้ว่าเรากินน้ำชาจึงจะหาน้ำชามาเลี้ยง แต่เปนน้ำชาอย่างฝรั่งทั้งนั้น ที่สุดจนเจ๊กเองก็ไม่รู้จักกินน้ำชาจีน ถ้าจะกินใช้นมไม่ได้ก็คนกับน้ำตาล กินเข้ากลางวัน ในห้องที่กินนั้นแต่งของกระจุกกระจิกมาก กับเข้าอย่างฝรั่งทำดีไม่มีเข้าอย่างแขก เราจูงรเด่นอายู แม่เล็กรเด่นจูง เรือนเปนของคอเวอนเมนต์ทำให้เปนฝากระดานทาขาว แกทำเองหลังหนึ่งยังไม่แล้ว สำหรับจะให้หลานเขยแลหลานสาวอยู่ ทำอย่างเดียวกับเรือนแกเอง มาได้ความว่าแต่งกันแล้วมิใช่แต่ตุนาหงัน แต่ยังเด็กอยู่ยังไม่ได้ส่งตัว ปีน่าจึงจะให้อยู่ด้วยกันต่อไป พาไปดูโคป่าที่เอามาเลี้ยงไว้ข้างเรือน รูปร่างโตใหญ่สูงเกือบ ๓ ศอกดูท่าทางดุเต็มทีผสมกับโคบ้านมีลูกแล้ว ออกจากจันยอรเด่นอธิปดิตามมาด้วย เพราะเมืองสุขภูมิอยู่ในบังคับแก มาตามทางเห็นอมหมาก แต่อุส่าห์ที่จะซ่อนเต็มกำลัง ครั้นแม่เล็กทักขึ้นแกเข้าใจ เลยบอกว่าตัวเคยเสียแล้ว ถ้าอดกินหมากจนวันหนึ่งก็เปนลมเต็มที พอเราบอกว่าเรากินเหมือนกัน ดูแกสบายขึ้นมากถึงกลับกล้าเคี้ยว เราชวนให้ไปรถเดียวกัน จะต้องกล่าวไว้เสียแต่ในที่นี้ว่าเรื่องปล่องฤๅถ้ำใต้เขานั้นเราได้ผ่าน ๓ ครั้ง ดูช้าลงไปทุกที ๆ เปนด้วยสังเกตมากขึ้นฤๅประการใดไม่รู้ ถึงสุขภูมิแอสสิสตันเรสิเดนต์มาคอยรับแต่เมียเจ็บ

การแห่แหนเหมือนบันดองแต่คนดูมากเสียจริง ๆ นั่งบนเนินจนเต็มไม่แลเห็นพื้น แลเชียกันเซงแซ่ไปเช่นกับบัตเตเวีย คนพวกนี้แต่งตัวนุ่งห่มสีต่าง ๆ กันดูงามดี พวกจีนอยู่ข้างมีส่วนในการรับรองมาก บรรดาทางที่ไปปักธงแดงทั้งสิ้น มีแต่งสเตชั่นแลซุ้มใบไม้ดูครึกครื้น ขึ้นรถตรงไปที่อยู่ทีเดียว แต่ไม่ได้อยู่โฮเต็ล เพราะคนอยู่เต็มไปทั้งนั้น อยู่เรือนที่เรสิเดนต์บาลีอยู่ก่อน เดิมเขาเปนอินสเปคเตอการภาษี อยู่เรือนนั้นมาช้านานแล้วพึ่งได้รับตำแหน่งเปนเรสิเดนต์ เขาสัญญากับเจ้าของที่ไว้จนสิ้นเดือนยูแต่เมื่อรู้ว่าเราไม่มีที่อยู่ก็ขนของออกไปอยู่โฮเต็ลทันที ควรที่เขาจะได้รับขอบใจเรายิ่งนัก ไม่ทันที่จะดูที่อยู่ทั่ว เวลาบ่าย ๕ โมงแล้ว พรุ่งนี้จะต้องออกแต่เช้า จึงรีบขึ้นรถไปดูบ้านเมืองเสียก่อน ลักษณพื้นที่คล้ายบุยเต็นซอกเปนที่สูง ๆ ต่ำ ๆ ต้องขึ้น ๆ ลง ๆ มาก เราดูแต่ฉเพาะในเมืองเห็นสู้บุยเต็นซอกไม่ได้ แต่ก็ดูพอใช้อยู่ ถนนใหม่ตัดในแผ่นดินประจุบันนี้สายหนึ่ง เขาให้ชื่อวิเลียมนา แต่เปนทางชั้นที่ ๒ ในชวานี้เขาแบ่งถนนเปน ๔ ชั้น ๆ ที่หนึ่งกว้าง ๑๒ เมเตอร์ ชั้นที่สองกว้าง ๘ เมเตอร์ ชั้นที่สามกว้าง ๔ เมเตอร์ ชั้นที่สี่กว้าง ๓ เมเตอร์ครึ่ง เปนทางเข้าบ้านตพานก็มีขาดเหมือนกัน บ้านที่นี่แปลกกว่าที่อื่น ทำเปนวิลารูปเรือนแลทาสีต่าง ๆ ไม่เปนเรือน ๒ หลังฤา ๓ หลังต่อ ๆ กัน หรือหลังยาวมีเฉลียงน่าเหมือนที่อื่นๆ มักจะเหมือน ๆ กันไปหมด ใช่ว่าเรือนเช่นนั้นจะไม่มี แต่ไม่หมดทั้งเมือง เรือนร้างก็มีบ้าง แต่ข้างจีนนั้นเหมือน ๆ กับที่ไหนทั้งหมด ดูมีโรงเข้าแกงชุม เรือนที่เราอยู่ตั้งอยู่ขอบสนามใหญ่บนเนิน ด้านหนึ่งเปนบ้านเรสิเดนต์ ซีก ๒ ด้านเปนโฮเต็ล แปลกที่ชื่อว่าวิกตอเรีย ดูอังกฤษจริงๆ ได้ความว่าแต่ก่อนเปนของคนอังกฤษ ถึงเรือนที่เราอยู่ก็แปลกเหมือนกันจะกล่าวได้ว่าตั้งแต่มายังไม่เคยรับ เรือนที่น่าต่างไม่ใคร่วิลันดาเช่นนี้ ชั้น

เดียวเหมือนกัน แต่ห้องปูศิลาแลดูสอาดดี สวนก็ทำงามไม่มีที่ดินกว้าง ๆ หญ้าหรอม ๆ แหรม ๆ เหมือนที่อื่น ดูแต่ต้นไม้แปลก ๆ ด้วย ในพวกต้นไม้ทั้งปวงมีต้นฮีลีโอตรบงามนัก มีซุ้มกุหลาบเลื้อยซุ้มหนึ่ง กุหลาบเหลืองทั้งนั้น ๘ ต้นขึ้นร้านยาวกว่า ๓ วา มีต้นไม้อย่างหนึ่งดอกคล้าย ๆ กระบอกพลำ มีกลิ่นหอมคล้ายมณฑา เขาเรียกว่าซัมปูระ เปนภาษาอะไรไม่รู้ แต่ว่าเปนยาพิษด้วย ดอกไม้ที่เขาจัดไว้แลที่เขาส่งมาแต่เมียแอสสิสตันเรสิเดนต์ มีกุหลาบโต ๆ มาก แลมีดอกไม้ฝรั่งหลายอย่างจัดงามดีอย่างยิ่งด้วย ดูเปนดอกไม้เมืองหนาวมาก เพราะที่นี้สูงเท่าที่การุต อากาศเย็นแลร้อนก็ราวเดียวกัน ถ้าคนที่ชอบเงียบแลชอบเที่ยวไปอยู่ที่การุต คนที่ไม่ต้องการเที่ยวแลชอบใกล้บัตเตเวียอยู่ที่นี้ มีโรงพยาบาลใหญ่ เพราะเปนที่อากาศดีคนมากขึ้นทุกที มีเจ๊กอยู่เกือบ ๒๐๐๐ คน ฝรั่งราว ๓๐๐ คน ราษฎรถึง ๒๘๐๐๐๐ คน ที่จันยอซึ่งเปนเมืองใหญ่แต่ก่อนมีคนแต่ ๒๐๐๐๐๐ คน จีนประมาณ ๑๐๐๐ คน ฝรั่งเหลือสัก ๕๐–๖๐ คนเท่านั้น สิเกรตารีเยเนราล ที่ไปอยู่จิปานะกับคอเวอนเนอเยเนราล เมื่อเราไปเจ็บไม่ได้พบนั้น เดี๋ยวนี้เจ็บมากไปลงมารักษาตัวอยู่ที่นี้ มีเวลาแต่เฉพาะอาบน้ำแต่งตัวเท่านั้น พอถึงเวลาดินเนอเรียกเรสิเดนต์บาลี กับแอสสิสตันเรสิเดนต์ แลภูปติจันยอมากินเข้าด้วย เรสิเดนต์บาลีพูดอังกฤษดีนัก เล่าถึงเมืองบาลีที่ว่าคนถือพระพุทธศาสนา แต่ไล่เลียงดูขยับจะเปนศาสนาฮินดูเท่านั้น อยากให้เราไปเต็มทีแต่ไม่ไหว กินเข้าแล้วเขาขอมีการรับรองที่เรือน เพราะคลับที่อยู่ข้างเรือนถึงโตมากก็จริงแต่เปรสิเดนต์เจ็บ แมมเบอวิวาทกัน การที่จะรับไม่ตกลงแอสสิสตันเรสิเดนต์อยู่ข้างจะเสียพื้น เอากำมลังมาตั้งที่น่าเรือน พวกเวทนาทั้งปวงนั่งรายในห้อง รเด่นอธิปติจันยอรำต้นดัก แต่แกไม่ยอมให้แอสสิสตัน

เรสิเดนต์ให้ผ้า เรารับให้เอง แกถือผ้าเต้นเข้ามารำเปนภาคภูมิงามนัก เสียแต่เข่าฟกปลกเปลี้ยไป ยกตีนไม่ใคร่จะขึ้น เราให้เหล้า แล้วคนอื่นรำต่อไปอีกหลายคน ดูไม่มีดีสักคนเดียว รำแล้วมีพวกจีนมาแห่ไฟ แลมีคนขึ้นไปบนแก่นเหล็กแล้วจุดดอกไม้สี แต่พเอินควันเข้ามาทางเรือนทนไม่ใคร่ไหวต้องห้าม แต่มันไม่ใคร่ยอมหยุด คนมาตอมน่าเรือนแน่นอยู่ไม่ขาด แต่เด็ก ๆ ฝรั่งกว่า ๒๐๐ คน มาอยู่แต่เย็นจนเวลากินเข้า ค่ำแล้วทั้งฝรั่งเจ๊กแขกจน ๕ ทุ่มฝนตกจึงได้เลิก ฝนหายไปเดิรเล่นแล้วขี่รถไปดูตามทางที่ยังไม่ได้ไป แวะดูโรงทำขนมปังแลเห็นเขาเล่นรองเกงกันตามถนนดูมันสนุกกันจริง ๆ ดึกด้วยหนาวด้วย มีผ้าเล็กน้อยก็ทนได้ ที่คลับคนเต็มทีเดียว ร้องบ้างเต้นรำบ้างไม่ได้หยุด จนหลับไปแล้วตื่นขึ้นยังได้ยินเสียง พวกแขกมันบอกว่าโรงละคอนฝรั่ง

๔๔

เมืองการุต

วันที่ ๒๑ มิถุนายน

นอนไม่ใคร่หลับไม่ใช่เพราะร้อนเพราะหนาวอยู่ในประมาณ ๗๕ นอนไม่ต้องห่มผ้า เปนเพราะเมื่อย เช้าโมงครึ่งปลุกค่อนจะอยู่ข้างตาเหลือก ตาลีตาลานหมายว่าจะไปเที่ยวไกล ๒ โมงได้ออกรถเที่ยวดูบ้านเมือง มีเจ้าพวกกลองประโคมเสียอย่างใหญ่เรียกว่า เรยัก วนไปวนมาถึง

สเตชั่น ๓ โมงเศษเล็กน้อย จะต้องรอถึง ๔๐ มินิตกว่า เขาคิดกันว่าจะให้กลับขึ้นไปอยู่บนเรือนก่อน เห็นย้อนไปย้อนมาลำบาก ตกลงยอมนั่งเปนอยู่ที่สเตชั่น เอาแตรมาเป่าหนวกหูเปนกำลัง รอดตัวที่ได้พูดกับเรสิเดนต์บาลี เขาเปนคนเคยเที่ยวทั่วชวา แลพูดภาษาอังกฤษดี ตามลงไปส่งด้วยดูค่อยเพลิน ออกจากสเตชั่นสุขภูมิเวลา ๓ โมง ๕๐ ริเยนต์จันยอมาในรถด้วย รู้เรื่องเลือดลงตีนกันแล้วเบิดเตียงนอนให้นั่งขัดสมาธิ อิดเอื้อนอยู่เทือกกลัวต่ำสูง ตกลงเปนไปนั่งเสียด้วยกันเรื่อยมาตลอดทาง หลวงปฏิพากย์เปนล่าม คงได้ความว่าที่จันยอนี้ แต่ก่อนเปนที่เรสิเดนต์อยู่มีฝรั่งอยู่มาก ครั้นเมื่อมีรถไฟขึ้นแล้ว ย้ายเรสิเดนต์ไปอยู่บันดอง คนก็กระจายไปอยู่บันดองบ้าง อยู่สุขภูมิบ้าง อยู่การุตบ้าง น้อยไปกว่าแต่ก่อน เดิมวิลันดาไม่ได้เกี่ยวข้องอันใดในเรื่องค่านายอากรตัวแกคงเก็บอยู่เองจนประมาณสัก ๒๐ ปีเศษ วิลันดาจึงเข้ารับเก็บเอาที่แผ่นดินเปนของคอเวอนเมนต์หมด ในการแลกเปลี่ยนนั้นคือคิดเงินให้ปีละ ๔๐๐๐๐ เหรียญ บรรดากาแฟที่ออกจากเมืองนี้รวมทั้งสุขภูมิด้วย คิดให้หาบละเหรียญ แกว่าได้อยู่ในประมาณ ๑๕๐๐๐ เหรียญ แต่บางคนเขาพูดว่าแกเคยได้บางปีถึงล้านเหรียญ แต่เห็นจะประมาณอย่างหยาบ ๆ มากเกินไป ส่วนที่แกบอกเองก็เห็นจะเปนปีที่น้อยที่สุด แต่อย่างไร ๆ คงเข้าใจได้ว่าแกเปนเศรษฐีมั่งมีมากกว่าริเยนต์อื่น ๆ หลายเท่า ลองถามดูว่าอย่างไรจะได้มากกว่ากัน แกว่าเก็บเองเห็นจะได้มากกว่า แต่ก็มีถ้าเสียมาก แลเก็บเปนตัวเงินได้น้อยกว่าเปนสิ่งของมาก เพราะเก็บเสมอกันหมด แต่วิลันดาเขาเก็บแบ่งเปน ๓ ชั้น ตามที่ดีที่เลวไม่เสมอกัน เขาเก็บได้ตัวเงินมาก การ

ที่บ้านเมืองเจริญขึ้นวิลันดาคงเก็บได้มากกว่าที่แกเก็บหลายเท่า แต่ดูก็ดี เพราะถึงปีก็ได้เงินสด ไม่ต้องใช้จ่ายอไรนอกจากการของตัว ข้อนี้พวกฝรั่งเขากระซิบบอกว่า คงจะได้แต่ตัวแกคนเดียว ต่อไปคงจะเปนเดือนละ ๑๒๕๐ ถามถึงการใช้สอยผู้คน แกว่าคนในบ้านแกมี ๗๐ คน เขางดให้ไม่กะเกณฑ์แลเก็บอันใด ได้รับคนจ่ายเดือนละ ๔๐ คน ถ้ามีการงารอันใดก็ขอแรงได้อีก แต่แกจ่ายเงินให้ทุกคราว แกทำราชการมา ๔๐ ปีแล้ว แต่เปนภูปติมาได้ ๒๕ ปี มีลูกชายคนหนึ่งก็ตายเสียแล้ว ยังเหลือแต่หลานที่แต่งงาร เราถามว่าใครจะเปนแทนตัวต่อไป แกว่าไม่ทราบว่าจะเปนอย่างไร เมียนั้นเปนเคราะห์ร้าย มีตายร่ำไป เมียคนนี้เปนที่ ๔ มีเมียคนเดียวเสมอมา ดูแกรักหลานเปนอย่างยิ่ง พูดถึงร่ำไป จนแหวนที่เราให้ก็ว่ารักนักกลัวหลานมันจะแย่งเสีย เราถามถึงเรื่องซาออฟรัสเซียแลแครนดุกออฟออศเตรียมา แกว่าคนแรกมาพักที่สเตชัน แกมาคอยเฝ้าเขากันไว้ห่าง ถึงแอสสิสตันเรสิเดนต์ก็ไม่ได้เข้า มีแต่เรสิเดนต์บัตเตเวียคนเดียวได้เข้าใกล้ชิด เดิรตรงไปตรงมาไม่ได้พูดกับใครเลย แต่คนหลังนั้นมาพักบ้านแกถึง ๒ วัน เข้าเช้าแกก็เลี้ยงเองทั้ง ๒ วัน ไปยิงสัตว์ก็ป่าของแก ที่จำเปนจะต้องรักษาไว้รับฝรั่ง ใคร ๆ บอกเราหลายคนว่าเมื่อขามานั้นกวดขันนัก เพราะมีคนคอยตามมาจะทำร้าย ถ้าถึงสเตชันแห่งใดเอาคนรายก่อนจึงขึ้น ที่การุตก็มีคนคอยห้ามปรามกวดขัน ใครเดิรผ่านที่อยู่ไม่ได้ แลไม่พูดจากับใครเลยโปรดแต่เรสิเดนต์บัตเตเวีย ที่เวลานั้นเปนแอสสิสตันเรสิเดนต์ได้รับตราถึงคอมมานเดอ พูดกันถึงการอื่น ๆ จนถึงจันยอจึงลาลงจากรถไป แม่เล็กฝากหมากไปให้เมียเอาห่อผ้าไปด้วย บอก

ว่าเมียกินหมากไม่หยุดปากเลย ถึงบันดอง เรสิเดนต์กับเมียแลกรมการอื่น ๆ มารับให้ดอกไม้แม่เล็ก แลเอากฤชที่เราจะซื้อมาส่งด้วย เห็นเปนกฤชดี ซื้อไว้ทั้ง ๒ เล่ม ในการที่จะไปการุตเข้ากลางวันต้องกินบนรถ เขาหากับเข้าแขกใส่ปิ่นโตมาให้กินทุกวัน ถึงการุตเวลาบ่าย ๕ โมง เรสิเดนต์กับเมีย ภูปติกับเมีย ไปคอยรับ

(ตอนที่ ๘ เสด็จประทับเมืองการุตครั้งที่ ๒)

๔๕

การุต ปงันจองงัน

วันที่ ๒๒ มิถุนายน

บ่าย ๓ โมงเศษ ไปรถกับเรสิเดนต์สักชั่วโมงหนึ่งถึงวันรัตโชมี อาลูน ๆ ไม่สู้กว้างนัก ด้านหนึ่งเปนบ้านเวทนาด้านหนึ่งเปนมัสยิด ด้านหนึ่งเปนโรงเรียน มีนักเรียนมานั่งคอยรับอยู่ริมทาง ร้องเพลงสรรเสริญบารมีวิลันดาเปนภาษามลายูประมาณสัก ๖๐ คน ๗๐ คน หยุดรถผลัดม้าเดิรลงไปดูพวกนักเรียนแลโรงเรียน ๆ ทำหลังคามุงกระเบื้องฝาแผงมีมุขเปนโรงเรียนครึ่งวัน สอนภาษาซุนดา ชวา มลายู ใช้เขียนตัวโรมันสกดอย่างวิลันดาเต็มที่ ออกจากนั้นไปอีกหน่อยหนึ่งถึงที่หยุดรถเชิงเขามีโรงที่พักขึ้นม้าต่อไป แคร่เก้าอี้อยู่ข้างจะดีขึ้นกว่าแต่ก่อนทำแน่นหนา ทางขึ้นไปก็ไม่สู้ชันจนถึงหมู่บ้าน เรือนที่นี่เปนอย่างซุนดาแท้ จั่วสูง ๆ ไม่เลือนเหมือนเช่นที่การุต จนจวนจะถึงประสังคระหันจึงไดชักสัก ๓ ทบ ที่นั้นดูวิวข้างล่างงามแลเห็นหนองปุนยิตถนัด ไปสักชั่วโมง ๑ ถึงปงันจองงัน ซึ่งเปนที่ตั้งประสังคระหัน เรือนหลังนี้ดูเล็กกว่าจิสรูปั่งแต่จัดดีกว่า มีที่กินเข้าในห้อง ที่โน่นคอนโทรเลอเปนผู้จัด ที่นี่แอสปีรันคอนโทรเลอเปนผู้จัด ความคิดต่างกันบ้าง แต่ดีทั้ง ๒ แห่ง ที่นี่ค่อนจะอยู่ข้างเปนค่ายหลวงอย่างไทย คือตีรั้วค่ายรอบประสังคระหัน ปลูกโรงกินเข้าที่น่าเรือน ที่ตรงนั้น

มีต้นกุหลาบเปนหย่อมโต กั้นรั้วอ้อมเอาต้นกุหลาบไว้น่าที่กินเข้า นอกรั้วด้านน่าปลูกโรงสำหรับเปนที่พักริเยนต์เรสิเดนต์คอนโทรเลอ กั้นคนละห้อง โรงเล่นวายังกุลิกหลังหนึ่ง โรงตันดั๊กหลังหนึ่ง แล้วกั้นรั้วอิกตอน ๑ นอกรั้วปลูกโรงสำหรับเล่นรองเกงแลเรยัก ในค่ายชั้นกลางด้านข้างปลูกเรือนเจ้านายขุนนางแถวยาว ด้านหลังเปนเรือนมหาดเล็ก ตกแต่งไฟแลใบไม้ธงค่อนจะอยู่ข้างประชันกัน ตั้งแต่มาถึงเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ก็เล่นกันประโคมเรื่อยไม่หยุด กินน้ำชากับเรสิเดนต์ริเยนต์พูดกันเรื่อยไป แล้วไปดูหนังแลดูนางผู้หญิงฟ้อน ๔ คนที่โรงตันดั๊ก ภายหลังได้ความว่านางสี่คนนี้เปนหม่อมของรเด่น มีสวยพอใช้อยู่คนหนึ่งที่จะโปรดมาก แล้วออกไปดูเล่นตลกที่โรงเรยัก มีผู้ชาย ๔ คนตะพายกลองเต้นร้องตามเรื่อง การที่เล่นตลกนั้นคือทำเปนจะเล่นรองเกง อ้ายคนหนึ่งหนวดยาวเปนผู้ชายคนหนึ่งเปนผู้หญิงห่มผ้า อ้ายผู้หญิงนั้นดุเหลือเกินจนภายหลังฉวยดาบขึ้นจะคอยฟั่นผู้ชาย ๆ เห็นผ้าห่มหลุด จึงเอาผ้าห่มนั้นมาคล้องคอนาง นางก็กลายเปนลิงอ้ายผู้ชายกลายเปนครู ถือไม้สอนให้เต้นรำ ทำท่าลิงเต้นแลกิริยาลิงต่างๆ จนกระทั่งถึงปอกกล้วยกินกล้วยเหมือนแท้ทีเดียว เว้นแต่ไม่ไพล่แก้ม แล้วไปดูรองเกงแยกกันถึง ๓ วง วงหนึ่งมีผู้หญิง ๓ คนบ้าง ๔ คนบ้าง วางกันเรื่อยไปจนดึก ต้องห้ามจึงได้หยุด เวลากินเข้าที่โรงน่าประสังคระหันฉเพาะถูกทางลมหนาวจนเกือบคางสั่น แล้วไปที่โรงซึ่งเขาเตรียมไว้จะเล่นตันดั๊กรเด่นอธิปติแลคนอื่นอีกหลายคนเล่นเช่นแต่ก่อน แต่นางผู้หญิงคนที่สวยนั้นถ้าคนอื่นออกไม่ใคร่จะยอมรำจนต้องสั่งเมื่อใดจึงจะออก แล้วดูหนังต่อไปอีกครู่หนึ่ง ต้องเลิกแต่ ๕ ทุ่มเพราะหนาวเหลือทน กลับมาถึงบนเรือน

ให้สรรเพ็ธเต้นต้นดั๊ก เพราะซ้อมตัวเองมาแต่วันไปบั๊บบั๋นดายันแล้วแอส-สิสตันเรสิเดนต์คอนโทรเลอแลรเด่นมาดูด้วย แกรับอาสาเข้ามาเปนครูแลยอมเปนนาง เขาซึ่งเปนที่ตั้งต้นตลกาโบดาส์นี้ชื่อกลุงคุง

๔๖

ปงันจองงัน การุต

วันที่ ๒๓ มิถุนายน

เมื่อคืนนี้พอเข้าที่นอนก็เหม็นกลิ่นกำมถัน เมื่อแรกไม่ทันรู้สึกว่าเปนเพราะอะไร ต่อทีหลังจึงอ่านออกด้วยกันทั้งสิ้น เรสิเดนต์นั้นอาการมากถึง ๓ ยามต้องตื่น เพราะเวลา ๑๐ ทุ่มกำลังเหม็นจัด เวลาบ่าย ๕ โมงแรกขึ้นไปถึงปรอท ๖๖ เสียแล้ว พอเวลาดึกปรอท ๕๓ แต่ที่ห้องนอนเราตรงช่องลมลงถึง ๔๙ เปนครั้งแรกที่สุดที่ได้ห่มผ้าแบลงเกตตลอดคืน แต่ผืนเดียวไม่ใคร่พอต้องเติมผืนบางอีก แต่นอนหลับสบายตื่นเปน ๓ โมงเช้าเสียงเมียเรสิเดนต์มาคุยโผงอยู่แล้ว กินเข้าแล้วเวลา ๔ โมงขึ้นเขา เมียเรสิเดนต์แลรเด่นอายูไปด้วย ทางที่ขึ้นชันบ้างราบบ้าง เลียบหลังเขาไฟลงที่โกรกแล้วจึงขึ้นเขาต่อไปอีก ที่ชันมากอยู่สัก ๒ แห่ง ถึงต้องสับคั้นสงสารม้าจะขึ้นลงตรองแล้วตรองเล่า แต่มีที่ไม่สู้ชันนักหลายแห่ง อย่างไรๆ ก็ดีไม่ชันเหมือนบั๊บบั๋นดายันมีที่แลเห็นวิวงามอยู่ระยะหนึ่ง ไปตามดงธรีเพ็นงอกเต็ม ๆ ไปทั้งนั้น มีลูกสตรอเบอรีป่าตามทางด้วย เขานี้คือกรงกูน

นั้นเอง ที่ตลกาโบดาส์สูงกว่าทเล ๖๘๐๐ พีต สูงกว่าที่ประสังคระหัน ๑๕๐๐ พีต ไปถึงเวลา ๕ โมงเศษดูปรอท ๖๘ เท่านั้น ที่เรียกว่าตลกา-โบดาส์ แปลว่าทเลขาว แลเห็นแต่ไกลขาวเปนสีน้ำนมทีเดียว แต่เมื่อเข้าไปใกล้ดูมีสีเขียวเจือบ้าง กว้างกว่าไอยะบุนดิงที่เกาะลังกาวีแต่เห็นจะสั้นกว่า ตามขอบหนองลาดเปนหาด แต่ด้านตรงข้ามเปนเขาไม่สูง เดิรได้รอบ แต่มีที่ลำบากต้องปีนข้ามน่าผา รพีกับหมอลองเดิรดู ๑๘ มินิตรอบ มีที่น้ำเดือดปุด ๆ อยู่กลางบ้างที่ริมบ้างมีฟอง น้ำตักขึ้นมาขุ่นเหมือนน้ำลายดินสอพองใส ๆ แช่เงินไม่ดำต่อเอาเงินไปรอที่น้ำเดือดจึงได้ดำ แต่ก็ยังดำช้ากว่าที่บั๊บบั๋นดายันมาก ที่ตรงน้ำเดือดนั้นอุ่น ๆ แต่ที่อื่นเย็นเปนปรกติ ตามริมหนองน้ำตื้นแต่ที่กลางหยั่งไม่ถึง ที่นี่คือเปนที่เครตาเก่า แต่กำลังไฟอ่อนไม่พอที่จะทำให้น้ำแห้ง ฝ่ายน้ำก็ไม่พอที่จะดับไฟได้ จึงได้รบกันเรื่อยอยู่ตามที่เดือดปุด ๆ ขึ้นมาเหม็นกลิ่นกำมถันอบอวนอยู่ เขาเอาปืนขึ้นไปจะยิงให้ก้องแต่นั่งคอยแล้วคอยเล่า เห็นแต่ควันกรุ่น ๆ ครั้งหนึ่ง คอยอยู่สักครึ่งชั่วโมง ไม่ได้ยินสักตังหนึ่ง เลยไม่ได้ความว่าเพราะเหตุใดจึงยิงไม่ได้ มีเรือนพักอยู่หลังหนึ่งกับโรงหลายหลัง ถ่ายรูปหลายรูปจนรูปขี่ม้าด้วย บ่ายโมงหนึ่งกลับ ๒ โมงถึงประสังคระหันเก้าอี้หามเร็วไม่ใคร่คลาดกันช้า กินเข้าบนเรือนเพราะคนมากขึ้น เรสิเดนต์ผัวเมียกับรเด่นผัวเมียขึ้นไปกินด้วย รเด่นซ้อมสรรเพ็ธรำตันด๊กที่บนเขา แล้วเล่นรองเกง แกยอมเปนนาง บ่าย ๔ โมงกลับมาถึงโฮเต็ลไม่ทันค่ำ มิสซิสวันเดอไวก์เมียคอเวอนเนอเยเนราล ส่งดอกไม้มาให้แม่เล็กอีก

๔๗

เมืองการุต
วันที่ ๒๔ มิถุนายน

ตื่น ๓ โมงเช้านึกขึ้นมาได้ถึงตลาดนัดที่จ้องจะไปดู ให้ไปตามเรสิเดนต์กำลังโกนหนวดอยู่ได้ตัวตาลีตาลานมา ขึ้นรถเรสิเดนต์ไปพเอินไม่ถูกเวลานัดที่นี่ ต้องไปถึงวันรัดโชมีขายผ้าโสร่งเปนพื้น ผ้าคาดฤาผ้าห่มเรียกสบุ๊ ตรงกับซ่าโบะนั้นเอง แต่เปนเสียงซุนดา ผ้าโพกระบายสีต่าง ๆ ดูเปนไม่เลือกว่าผ้าอะไรใช้ได้ทั้งนั้น มักจะใช้สีสด ๆ ที่พวกเลียนฝรั่งใช้สักหลาดดำบิดคอบ้างเบิดคอบ้าง ที่เบิดคอก็ไม่ได้ใส่เช็ดใช้บายผ้าผ้าดอกข้างใน เด็ก ๆ ที่ยังไม่ได้สุหนัดยังไม่โพกผ้า ใช้หมวกกระลาแต่รูปสูง มีเครื่องทองแดงของกินต่าง ๆ พริกกะบี่หอมกะเทียม แต่เกลือนั้นควักออกจากไส้ปลาที่มาจากเมืองเรา ปลาทูบ้านเราขายประจำตลาด มีเจ๊กมาพลอยเข้ามือด้วยหลายร้าน ตลาดนัดได้ความว่าเขานัดเหลื่อมเวลากัน กำหนดวิกละ ๒ หนทุก ๆ ตลาด ตลาดใดที่คนอยู่ใกล้รอบขอบขนของมาขายในตลาดนั้น พวกที่ไปซื้อใช้สอยกินอยู่บ้าง เอามาขายตลาดอื่นต่อไปอีกบ้าง ที่ตลาดอื่นก็มีของในที่รอบขอบนั้นมาเพิ่มเติม แล้วก็มีผู้ซื้อไปในที่ตลาดอื่นอีก วนกันอยู่เช่นนั้นกว่าของจะใช้หมดไปกินหมดไป กลับมา ๕ โมงเศษ วันนี้ไม่ได้มีหมายไม่ใคร่มีคนนั่ง ต่อเข้ามาใกล้ ๆ จึงได้นั่ง นวดแล้วกินเข้าในห้องเขียนไดอรีจ้ำใหญ่ เย็นห้องมืดออกเดิรไปตามกาบูปตินทร์คือบ้านริเยนต์ดูมัสยิดคล้ายคลับมากกว่าวัด แล้วเลียบข้างบ้านไปลงถนน

ผ่านน่าบ้านปาเตะกลับมาโฮเต็ล กินน้ำชาแล้วเขียนหนังสือถึงลูกชายเล็ก จนแขกมาแล้วจึงได้แต่งตัว วันนี้เลี้ยงอย่างกับเข้าไทย เชิญแอสสิสตันเร-สิเดนต์กับเมีย รเด่นกับเมียมากินด้วย แล้วให้ตราริเยนต์เพราะวันนี้ไปตามทางได้พูดกับเรสิเดนต์แล้ว เห็นอยากได้นักก็สงสาร จึงให้ตราช้างเผือกชั้นที่สี่ ให้พานเมียเรสิเดนต์กับหีบหมากกลักขีดไฟ ผัวให้กระบะหมากรเด่นอายู

๔ ทุ่มไปที่บ้านปาเตะด้วยรถ เขาเดิรกันไปประเดี๋ยวเดียวก็ถึง แต่เราต้องไปพยุหยาตรา ทำโธรนให้นั่งบนเฉลียงเรือน เจ้านายขุนนางผู้ใหญ่นั่งบนเฉลียง แต่พวกฝรั่งกับขุนนางผู้น้อยนั่งโรงน่าเรือน การที่เชิญนี้กำหนดวานนี้ แต่ตกลงกันบอกเลิกเสีย ลองให้ไชยันต์ไปถามดู หมายว่าเขาจะมีงารทุกวัน ได้ความว่าได้จัดการให้มีขึ้น เพื่อจะรับเสด็จ เพราะเห็นอยู่เปล่า ๆ เงียบ ๆ แต่ครั้นไม่มีเหตุอะไรจะทำก็จะเปนกำเริบเย่อหยิ่งไป จึงยกเอาข้อที่ลูกเข้าสุหนัดเปนที่ตั้ง เพราะการเข้าสุหนัด ตำราเขาต้องล่วงแล้วได้ ๔๐ วันจึงมีงาร จะเลื่อนเข้าเลื่อนออกอย่างไรก็ได้ เด็กที่เข้าสุหนัดแต่งตัวคล้ายอย่างแต่งงาร มีเด็กผู้หญิงอีกคนหนึ่งมานั่งเคียงกันอยู่บนยกพื้นตรงน่าโธรน จะเปนคู่ตุนาหงันฤาประการใดก็ไม่ทราบ จะถามก็ดูมันกระไรอยู่ เห็นเด็กผู้หญิงนั้นโตกว่าเด็กผู้ชาย หาวนอนเสียจริง ๆ ทั้ง ๒ คนน่าสงสาร การที่รำก็ไม่แปลกปลาดอันใดกับที่เคยเห็นแล้ว แต่รเด่นรำก่อน ที่ ๒ ปาเตะ ที่ ๓ เขาสอนกันให้เอาผ้าเข้าไปให้สรรเพธ ข้างสรรเพธไม่ทันรู้ตัวตกใจสิ้นสติทีเดียว ต้องยุกันให้รำ ลุกขึ้นรำแล้วยัง

เงอะงะลืมเสียหมด รเด่นต้องมาสอนรำไปข้างน่า รำตามเขาก็ไม่ใคร่จะถือด้วยงกเงิ่น แต่ครึกครื้นเฮฮากันมาก กลับสองยาม วันนี้หนาวมากกว่าที่เคยหนาวที่การุต

๔๘

เมาส์

วันที่ ๒๕ มิถุนายน

ตื่น ๔ โมงแล้ว วันนี้หาตลกมาเล่นลิงให้ลูกเอียดดู ๕ โมงไปที่สเตชันรถไฟ เรสิเดนต์กับเมีย รเด่นกับเมีย คอนโทรเลอแอสบีรันกับคนอื่น ๆ มาส่งมาก ออกจากการุต ๕ โมงกับ ๔ นาที ทางที่มามีประเภทเหมือนที่ในปริยังคาทั้งปวง พักจิปาตุแลที่อื่นบ้าง ถึงมนุนยาหยาเวลาบ่ายเกือบ ๒ โมง เมืองนี้เปนเมืองใหญ่ของเขตรแขวงสุขบุระ เรสิเดนต์ปริยังคามาแต่บันดอง สวมตราคอมมันเดอช้างเผือก แอสสิสตันเรสิเดนต์สุขบุระกับเมียแลลูกสาว ๒ คน ลูกเด็ก ๆ ถือธงช้าง ๔ คน คอนโทรเลอสิเกรตารีแอสบีรันกับคนอื่นอิก ๒ คน ผู้หญิงเมียแลลูกพวกเหล่านั้นมากด้วยกัน อธิปติสุขบุระกับเมียแลลูกมาคอยรับ ขึ้นรถกับแอสสิสตันเรสิเดนต์ไปทางอ้อม คนอื่นไปทีหลังแต่เขาไปถึงก่อน บ้านเมืองลักษณเดียวกับที่จันยอ แต่ลานน่าบ้านเห็นจะเล็กกว่าหน่อยไม่มีเพิ่น นั่งโยกวิลันดาตามเคย คอเวอนเนอเยเนราลมีหนังสือมาให้บอกว่ามีความเสียใจที่

จะไปหาที่การุตไม่ได้ เพราะติดการเรื่องเมืองอาจิน แล้วรเด่นอายูเชิญเข้าไปดูเรือน เมื่อแรกไปถึงเห็นผู้หญิงพล่านไปทั้งนั้น จนเวลาเข้าไปยังพบยายแก่ยายเถ้าเดิรงุ่มง่ามอยู่หลายคน ห้องหับแลการตกแต่งคงจะเหมือนกับจันยอทั้งสิ้น มีรูปแคมิเนตติดฝามาก ใช้นั่งม้าเหมือนเตอรกี ข้างหลังเรือนมีสระใหญ่รูปกลมมีที่นั่งเล่นดูงามดี แต่ก็ไม่เปนนักเลงต้นไม้ ได้พูดจากันประเดี๋ยวเดียวต้องกลับ มีคนให้ดอกไม้มากจนเกือบเต็มโต๊ะในรถไฟ ออกจากมนุนยาหยามีบ้านเรือนเรือกสวน มาหน่อยหนึ่งพอเข้าแขวงบันยูมาส์บ้านคนค่อยห่างลง ๆ พอผ่านเข้าจักรภูวโนมาแล้วก็เปนป่า เปนคราวแรกที่ได้เห็นป่าแท้ในชวา เพราะบันยูมาส์นี้ เห็นจะเปนเมืองหลังที่สุดที่ตกเปนของวิลันดา ในระยะนี้ทางรถไฟฝุ่นจัด เมื่อจวนจะถึงเมาส์มีบ้านเรือนราย ๆ แต่แปลกกันเปนคนละอย่าง ดูเปนโรงหลังคาสูง ๆ อกไก่มีประทุนครอบคล้ายเรือนยี่ปุ่นก็คล้าย ถึงที่เมาส์เปนตำบลกลางย่าน รถไฟเขาเดิรแต่บัตเตเวีย ออกเช้ามานอนที่เมาส์ ออกจากเมาส์ไปถึงสุรบายา มีทางแยกจากเมาส์ลงไปติลยับ สเตชันที่เมาส์ไม่สู้โตแต่มีโฮเต็ลทำใหม่ถึง ๓ โฮเต็ล เปนของสำหรับพวกแขกแลจีน ๒ โฮเต็ล สำหรับฝรั่งโฮเต็ลหนึ่ง ๓ หลังใหญ่ ๆ เดิรถึงกัน คอเวอนเมนต์สับสิดีให้ทำขึ้น ต้นไม้ยังพึ่งจะลงมือปลูก เพราะรถไฟทางนี้พึ่งแล้วได้สัก ๓ ปี ๔ ปี ดูอะไร ๆ ใหม่ทั้งสิ้น เรสิเดนต์บันยูมาส์กับกรมการหลายคนกับริเยนต์ตำมหงงติลยับขึ้นมาคอยรับ ทางจะไปบันยูมาส์ยังไม่มีรถไฟ เดี๋ยวนี้กำลังจะทำแตรมเวย์ ทางไปมาด้วยรถม้า ๓ ชั่วโมงเศษ โฮเต็ลอยู่ใกล้กับสเตชัน เพราะทำสำหรับตั้งโฮเต็ลเท่านั้น กินน้ำชากับเรสิเดนต์แล้วเปลื้องเครื่องแต่งตัวใหม่ ออกมาเดิรเล่นไม่มี

อันใดจะดูนอกจากบริเวณโฮเต็ล มีขันอย่างหนึ่งแต่เจ้านายโปลิศ หน้าตาเหมือนพระยาเจริญ มานั่งประจำอยู่ที่เฉลียงโฮเต็ล พอออกไป เข้ามาบอกหาความชอบ พูดอังกฤษอย่างร่องแร่ง แต่ใช้คำหนึ่งว่า "สเล็ง" แปลกันไม่ออก ถามใครก็ไม่ได้ความ เดิรไปไหนก็ตาม เล่าถึงเรื่องนั้นจนรำคาญเต็มที ต้องไปสืบถึงเรสิเดนต์จึงได้ได้ความว่า งูเลื้อยขึ้นไปที่เฉลียงเขาเปนผู้จับ กินเข้าเรียกเรสิเดนต์มากินด้วย หน้าตาแกช่างเหมือนคอเวอนเนอเยเนราลเสียจริง ๆ จนนึกว่าพี่น้องกัน แต่กลายเปนไม่ใช่ เดิมเปนแอสสิสตันเรสิเดนต์อยู่ที่เมืองโซโล รู้เรื่องเมืองโซโลมาก

กินเข้าแล้วนั่งเล่ากันถึงเรื่องเมืองโซโลว่าด้วยสุสุนันคนเก่า เปนคนที่เย่อหยิ่งแลเถื่อนต่าง ๆ เปนต้นว่ามีสมุดรูปเจ้าแผ่นดินต่างประเทศอยู่เล่มหนึ่ง แกเอารูปแกบิดข้างต้นเข้าอยู่ในหมู่เจ้าแผ่นดินทั้งปวง แต่เปนใหญ่กว่าให้นึกอยากเถียงแกว่าบางทีแกจะบิดไว้เช่นนั้น แปลว่าเปนเจ้าของสมุด แต่แกเลยซ้ำต่อไปว่าเขาหมายตัวว่าเปนใหญ่ทั่วทั้งเกาะชวา แลเปนคนที่ขี้หมิ่นประมาทฤๅใช้กิริยาหยาบ เช่นครั้งหนึ่งไปในที่ประชุมบ้านเรสิเดนต์เรียกผู้หญิงให้เกาหลัง อิกครั้งหนึ่งเอามือลูบตามน่าอก ว่าไม่ใช่ไม่รู้ผิดชอบ แต่ผู้หญิงสองคนนั้นสวยก็อยากหยอกเล่นเช่นนั้นเอง เล่าถึงการประชุมที่ในวัง ว่าสุสุนันคนใหม่นี้ดีกว่าพ่อ ค่อยเปนคนอ่อนโยนลงแลชอบเต้นรำอย่างฝรั่งยิ่งนัก ถ้ามีการประชุมแห่งใดก็เล่นไพ่กันเปนพื้นทั้งที่ในกราตนแลที่บ้านเรสิเดนต์ สุสุนันนั้นเล่นกับเรสิเดนต์ เลยเปนน่าที่ของเรสิเดนต์อย่างหนึ่งซึ่งจะต้องเปนผู้เล่นไพ่ด้วย บรรดาลูกเมียพี่น้องชอบเล่นไพ่ทั้งสิ้น พวกผู้หญิงตั้งโต๊ะต่ำ ๆ เล่นบ้าง นั่งเล่นกับพื้นบ้างอยู่

ตามข้างใน อยู่ข้างนอกก็แลเห็นได้ เว้นแต่ไฟไม่ใคร่จะสว่าง เราออกอยาก ไปดูเล่นไพ่จะได้เห็นคนมาก ๆ แต่เขาบอกว่าเมื่อแรกก็เตรียมจะมีปาตีเล่นไพ่ แต่ครั้นให้ไปสืบได้ความว่าเราไม่ชอบเล่นไพ่ก็เลยเลิก กลายเปนจะมีบอลเพราะสุนันชอบเต้นรำนัก ถ้ามีงารเล่นไพ่ได้ยินเสียงแตรเต้นรำเปนต้องลุกออกมาเต้นรำ ว่าแม่เลี้ยงที่อายุรุ่นราวคราวเดียวกันยังออกรับแขกเดิรหลังระดูใหม่ ห้ามปรามก็ไม่ฟัง ด้วยเขาเห็นว่าเปนการเสียเกียรติยศ เล่าเรื่องอื่น ๆ ต่อไปอีกมาก ทำนองก็ทีจะซ้ำกันกับที่ได้ไปเห็นจึงไม่จดลงในที่นี้ ในแขวงบันยูมาส์นี้มีคนล้านสองแสนคน มีแอสสิสตันเรสิเดนต์ ๔ คน บรรดามณฑลที่แบ่งปริยังคาเปนใหญ่กว่าทุกมณฑล ภูปติคนหนึ่ง ๆ บังคับคนแลเขตรแดนเกือบกว่ากับสุสุนันฤๅสุลต่าน เวลากลางคืนวันนี้ได้ยินเสียงคลื่นดังลั่นทีเดียว เพราะถ้าจะเดิรตัดตรงลงไปก็ไม่ไกลจากติลยับ เปนแต่รถไฟเดิรอ้อมตามฝั่งทเล นอกจากที่อ่าวศิลาเปนคันสูงน้ำทเลกระทบพุ่งขึ้นสูง ๆ สมกับที่ดอกเตออาเบนดานั้นเล่าว่าได้ขี่ม้าลงไปดู เมื่อยังไม่มีทางรถไฟเปนลักษณเขาขาดที่เกาะสีชัง รู้สึกหนาวมาตั้งแต่เย็น ค่ำลงยิ่งหนาวมากขึ้น โฮเต็ลนี้ก็ดูสบายดี เรสิเดนต์อยู่ด้วยในโฮเต็ลเดียวกัน

(ตอนที่ ๕ เสด็จประทับเมืองยกยา)

๔๙

เมืองยกยา

วันที่ ๒๖ มิถุนายน

นอนไม่ค่อยหลับท้องไม่ค่อยสบาย กะว่าจะร้อนกลายเปนหนาว เมื่อคืนนี้ปรอท ๖๔ หลับ ๆ ตื่น ๆ เมื่อเช้ามืดเสียงบ๋อยอึง เสียงดีพิณพาทย์ เสียงรถไฟ เลยหลับไม่ได้ แต่ลุกไม่ขึ้นต้องปลุก ตื่นขึ้นแต่งตัวกินเข้า ยังมีเวลาเหลือเปนกอง เดินพูดกันเล่นกับเรสิเดนต์รอบเรือน จึงรู้ว่าแก ยังไม่ได้กินเข้า โมง ๑ กับ ๔๐ มินิตได้ออกรถไฟ กลับไปข้ามน้ำสรายดูก็ กว้างใหญ่ แต่มีน้ำไหลอยู่ซีกเดียว ข้างหนึ่งเปนหาดดินหน้าตาเหมือน แม่น้ำยมนาแต่เล็กกว่า มีตพานยาวข้าม ที่นี่มีรถแตรมทางเคียงกันไปกับ รถไฟ แต่ไม่ได้ลงไปติลยับเมืองอื่นในแขวงบันยูมาส์ ตามทางที่ไปก็มีนา มีบ้าน ต้นผลไม้ตลอด แต่ไม่สู้แน่นหนานัก สู้ในแขวงปรียังคาไม่ได้ ไป ประมาณ ๔๐ มินิตเศษถึงติลยับ มีหนทางมาห่างเมืองไกลถนนกว้างเท่า บัตเตเวีย มีต้นขนารีปลูก ๒ ข้างต้นโต ๆ ลำต้นเกือบเหมือนบุยเตนซอก แต่แปลกธรรมดาเมืองอื่น ที่อื่นเข้าไปยิ่งใกล้บ้านเรือนยิ่งถี่ขึ้น แต่ที่นี่ เข้าไปเท่าไรก็เสมออยู่ จนกระทั่งถึงกลางเมือง แปลกแต่ที่มีถนนตัดเปน บล็อกกว้างตรงลิ่ว ๆ ทุกถนนแลจนสุดสายตา แต่บ้านเรือนไม่สมกับถนน เลย จนเกือบจะถึงสเตชันรถไฟซึ่งอยู่ไม่ไกลทเลนัก จึงเห็นโรงสองหลัง

คล้าย ๆ ศาลาวัดร้างเปนตลาด ผู้ที่มารับรองที่สเตชันเพิ่มขึ้นก็แต่คอนโทร-เลอ แลแอสสิสตันกับปาเตะแลพวกเวทนาต่าง ๆ มีกงซุลฝรั่งเศสฮาเบอร์มาสเตอเลบตะแนนผู้บังคับการรักษาท้องที่ เปนคนหนุ่มเด็ก ๆ คนหนึ่ง แต่สเตชันแต่งดอกไม้ใบไม้ธง มีซุ้มที่ออกถนนหรูหรามาก แตรชาวเมืองเป่าวงหนึ่งสัก ๕ คน ๖ คน รถที่มารับเปนรถแลนดอแต่อาการมาก เก๋งปิดไม่ถึงกันประตูกลอนหักข้างหนึ่งพอขัดไว้ได้ แต่ข้างหนึ่งต้องโยงเชือกน้ำยากระเทาะ เขาว่าสิ้นฝีมือเมืองติลยับเท่านี้ ตามทางมีโรงยามโปลิศหลังโตกว่าแถบบัตเตเวียผูกใบไม้ห้อยจั่นหมากตามชายคาเหมือนแต่งรับที่สมารัง ๒๕ ปีมาแล้วในโรงนี้ไว้กำมลังทุก ๆ โรงตามทางนี้เปนหมู่บ้านแขกเกณฑ์คนชาวบ้านออกมายืนถือธงวิลันดาราย ๒ ข้างห่างกันราว ๑๕ วา ที่บ้านเจ๊กเกณฑ์เจ๊กออกมาถือธงแดงเหมือนกัน ดูเหมือนคนเหล่านี้จะถอนไปถอนมา ขี่รถไปทางใดดูพบทั้งสิ้น ไม่สมกับจำนวนคนที่มีอยู่ คือเขาว่ามีแขกอยู่ ๕๐๐๐ คนเศษ เจ๊ก ๗๐๐ ฝรั่ง ๑๐๐ เศษ คนที่จะตอมดูเบาบางเมื่อไปตามทางช่างนึกถึงเมืองนครศรีธรรมราชเสียจริง ๆ ฝรั่งที่อยู่ก็ดูอยู่เรือนอย่างแขกมากกว่าอยู่เรือนอย่างฝรั่ง ตึกใหญ่ ๆ มีร้างเปนอันมาก ยังโรงทหารแลตึกสำหรับออฟฟีเซอร์หลังโต ๆ เรียงเปนแถว ๆ มีสนามฝึกหัดกินที่ถนนสายหนึ่งทีเดียว แต่ทิ้งร้างบานประตูน่าต่างหักพังหลังคาทลายก็มีเขาพาไปดูที่ท่าเรือ มีโรงไว้สินค้าหลังโต ๆ ปิดเปล่าทั้งนั้น มีเปิดอยู่หลังเดียว ตะพานน้ำก็ยาวอย่างเดียวกับตันยงปกาที่สิงคโปร์ แต่มีเรือจอดลำเดียว เมืองนี้เปนเมืองสำคัญ แต่แรกฝรั่งมาค้าขายที่เกาะชวา เพราะเปนเมืองท่าข้างอินเดียนโอชันที่เรือจอดได้อยู่ท่าเดียวจึงเปนเมืองท่าใหญ่

แลเปนที่ตั้งกองทหาร ครั้นเกิดมีเรือไฟขึ้นเมืองนี้ก็ไม่เปนที่ทำเลค้าขายเหมือนแต่ก่อน แลยังซ้ำเกิดไข้มาลาเรียชุกชุมนัก ถ้าได้เปนแล้วไม่รู้จักหายเปนร่ำไป บางทีก็ถึงตาย คนที่อยู่ในที่นั้นมักไม่ใคร่จะเปน ต่อเมื่อออกจากเมืองไปแล้ว เปนไม่ทันรู้ตัว แต่แอสสิสตันเรสิเดนต์เถียงว่าลือแรงเกินไป เขาเห็นว่าไม่เปนที่ร้ายแรงอันใด เมื่อเขาจะรับตำแหน่งพอรู้ว่าเลื่อนที่มาอยู่ติลยับ คิดจะลาออกไปยุโรปแต่นึกว่าลองทนดูทีหนึ่ง ครั้นมาอยู่ก็ไม่เห็นว่าเปนอะไรมากจับไข้ปีละ ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง ๆ ละ ๓ วัน ๔ วัน ไม่เห็นผิดอะไรกันกับบัตเตเวียฤๅสมารัง เดี๋ยวนี้ยังไม่รู้แน่ว่าคอเวอนเมนต์จะคิดอย่างไรต่อไป ถอนแต่ทหารไปได้ ๕ ปีแล้ว โรงเรือนก็ทิ้งไว้เปล่า ๆ ชำรุดทรุดโทรมจะต้องขอให้ขายเสีย แต่เขาเสียดายเห็นว่าไม่ควรจะทิ้งเสียเลย เรสิเดนต์อยู่ที่บันยูมาส์ ไม่เห็นสลักสำคัญอันใด ทางไปมาก็ลำบาก ควรจะมาอยู่ติลยับ เราเล่าให้เรสิเดนต์ฟังแกหัวร่อร้องว่าไม่ยอมมาอยู่เปนอันขาด คนอื่น ๆ ที่ได้พบปะต่อไปอีกเล่าให้ฟังหัวร่อทั้งนั้น ว่าแต่ก่อนมาการที่เอาทหารมาไว้ติลยับ ประสงค์จะตั้งข่มเมืองยกยาแลเมืองโซโล ถ้ามีเหตุการณ์อันใดก็จะยกไปถึงง่าย เดี๋ยวนี้ไม่เปนที่น่ากลัวแล้ว จึงไม่เห็นสำคัญ แต่เขายังว่าถ้ามีรถไฟขึ้นแล้วเช่นนี้ มีท่าทางที่จะจำเริญขึ้นอีก ที่อ่าวก็เปนอ่าวดีพอใช้มีเกาะบังอยู่ข้างน่า เรือเข้ามาจอดหลังเกาะได้ ที่เกาะนั้นก็ว่าดีแต่ไม่มีเวลาที่จะข้ามไปดู ไม่เห็นคลื่นตูม ๆ เช่นดอกเตอร์อาเบน-ดานันว่า เพราะอยู่แต่ในอ่าว ขับรถไปดูริมทเลนอกอ่าวตามหาดทรายแล้วกลับมากินเข้าที่โฮเต็ลไลยอนพร้อมด้วยกรมการทั้งปวง แล้วกลับมาขึ้นรถไฟไปพักอยู่ที่เมาส์อิก ออกจากเมาส์เวลา ๔ มินิตจะเที่ยง ในรหว่าง

แขวงบันยูมาส์กับเกบาเลนต่อกันนี้มีเขาคล้ายในปริยังคา แล้วจึงไปตกท้องทุ่งกว้างกว้าง ต้องเข้าถ้ำแห่งหนึ่งยาว ๖๐๐ เมเตอร์ตกทุ่งกว้าง ๆ มีนาเต็มแล้วเข้าในหมู่เขาเตี้ย ๆ ไปตกทุ่งกว้างเช่นนั้นอิกบ่อย ๆ ดูผู้คนแน่นหนา เรือนเปนบั้นหยามีประทุนอย่างยี่ปุ่นทั้งนั้น แต่ราษฎรมีอาการกิริยาแลแต่งตัวแปลกไปคือโพกน้ำเงินเสื้อก็น้ำเงิน นุ่งโสร่งย้อมคราม ถึงสเตชันเล็กเล็กแห่งใดคนแน่น ๆ ทุกแห่ง

เมืองใหญ่ในมณฑลบาเกเลนนี้ตั้งอยู่ที่ปูวเรศโย มีทางรถไฟไปถึงเขาว่าเปนเมืองงามแลเปนที่สบายนัก เพราะอยู่บนเขา ทหารที่ถอนไปจากติลยับก็ไปอยู่ที่นั้นแต่ไม่มีเวลาจะไป พ้นทางแยกปูวเรศโยไปหน่อยหนึ่งถึงสเตชันแห่งหนึ่ง มีเวโทโนผู้หนึ่งกับรเด่นอายูเอาน้ำชามาเลี้ยงในรถไฟตั้งแต่นี้ไปเวทนาต้องกลับเปนเวโทโน ตามภาษาชวากลางแลอะไรต่ออะไรเปลี่ยนหลายคำ แต่เดาไม่ถูกว่าอย่างไรควรจะโออย่างไรควรจะอา ลองเอาภาษามคธเข้าใส่ ผิดไม่เข้าใจบางทีก็โออยู่ข้างท้ายบางที อยู่กลาง ๆ สองโอติดกันก็มี เดาไม่ถูกเลยต้องเรียนใหม่เวโทโนคนนี้กิริยาอาการเรียบร้อย แปลกกว่าที่เคยเห็นมาเสียจริง ๆ ท่าทางผิวพรรณแลแต่งตัวก็ผิดกันกับข้างตวันตก คือนุ่งโสร่งพันชาย ๑ จีบชาย ๑ เปนต้น ไม่มีอะไรจะให้แก ให้บุหรี่ในซองตัวหนึ่ง เมียให้หมากคำหนึ่ง เอาขึ้นทูนหัวแล้วเอาเหน็บเสื้อไว้ที่อก ต่อไปจากนั้นเข้าแขวงยกยากะระตะ มีไร่อ้อยเปนพื้นสเตชันเมืองยกยาฤายกโย มีแตรฝรั่งแต่ชาวเมืองเป่าเพลงสรรเสริญบารมีแอสสิสตันเรสิเดนต์กับรเด่นอธิปดิ ที่เรียกว่าไปรมินิสเตอร์ เปนคนแก่อายุกว่า ๕๐ แล้วแต่งตัวคาดเข็มขัดมีประจำยามแลขอพกลงยาสีน้ำเงินประดับ

เพ็ชร์ทำมาแต่นอก เปนงูไปทั้งนั้น เปนฉายาซึ่งจะเรียกต่อไปว่า "งูสีน้ำเงิน" ใส่หมวกเปนรูปหมวกยอกกีแกมทรงประพาศ จะเล่าไม่ถูกได้แต่รูปร่างประหลาดดีเต็มที เปนเรื่องเดียวกันกับหมวกไม่มีเส้า ซึ่งพวกเวทนาเวโทโนใส่กันอยู่ ต้อนรับในชื่อของสุลต่าน ขึ้นรถซึ่งเปนรถสุลต่านจัดมารับเทียมม้า ๔ มีทหารม้าวิลันดา ซึ่งเปนทหารรักษาพระองค์ของสุลต่านแห่น่า ๑๒ คน หลัง ๑๒ คน ทหารพวกนี้มีโรงอยู่ที่น่ากราตน คือวังของสุลต่านนัยว่ามาช่วยรักษาพระองค์สุลต่าน แต่ที่แท้เหมือนผู้คุ้ม เพราะถ้าสุลต่านจะไปแห่งใดทหารเหล่านี้ต้องแห่ไปด้วยเสมอ ที่จะขี่รถเล่นไม่มีทหารแห่นั้นไม่ได้เปนอันขาด ว่าเสียพระเกียรติยศ แต่ที่แท้กลัวจะหนีเพราะเคยหนีกันมาแล้ว ถ้าใครจะไปมาหาสู่สุลต่านฤๅสุลต่านจะทำอันใดทหารรักษาองค์นี้ต้องทำรายงารยื่นเรสิเดนต์ทุกวันเปนประเพณีกันอย่างนี้มา แต่แรกฝรั่งได้เมืองชวาแอสสิสตันเรสิเดนต์ว่าตัวไม่เห็นควรจะทำเช่นนั้นเลย ราวกับเขาเปนคนโทษ สเตชันอยู่ใกล้กับโฮเต็ลไปประเดี๋ยวก็ถึง คนดูแน่นตั้งแต่สเตชันถึงโฮเต็ล แต่พวกนี้ไม่นั่งจะเปนด้วยไม่มีคำสั่งฤๅธรรมเนียมเขาไม่นั่งกันก็ไม่ทราบ เรสิเดนต์แลปเงรันอธิปติมังกุภูมิน้องสุลต่าน ปเงรันอธิปติกระเบี่ยกลูกสุลต่าน รเด่นมาสกุสตีลูกปเงรันอธิปติบั๊กกุอาลำ ซึ่งเปนเจ้าสืบตระกูล มีเขตรแดนเปนอินดิเปนเดนจากสุลต่านซ้อนอยู่ในยกยากรต ๒ คน ออกมาคอยรับในชื่อสุลต่านแลบั๊กกุอาลำ ใน ๔ คนนี้แต่งตัวเปนทหารวิลันดาทั้งนั้น ในพวกสุลต่าน ๒ คนแรกเปนเอดิกงคอเวอนเนอเยเนราลได้เงินเดือนๆละ ๒๐๐ กิลเดอ แต่ไม่ต้องทำอะไรอยู่กับที่ เคยไปบัตเตเวียครั้งเดียวเท่านั้น ได้ตราชวา

ลีเยนิกเทอสแลนไลออน กับตรารบฤๅตรารับราชการนานอะไรอีกดวงหนึ่ง เหมือนเช่นทหารวิลันดาใส่ รูปร่างผอมดำหน้าตาคมคายคเนว่าอายุจะสัก ๔๐ เศษ เขาบอกว่าอายุถึง ๕๐ กว่าแล้ว ว่าเปนคนฉลาดกว่าใคร ๆ ในเมืองยกยาทั้งสิ้น พี่ชายรักนักให้สำเร็จราชการในกราตนหมดทุกอย่าง จนพี่น้องทั้งปวงพากันอิจฉา คนที่ ๒ ผิวเนื้อดำแดงหน้าออกผีไม่สู้เข้มเหมือนคนที่หนึ่ง มิใช่ลูกระตู(๑) แต่พ่อรัก ตำแหน่งปเงรันอธิปตินั้นเปนกรมพระราชวังอย่างใดอย่างหนึ่งถ้าจะเทียมมังกุฎมิเปนมหาอุปโยราช กระเบียกเปนแก้วฟ้าในเมืองเขมรเปนใกล้กว่าอื่น ชื่อที่เรียกนั้นเปนชื่อตำแหน่งมิใช่ชื่อตัว โพกผ้าสีน้ำเงิน แขวนสายนาฬิกาเพ็ชร์เครื่องแต่งตัวนอกพ้นเหมือนทหารวิลันดา ลูกบั๋กกูอาลำ ๒ คน ๆ ใหญ่หน้าออกผีผอม ๆ ผิวเนื้อดำแดง คนที่ ๒ ดำหน้ากล้อพูดภาษาอังกฤษได้มาก แต่สู้ภาษาวิลันดาไม่ได้ เปนคนหนุ่มอายุเห็นจะไม่ถึง ๓๐ ตัดผมเปนฝรั่งทั้งสองคน ไม่โพกผ้าแลไม่ใส่สายนาฬิกาเพ็ชร์ด้วย เรสิเดนต์อายุสัก ๖๐ บอกกับแอสสิสตันเรสิเดนต์ว่าจะพูดอังกฤษชั่วแต่คำต้อนรับคำเดียว นอกนั้นจะให้แอสสิสตันเรสิเดนต์พูด แต่ครั้นเมื่อพบกันเข้าจริงแกก็พูดได้หลายคำ พาขึ้นมานั่งเก้าอี้อย่างเคยบาสนทนากันตามแบบ คนดูอยู่แต่นอกกำแพงเตี้ย ๆ ไม่สะใจ ดันกันเข้ามาทุกทีจนหลุดเข้ามาเต็มแน่นอยู่ในลานน่าโฮเต็ล ซึ่งเปนลอนวงกลมปลูกหญ้าตั้งกระถางต้นไม้ทีหลังจนทหารม้าที่ยืนกันอยู่น่าโฮเต็ล รับไม่อยู่ คนทลึ่งเข้ามาได้จนรอบหอนั่งน่า

(๑) ระตู คือ พระมเหษี

โฮเต็ลม้าพาตื่นตึงตัง โปลิศมาไล่ พอคนออกเห็นกระถางต้นไม้แตกกว่า ๕๐ ใบ ต้นไม้เลยลงกองอยู่กับดินเฉยๆ ด้านน่าเกลี้ยงไม่มีอะไรเลย

อาบน้ำแล้วไปเที่ยวกับแอสสิสตันเรสิเดนต์ เขาพาไปตามถนนใหญ่สายที่จะเข้าไปกราตน เปนตึกเจ๊กตึกฝรั่งแน่นหนาดูสนุกดีกว่าที่คาดว่าจะเปน บ้านงูสีน้ำเงินอยู่ข้างซ้ายมือขาไป กำแพงยาวใหญ่ริมถนน ที่ประตูเข้าบ้านเปนกำแพงซ้อนกันหลายชั้นสี่ฤๅห้า แลออกลิ่วแล้วยังไม่มีเรือน แต่ประตูนั้นไม่มีบานเปนกำแพงอย่างลุ่นๆ ต่อไปอีกถึงบ้านเรสิเดนต์อยู่ข้างขวามือมีสวนใหญ่อยู่น่าบ้าน ตรงกันข้ามนั้นเปนบ้อมวิลันดาทำไว้แต่เมื่อแรกตั้งเมือง เปนบ้อมสี่เหลี่ยมมีลูกบ้อมที่มุมสี่ด้านวางบื่นใหญ่ แต่เห็นจะเปนบื่นอย่างโบราณ ในบ้อมมีโรงเรือนที่ทหารอยู่ แต่เรือนออฟฟิเซอร์อยู่นอกบ้อม ถัดไปอีกถึงคลับใหญ่โตมาก มีคนนั่งอยู่กลางชลากลางแจ้งแน่นทีเดียว ต่อไปอีกหน่อยหนึ่งถึงกำแพงคั่นไม่มีบ้าน เขาว่าเปนเขตรกราตน แต่ดูเรือนฝรั่งมั่งค่าก็ยังมีอยู่ในนั้น พวกเจ๊กอยู่ใกล้ข้างสเตชั่นตอนข้างกราตนเหล่านี้เห็นเปนฝรั่งมากกว่าแขก เข้าไปอีกหน่อยหนึ่งเปนกำแพงหนา มีต้นหมากรากไม้ขึ้นรกว่าเปนตัวกราตนคือกำแพงเมืองข้างในถนนแคบ ๓ วา ๒ ศอก ฤๅ ๔ วา เปนกำแพงริมถนนตลอดไปทั้งนั้นแลเห็นแต่บั้นลมเรือนอยู่ข้างในเปนเรือนจากรุงๆ รังๆ จำไม่ได้ว่าไปทางไหนต่อทางไหน เลี้ยวไปเลี้ยวมาก็เปนกำแพงทั้งสิ้นดูแจ๊กๆ เหมือนบ้านกรมนฤบาล ไปหลุดออกอาลูนๆ ด้านเหนือคือสนามโรยทรายขนาดสนามหลวงจะย่อมกว่าสักหน่อยหนึ่ง มีต้นไทรที่เรียกว่าวาริงิน อยู่กลางสนาม ๒ ต้น รายรอบสนามอีกรอบหนึ่งตัดใบรูปเหมือนกรรฉิ่ง ยอดก็

ตัดให้แบนด้วย กลาง ๒ ต้นงามกว่าที่รายรอบ แต่เมื่อเข้าไปใกล้เห็นข้างในโหว่เหมือนร่มไม่มีเพดาน ก่อกำแพงแขก ๆ ล้อมทุกต้น ว่าเปนของอามังกุภูวโนที่ ๑ สุลต่านคนแรกปลูกไว้ ๑๕๐ ปีมาแล้ว มีชื่อฉเพาะทุก ๆ ต้น เขาว่าเปนฮิสไฮเนส บ้างเปนฮิสแอกซแลนซีบ้างทุกต้น อาลูน ๆ นี้เปนธรรมเนียมข้างชวามาแต่โบราณ ถ้าจะสร้างเมืองแล้วต้องสร้างอาลูน ๆ ปลูกต้นไทรก่อน เพราะเปนต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ผีสิง ต้นไทรในเมืองชวานี้ ผู้ใดจะตัดไม่ได้ ถือกันว่ามักให้มีอันเปนต่าง ๆ ถ้าเปนเมืองหลวงที่ตั้งกราตนมีอาลูนอาลูนทั้งข้างเหนือข้างใต้ วังอยู่กลาง ๆ อาลูน ๆ ปลูกต้นไทร ๒ ต้น ถ้าเป่นกาภูปตินทร์มีอาลูน ๆ ได้แต่ด้านเดียวปลูกต้นไทรได้แต่ต้นเดียว แต่ที่จะปลูกรายรอบนั้นไม่ห้าม มีหัวเมืองที่ปลูก ๒ ต้นอยู่แห่งเดียวแต่ที่สมารัง เพราะได้เปนสุสุนันที่นั้นคนหนึ่ง ถ้าใครจะเดิรในอาลูน ๆ นี้ห้ามไม่ให้กั้นร่มใส่เกือก เว้นไว้แต่อุ้มเด็กอ่อน ถ้าฉนั้นมีโทษต้องติดคุก วิลันดาก็ลงโทษจีนให้เหมือนกัน แต่เขาใช้ปรับคราวละ ๒ เหรียญ แต่ฝรั่งขี่รถได้ไม่ห้าม การถือต่ำสูงถือกันแขงแรง รถที่นั่งจะใช้ชาวชวาขับไม่ได้เพราะนั่งสูงต้องใช้ฝรั่งมาแต่ไหนแต่ไร จะเป่นแกถือเองหรือฝรั่งช่วยให้ถืออย่างทหารรักษาพระองค์ไม่รู้ หลังต้นไทรรายรอบนั้นเปนเรือนหลังคามุงกระเบื้องย่อม ๆ มีใหญ่อยู่สักหลัง ๑ หรือ ๒ หลัง เรียกว่าประเสบันทั้งสิ้น แต่หลังใหญ่เรียกประเสบันอากง สำหรับพวกเจ้านายที่มาต่างเมืองหรือภูปติที่เข้ามาเฝ้าในการพิธีปีละครั้งใช้เป่นที่พัก

ออกจากสนามนี้เลี้ยวไปเลี้ยวมาในกำแพงเช่นนั้นไปทลุออกสนามอีกแห่งหนึ่ง คืออาลูน ๆ ใต้ เหมือนกันกับข้างเหนือเว้นแต่เล็กกว่าไม่มี

ประเสบัน แล้วไปทางอื่นอีกไม่ได้ดู ม้วซักไซ้ไล่เลียงแอสสิสตันจนกลับมาบ้าน ผลที่ไล่เลียงได้นั้นคือ ในเมืองยกยานี้มีเจ๊กหลายพันคน นับว่าเปนคนต่างประเทศอยู่ในบังคับวิลันดา มีฝรั่งพันเศษ บันดาชวาอยู่ในบังคับสุลต่าน เว้นไว้แต่ถ้าผู้ใดรู้ภาษาวิลันดา ประพฤติตัวเหมือนฝรั่งจะขอมาอยู่ในบังคับวิลันดาก็รับ แต่น้อยคน คนเช่นนั้นถ้าเปนถ้อยความหรือมีโทษต้องรับโทษอย่างวิลันดา ไม่ต้องถูกเกณฑ์เหมือนชาวชวา การที่ว่าอยู่ในบังคับหรือไม่อยู่ผิดกันนอกจากที่ว่ามานี้ก็เล็กน้อย คือสุลต่านไม่มีอำนาจที่จะชำระความนครบาลได้ วิลันดาว่าทั้งนั้น ชั่วแต่ความแพ่งจึงได้ตกอยู่ในศาลรเด่นอธิปติ ถึงดังนั้นรเด่นอธิปติก็ต้องพึ่งบังคับวิลันดาอยู่นั้นเอง การที่จะตั้งรเด่นอธิปติ สุลต่านเปนผู้แนะนำ แต่ต้องเห็นชอบพร้อมด้วยเรสิเดนต์จึงจะตั้งได้ ถ้ารเด่นอธิปติประพฤติราชการไม่เปนที่ถูกใจวิลันดาจะถอดเสียเมื่อไรถอดได้ เหมือนอย่างรเด่นอธิปติเมืองโซโลก่อนน่าคนนี้ วิลันดาก็ถอดเสีย จึงกล่าวกันว่าตำแหน่งอธิปติใน ๒ เมืองนี้ยากที่จะเปนได้ เพราะต้องประพฤติให้ถูกใจนายทั้ง ๒ คน น่าที่นั้นคือเปนผู้รับหนังสือที่เรสิเดนต์จะมีไปมา แล้วนำขึ้นทูลสุลต่าน เปนผู้รับคำสั่งสุลต่านตอบเรสิเดนต์ และเปนผู้รับคำสั่งเรสิเดนต์บังคับการงารทั้งปวงสุลต่านเองเปนอันอยู่เฉย ๆ การที่ทำเช่นนี้เพราะจะหลีกไม่ให้ต้องลงโทษสุลต่านเอารเด่นอธิปติเปนหนังน่าไฟ เพราะผู้ซึ่งจะเปนตำแหน่งนี้สุลต่านคงจะเลือกเอาคนซึ่งเปนที่รักที่วางใจ ถ้าต้องถอดถอนเมื่อใดก็เปนที่เดือดร้อนอย่างยิ่ง เหมือนงูน้ำเงินนี้ก็เปนพี่ของระตูเดี๋ยวนี้ รเด่นอธิปติโซโลเปนลูกเขยสุสุนันคนเก่าพี่เขยสุสุนันเดี๋ยวนี้ แต่งูน้ำเงินเรสิเดนต์ว่าไม่มี

พิษสงอันใด แต่เปนคนที่พูดโนไม่เปน อย่างไรก็ตกลงได้ทั้ง ๒ ข้าง แต่ที่โซโลนั้นว่าเปนคนฉลาดอย่างยิ่งในคนชวา ที่แผ่นดินในเขตรแดนยกยาได้ชื่อว่าเปนของสุลต่านทั้งสิ้น บรรดาเจ้านายในเชื้อวงศ์แลขุนนางในตำแหน่ง ตั้งแต่รเด่นอธิปติเปนต้นไป ได้ที่แผ่นดินเปนส่วนแบ่งปันตามอัตราที่เรียกว่ายุง โดยกำหนดเปนส่วน ๆ แต่ยุงหนึ่งบางทีก็เปนที่ดีบางทีก็เปนที่เลวราคาผิดกันมาก ๆ ถ้าคนที่โปรดปรานก็ได้ที่ดี ๆ ที่ไม่โปรดปรานก็ได้ที่ไม่ดี แต่กำหนดว่าได้เท่ากันโดยนับยุง ผู้ที่ได้มากอย่างยิ่งนั้นคือรเด่นอธิปติ นอกจากที่ดินยังได้เงินเดือนจากวิลันดาเดือนละ ๑๐๐๐ กิลเดอ สุลต่านให้อีกเดือนละ ๕๐๐ กิลเดอ นอกจากนั้นพวกรเด่นอธิปติได้ตั้งแต่ ๔๐ ขึ้นไปหา ๖๐ ยุง เงินเดือนตั้งแต่ ๓๐๐ ขึ้นไปหา ๖๐๐ ปเงรันทั้งปวง ประมาณอยู่ใน ๒๕ ยุงได้เงินเดือนต่างหากบ้างไม่ได้บ้าง ภูปติ ๘ คนได้ ๒๕ ยุงประมาณว่าเปนเงิน ๖๐๐ กิลเดอ แต่พวกนี้มีวิเศษที่เมื่อผู้ใดได้ที่แผ่นดินเก็บผลประโยชน์ไม่ได้ ๖๐๐ กิลเดอ สุลต่านจ่ายเงินให้พวกลูกหลานอื่น ๆ ได้ลงไปเสมอรเด่นมาสบั่นหยี จนอย่างต่ำที่สุดก็แจกเงินอยู่ในประมาณสัก ๒๐ บาท ถ้าจะเทียบอำนาจภูปติบังคับเมืองในเขตรแขวง ๒ เมืองนี้ ที่ดินแลคนซึ่งอยู่ในบังคับเท่ากันกับเวทนาในมณฑลปริยังคะ บั่นหยีซึ่งใช้แทนลูลาเทศาเท่าเทศาเท่านั้น ยังมีภูปติซึ่งไม่ได้บังคับเมืองเรียกว่าปตินายะโก ๘ คน เปนที่ปฤกษาของรเด่นอธิปติ มีปติเปล่า ๆ ๘๐ คน แลขุนนางชั้นอื่น ๆ อีกพันเศษ ทหาร ๑๐ เหล่า อีก ๘๐๐ คน ไม่ได้เงินเดือนแต่ยกส่วยสาอากรเทือกตราภูมให้ ฝ่ายข้างผู้หญิงมีรเด่นอธิปติแลปติเปนลำดับกัน พวกนั้นได้ที่ดินเหมือนกัน ผู้หญิงอื่น ๆ

ได้เงินเดือน ที่แผ่นดินเหลือจากนี้เปนของสุลต่าน ว่าไม่ใคร่จะได้ผลประโยชน์มาก แต่จะเอาแน่ไม่ได้ฝรั่งคงว่ามากแกคงว่าน้อย แต่น่าเชื่ออยู่อย่างหนึ่ง ที่แอสสิสตันเรสิเดนต์คนนี้อยู่ข้างเปนคนมียุติธรรมมาก บอกว่าไม่ได้มากจริงๆ แต่ข้างโซโลเขากล่าวว่าแกเก็บเงิน ข้างนี้ว่าโซโลได้มากกว่า นอกจากที่แผ่นดิน สุลต่านแลสุสุนันได้จากคอเวอนเมนต์วิลันดาเดือนละ ๖๔๐๐ กิลเดอเท่านั้น วิธีเก็บเงินจากที่แผ่นดินผิดกันกับวิลันดา คือที่แผ่นดินเปนของใคร ไม่ว่าคนที่อยู่ในนั้นทำมาหากินอย่างใด คงเก็บเอาประโยชน์ซึ่งเปนส่วนกำไรกึ่งหนึ่งทั้งสิ้น ไม่ต้องเกณฑ์เก็บเงินทำถนน แต่ภาษีที่วิลันดาเก็บต้องเสีย แลต้องรักษาถนนปัดกวาดรดน้ำเติมศิลาด้วย แต่ก่อนต้องเกณฑ์ไปให้วิลันดาใช้อีกชั้นหนึ่งแต่เดี๋ยวนี้งดเสียแล้ว ข้างฝ่ายคนของวิลันดาเสียแต่ค่าที่ตามดีแลชั่ว ๓ ชั้น กับต้องเกณฑ์ทำถนนรักษาถนนไม่ต้องเสียภาษี เรียกอะไรคล้ายอินคำแต๊กส์ จึงได้เบากว่าพวกแขกในบังคับสุลต่าน พวกจีนที่มาทำมาหากินต้องเสียค่าเรี่ยรายทำถนน ค่าภาษีอินคำแต๊กส์แต่เปนของวิลันดาชั่วแต่เงินค่าทำถนนจ่ายทำการ ถ้าไม่พอหรือการที่ต้องทำซ่อมแซมสุลต่านต้องออก ที่แผ่นดินในชวานี้ทั้งหมด ผู้อื่นจะซื้อหรือจะเปนเจ้าของไม่ได้นอกจากชาวชวาเองกับวิลันดา พวกเจ๊กที่มาอยู่ยอมให้ซื้อที่ได้แต่ฉเพาะบ้านเรือนแลสวนเล็กน้อย จะเปนเจ้าของที่ให้คนเช่าถือเหมือนพวกแขกไม่ได้ กันไว้เปนพวกที่ทำการค้าขาย ถ้าฝรั่งจะเปนเจ้าของที่ก็ได้ แต่เช่าผูกจากคอเวอนเมนต์เช่นที่โยมาสในแขวงบุยเตนซอก ส่วนที่ยกโซนี้เปนอย่างอื่น คือที่ซึ่งแบ่งแจกกัน พวกฝรั่งมาขอผูกจากผู้ที่เปนเจ้าของที่ แต่ต้องได้อนุญาตจากเรสิเดนต์ก่อนคือว่า

เรสิเดนต์ขอนั้นเอง มีกำหนดเงินผูกขาดเปนปีตามแต่จะตกลงกัน ฝรั่งมีอำนาจเต็มที่จะแบ่งกึ่งเงินผลประโยชน์ของราษฎรเหมือนเจ้าของที่ แต่เขายกให้แทนราคาสิ่งที่เกณฑ์ให้ปลูกเช่นเข้าและคราม ทำได้เท่าใดซื้อเอาทั้งสิ้นด้วยราคาเปนกำหนด แต่ถ้าเปนอ้อยที่ต้องลงแรงมากใช้จ่ายเงินเดิมให้บ้างที่นั้นได้ประโยชน์ดีขึ้นกว่าเจ้าของให้เช่า เพราะฝรั่งเปนผู้ที่คิดการค้าขายตรวจตรา อุดหนุนหรือผ่อนปรนเอาใจคนทำงาร ถ้าพวกแขกแล้วมีแต่รีดเอาเงินอย่างเดียว แต่ที่จะเรียกว่าฝรั่งพวกนี้ทำมาหากินอย่างฝรั่งนั้นไม่ได้ ที่แท้ก็เปนผลัดมือกันรีด ข้างหนึ่งรีดเบา ๆ ได้เงินมาก ข้างหนึ่งแรงได้เงินน้อยผิดกันเท่านั้น บรรดาต้นไม้ไม่ว่าอย่างไรสุดแต่เปนต้นไม้แก่นในเกาะชวานี้แล้วเปนของวิลันดาหมด รับมรดกอังกฤษที่สัญญาไว้แต่ก่อน ราษฎรจะปลูกมากี่สิบปีก็ตาม จะปลูกขึ้นใหม่ก็ตาม จะตัดเองไม่ได้เปนอันขาดต้องขออนุญาต แลไม้ต้นนั้นก็เปนของคอเวอนเมนต์ด้วยจนไม่มีใครปลูกต้นไม้ คอเวอนเมนต์ต้องเกณฑ์ให้ปลูกและปลูกไม้สักในป่ามาก ด้วยตัด ๆ กันเสียจนเกือบหมดเกาะแล้ว ข้อขัดสนของเมืองชวานี้ มีเรื่องไม้แลกลัวว่าจะไม่มีพื้นต่อไปอีกด้วย การที่จะซ่อมแซมกราตนด้วยไม้เปนการใหญ่มิใช่น้อย สุลต่านต้องทำหนังสือยื่นเรสิเดนต์ ว่าจะต้องการไม้มากน้อยเท่าใด เรสิเดนต์ต้องแต่งให้แอสสิสตันเข้าไปตรวจตลอดในรั้วในวังเรือนข้างน้ำข้างในเที่ยวเสียพลอนประมาณว่าควรจะให้เท่าใดจึงให้ เปนการประดักประเดิดมาก ขากลับผ่านทางวังปั๋กกุอาลำ ใหญ่โตมากแลเรียกกราตนเหมือนกัน แต่ไม่ได้ไปมาหาสู่กันกับสุลต่านเลย เว้นไว้แต่ไปกับเรสิเดนต์ กลับมาถึงโฮเต็ลทุ่มเศษ วันนี้แบรอนกวาลซึ่งล่วงน่า

มาจัดการที่ยกโช ที่โซโลมาคอยรับอยู่ที่สเตชัน เล่าเรื่องที่จะมีการรับรองทุกแห่ง เดิมสุสุนันรังเกียจการที่จะไปหาเราที่โฮเต็ลข้อซึ่งแกยกขึ้นขัดขวางนั้นว่าตั้งแต่ปู่แต่ทวดมาไม่เคยเข้าโฮเต็ล เขาตอบว่าคอเวอนเนอเยเนราลได้บอกว่า ที่นั้นต้องนับว่าเปนอาณาเขตรสยาม เราอยู่ที่โฮเต็ลบั๊กธงช้างก็นับว่าเปนพระที่นั่งจะขัดขวางอันใดสุสุนันพอใจเพราะความอยากที่จะพบเรานั้นยิ่งนัก เรสิเดนต์บอกว่า ถามเกือบทุกวันว่าจะไปโซโลหรือไม่ คิดจะให้ลงไปเชิญพอรู้ว่าจะมาก็ดีอกดีใจ ใช้คนลงไปสืบหลายสื่อหลายสวนหนักแล้ว เขาเชื่อว่าจะเปนการดีเรียบร้อยตลอด โฮเต็ลนี้มีหอนั่งอยู่ข้างน่าคล้ายบั๋นดโป เรือนข้างในก็อย่างเรือนบลันดา แลมีเรือนแถว ๓ ด้านเรียกว่าโฮเต็ลตูกดู แปลว่าเสาหิน เพราะมีเสาอยู่ใกล้โฮเต็ลนั้น จัดการเรื่องที่จะรับสุลต่านพรุ่งนี้ ดูเรสิเดนต์แกช่างเปนการใหญ่เสียจริง ๆ เดิมสุลต่านว่าจะแต่งตัวเปนเมเยอเยเนราล เราบ่นว่าจะไม่ได้ดูเครื่องแต่งตัวชวา แลอยากให้รับรองอย่างชวา ตกลงเปนแต่งอย่างชวา บอลที่สุสุนันก็ยอมเลิกให้คงมีแต่ที่เปนของฝรั่ง เปนอันพรุ่งนี้แต่งเต็มยศ

๕๐

เมืองยกยาการุต

วันที่ ๒๗ มิถุนายน

ตื่นแต่เช้าลุกขึ้นแต่งตัวเอะอะจัดที่ทาง พวกที่อยู่การุตหลายคนขึ้นมาสมทบไม่ทัน ที่นั่งจัดเหมือนอย่างเคยบาในอินเดีย มีเก้าอี้ยาว

ตั้งกลาง เก้าอี้อามแชร์ตั้งสองข้าง แล้วรายเก้าอี้เล็ก ๆ เวลา ๓ โมง เรสิเดนต์แอสสิสตันเรสิเดนต์ สิเกรตารี ล่ามคอเวอนเมนต์ คอนโทรเลอ ผู้บังคับการทหารมา แต่งเต็มยศทั้งสิ้น แจกตราเสียก่อนชั้นหนึ่งแล้วปเงรัน อธิปดิ ๒ คน ปั๊กกุอาลำกับลูกมา แต่งเสื้อทหาร ๔ โมงสุลต่านจึงได้มา ขี่รถเก๋งมีพระกลดทองกั้นมาในรถ ทหารม้าแห่น่าหลังแล้วมีรถตามเสด็จ เชิญเครื่องยศกลดกระบี่หลายรถดูไม่ทัน พวกปเงรันหนุ่ม ๆ เก้าคนเข้ามา ในกระบวรด้วย ในรถที่นั่งนั้นมีสุลต่านกับรตูประไหมสุรี รเด่นอธิปดิอนุม ปเงรันอธิโนโกโรลูกสุลต่าน พอรถถึงน่าโฮเต็ล เรสิเดนต์แลแอสสิสตันเรสิเดนต์ลงไปคอยรับ สุลต่านออกจากรถ อธิโนโกโรถือหางผ้านุ่งตาม ออกมาก่อน เรสิเดนต์เข้าไปกางแขนจูงมืออย่างเลดี พอแลเห็นนึกว่าแกจะ ฟกเดิรไม่ไหวจึงต้องจูง ที่ ๒ นั้นรตูตามออกมาไม่มีใครจูง ที่ ๓ ปเงรันอธิปดิอนุมหรือจะเรียกสั้น ๆ ว่าประบูอนุมก็ได้ ออกจากรถ แอสสิสตันเร-สิเดนต์เข้าไปจูงช่างพิศวงเสียจริง ๆ แลอดหัวร่อไม่ได้ เพราะผู้หญิงไม่ต้อง จูงผู้ชายกลับต้องจูง ยังวิเศษมากที่ต้องมีคนถือชายผ้า เหมือนกับเลดีจะ เข้าวัดแต่งงาร เครื่องแต่งตัวนั้นก็กระปุกกระปุยดีด้วย เราเดิรออกไป รับที่กลางห้อง จับมือกันอย่างฝรั่ง พวกที่เชิญเครื่องยศ ตามขึ้นมานั่งอยู่ ข้างหนึ่ง พวกปเงรันทั้งปวงขึ้นมา จับมือกันเรื่อยไปเปนกองแล้วจึงถึง รเด่นอธิปดิ ปตินายโกแลผู้น้อยลงไปอีก เขาบอกว่าจำเปนจะต้องจับมือ แต่รเด่นอธิปดิคนเดียวเท่านั้น แล้วพาเข้ามานำเฝ้าแม่เล็กอีกทีละคน ๆ แล้วจึงได้นั่ง สุลต่านนั่งข้างซ้ายเรา แล้วเรสิเดนต์ ต่อไปประบูอนุม แล้ว ถึงเจ้านายของเรา ปเงรันอธิปดิ ๒ คนนั่งปลาย แถวขุนนางของเรายืนอยู่

หลังเก้าอี้ พวกมหาดเล็กสุลต่านนั่งหลังเก้าอี้สุลต่าน ข้างขวาแม่เล็กรตู แล้วเมียเรสิเดนต์เมียควลแนนคอมมานดิงทหารประจำเมืองยกยา เลดีอินเวตติง ๒ คน แล้วผู้หญิงพี่น้องสุลต่านอีก ๒ คน หลังรตูพวกผู้หญิงเชิญเครื่อง นั่งเหมือนสุลต่านที่ตรงน่าแถวในพวกปเงรัน ๙ คน ต่อออกไปอีกรเด่นอธิปติแลพวกปติต่าง ๆ นั่งขัดสมาธิเรียงเปนแถวทั้งสิ้น ผู้ซึ่งนั่งเก้าอี้ได้มีแต่ที่แต่งยุนิฟอมทหารเท่านั้น นอกนั้นต้องนั่งเก้าอี้กับพื้น ยกเสียแต่ประบูอนุมคนเดียว สุลต่านเปนคนรูปร่างใหญ่แลงามดี อายุประมาณสัก ๕๐ เศษกิริยาช้า ๆ เปนผู้ใหญ่ แต่แขงแรงไม่กระปลกกระเปลี้ยหน้าเต็มไม่เหี่ยว ผมหงอกบ้างแต่หนวดยังดีอยู่ตัดเรียบสั้น ๆ กันข้างบนลงมาให้เสมอเท่ากันกว้างขนาดสักเท่าปลายพลูจีบ ดูรูปหน้าดวงตาคล้ายเจ้าพระยาศรีพิพัฒแพ รูปร่างก็จะเกือบเท่ากันด้วยพื้นดำ จะพรรณาด้วยเรื่องเครื่องแต่งตัวอยู่ข้างจะยากแต่ลองดู นุ่งกางเกงปูมอย่างชวา พื้นแดงลายแย่งใหญ่จดถึงข้อเท้าเชิงบั๊กดิ้น นุ่งผ้ากายน์ลายศิลาเปนลูก ๆ เรียกปรังรุสักผืนใหญ่ยาวตามที่ว่า ๔ เท่า ผ้ากายน์สามัญ เพราะเปนเครื่องต้น ที่ขุนนางนุ่งสองเท่าผ้ากายน์เท่านั้น ชักพบเปนกลีบ ๆ หยักรั้งข้างขวาเห็นกางเกงข้างซ้ายคลุมลงไปจนระพื้น ชายข้างหลังห้อยยาวออกมาสำหรับคนเชิญถ้าไม่มีคนเชิญเช่นประบูอนุม ใช้เกี่ยวไว้กับกฤชที่เหน็บคาดสายแถบทองมีครุย ๒ ชายห้อยมาข้างขวา สวมเสื้อขาวชั้นในอูมคอจดลูกคาง มีดุมเพ็ชร์ที่อูมคอ ๓ เม็ด ต่อลงมาที่อกอีกเปน ๑๒ เม็ดด้วยกัน แขวนตราคอมมานเดอนิเทอแลนไลออน เสื้อชั้นนอกกำมหยี่สีน้ำเงิน ชายคล้ายอย่างน้อยแต่อูมคอสูงถึงลูกคางติดดุมอีก ๑๒ เม็ด แต่ขัดดุมชั่วแต่ตอนล่างตอนบน

เบิด ติดตราเพ็ชร์ดวงหนึ่งเปนของทำมาแต่นอกเพ็ชร์เม็ดใหญ่ ๆ งามดี กลางเปนตัว W ได้ความว่าตราดวงนี้เปนของอังกฤษให้สุลต่านคนใดคนหนึ่ง บางทีจะเปนฮมังกุฎวโนที่ ๓ แต่ใจกลางเขาเปนอย่างอื่น เมื่อชวากลับตกเปนของดัช จึงเปลี่ยนเอาตัว W ซื่อเจ้าแผ่นดินใส่เปนเครื่องยศสำหรับสุลต่านไม่ได้เปนบัตรเปนตราอันใด อีกดวงหนึ่งเปนกางเขนสำหรับคอมมานเดอนิเทอแลนไลออนประดับเพ็ชร์เหมือนกัน ตรานี้ว่าเปนของพ่อสุลต่านเดี๋ยวนี้ซื้อหาขึ้นเอง เวลาเมื่อสุลต่านยังไม่ได้ตราก็เก็บไว้ เมื่อวิลันดาให้ตราไม่ได้ประดับเพ็ชร์ แต่เห็นไม่งามเอาตราของพ่อใส่ มีสายนาฬิกาสร้อยทองกว้างประมาณสักครึ่งนิ้วสวมคอ หูที่รูดเปนตัว H B หมายความว่าฮมังกุฎวโน แล้วมีมงกุฎฝรั่งอยู่ข้างบน ประดับเพ็ชร์พลอยสายหนึ่ง สายนาฬิกาเพ็ชร์รูปอย่างธรรมดาแต่ใหญ่ขนาดเดียวกันกับสายคล้องคอ ประดับเพ็ชร์เกือบไม่เห็นเรือนติดขวางอกอีกสายหนึ่ง ข้างหลังมีช่องเจาะที่เสื้อเหน็บกฤชด้ามเฉออกมาข้างขวา ผมเกล้ามวยเล็ก ๆ เปนรูปแมลงปอมีหวีด้ามกระดั้วประดับเพ็ชร์อันหนึ่ง ผีเสื้อเพ็ชร์เกาะที่ปลายมวยตัวหนึ่ง สวมหมวกเรียกว่าโกลุก พื้นเปนขนบีเวอร์ดำรูปร่างเหมือนปลอกนิ้วมือที่เย็บผ้าฤๅมาลาเส้าสูงไม่มีใบบัวมีกรอบทองที่ริมหมวกแลรัดกลาง ข้างบนแยกลงมาเปนแปดสาแหรกสวมรองเท้าสลิบเปอประดับเพ็ชร์ไม่มีถุง แหวนใส่นิ้วชี้กับนิ้วก้อยข้างละ ๒ วงเพ็ชร์ใหญ่ๆ เปนหมดเครื่องแต่งตัวเท่านี้ ประบูอนุมแต่งเหมือนกันกับสุลต่าน แปลกแต่สายนาฬิกาเปนเพ็ชร์เม็ดใหญ่ ๆ เช่นสายสร้อยคอ พวกปเงรันทั้งปวงนุ่งผ้าปุกปุยที่เรียกโกดกอย่างผืนเล็กเหมือนกัน เสื้อชั้นนอกก็เปนรูปอย่างน้อยแต่พื้น

สักหลาดปักทองอย่างเสื้อฝรั่งมีนาฬิกาคล้องคอทุกคน เปลี่ยนแต่ตัวหนังสือ ตามชื่อ แต่กายน์ที่นุ่งนั้น มักใช้ท้องขาวมีลายแต่ที่ขอบโดยมาก รตูแต่ง นุ่งกายน์ปรังลูสักสวมเสื้อกำมหยี่สีน้ำเงินยาวเสมอน่าขาขอบเสื้อปักทอง ติด เข็มกลัดเปน ๓ อันเถาเรียงลงมาที่อก ที่แขนเสื้อมีลูกดุมเปนราว ผมเกล้า อย่างไรเห็นไม่สนัด แต่คงมีหวีแลผีเสื้อกลัดเหมือนกัน ตุ้มหูใส่ต่างเพ็ชร์ เหมือนลาวแหวนใส่เพ็ชร์เม็ดใหญ่ ๆ แต่อีก ๒ คนสวมเสื้อแพรไม่ได้ปัก ทอง พวกเชิญเครื่องที่มาวันนี้เห็นแต่ข้างสุลต่านคือเชิญพระแสงดาบไม้สู ยาวนัก ๔ คน กระบะหมาก ๒ หีบบุหรี่ ๒ กระโถนชุดและอะไรอีก ๒ คน รู้ไม่ได้ เพราะเครื่องเหล่านี้มีผ้าคลุมทั้งนั้น คนที่เชิญก็มีสายแถบทอง คล้องคอ พระแสงก็มีแพรเหลืองพันเสียก่อนจึงจับ เครื่องที่เปนสอง ๆ เหล่านี้ เห็นจะเปนของประบูอนุมสำรับ ๑

พอนั่งเรียบร้อยดังเช่นว่านี้แล้ว ก็เริ่มทักทายปราไสย เราลุกขึ้นยืน นำให้รู้จักเจ้านาย แล้วให้ตราอีกครั้งหนึ่งเวลาลุกขึ้นนั้น ประบูอนุมเลื่อนลง จากเก้าอี้ยกมือขึ้นคมหัวแม่มือเสมอจมูกทุกครั้ง สุลต่านนั้นไม่ถามอะไรเลย เปนแต่คอยตอบ เขาอธิบายให้ฟังว่าเปนการเคารพเพราะผู้น้อยจะทักผู้ใหญ่ ไม่ได้ ตราที่ให้นั้นจุลสุราภรณ์ เพราะเหตุว่าวิลันดาเขาให้คอมมานเดอ แต่แรกไม่ตกลงใจอยู่นานทีหลังพวกวิลันดาอ้อนวอนขอให้ให้ ที่ไม่ตกลง นั้นใช่จะไม่อยากให้ แต่ไม่รู้ว่าจะจัดชั้นเพียงใด ต่อตกลงกันว่าเปนพอใจ จึงได้ให้ นั่งอยู่ประมาณสัก ๓๐ มินิตกลับ เรานึกออกสนุกขึ้นมาว่าเคยจูง ผู้หญิงมาหนักยังไม่เคยจูงผู้ชายโดดเข้าไปจูงแกไปส่งที่รถ ดูแกปลื้มเสีย จริง ๆ เราก็ยังไม่รู้ได้ว่าเหตุผลต้นปลายเปนอย่างไร พอไปกันหมดสักครู่

หนึ่งเราก็ขึ้นรถเข้าไปในกราตน กระบวรแห่เหมือนสุลต่านมาขาดแต่เครื่องยศ แอสสิสตันเรสิเดนต์ขึ้นรถด้วย ไปตามทางที่ไปเมื่อคืนนี้ เข้าประตูไม่มีบานไปสัก ๓ ชั้นจึงถึงประตูวัง น่าตาเหมือนประตูสถานมณเฑียรที่วังน่า มีคนดูแน่นตลอดทาง ประตูนั้นอยู่ด้านเหนือหลังอาลูนอาลูนมีศาลาหลังหนึ่งอยู่ตรงนั้น มีตาแก่เปนฝรั่งดำ ๆ หัวหงอกขาวมาคอยเบิดประตูรถคนหนึ่ง ว่าเปนวิลันดาโบราณอะไรอยู่มานมนาน เปนนายประตูใหญ่ อีกคนหนึ่งแต่งตัวยุนิฟอมทหารวิลันดาแก่คร่ำเหมือนกันว่าอยู่กับสุลต่านมากว่า ๕๐ ปีแล้ว เคยรับอาสาไปจับพี่ชายสุลต่านแลลูกของสุลต่านฮมังกุภูวโนที่ ๕ ซึ่งไม่ยอมนอบน้อมต่อสุลต่านเดี๋ยวนี้ ถัดเข้าไปมีทหารเฝ้าประตูถือหอกชวายาว มือซ้ายเหน็บกฤชเชิงงอนนุ่งโก๊กสวมโกลุกแต่ไม่ได้ใส่เสื้อท่าที่คำนับนั้นคือเอนหอกข้างมือซ้ายมือขวาจับเชิงงอนกฤช พอก้าวธรณีประตูเข้าไป มีตาแก่ ๆ หลายคนแต่งเปนทหารฝรั่งโบราณทำปริเซนอามหัวล้นหัวคลอนปืนสั้นออกดก ๆ น่ากลัวตก พอออกจากผนังที่กั้นเปนลับแลมีศาลาอยู่ ๒ ข้าง น่าศาลาเปนทหารแต่งตัวต่าง ๆ ถือปืนบ้างถือหอกบ้างมีแตร รเด่นอธิบ์ดิแลปตินายะโกคอยรับอยู่ที่นั่น เข้าประตูอีกชั้นหนึ่งมีทหารแต่งอย่างฝรั่งถือปืนชนวนทองแดงมีแตรอีกวงหนึ่ง พวกปเงรันอธิปติแลปเงรันสามัญประมาณสัก ๑๑ คน ๑๒ คนรับอยู่ที่นั่น ต่อเข้าไปอีกถึงกลางพระลานชั้นกลาง ประบูอนุมเดิรกั้นกลดทอง มีเถ้าแก่นุ่งผ้าโก๊กผ้าซ่าโบะคาดอกมีผ้ากราบแดงพันอีกชั้นหนึ่งเหน็บมีดเชิญเครื่องตามหลังเปนคู่ ๆ ๓ คู่พอเดิรมาถึงกันก็ซุดนั่งลงคมเราจับมือให้ลุกขึ้น แล้วกางแขนก้ม ๆ เข้ามาจะจูงเรา เมื่อหัวเราะสุลต่านแกมาสด ๆ จะให้จูงอย่างไร

ได้เลยนิ่งเสีย ดูแกจะนึกว่าโกรธหรืออะไรอย่างไรดูหน้าไม่ปรกติเดิรเลี่ยงห่างออกไปสัก ๓ วา ไม่เข้าแถวที่เราเดิร นึกออกรำคาญหน่อย ๆ เข้าประตูอีกชั้นหนึ่งถึงลานข้างในเปนพื้นทรายหรือผงเกลี้ยง มีคนนุ่งโกต๊กสวมโกลุกขาวไม่ได้ใส่เสื้อเหน็บกฤช นั่งเปนระเบียบเต็มไปเห็นจะกว่าพันคน มีทหารฝรั่งแลแตรอีกแถวหนึ่ง เรสิเดนต์จูงสุลต่านออกมายืนอยู่ที่น่าลานนอกหลังขวางน่าท้องพระโรง จับมือกันอย่างก้ม ๆ แล้วแกก็กางแขนจะจูงอีก เราก็ดื้อเอาอีก แต่แกไม่เรี่ยเพราะแอสสิสต้นเรสิเดนต์บอกว่าไม่ต้องจูง เดิรเคียง ๆ กันเข้าไปในบั่นดโป คือท้องพระโรงสี่เหลี่ยมยกพื้น ๒ ชั้น ปูศิลาขาว เสาในประธาน ๔ ต้นสลักลายก้านขดปิดทองล่องชาด เพดานบั่นเปน ๔ ห้อง สลักลายปิดทองล่องสีอย่างชวาดูงามดีกว่าทุกแห่งบรรดาที่ได้เห็นในชวา เว้นแต่ไม่สู้ใหญ่ แขวนระย้าแก้วเรียงรายรอบไปทั้งนั้น ไปนั่งที่แบบเดียวกันกับที่โฮเต็ล พรมที่ปูในบั่นดโปนั้นโรยบุหงาเต็มไปทั้งนั้น บั่นดโปนี้หันน่าไปข้างตวันออก ตั้งเก้าอี้นั่งหันน่าทางตวันออกหันหลังให้พระราชมณเฑียร ตรงน่าบั่นดโปออกไปเปนหลังขวางพื้นเปนทรายหรือฝุ่นหนาสัก ๒ นิ้ว แปลกกันกับที่โฮเต็ล แต่เพียงบรรดาขุนนางต้องนั่งกับฝุ่นทั้งสิ้น พวกปเงรันนั่งบนชั้นลด ชั้นบนมีแต่พวกนั่งเก้าอี้กับคนเชิญเครื่องเท่านั้น แต่การที่จะขึ้นไปบนยกพื้นเหล่านั้นมิใช่ง่าย ประบูอนุมเองจะขึ้นต้องหยุดนั่งไหว้ทุก ๆ คั่น เราลืมพูดถึงเด็กคนนี้ไปอายุเห็นจะประมาณสัก ๑๘–๑๙ ปี ขาวผิวพรรณงามหน้าตาก็ดีตาโตรูปร่างอ้วนใหญ่กิริยาเรียบร้อยน่าเอนดู แต่จะเปนธรรมเนียมที่ฝึกหัดกันอย่างไรดูเดิรก้ม ๆ ช้า ๆ ท่าทางเหมือนคนแก่ โตขึ้นก็จะเหมือนสุลต่าน

นั้นเอง แต่รตูนั้นเปนคนสวยผิวเนื้อดำแดง กิริยาอาการเหมือนผู้หญิงผู้ดี ๆ ของเรา แต่ไว้วางเปนผู้ใหญ่ยิ้มแย้มแจ่มใสพูดช้า ๆ เบา ๆ อายุ ๓๐ เศษเล็กน้อย ข้างด้านหลังบั้นดโป ผู้หญิงนั่งเปนระเบียบหลายร้อยคนเต็มแน่นไปเหมือนกัน ล้วนแต่คาดอกไม่ได้ใส่เสื้อทั้งนั้น น่าชมเขาอย่างหนึ่งในการที่บังคับผู้คนกันอย่างไร คนตั้ง ๒ พัน ๓ พันไม่ได้มีเสียงกริบกรอบไอจามอย่างไรเลย

การรับรองข้างแขกเปนธรรมเนียมที่เสมอทุกครั้งทุกคราว ที่ควรจะกล่าวเสียครั้งเดียวให้เปนแล้วกัน คือพอแรกไปนั่งมีคนถือถาดถ้วยน้ำชา ๒ ถ้วยๆ กาแฟ ๒ ถ้วยมีกาแฟน้ำชาน้ำตาลนมมาในนั้น ยืนชูอยู่ที่ตรงหน้าสุลต่านเจ้าของบ้านต้องถามว่าจะกินน้ำชากาแฟหรือไม่ เราต้องตอบว่าจะกินหรือเปนแต่ผงกหัวก็ได้ สุลต่านก็ไม่ต้องสั่งอะไร เจ้าคนที่ถือเข้ามาคุกเข่าชูถาดอยู่ตรงหน้า สุลต่านต้องถามอีกครั้งหนึ่งว่าจะกินน้ำชาหรือกาแฟ เราบอกว่าอะไรแกก็หยิบกาสิ่งนั้นขึ้นรินทั้ง ๒ ถ้วย คราวนี้เปนน่าที่ของแขกที่ไป คือเราต้องเอาคีมคีบน้ำตาลใส่ทั้ง ๒ ถ้วย สุลต่านต้องร้องว่าแต่น้อย แล้วสุลต่านหยิบนมวัวรินทั้ง ๒ ถ้วย เราต้องร้องว่าแต่น้อย แล้วเปนเสร็จพิธีกินได้ ในเวลาที่แต่พอคนยกถาดเข้าไปคุกเข่า แตรก็ต้องเป่าธีมาช กำมลังก็ตีเพลงกินน้ำชา คนใช้รออยู่ พอเห็นสิ้นเพลงก็ยกที่บุหรี่กับชุดทำด้วยก้านมพร้าวบ้างก้านชิดบ้าง เหลาเปนไม้กลม ๆ มัดติดกัน ๓ อันเข้ามายืนอยู่ สุลต่านต้องถามว่าจะสูบบุหรี่หรือไม่ เราพยักหน้าบุหรี่ก็มา พอเราหยิบขึ้นสุลต่านก็รับเอาชุดมาส่งให้ กำลังเราจุดอยู่ เขาก็หยิบของเขาพอเราจุดแล้วก็ส่งให้ คราวนี้พิณพาทย์เปลี่ยนเพลงแต่เขาไม่ได้บอกชื่อ

รูปปี่พาทย์แลต้นบทละคอนหลวงเมืองยกยา

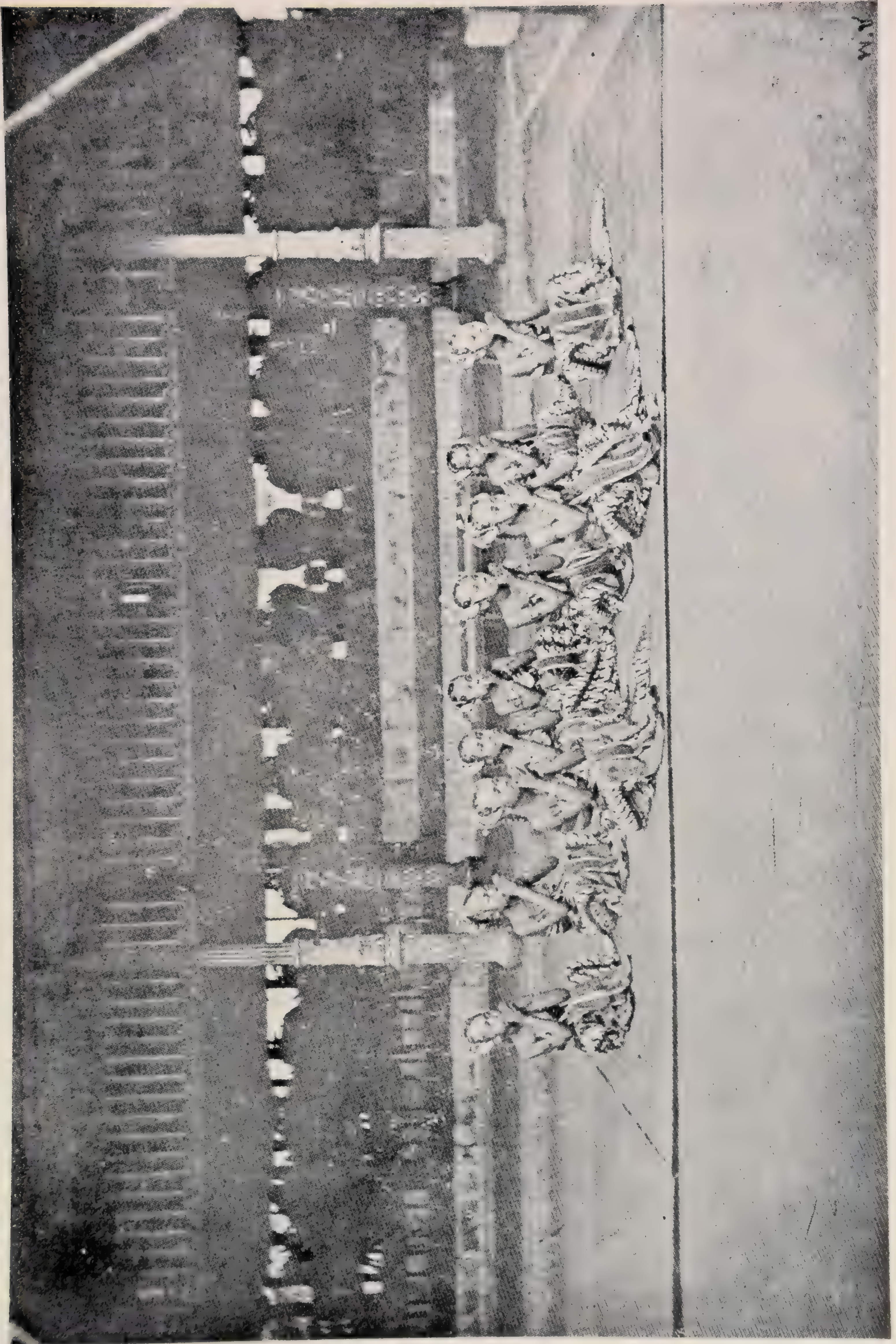

เราเรียกเอาเองว่าเพลงสูบบุหรี่ พอหมดเพลงพิณพาทย์ คนถือถาดกาไหล่ทองมีถ้วยต่าง ๆ ในนั้น คือ ถ้วยน้ำแลถ้วยเหล้าตั้งแต่แชมเปนลงไปจนเหล้าหวานอย่างละ ๒ ถ้วยเปนสำรับละ ๘ ถ้วย มีฝากาไหล่ทองหรือทองจริงก็ไม่รู้ มีชื่อฝรั่งแลมงกุฎอยู่ข้างบนบิดทุก ๆ ใบ ถ้าบรรดาศักดิ์น้อยลงไปก็ลดลงไปตามลำดับ กับกระเช้าใส่เหล้าต่าง ๆ แลไอยบลันดามายืนชูอยู่อิก สุดต่านต้องถามว่าจะกินอะไร ข้อที่จะบอกว่าไม่กินนั้นเปนกิริยาไม่ดีเลย จำจะต้องกินอะไรมิอะไรอย่างหนึ่งสองอย่าง แต่การที่จะบอกชื่อเหล้านั้นยากมิใช่ง่าย ต้องเรียกตามเสียงวิลันดาแล้วแปลเปนชวาอีกชั้นลองเล่นเสี่ยงทายหยิบถ้วยตามบุญตามกรรม มันมาไม่รู้ว่าอะไรต่ออะไรซดกันเรื่อยไป แม่เล็กเคยรู้มากครั้งหนึ่งหยิบเอาถ้วยเล็กหมายว่าจะได้กินแต่น้อย มันออกเปนเหล้าหวาน ตกลงต้องเข็ดไม่หยิบถ้วยเล็กอีกต่อไปเวลากินเหล้านี้ก็ตีพิณพาทย์ ไม่ว่าน้ำชากาแฟหรือเหล้า ถ้าเรากินอะไรแกกินเหมือนกัน ธรรมเนียมเช่นนี้ใช่ว่าจะใช้แต่ที่ยกโซ แล่นตลอดไปจนกระทั่งเรสิเดนต์แลผู้อื่นโดยมาก จะเปนธรรมเนียมแขก หรือธรรมเนียมวิลันดาไม่รู้แน่ เพราะทั้งสองพวกถ้าได้เคยทำอะไรเสียครั้งหนึ่งแล้วย้ำอยู่นั้น เสียเวลา ๑๕ นิมิตเปนอย่างน้อย ลางทีก็เกือบครึ่งชั่วโมงกว่าจะได้เล่นอะไรต่อไป ไปบอลในคลับแห่งหนึ่งแห่งใดก็เช่นนี้เหมือนกัน เสร็จพิธีแล้วจึงได้เบิ่ดบอล การสนทนาปราไสยกันอยู่ในระหว่างนั้น ข้างผู้หญิงมีกินสีรีแทนบุหรี่ แต่พวกสีรีของชาววังนี้ไม่กองพลูมาให้ป้ายปูนเอง ใบพลูตัดก้านอย่างยาว ๆ ให้มีใบอ่อนติดอยู่บ้างเล็กน้อย แล้วซ้อน ๆ กันให้ก้านตรงตัดให้เสมอกันเปนลำดับกัน ถ้าพลูมากนักก็ยักใช้ใบเล็กแซมข้างใน

ให้ได้ ๗ หรือ ๑๑ หรือ ๑๕ ก้านสีเสียดสอดไว้ในพลูใบที่ ๓ หรือที่ ๔ มีหมากดิบอ่อน ๆ ผ่าทั้งเปลือกฝานบาง ๆ ใส่ในไส้พลูแล้วเอาพลูอีกใบหนึ่งห่อนอกพันทางขวางหันน่าใบออกแล้วเอาด้ายผูก ส่วนปูนนั้นเอาพลูขนาดเล็ก ๆ ที่มีใบอ่อนติดเชื่องหน่อยหนึ่งทาปูนที่น่าใบพลูแล้วจีบเอาข้างหลังออกเหมือนพลูจีบเล็ก ๆ รัดด้าย ยานั้นห่อใบตองแต่ละคำ ๆ โตเท่าขนมเทียนนมสาว เวลาที่กินกัดทางก้านพลู ก้านเข้าไปเคลอะคละอยู่ในปากแล้วกัดปูนตาม แต่ใช้กัดข้างปลาย แรกกินเข้าไปดูคับปาก แต่เคี้ยวประเดี๋ยวเดียวก็ละลายหายหมด ควรจะเรียกว่ากินพลูแท้ เพราะมีหมากนิดเดียวพลูออกเปนกอง แต่ยานั้นที่ผู้ดี ๆ ไม่เห็นเขาจุกกัน เอามาเช็ดฟันแล้วก็ทิ้งเท่านั้น

พอเสร็จการพิธีรับรองนี้เลิกพรมปูทางซึ่งปูเข้ามาแต่ประตูกราตนแล้วจึงค่อยยกเครื่องกำมลังมาทีละสิ่ง ๆ ต้นบทคนเสียงลูกคู่มานั่งเข้าที่บนพื้นลดบั่นดโป แล้วพิณพาทย์จึงได้ทำเพลง ทั้งที่ได้จัดที่ทางไว้พร้อมแล้วกว่าจะเสร็จก็ช้า พอพิณพาทย์ขึ้นพวกนางรำเสรมบี ๔ คนก็เดิรเปนคู่ ๆ มีเถ้าแก่กำกับคู่ละ ๒ คน เดิรได้จังหวะพิณพาทย์ก้าวสั้น ๆ พอหัวแม่ตีนจดส้นออกมาแต่ในพระที่นั่ง เมื่อถึงที่เลี้ยวยักหน้าสบัดคอทีหนึ่งทุก ๆ หัวเลี้ยว อ้อมไปตามเฉลียงจนถึงด้านน่าขึ้นมาบนบั่นดโปแล้ว นั่งอยู่ปลายห้องขัดสมาธิแต่ไม่แบะขาคล้าย ๆ นั่งยองยอง เอาตีนซ่อนไว้ในผ้านุ่งหมดเครื่องแต่งตัวเสรมบีนุ่งกายน์อย่างลายปรงลูสัก ปล่อยชายลงไปลากดินอยู่ยาวสักคืบหนึ่งกว่า สวมเสื้อกำมะหยี่สีเขียวขอบปักทอง ที่แขนสั้นเพียงไหล่เชิดขึ้นต่ำ ๆ เปนอินทธนู หรือเหมือนพระกรน้อยสังเวียนหยัก คาดแพร

รูปนางระบำมะดูโย

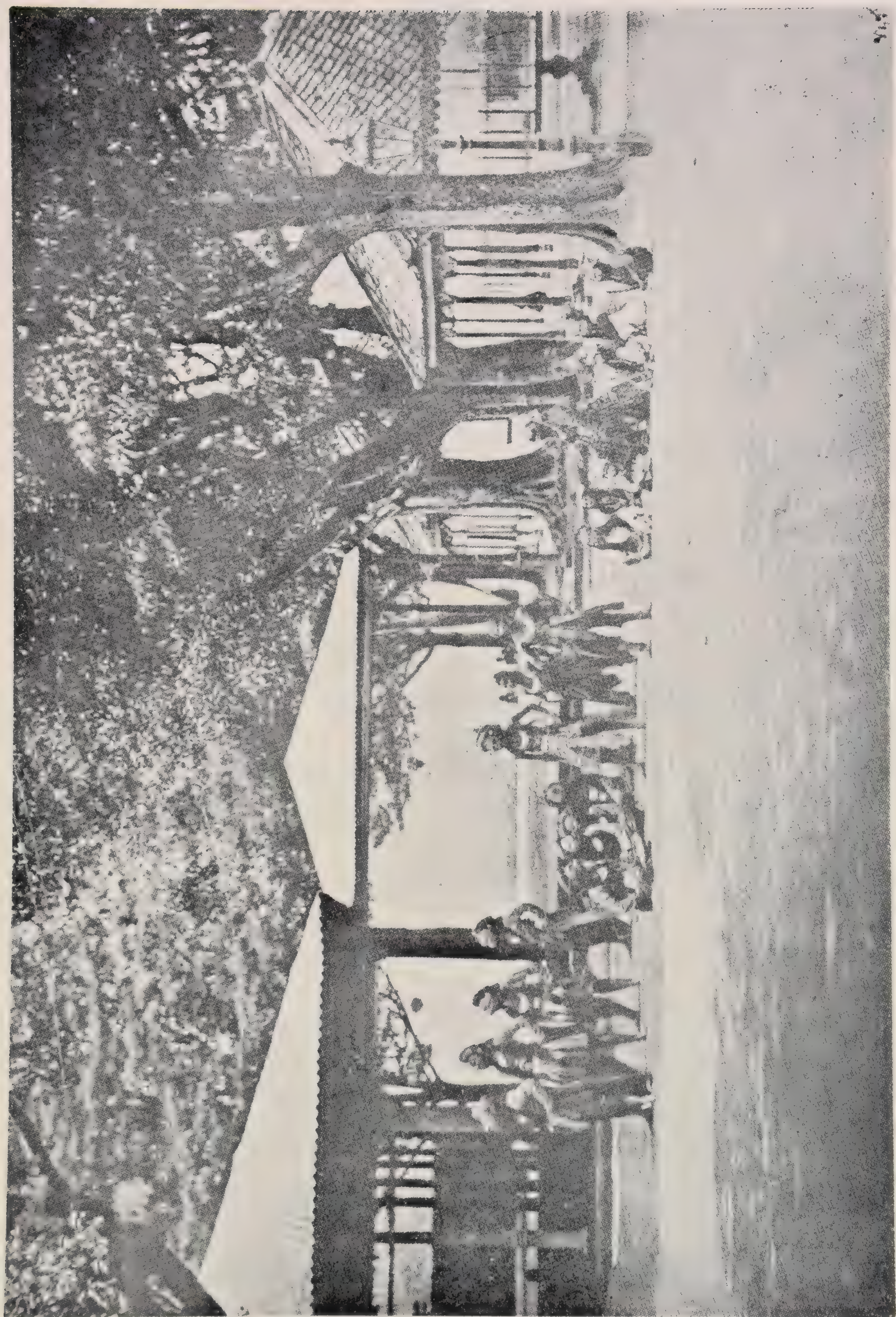

ชายเลื้อยลงไปข้างหน้าถึงพื้น แล้วคาดเข็มขัดทับแพรอีกทีหนึ่ง เหน็บกฤช ผักทองทั้งสิ้น ปลายแขนมีกำไลทองเปนแผ่นกว้าง ๆ ต้นแขนผูกบานพับมี ตาบน่าอกซ้อนกัน ๓ ชั้นทองคำประดับเพ็ชร์ หัวใส่กรอบหน้าดูเปนแฉก ๆ เหมือนจำปาครอบหัว กลีบจำปาเปนกำมะหยี่ดำปั๊กเลื่อม ในระหว่างกลีบ นั้นจะโกนผมฤๅจะทาขึ้นไปบนผมก็ไม่รู้ เปนสีเหลืองขมิ้นเหมือนกับหน้า ถ้าโกนจริงก็อาการหนักไม่ใช่เล่น เพราะมันเข้าไปครึ่งหัว เขาชอบหน้า กว้าง ๆ มวยนั้นเกล้ากลมที่ท้ายทอย แต่มีหางไก่ห้อยลงไปยาวถึงกลางหลัง สวมถุงตาข่ายดอกมลิทั้งที่กลม แลที่เปนชายห้อย ปั๊กปีนเพ็ชร์เปนดอกไม้ ไหวห้าดอกเหมือนปีนที่ปั๊ก เกี้ยวท้ายรัดเกล้าละคอนไม่ได้ผิดกันเลย ตาม มวยมีพวงเพ็ชร์จะเปนตุ้มหูหรืออะไรแซกอยู่ในผม บางคนก็มีมากบางคนก็ มีน้อย ตุ้มหูใช้ต่างเพราะหูเขาเจาะใหญ่เหมือนลาว นิ้วสวมแหวนหกนิ้ว ทุกคน เมื่อนั่งอยู่เช่นนั้นแล้ว ผู้ซึ่งเปนต้นบทอ่านคำยอพระเกียรติ สุลต่าน บอกเราเองว่าออกชื่อตัวแกหมดตลอดตามยศ คือได้ยินปั๊กกุภูวโนแล อะไรต่อไปอีก มีกลิฟเฟาะ ๆ อยู่ในนั้นลงปลายมีไนตคอมมานเดอนิเทอ แลนไลออน เจ้าของแกหัวร่อแลสกิดให้เราฟัง เมื่อลงถึงท้ายบอกเหตุผล ที่เล่นว่า สุลต่านคนใดคนหนึ่งยกไปตีเมืองแห่งใดจำชื่อไม่ได้เสียทั้งสิ้น เพราะภาษาพึ่งจะเปลี่ยนใหม่มาจากข้างตวันตกงงเต็มที่ การที่ไปนั้นมีแต่ ทหารผู้หญิง ๔๐ คนก็ตีเมืองได้ อ่านจบแล้วพิณพาทย์ก็ตี ต้นบทก็ร้อง ๆ ลาก ๆ เสียงเปนพระญวนสวดช้า ๆ กลาย ๆ ไม่มีอะไรจะเทียบให้ใกล้กว่า แต่ดีกว่าพระญวนสักหน่อย นางนั้นลุกขึ้นทั้งขัดสมาธิ ไม่รู้ว่าเขาลุกขึ้น อย่างไร ไม่เห็นเอามือเท้า ท่าที่รำนั้นไม่โน้มตัวหรือแอ่นอกใช้รำตัวตรง

ถ้าจะเยื้องจะเอนบ้างก็เท่ากับละคอนของเรารำเพลง ใช้มือใช้ไม้ก็คล้ายกับละคอนของเรา รำอาไศรยด้วยจับผ้าคาดพุงสองข้างทำท่าต่าง ๆ ชายผ้าที่ลงไปห้อยอยู่กับพื้นเตะเข้าไปไว้หว่างตีน มีบทที่ต้องเตะไปข้างซ้ายบ้างข้างขวาบ้างพร้อมกันกับสบัดผ้า ท่าที่แปลกกับของเราอยู่เรื่องลอยหน้าเปนลอยหัวลอยได้ทุกทิศจริง แต่เขาลอยน้อย ๆ ไม่เหมือนที่การุด นิ้วกระดิกได้ทุกนิ้วรวนไปรวนมา ตีนใช้รำเขย่งแล้วเดิรไปข้าง ๆ ได้อีกอย่างหนึ่ง กระบวรที่รำนั้นบั้นเปนสองพวก ๆ หนึ่งทำบทพวกหนึ่งเปนแต่ท่าแก้เก้อผลัดกันนั่งผลัดกันยืน อย่างเช่นตาเราดูก็ไม่เห็นแปลกกันนัก แต่เขาเห็นจะเห็นแปลกดูนานหนักหนาจึงได้จบ เมื่อจะจบผลัดกันยิงปืนคู่ที่ยิงปืนยืนอีกคู่หนึ่งนั่งเอามือป้องหน้า ปืนนั้นหันปากบอกลงทางพื้นเสรมปี่แลมะโดโยสองอย่างเฉพาะมีได้แต่สองพระนคร คำจะแปลว่ากระไรไม่รู้แน่เขลาไป่ หาได้ถามที่ยกยาหรือที่โซโลไม่ ไปถามที่บุสโปเขาไม่ยอมบอกเราให้คนอื่นเข้าไปถามได้ความหยาบเต็มทีจะพูดจริงหรือพูดเล่นก็ไม่ทราบ

พอเสร็จการเล่นนี้แล้ว พาเข้าไปดูในพระราชมนเทียร ลืมกล่าวถึงข้างบั้นดโป ทิศใต้มีโรงสังกระสียาวจดกับเฉลียงบั้นดโปเปนที่สำหรับเลี้ยงโต๊ะ ข้างเหนือมีชลามีตึกสูงสองชั้น หลังหนึ่งอย่างฝรั่งเปนตึกรับแขกเมืองอย่างวังน่า หลังบั้นดโปเข้าไปมีท้องพระโรงในกั้นสกัดกับบั้นดโปด้วยกระจกแผ่นใหญ่ ๆ เข้ากรอบเปิดปิดได้เหมือนน่าถัง พื้นต่ำจากชั้นลดบั้นดโปลงไป เมื่อเดิรผ่านหลังนั้นเข้าไปแล้วขึ้นชั้นลดพระราชมนเทียรโดยด้านรี เปนพื้นปูศิลา ในประธานพื้นปูกระดาน ตรงกลางมีเตียงนอนใหญ่ยาวสัก ๑๐ ศอกหรือ ๓ วา กว้างสัก ๘ ศอกหรือ ๑๐ ศอกในนั้น

รูปละคอนหลวงเมืองยกยา

ปูที่นอนหนาสัก ๑๘ นิ้ว มีหมอนหนุนหัวแลหมอนข้างลูกโต ๆ สักอ้อมหนึ่ง ซ้อนกันขึ้นไปข้างหัวจนจดเพดาน หมอนข้างสูงครึ่งเตียงส่วนยาวนั้นเท่าเตียงทั้งหมอนหนุนหัวหมอนข้าง เรานึกว่าจะเปนโธรน ถามก็ว่ามิใช่ เปนที่สำหรับแต่งงารใหม่ขึ้นไปนอน แต่ดูโตเหลือโตแลมืด แลอยู่กลางห้องด้วย เจ้าพวกฝรั่งนั้นเชื่อเสียว่าเปนแต่เครื่องประดับเรือนวานให้ช่วยถามก็ไปเลือน ๆ เสีย แกก็ไม่อยากบอกอยู่ด้วยกันพอดี ต่อไปที่วังน่าลูกชายแกมาเปนล่าม ถามได้เองจึงได้ความว่าเปนที่สำหรับผีเรือน เรียกว่าพหูรักษาตำราเขาต้องมีตุ๊กตาเจ้าบ่าวเจ้าสาวนั่งอยู่น่าเตียง มีเตียบ ๒ ใบใส่ของกินตั้งอยู่เสมอ ถ้าคนในเรือนนั้นแต่งงารใหม่ต้องขึ้นไปนอนอยู่บนนั้นคืนหนึ่งจริงดังว่า แต่ที่ในวังนี้เก็บตุ๊กตาแลเครื่องเส้นหมด แกเห็นจะอายฝรั่งเพราะในเรือนนั้นเรสิเดนต์เปนต้นไปมาอยู่เท่าใดต่อเท่าใดไม่มีใครเคยเข้าเลย ดอกเตอร์โกรนนาแมนเปนหมอของสุลต่านมากว่า ๒๐ ปีก็ไม่เคยเข้าไปในนั้น การที่ปล่อยให้เราไปดูเพราะลือกันนักในชวา ว่าเราเปนคนขี้ซักแลอยากรู้ธรรมเนียมเก่าแก่ของชวา แลเปนผู้รู้เรื่องสาสนาฮินดูหรือถือสาสนานั้นด้วยแลลือจนเกินไปว่าเรารู้ธรรมเนียมชวามาก อาไศรยด้วยเอาเรื่องอิเหนาออกไล่อย่างหนึ่งแปลชื่อต่าง ๆ ที่เปนภาษาสังสกฤตออกดีกว่าพวกชวาเองมักไม่ใคร่รู้ว่าคำใดแปลอย่างไร ที่เปนที่สุดนั้นคือพวกวิลันดาเองน้อยตัวที่จะเอาใจใส่ในเรื่องเหล่านี้ ธุระแต่ในเรื่องทำมาหากินเสียโดยมากกลายเปนบูชาเราเสียจริง ๆ ท่านพวกแขกก็สั่นหัวกลัวจะปิดอะไรไม่มิดแลอยากจะให้เปนที่พอใจ จึงตีคอว่าปู่ย่าตายายถือสาสนาเดียวกับเราสำแดงความรู้หรือวิธีอะไรต่าง ๆ ที่เนื่องจากธรรมเนียมฮินดูให้พึงทั่วทุกแห่ง เปน

พิศวงกันที่เรื่องเราจำแม่นในชื่อเสียงต่าง ๆ ซึ่งเขาจำยากอย่างยิ่ง แต่ที่จริงไม่อัศจรรย์อะไรเลย เพราะเราใช้อยู่ในภาษาของเราทีเดียวทำไมจะจำไม่ได้ เช่นคำว่าพหูรักษาเด็ก ๆ ก็เข้าใจ

จะจับเรื่องต่อไป ข้างเตียงนี้มีหีบขาสูง ๆ เหมือนม้ารองสลักลายลูกฟักก้ามปูอย่างไทย ๆ เรานี่เองปิดทองล่องชาด เปนที่เก็บกฤชสำหรับตระกูล บรรดาสิ่งไรซึ่งเปนของสำหรับตระกูล สืบมาแต่ปู่ย่าตายายเรียกว่าปุศบากะ กฤชนั้นนับเปนปุศบากะอย่างหนึ่ง ๕ ตู้ด้วยกันมี ๓๐๐ เล่มเศษ กฤชที่สำคัญ ๆ ผู้อื่นจะชำระไม่ได้สุลต่านต้องชำระเอง ใครจะอยู่ในที่นั้นด้วยไม่ได้ กฤชแต่ละเล่ม ๆ มักจะมีเรื่องพงศาวดารยืดยาว คงต้องมีชื่อผู้ทำแลมีชื่อผู้ที่ถูกแทง มีปาฏิหารต่าง ๆ เช่นกับชักออกต้องกินเลือดเปนต้น กฤชที่ชื่อเสียงโด่งดังอย่างยิ่งนั้น เช่นกฤชของสุนันคิรีที่อยู่บนหลังที่ฝั่งศพอันเปนที่ศักดิ์สิทธิ์อยู่เดี๋ยวนี้ มีเรื่องราวยืดยาวต่าง ๆ กัน ฟังดูตามที่พูดนั้น ว่ากฤชเกิดใช้ขึ้นเมื่อครั้งปั่นหยีสุริยอมิเสสาวงศเมงดังกามูลังศักราชชวา ๑๐๐๐ ปีเศษ ศักราชชวานั้นคือมหาศักราชนั้นเองมากกว่าจุลศักราชอยู่ราว ๕๖๓ ปี ปั่นหยีคนนี้คืออิเหนาวงศเมงดังกามูลังคือวงศสีกษัตริย์ แต่จะเล่าเรื่องนั้นยังไม่ได้เพราะสอบเรื่องยังไม่ใคร่ลงกันเรียบร้อย กฤชครั้งนั้นเรียกว่ากฤชอินดูมักจะใช้ด้ามเปนเทวรูป กฤชในชวาชั้นถือสาสนามหหมัด ก็ใช้ด้ามเลียนเทวรูปนั้นเอง แต่ยักให้รูปร่างไม่เปนเรื่องเช่นกับหุ่นหรือหนังเพราะสาสนาห้าม แต่ข้อซึ่งจารึกชื่อในกฤชไล่เลียงดูแล้วไม่มีธรรมเนียมที่ได้จารึกกันเลย ใช้ดีกฤชลายผุดขึ้นมาพอประกอบเปนตัวหนังสือได้ ถ้าถูกชื่อเจ้าของแล้วกฤชนั้นก็เปนขลัง หรือนัยหนึ่ง

รูปโขนหลวงเมืองยกยา

เด็กเกิดมาตีกฤชให้ ลายในกฤชนั้นผุดเปนตัวหนังสือ อ่านได้ว่ากระไรก็ตั้งชื่อเด็กตามนั้น เหล็กที่ทำกฤชนั้นตามสุสุนันบอกว่า เปนเหล็กตกมาจากสวรรค์ ยังรักษาอยู่ในตระกูลสำหรับทำกฤช กฤชที่ให้เราเล่มหนึ่งชื่อมังกุหรัด เปนชื่อของเจ้าแผ่นดินในต้นวงศบั่ตตารำหลายคน ว่าทำด้วยเหล็กสวรรค์นี้เหมือนกัน จะมาแต่สวรรค์หรือไม่ใช่ก็ดี แต่เหล็กนั้นดีกว่าเหล็กสามัญที่จะพึงหาได้ในชวา ทำนองเรื่องประตารกาหลาจารึกกฤชนี้คงจะมาแต่เรื่องเหล่านี้ แต่ที่จริงการที่จะตีเหล็กให้เปนตัวหนังสือผุดขึ้นไม่ต้องผีสางเทวดาอะไรไทย ๆ เราก็ตีได้ กฤชที่ดีนั้นมีอีกแห่งหนึ่งก็ที่เกาะบาลี เพราะเมื่อพวกมหหมัดมาทำลายพระราชอาณาจักร์มายาพหิสซึ่งเปนปลายวงศฮินดู พวกช่างเหล็กที่เปนกำลังใหญ่ของอังควิชัยหนีไปอยู่เกาะบาลี เพราะไม่ยอมถือสาสนาแขก ในกฤชชั้นหลังนี้ นับถือกฤชเกาะบันตัมแลแม่นางกระเบาซึ่งมีเรื่องราวฤทธิ์เดชในพงศาวดาร ถ้าสนทนาถึงเรื่องกฤชแล้วดูพวกชวาชอบพูดนักจนเหลือที่จะจดจำ ยังอาวุธต่าง ๆ ด้ามยาว ๆ ปั๊กราวเรียงเปนแถวไป สวมถุงผ้าปูมปากถุงแดงราวละ ๖ เล่ม ๗ เล่มออกสพรั่งไป อาวุธเหล่านี้เรียกว่า ตุมพ ได้ถอดถุงแลถอดผักให้ดูบางเล่มคือเล่มหนึ่งนั้นเปนตรีสามแหลมรูปร่างคล้ายฉมวก เรียกว่าตรีศุลชัยองอีกเล่มหนึ่งเปนห้าง่าม เรียกนังระโชปโร อีกเล่มหนึ่งรูปร่างเหมือนขอจีบเรียกนังโคโล อีกเล่มหนึ่งเปนรูปจักรที่เดียวชั่วแต่มีเปลวยื่นออกไปจากที่คมอีก ๓ แห่ง เรียกว่าจักระ อีกเล่มหนึ่งรูปเหมือนปลายหอกหรือชนักหยักเปนเงี่ยงข้างหนึ่งโอนออกไปจากด้ามมีคมเหล็กติดอีก ๒ คม เรียกว่านังคาละ อิกเล่มหนึ่งรูปร่างเปนหอกใบเข้าแต่หยักเข้าไปเหมือนชนัก มีขอ

คมอิกข้างหนึ่ง เรียกจังปูเลง อิกเล่มหนึ่งเปนตรีสามง่ามข้างไทยทีเดียว เรียกว่าตรีศุละ หอกอิกเล่มหนึ่งมีรูปหนอนติดอยู่ข้างๆ เรียกว่าจะเจงกาเนล จะดูอิกก็ไม่มีเวลา แต่ละเล่ม ๆ ล้วนแต่เหล็กดี ๆ น่ารักแลคร่ำทองยิบไป ทั้งนั้น ถ้าให้ดูจนหมดก็รับดูได้ด้วยความยินดี เรื่องวิชาของเราที่เขาถือว่า รู้มากนั้น เรื่องอาวุธนี้อย่างหนึ่ง เมื่อถอดถุงออกมาเราเห็นว่ามันตรีศูล เราดี ๆ มันจักรเราดี ๆ ก็ทักว่าตรีศูลว่าจักร ฮากันลั่น ๆ ไปว่ารู้มาก แต่ ที่แท้อ้ายของเรามันมีเท่านั้น ในเรือนหลังนี้มีรูปรตูคนที่ ๒ ซึ่งเปนแม่ ประบูนุม ดูหน้าตาสวยมาก แต่เขาว่าขี้หึงอย่างยิ่งจนกินยาตาย เพราะ สุลต่านรักรตูเดี๋ยวนี้ เมื่อยังเปนรเด่นอายูอยู่ รตูคนเก่ามีลูก ๙ คน ชาย ๕ หญิง ๔ คนใหญ่เปนประบูอนุมแล้วตาย คนที่ ๒ เปนบ้า ประบูอนุมเดี๋ยวนี้ เปนที่ ๓ สุลต่านไม่ใคร่จะสบายด้วยเรื่องลูกนี้มาก ฝรั่งเขาว่ารตูคนเก่า เปนคนจองหองและกิริยาหยาบคายไม่สมกับที่สวย แต่คนนี้ดีนัก มีลูก ๑๒ คน ลูกคนใหญ่อายุถึง ๒๐ ปีแล้ว เวลาเข้าไปดูพระราชมนเทียรนี้ พวกผู้หญิงนั่งเต็มแน่นไปทั้งนั้นไม่รู้ว่าใครเปนใครสาวก็มีแก่ก็มี เห็นจะมี คนดี ๆ อยู่ในนั้นมาก บางคนเขาเห็นเดิรมายกมือไหว้ก็มี แต่เรามัวดู อาวุธเสีย จะถามก็ไม่ดีเลยงด พอดูที่นี่แล้วพาไปที่พระที่นั่งราชฤดี เปนตึก อย่างบลันดาเตี้ย ๆ แต่งอย่างฝรั่งเหี่ยว ๆ มีรูปใครต่อใครเปนอันมาก คือ พระบิดาพระมารดาแลพระองค์เอง ตั้งแต่หนุ่มจนแก่ มีประตูบานทำด้วย กระจกไม่มีเงาเปนทางที่เข้าไปที่อยู่ของสุลต่าน เห็นเจ้าจอมหม่อมหมัด หรือพนักงารอะไรคลานเดิรกันต้วมเตี้ยมอยู่ข้างใน น่าเรือนนั้นปลูกต้นไม้ กระถาง ตรงทางที่ออกมีลับแลกระจกแผ่นใหญ่กว้างสัก ๓ ศอกสี่เหลี่ยม มี

หนังสือตัว H B มีมงกุฎว่าเปนสำหรับกันฝุ่น เราลืมพูดถึงพระที่นั่งหลังที่ไว้อาวุธ มีฝาเปนน่าถังช่องโต ๆ เบิดขึ้นไปมีโซ่เหนี่ยวกับเพดาน ตัวบานนั้นสลักลูกฟักก้ามปูปิดทองล่องชาดลายเดียวเต็มทั้งบาน ดูท่าทางจะไม่ใคร่ได้เบิดจริง เห็นมีใยแมงมุมแลฝุ่นเพคร่ำพึ่งล้างใหม่ ๆ ที่หลังน่าถังขึ้นไปมีหนังสือสลักในไม้ บอกกำหนดที่สร้าง ประบูอนุมเปนผู้อ่าน จำได้แต่ว่าสร้างเมื่อศักราช อาทิโสโก ๑๖๙๔ ตรงกับคฤศตศักราช ๑๗๖๘ ในการที่จะกลับนั้นลาแล้วก็มาไม่ได้ ต้องพาไปที่บั่นดโป ตั้งพิธีกินน้ำชาสูบบุหรี่กินเหล้าอย่างเช่นกล่าวแล้วอีกครั้งหนึ่ง ต่อเสร็จพิธีแล้วขุนนางผู้น้อยออกก่อน รเด่นอธิปดิเดิรหลังพวกหนึ่งแล้วปเงรันทั้งปวงออก ปเงรันอธิปดิเดิรหลังอีกพวกหนึ่ง คราวนี้ถึงประบูอนุมออก กว่าจะไปได้ไหว้กันเสียจริง ๆ พวกนี้ไปยืนตามที่เมื่อแรกรับทั้งสิ้น แล้วเอาพรมทางปูจึงได้ออกมา สุลต่านก็มาส่งตามแบบใครใครก็รับตามแบบกันต่อ ๆ มาจนถึงตาแก่เบิดรถ กว่าจะหลุดออกมาได้บ่าย ๓ โมงช่างดีใจเสียจริง ๆ ร้อนก็เหลือทนหิวก็พ้นกำลัง

กินเข้าแล้วอาบน้ำไม่ทันจะพักได้สักกี่มากน้อยต้องแต่งตัวครึ่งยศดำไปบ้านเรสิเดนต์ ตั้งแต่มาชวาไม่ได้เคยไปเยี่ยมตอบเรสิเดนต์เลย แต่ครั้งนี้แกบอกตามตรงว่าขอให้ไปเยี่ยมตอบสักหน่อยหนึ่งเพราะพวกแขกจะดูถูก เมื่อไปถึงเรสิเดนต์แลเมียมาคอยรับอยู่ที่ถนนในบ้านพร้อมด้วยข้าหลวงผู้น้อยทั้งปวง พาเข้าไปในห้องกลางที่มีโธรน กว้างขวางใหญ่โต โธรนนั้นสำหรับถ้าคอเวอนเนอเยเนราลมาก็ได้นั่ง ถ้ามีงารประจำปี คือปีใหม่ครั้งหนึ่ง วันเกิดกวีนครั้งหนึ่ง มีการเต้นรำที่บ้านเรสิเดนต์ สำหรับสุลต่าน

กับเรสิเดนต์นั่งด้วยกัน แต่เก้าอี้ที่สุลต่านนั่งต้องยกออกมาจากในวัง ในห้องข้างน่า ๒ ห้องเปนห้องพักสุลต่านห้อง ๑ ห้องรับแขกเรสิเดนต์ห้อง ๑ ข้างหลังเข้าไปห้องซับเปอร์ไม่มีผนังกว้างใหญ่ยิ่งขึ้นไปกว่าห้องข้างน่า เรือนโตจนไม่ใคร่มีอะไรแต่ง เรื่องแต่งเรือนนี้เรสิเดนต์หรือแอสสิสตันเรสิเดนต์บรรดาที่ได้พบแล้วแลพบต่อไปข้างน่า บ่นกันทุกคนว่าฉิบหายเหลือกำลัง ถ้ายิ่งเลื่อนที่บ่อย ๆ ยิ่งฉิบหายมาก เพราะต้องซื้อแต่งเอง เวลาจะไปอยู่ที่อื่นขนเอาไปก็เสียค่าบรรทุกมาก เลหลังไปซื้อใหม่ก็ขาดทุน ลงแต่งด้วยของถูกมีเครื่องยี่ปุ่นเปนต้น แต่เรสิเดนต์คนนี้เมียค่อนจะอยู่ข้างมั่งมี เรือนแต่งเครื่องเงินหลายตู้ การรับรองตั้งเก้าอี้ที่น่าโธรน เปนพิมพ์เดียวกับที่ในกราตน แลตั้งพิธีกินน้ำชามีแตรประโคมเหมือนกันด้วย ต่อเสร็จการพิธีแล้วนำให้รู้จักลูกเมียเก่า เพราะเมียคนนั้นตายจึงมีใหม่ลูกยังอ่อน เมียคนนี้กิริยาอาการดีนัก เปนอย่างที่เรียกว่ารู้ขนบธรรมเนียมดีแท้ นอกจากมิศซิสวันดาไวก์เมียคอเวอนเนอเยเนราลแลมิศซิสกาลเวลส์เมียไวสเปรสิเดนต์ออฟติเคาน์ซิลแล้วจะหาใครเสมอยาก แม่เล็กรักนัก แล้วพาลงไปเที่ยวเดิรดูรูปศิลาในสวน ๆ กว้างใหญ่รักษาดีพอใช้มีพระเจดีย์องค์หนึ่งเปนแปดเหลี่ยม แต่เขาว่าผิดยอดผิดถาน เปนของอาชิโอโลยิแลโซไซเอติให้แก่ที่เรสิเดนต์ หาไม่เราก็เอา มีพระพุทธรูปตั้งเรียงรายเปนแถวไป กั้นร่มทุกองค์ ปางต่าง ๆ ดีบ้างชำรุดบ้าง แต่สัปดนทาสีขาวและพระศกทาสีดำเสียโดยมาก เทวรูปที่ดี ๆ เก็บไว้ที่ในเรือนแห่งหนึ่ง ที่ชำรุดแลที่มีมากรายตามต้นไม้ติด ๆ กันเต็มไป มียักษ์ใหญ่ตัวหนึ่งก็โตเกินประมาณเปนแต่เลือกกะไว้ว่าถ้าไม่ได้ที่บุโรพุทโธจึงจะมาเอาที่เรสิเดนต์ แต่เขาบอก

ว่าที่โน่นชำรุดมากคงจะหาได้ยาก จะลากลับบ้านต้องไปนั่งตั้งพิธีอีกครั้ง จะของดก็ไม่ได้ว่าธรรมเนียมเช่นนั้น

ออกจากบ้านเรสิเดนต์ไปกราตนบั๊กกุอาลำ ที่ประตูน่าแต่งไฟเปนซุ้มสว่าง เข้าไปอีก ๒ ชั้นจึงถึงน่าบั้นดโป ที่บั้นดโปหลังนี้ใหญ่กว่าในกราตนสุลต่านมากแต่เกลี้ยง ๆ ไม่มีลวดลาย เสาลอกไม้ทาสีปิดทอง บรรดาพวกลูกหลานพี่น้องสัก ๑๔ คน ๑๕ คนแต่งตัวเปนทหารวิลันดาทั้งนั้นล้วนแต่ได้ไปทัพอาจินเกือบทุกคน มีเหรียญรบติดน่าอกคนละอันหนึ่งบ้างสองอันบ้าง เสนาเสไร่ก็มีเหมือนที่สุลต่านแต่อย่างน้อย ๆ ไปนั่งเก้าอี้ตีพิมพ์แลเลี้ยงน้ำร้อนพิธีเหมือนกัน พอเสร็จพิธีแล้วเล่นโตเปงใช้ผู้ชายแต่งตัวคล้ายวายังวอง รำดาบโล่ห์ ๒ คู่ โล่ห์นั้นคือที่บรรณาการแขกเรียกว่าบีสัย-หวาย ดาบใช้กระบี่ฝรั่งผักเหล็กใช้ท่ารำดาบอย่างฝรั่งปนมากแลเปนพื้นเรียกโปนโดโปโยอีก ๒ คู่รำเสน่าห์[๑]กับเขนเรียกกุนุงสารี รำดาบกับตาแมงรูปงอ ๆ สวมในมือเหมือนไม้สั้น มีกระบังเขียนเปนรูปวายังอะไรต่ออะไรถือตาแมงเหมือนกัน มือข้างหนึ่งถือกฤชเรียกว่า จีบึง เราต้องบอกกล่าวว่าการเล่นทั้ง ๓ สิ่งนี้ได้แลดูน้อยนัก เพราะเห็นว่ามันเปนอย่างฝรั่ง แลออกกวน ๆ โมโห เราเปนน้อยกว่าคนอื่นเสียอีก ดูออกปากทั่วน่ากันว่ามันช่างวังน่าเสียจริง ๆ ถิ่นฐานบ้านเรือนแลท่าที่แข่งกับวังหลวงแลการที่เล่นก็เหมือนกับวังน่า เอาท่าดาบฝรั่งมาปลอมว่าตัวคิดเองหรือพระปิ่นเกล้าคิด แต่อีกอย่าง ๑ เปนข้อสำคัญนั้นคือไปเจอลูกแกพูดภาษาอังกฤษได้ซักอะไรต่ออะไร มีสำมโนครัวเปนต้น เพลินไปจนเขาแล้วกันเมื่อไรไม่รู้เรื่องวังน่านี้ขันอยู่ ชื่อแกก็ปิ่นเกล้าด้วย บั๊กกุอาลำแปลว่าปิ่นหรือเข็มตรึง

---

(๑) *เสน่า = ศาตราวุธชนิดหนึ่ง คล้ายมีด*

โลกสุลต่านชื่อฮมังกุภูวโน แปลว่ากอดโลกหรืออุ้มโลกไว ปเงรันอธิปติอนุม ชื่อมังกุนคโร แปลว่าอุ้มพระนครไว้ ระเด่นอธิปตินองชายชื่อมังกุภูมิ แปลว่า เอาโลกขึ้นนั่งไว้บนตัก เปนเรื่องโลก ๆ เมือง ๆ เช่นนี้ทั้งสิ้น พอเสร็จ การเล่น ๓ ชุดนี้แล้วพาเข้าไปในเรือน อ้ายท้องพระโรงน่าก็ยาวสาหัส เหมือนเรือนสมเด็จเจ้าพระยาหลังยาว ชั่วแต่พื้นชั้นเดียว แต่เรือนไม่สู้โต มีเตียงพหุรักษาเครื่องเส้นครบบริบูรณ์ มีปุศบากะต่าง ๆ เรียบเรียงไว้ เหมือนอย่างเช่นสุลต่าน เปนแต่อย่างละน้อย ๆ ลง เครื่องยศตั้งตู้กระจกไว้ ก็เปนเครื่องเงินมาก มีของวิเศษคือสมุด ๒ เล่ม ของบั๋กกุอาลำคนแรกเขียน เอง (เดี๋ยวนี้คนที่ ๕) ใบปกหุ้มทองคำประดับพลอยเล่มหนึ่ง หนาสัก คืบหนึ่ง กว้างสัก ๑๖ นิ้ว ยาวสัก ๑๘ นิ้ว หรือ ๒๐ นิ้ว ใช้กระดาษฝรั่ง อย่างโบราณหยาบ ๆ หนา ๆ หนังสือเขียนเปนอักษรชวา แต่เปนคำกาวี คือกาพย์ภาษาสังสกฤตโดยมากทุก ๆ น่า มีกรอบเขียนสีแลทองลายเลอียด เปนเรื่องพงศาวดารเชื้อวงศ์ บอกว่าเขียนแต่เมื่อปีคฤศตศักราช ๑๗๙๕ แต่งเอง เจ้าลูกคนใหญ่บั๋กกุอาลำอ่านทำทำนองให้ฟังดูทำนองก็เพราะดี อิกเล่มหนึ่งเปนคำโก้หร่านแปลเปนชวา เล่มบางกว่าแรกสักครึ่งหนึ่ง บั๋กกุ อาลำคนแรก คงเปนคนมีสติบั๋ญญาแลความรู้มาก แต่คนนี้อยู่ข้างงึมงำ ไม่ใคร่จะพูดจาอะไรดูหน้าไม่สบายเสียจริง ๆ รูปร่างก็ไม่งามเปนคนแก่ สามัญ นั่งอยู่ในกราตนวันยังค่ำก็ไม่พูดอะไรกับใคร ดูไม่มีใครเขาพูดด้วย จับดาบงงอยู่เฉย ๆ วิธีคำนับกันในระหว่างบั๋กกุอาลำกับสุลต่าน ๆ ยื่นมือ ขวา บั๋กกุอาลำยื่นทั้งสองมือ สวมมือสุลต่านแล้วมาจูบหรือลูบหน้า กับ ประบูอนุมต่างคนต่างยื่นมือสองข้างประสานกัน แต่เวลาเจอกันแล้วต่างคน

ต่างก้ม ๆ ย่อ ๆ กัน ที่นั่งนั้นต่อประบูอานุม พอเสร็จการดูทั้งหลายนี้ กลับออกมานั่งตั้งพิธีใหม่อีกเล่า กว่าจะได้กลับมาถึงบ้านอีก ๑๕ มินิตจะยาม เขาเชิญบอลยาม ๑ เข้าก็ยังไม่ได้กิน แม่เล็กคลั่งเต็มทีจะต้องอดเข้าแต่งตัวทีหลังต้องตกลงแต่งตัวไปพลางกินไปพลาง ได้ไปที่คลับเกือบ ๔ ทุ่ม เวลาไปกลางทางสนทนาถึงเรื่องบั๊กกุอาลำกับเรสิเดนต์ จึงได้ความว่าแกง่วงงึมงำ เพราะไม่สบายใจด้วยเจ้าลูกชายคนเล็ก ซึ่งแอสสิสตันเรสิเดนต์เขาเรียกว่าล่ามของเรา ลักฝิ่นเข้ามาขายเขาจับได้มีสลักสำคัญ สงสัยว่าตาพ่อจะรู้เห็นเปนใจด้วย จึงได้ถอนทหารที่ควบคุมอยู่ ๖๐๐ คนนั้นเสีย เงินเดือนที่เคยได้อยู่ ๔๐๐๐ ก็เลยงดไปด้วย พวกลูกหลานพี่น้องล้วนแต่เปนออฟ-พีเซอร์ได้เงินเดือนใน ๔๐๐๐ นั้นทั้งสิ้น พลอยขาดผลประโยชน์ด้วย เลยจนกรอบแกรบไปตามกัน ทั้งเสียเกียรติยศแลขาดผลประโยชน์เช่นนี้ แกจึงยิ้มไม่ออก เราออกเสียใจเปนอันมากที่เด็กคนนั้นเห็นว่ามันคล่องแคล่วดีแลรู้ภาษาอังกฤษพูดกันได้ด้วย เพราะเจ้าพวกวิลันดาหนุนแขกให้มันเปนแขกอยู่เช่นนั้น แลไม่ชอบในการที่จะให้เปนคนอย่างฝรั่ง ก็ส่งท้ายเข้าด้วยเลยเสียคน เรื่องไม่อยากให้แขกเปลี่ยนจากที่ประพฤติอยู่เดี๋ยวนี้ จะได้กล่าวต่อไปข้างน่า

ที่คลับเปรสิเดนต์แลแมมเบอร์มาคอยรับที่บันได เรสิเดนต์จูงสุลต่านออกมารับที่ประตู จับมือกันแล้วเราจูงแม่เล็กเลยขึ้นไปนั่งบนโธรนที่เขาทำขึ้นใหม่ นั่งเรื่องเดียวกันกับในกราตน แต่วังหน้าไม่ได้ขึ้น พิธีเรื่องกินตามแบบ แล้วยกเบียโนมาตั้ง มีพวกผู้หญิงมากด้วยกันมายืนร้องเพลงสรรเสริญบารมี ซึ่งมีผู้หนึ่งแต่งขึ้นเตรียมสำหรับจะเล่นคอนเสิด ชื่อมีอยู่

ในโปรแกรมขอตัดเสีย เอาวันไปเพิ่มที่บุโรพุทโธอิกวันหนึ่ง เพลงนั้นแต่งเปนภาษาดัช แต่แปลเปนอังกฤษร้องดูเพราะดี พอร้องเสร็จแล้วขอบใจยกเบียโนไปแล้ว ยังเอะอะกันเรื่องจะเบิดบอลหรือไม่ เพราะไม่ได้จัดการเตรียมไว้ก่อน ตกลงเปนเบิด เราจูงแม่เล็กสุลต่านจูงเมียเรสิเดนต์ เรสิเดนต์จูงเลดีอินเวตติง ประบูอนุมจูงเมียนายทหาร นายทหารจูงเมียพระยาชลยุทธ เดินรอบหนึ่งแล้วไปนั่งที่ลงมือเต้นรำต่อไป พูดกับสุลต่าน เราถามถึงเรื่องประบูอนุมว่ามีเมียแล้วหรือยัง เปนมูลเหตุบอกว่ายังไม่มีแต่มีลูกแล้ว ๒ คน ตัวยังอยู่ที่ในกราตน ที่วังสำหรับประบูอนุมเปนวังใหญ่อยู่นอก เดี๋ยวนี้มังกุภูมิอยู่ ถามว่าได้ตุนาหงันแล้วหรือยัง แกว่าคำตุนาหงันนั้นเปนภาษามลายู ข้างชวาใช้ว่าบั๋จจาหงัน ยังไม่ได้บั๋จจาหงัน ธรรมเนียมการแต่งงารต้องทำฝ่ายผู้ชายข้างเดียว คือการที่ไต่ถาม ๆ แต่ข้างผู้ชายข้างผู้หญิงบิดามารดาบอกแทนได้ ต่อเมื่อตกลงแล้วผู้หญิงจึงมาจูบตีนผู้ชายเว้นไว้แต่ถ้าผู้หญิงแก่กว่าผู้ชาย ไม่ต้องจูบ แล้วต้องขึ้นวอด้วยกันแห่แล้วนอนบนเตียงพหูรักษา มีงารต่าง ๆ ต่อภายหลัง การพิธีสำหรับเจ้านายที่ทั่วไปทุกคน คล้ายโสกันต์แลตั้งกรมนั้น คือสุหนัดอย่างหนึ่ง ตั้งเปนปเงรันอย่างหนึ่ง สุหนัดนั้นกำหนดอายุอยู่ใน ๘ ขวบ ๙ ขวบ อธิบายวิธีที่สุหนัดถ้วนถี่ งารที่จะมีต้องมี ๔๐ วันล่วงแล้ว มีบอลมีเสรมบีมะโดโยติด ๆ กันหลายวัน แต่ในเวลาพิธีสุหนัดเองนั้นบรรดาผู้มีบันดาศักดิ์ใหญ่หรือที่คุ้นเคยกับสุลต่านก็เชื้อเชิญไปด้วย เช่นเรสิเดนต์แลแอสสิสตันเรสิเดนต์ก็เคยเข้าไป อิกพิธีหนึ่งนั้นคือตั้งปเงรันก็มีงารเหมือนกัน ในการตั้งประบูอนุมเปนการใหญ่ต้องได้รับตราตั้งจากคอเวอนเนอเยเนราล แล้ว

มีการประชุมใหญ่ที่ในวัง อ่านประกาศทั้งภาษาชวาแลภาษาวิลันดาแล้วตั้งกระบวรแห่ประบูอนุมกับแอสสิสตันเรสิเดนต์ขึ้นรถไปเที่ยวเลียบเมืองประกาศให้ราษฎรรู้ทั่วกันทุกตำบลบ้านในแขวงยกโช ต่อเสร็จการเลียบเมืองแล้วจึงจะได้มีงาร ๆ นั้นก็เสรมบีมะโดโยจริงอยู่แล แต่ยังมีพระการใหญ่เรื่องวายังวอง การที่จะซ้อมนั้นไม่ใช่การเล็กน้อย ต้องลงทุนเลี้ยงคนวันละ ๒๗๐ คนทุกวัน แลต้องจัดหาเครื่องแต่งตัวกว่าจะพรักพร้อมได้ที่ได้ถึง ๔ เดือน ถ้าเปนงารของเคราน์ปรินซ์ ตัวต้องลงเล่นเองด้วย เล่นหมักหมมกันไปหลาย ๆ วัน ครั้งประบูอนุมคนแรกได้มีงารเต็มบริบูรณ์ แต่คนที่ ๒ สุลต่านเห็นอาการไม่สู้ปรกติแต่แรกตั้ง จึงไม่ได้มีงานการอันใดหน่อยหนึ่งก็เปนบ้า คนเดี๋ยวนี้เปนมาได้ปีหนึ่งแล้วยังไม่ได้มีงารอันใดลงมือตระเตียมซักซ้อมวายังวองอยู่แล้ว พอกำหนดว่าเราจะมา ก็ไปเร่งซักซ้อมสำหรับที่จะให้เราดู งารนั้นต่อว่าง ๆ เมื่อใดจึงจะได้มี

ต่อนั้นไปสนทนากันถึงเรื่องอิเหนาสอบสวนชื่อเสียงสุลต่าน บอกต้องกันกับภูปติมนุนยาหยาโดยมาก ที่แปลกกันก็แต่ในเรื่องชื่อเมือง ๆ สี่กษัตริย์ กุเรปั่นเรียกนครวัน หรือเรียกสั้นๆ ว่ากุราวัน (ควรจะสันนิษฐานได้ว่าเหมือนเมืองนครสวรรค์เรียกสั้น ๆ ว่าครสวรรค์) อยู่ในแขวงมุกตรันมณฑลมัธยูน หรือมัธยม ซึ่งเราจะผ่านไป ดาหาหรือโดโฮ คำเดียวกันอยู่ในมณฑลกดิรี กาหลัง จังโกโล หรือชังโกโล เรียกไม่สู้ชัดอีกนัยหนึ่งจิงกาลา หรือชิงกาลา ว่าเปนคำสังสกฤตแปลว่าหมาบ่า ก็เปนอันเข้าใจได้ว่าเปนสิงคาละ อยู่ในแขวงสิทรัชโช มณฑลสุรบายะ ที่เรารู้ไปว่ากาหลังบางทีจะเปนท้ายคาละขาดสิง เห็นจะพอเชื่อได้ว่าเปนเมืองนั้น ถ้าจะว่า

โดยภูมิประเทศการที่ไปเล่นทเลทรายคราวหลัง จะไปเล่นอย่างเก็บหอยเก็บปูก็ใกล้ทเลมาก หรือถ้าจะไปทเลทรายโบรโม ก็พอไปได้แต่อยู่ข้างจะลำบาก เมืองสิงหัสสาหรีนั้น เดี๋ยวนี้เรียกว่า สิงโดสารี แต่ชื่อที่แท้ว่าสิงหคิริ แปลว่าเมืองราชสีห์ หรือ สิงโต อยู่ในมณฑลปั่สรวน พิเคราะห์ดูก็เห็นจริง เมืองสี่เมืองนี้อยู่ข้างท่อนท้ายเกาะชวาข้างตวันออก ระยะทางไม่สู้ห่างกัน เมืองกุเรปั้น อยู่ข้างตวันตกห่างจากทเลทุกด้าน นับว่าเปนอยู่กลางเกาะชวาข้างตวันออก รถไฟเดิรเลียบหมู่เขาซึ่งเรียกว่า วิลิศมาหราไปจนหมดเขตรเขาแล้วเลยไปอีกจนถึงกาโตโสโน เลี้ยวลงมาข้างใต้จึงถึงกดีรี ซึ่งอยู่ใกล้กันกับดาหา ทางรถไฟอยู่ใน ๓ ชั่วโมง ถ้าจะไปจากดาหาถึงเมืองกาหลังทางก็อยู่ใน ๓ ชั่วโมง ๔ ชั่วโมง ตั้งแต่กาหลังไปถึงสิงหัสสาหรีก็ราวกัน ถ้าเปนทางเดิรอย่างด่วน ๆ อยู่ใน ๗ วัน ๘ วัน ถ้าเดิรสบาย ๆ คงอยู่ใน ๑๒ วันขึ้นไปหา ๑๕ วัน ดูยุติด้วยเรื่องราว แต่จะต้องสอบสวนต่อไป สุลต่านรับว่าหนังสือมีอยู่จะช่วยหาให้ เรารับจะจดเรื่องราวเปนภาษามลายูไปให้ แต่เสียทีที่จำอิเหนาใหญ่ไม่ได้ หาไม่จะได้เค้าดีขึ้นมาก แต่ข้อที่จะตัดสินว่าอิเหนาใหญ่ผิด หรืออิเหนาเล็กผิดเปนว่าไม่ได้ เพราะเรื่องที่แต่งเล่นวายังวองมีมากหลายฉบับ เนื้อความไม่ใคร่ต้องกัน เพราะเปนเรื่องเก่าเหมือนพงศาวดารเหนือ รู้ว่าพระร่วงมีจริงแน่ แต่เปน ๒ เรื่องอิทธิปาฏิหารต่าง ๆ กัน อิเหนามีจริงเปนแน่แต่เรื่องต่าง ๆ กันไป อยู่ที่คลับจน ๒ ยามกลับ เหนื่อยอ่อนเหลือกำลังทีเดียว

๕๑

บรัมบานัน

วันที่ ๒๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕

ที่นี่กะวันให้มีงารบ้างพักบ้าง วันนี้นับเปนวันพักไปดูบรัมบานันๆ นี้ได้เปนเมืองหลวงครั้งหนึ่ง แต่เมื่อเจ้าแผ่นดินถือสาสนาฮินดู มีเรื่องราวพงศาวดารที่เล่าหลายอย่าง ว่าด้วยเรื่องเมืองชวานี้ นัยหนึ่งว่าเปนคนอิยิปต์ซึ่งต้องเนียรเทศมา นับถือสาสนาตามอย่างอิยิปต์โบราณ นัยหนึ่งว่านับถือพระอาทิตย์ พระจันทร์ หรือธาตุน้ำ หรือธาตุไฟ หรือต้นไม้ นับถือผู้ที่มีอายุมากเปนใหญ่เปนหัวน่า การปกครองก็อาไศรยด้วยผู้ใหญ่บังคับบัญชากัน เรื่องเหล่านี้เปนแต่เล่าคเนมากกว่าที่ได้หลักฐานมา ถึงมีจดหมายเปนเรื่องราวก็เสมออย่างพงศาวดารเหนือตั้งแต่อาทิสะกะเปนต้นมา เหตุผลที่เล่านั้นเริ่มจับแต่ปีต้นแห่งศักราชชวา ว่าประบูยาหยาบายาเปนเจ้ากรุงอสตินะ หรือหัสดินะ สืบตระกูลมาแต่อรชุนลูกของปาณฑุเทวนาตะ มีเสนาบดีผู้ใหญ่คนหนึ่ง เปนคนมีสติปัญญาแลความสามารถมาก เจ้าแผ่นดินใช้ให้ไปเที่ยวดูเมืองอื่น เมื่อมาถึงเกาะนี้แวะขึ้นพบเปนเมืองแห่งรากษสปรากฏชื่อว่านุสาเกนดัง นุสาแปลว่าแกะ เกนดังเปนชื่อของภูเขาอันหนึ่งในเกาะนี้ ได้พบเม็ดยาวาวูด ซึ่งเปนอาหารของพลเมืองในเวลานั้น จึงได้เปลี่ยนชื่อนุสาเกนดัง เปนนุสาชวา เมื่อเที่ยวไปในเกาะพบรากษส ๒ ตนตาย มือถือใบไม้มีอักษรจดไว้ในนั้นคนละใบๆ หนึ่งเปนอักษรปุรว (บุรพ) หนังสือเก่า อิกใบหนึ่งเปนหนังสือไทย จึงเอาผสมกันเข้าตั้งขึ้นเปนตัว

พยัญชนะหนังสือชวา ๒๐ ตัว แล้วได้รบกับพวกรากษสต่าง ๆ ที่เปนสำคัญนั้นคือเขาวารสิงค แล้วได้จดหมายเหตุการที่ได้พบสิ่งใดได้ตั้งสิ่งใดไว้โดยย่อ ๆ มีศักราชเปนกำหนด ผู้อื่น ๆ จึงได้จดหมายต่อมาจนถึงเปนเรื่องพงศาวดาร จดหมายอันนั้นยังมีปรากฎอยู่ แต่จะลงในที่นี้ไม่ได้ยาวนักเริ่มตั้งแต่ปีที่ ๑ อาทิสกะแต่ภายหลังว่ากลับไปเมืองอสตินะ เพื่อจะกราบทูลเรื่องราวแก่พระราชาที่ใช้มา

นัยหนึ่งกล่าวว่าอาทิสกะเปนเจ้ามีอำนาจมาก ได้ตั้งบ้านเมืองหลายแห่งทั่วทั้งชวา นับถือกันว่าเปนเทวดา เมื่อจะมาก็แล่นเรือมาบนภูเขาได้ตั้งกฎหมายไว้อย่างหนึ่ง เปนกฎหมายที่ไม่ดุร้าย แลกฎหมายที่ใช้ต่อ ๆ มาว่าออกจากแบบนั้น แต่แก้ไขเพิ่มเติมใช้มาจนถึงเมื่อเมืองสิงคาละเปนใหญ่ ๑๐๐๐ ปีเศษมาแล้ว นัยหนึ่งว่าใช้มาจนถึงเมืองมายาพหิสก่อนนี้ ๕๐๐ ปี

ในพงศาวดารตอนนี้มีหลายฉบับเนื้อความไม่ใคร่ต้องกัน ที่เปนของพวกแขกจดก็มักจะกล่าวเจือปนด้วยสาสนาแขก ที่เปนของพวกฮินดูจดก็เรียกชื่อเรียกเสียงเปนพวกปาณฑวะ เหมือนอย่างกับเมืองชวาเปนเมืองอินเดียเอาแน่นักไม่ใคร่ได้ ตามลำดับแผ่นดินซึ่งมีในจดหมายต่าง ๆ เปน ๓ อย่างกันนี้ ฉบับของสุสุนันเปนจดหมายเขียนด้วยลายมือ มีกำหนดว่าตั้งแต่ศักราช ๒๘๙ ปี เมืองหลวงชื่อ วิภตะ มีเจ้าแผ่นดิน ๕ คน ตั้งแต่บาสุเกติถึงปาณฑุเทวนาตะศักราช ๘๐๐ เมืองหลวงตั้ง กดิรี มีเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่งชื่ออชิยาหยาพายา แล้วย้ายเมืองหลวงไปตั้งเปงกิงมีเจ้าแผ่นดินอีกองค์หนึ่ง ศักราช ๙๐๐ หรือ ๙๐๒ ไปตั้งเมืองหลวงที่บรัมบานัน เจ้าแผ่นดินมี ๒ องค์ ชื่อบากะแลธรรมมายา ศักราช ๑๐๐๒ ตั้งเมืองหลวง

เมนดังกามูลันแล้วจึงแยกเมืองออกเปน ๔ เมือง ในศักราช ๑๐๘๒ หรือ ๑๐๘๔ คือเมืองกดิรี (ดาหา) เจ้าแผ่นดินชื่อเลมบูอามิยาหยา นครวัน (กุเรปั่น) เจ้าแผ่นดินชื่อ เลมบูอามิเสสา สิงหคิริ (สิงหัศสาหรี) เจ้าแผ่นดินชื่อเลมบูอามิวุ จังกาลา (สิงคาละฤๅกาหลัง) เจ้าแผ่นดินชื่อ เลมบูอามิลูเฮอ แลต่อมาปั้นหยีสุริยอามิเสสารวมเมืองทั้ง ๔ เมืองนี้เปนใหญ่ไปตั้งอยู่เมืองจิงกาลา คือเมืองกาหลัง ศักราช ๑๒๐๐ ตั้งเมืองหลวง เรียกประชาชะรัน เจ้าแผ่นดินชื่อลาเลียน เปนลูกของปั้นหยีสืบวงศ์กันมาอีก ๓ คนย้ายเมืองไปตั้งใหม่ในปี ๑๓๐๑ เรียกว่ามายาพหิส เจ้าแผ่นดินเปลี่ยนชื่อจากชากาสุระ เปนโบรวิยายอที่ ๑ แล้วมีชื่อเดียวกันต่อมาเปนที่ ๒, ๓, ที่ ๔, ๕, จนถึงปี ๑๓๘๑ พ่อของเจ้าแผ่นดินองค์แรกชื่อกาโนไม่ปรากฏว่าเปนลูกผู้ใด กล่าวเสียว่าพระเจ้าโปรดให้เปนเจ้าแผ่นดินองค์ที่ ๓ ก็ดูเปนผู้อื่นครองเมืองอสตินะสืบตระกูลมาจนถึงเจ้าแผ่นดินองค์ที่ ๕ องค์ที่ ๖ จึงได้ย้ายเมืองไปกดิรี เมื่อเจ้าแผ่นดินตายเมืองก็ล่มจมไป เกิดเจ้าแผ่นดินแทนขึ้นอิกแยกเปน ๒ เมือง คือเปงคิงแลบรัมบานันสองเมืองเกิดรบกัน เจ้าแผ่นดินบรัมบานันถูกธรรมมายาลูกเขยเจ้าแผ่นดินเปงคิงฆ่าตาย เมืองบรัมบานันว่างจนเจ้าแผ่นดินเปงคิงตาย ธรรมมายาได้เปนเจ้าทั้งสองเมือง ครั้นธรรมมายาตายสูญวงศ์กษัตริย์ จึงมีคนต่างประเทศชื่อ อาชิชสะ มาตั้งตัวเปนเจ้าเมืองเมนดังกามูลันแทนเทวาดสิงคซึ่งรบได้ไชยชนะ ในที่นี้จดหมายไว้ว่า เมื่อปี ๑๐๑๘ จันทิเสวู คือวัดพันหนึ่งที่บรัมบานันได้ทำแล้วสำเร็จเมื่อเมืองเมนดังกามูลันสาบสูญเชื้อวงศ์แล้วจึงได้เกิด ๔ เมืองขึ้น ครั้นภายหลังปั้นหยีสุริยอามิเสสา ลูกของอามิลูเฮอคือท้าวกาหลัง รวม ๔ เมือง

เข้าเปนเมืองเดียว ในข้อนี้น่าสงสัยปั่นหยีชื่ออามิเสสา เปนชื่อเดียวกันกับท้าวกุเรปั่น ทำไมจึงไปเปนลูกท้าวกาหลัง ถ้าจะเข้าใจว่าปั่นหยีจะรวบรวมเมืองทั้งหมดแล้วไปตั้งอยู่กาหลัง ปั่นหยีสุริยตายแล้วลูกชื่อปั่นหยีลาเลียนได้เปนเจ้าต่อไป ย้ายเมืองจากสิงคาละไปตั้งที่ประชาชะรัน สิ้นเนื้อความในจดหมายตอนนี้ที่มีอยู่ที่สุสุนัน แต่เขาคัดค้านกันว่าหนังสือฉบับนั้นเปนเห็นชัดว่าผู้แต่งถือศาสนาแขกเอาแน่นักไม่ได้ มีอิกฉบับหนึ่งเปนของปนัมบาหัน เมืองสุเมนับว่าเปนคนรู้หลักนักปราชญ์มากดีกว่าสุสุนัน เขามีรายจำนวนเมืองแลเจ้าแผ่นดิน จับตั้งแต่ศักราชปีแรกมา คือที่ ๑ เรียกว่าเมืองกลิงคเวสี เจ้าแผ่นดินชื่อ ทริกเตรสตะ ต่อมาอิก ๓ คนจนถึงศักราช ๓๑๐ จึงได้ตั้งเมืองอสตินะ เจ้าแผ่นดินชื่อเคาตมะ ในระยะเจ้าแผ่นดิน ๔ คนท่อนต้นนั้นดูอายุอยู่ข้างจะมากเหลือเกิน ตั้งแต่เคาตมะสืบมาอิก ๘ คนจึงได้เปลี่ยนเมืองหลวงเรียกว่ามาลาอปติ ในศักราช ๕๘๘ สืบมาอิก ๕ คนจึงเปลี่ยนเมนดังกามูลัน ในปี ๖๕๘ สืบต่อมาอิก ๓ เจ้าแผ่นดินจึงถึงจังกาละคือ สิงคาละ ในปี ๘๑๘ เจ้าแผ่นดินชื่อกันกิยาอันหรือไชยลังกาละ มีเจ้าแผ่นดินต่ออีกคนหนึ่ง คือ สุพรต หรือเทวกสุมา จึงได้ตั้งเมืองกุริปั่นในปี ๙๒๗ เจ้าแผ่นดินชื่อลาเลียน มีเจ้าแผ่นดินต่อมาในเมืองนั้นอิก ๓ คนจึงได้ตั้งประชาชะรัน ในปี ๑๐๘๔ เจ้าแผ่นดินในเมืองนั้น ๒ องค์แล้วจึงย้ายไปตั้งมายาพหิส ในปี ๑๑๕๘ เจ้าแผ่นดินชื่อ ชากะสุสุรุ หรือบรวิชยเจ้าแผ่นดินสืบมาในเมืองนั้นอิก ๖ องค์ รวมตามบาญชีนี้เปนเจ้าแผ่นดิน ๓๘ แต่ต้นเรื่องของจดหมายนี้ว่าจนถึงสร้างโลกแลแบ่งยุคเอาอย่างอินเดียแต่อยู่ข้างพ้นเผือ เขาเข้าใจกันว่าสาสนาฮินดูแลพุทธสาสนาได้เข้ามาในเวลานั้นเจ้าแผ่นดินเหล่านี้ก็เปนอวตารโดยมาก

อิกตำราหนึ่งของไทยอธิปติอาทิมังคล เปนริเยนต์เมืองเดมัก จับเริ่มแต่ปีศักราชชวา ๕๐๐ เศษ คือเมืองเมงดังกามูลัน เจ้าแผ่นดินชื่อสเวลชาละ ศักราช ๕๒๕ มีเจ้าแผ่นดินต่อมาอิก ๓ องค์ แล้วจึงตั้งเมืองยังกาละ หรือสิงคาละ คือกาหลัง เจ้าแผ่นดินชื่อ เทวกสุมา ในศักราช ๘๔๖ สืบมาอิก ๒ คน คือ เลมบูอามิลูเฮอ คือ ท้าวกาหลัง แล้วปั่นหยีกรตปติ ในที่นี้มีคำอธิบายว่าเวลานั้นมีเมืองเอกราชอิก ๓ เมือง คือเมือง (ดาหาไม่ออกชื่อ) กดิรี เมืองสิงคสารี แลเมืองนครวัน ดูตามนี้เห็นชัดเจนว่าผู้ที่นับลำดับเจ้าแผ่นดิน นับแต่วงศ์เมืองกาหลังเห็นจะเปนด้วยถือเอาการภายหลังรวมกันที่กาหลัง แต่ช่างเข้าเรื่องเสียจริง ๆ ผู้ที่สืบท้าวกาหลัง ชื่อปั่นหยีหรือกรตปติ ก็คือกรัตปาตีที่เราเรียกนั้นเอง แต่ว่าเปนลูกท้าวกาหลังไม่ใช่ลูกเขย ต่อมาเมื่อเปลี่ยนเมืองหลวงเปนประชาชะรันในศักราช ๑๐๐๐ ปี เจ้าแผ่นดินชื่อปั่นหยีไมสาตพักรามัน หรือลาเลียนก็ลงรอยเดียวกัน เปนเจ้าแผ่นดินประชาชะรัน ๓ คน ต่อไปถึงมายาพหิส ในปี ๑๒๒๑ ต้องกันกับฉบับของสุสุนัน ในตอนมายาพหิสอยู่ข้างจะได้เค้าแน่นอน หนังสือทั้ง ๓ ฉบับนี้ เปนยากที่จะเอาแน่ได้ เพราะเจือปนด้วยการอัศจรรย์เหมือนเล่านิทานทั้งสิ้น แต่อย่างไร ๆ ก็ดี บรัมมานันซึ่งได้สร้างขึ้นไว้ ปรากฏชัดว่าสาสนาฮินดูได้ตั้งมาช้านาน ขุดพบเทวรูปแลแหวนโบราณเปนอันมาก เราได้มาทั้งเทวรูปแลแหวน คงเปนเมืองที่เจริญใหญ่โตประกอบไปด้วยวิชาช่างอย่างวิเศษ ในหนังสือฉบับอื่นได้กล่าวว่าสร้างเมื่อปี ๕๒๕ อิกนัยหนึ่งว่า ๑๐๑๘ ตามนักปราชญ์ฝรั่งเขาคเนกันว่า ฝีมือช่างเช่นนี้คงจะอยู่ในเซนชุรีคฤศตศักราชที่ ๖ หรือที่ ๗ เทวกสุมานั้นพวกชวาว่าเปนเจ้าที่ฉลาดมาก

มีความคิดกว้างขวางแลเมตตากรุณาแผ่อำนาจได้ด้วยความกรุณาโอบอ้อม ไม่ช้านานอำนาจก็แผ่ไปทั่วเกาะชวา ได้ส่งลูกหญิงคนหนึ่งลูกชาย ๔ คน ไปที่เมืองอินเดียเพื่อจะให้เล่าเรียนสาสนาพระพรหม ลูกคนใหญ่ได้เจ้าหญิงเมืองอินเดียเปนเมีย ได้สมบัติพัสฐานไพร่พลทหารแลช่างฝีมือดีมาเปนอันมาก แต่เขาสงสัยว่าบางทีผู้แต่งหนังสือจะคิดบิดบังด้วยอายว่าคนต่าง-ประเทศมาเปนเจ้า แต่ไม่มีสิ่งไรเปนสำคัญ อย่างใดก็ดีการจำเริญในวิชาช่างของเมืองชวาจำเริญในเวลานั้นโดยมากเปนเรื่องที่รู้ได้แน่ ซึ่งนำเอาเรื่องพงศาวดารชั้นเก่ามาเล่าในที่นี้ ด้วยความประสงค์ว่าจะให้รู้ว่าบรัมบานันได้สร้างขึ้นเมื่อใด แลเพราะเหตุใดแขกจึงได้ถือสาสนาพราหมณ์ แลฝีมือช่างที่ทำดีอย่างวิเศษเช่นนี้ได้ช่างมาแต่ไหน เจ้าแผ่นดินมีอำนาจวิเศษอย่างใดแลจะได้รู้ต้นเชื้อวงศ์ของอิเหนา ซึ่งเรานับว่าเปนคนรู้จักกันในหนังสือ แลเชื้อวงศ์นั้นได้สร้างบรัมบานันนี้

จะจับเรื่องที่ไปดูต่อไป ออกจากยกยาเช้า ๓ โมง ๑๕ มินิต ไปในรถไฟ ๑๕ มินิตถึงสเตชั่นที่หยุด ขึ้นรถม้าไปตามถนนในท้องนาเลี้ยวเข้าไปข้างถนนไม่ไกลนัก เปนที่มณฑปหรือปรางค์ซึ่งเรียกว่าจันทิกาลสังเปน ๔ เหลี่ยมมีมุขทั้ง ๔ ด้าน แต่ด้านตวันออกทลุเข้าไปได้ถึงในกลางมณฑป อิก ๓ มุขเปนแต่คูหาตั้งเทวรูป หลังคาทำลายลงมาเสียแล้วไม่เห็นว่ารูปเปนอย่างไร แต่ตัวมณฑปนั้นซุ้มน่าต่างเสาเชิงกลอนบัวล้วนสลักศิลาทั้งสิ้น บันไดขึ้น ๔ ด้านแต่ทลายหมดต้องทำบันไดไม้ขึ้นไป เราไม่สามารถที่จะกล่าวถึงกว้างยาวสูงต่ำอย่างไรได้ ที่สุดจนจะดูลเอียดก็ไม่ใคร่จะได้ เพราะท่านผู้ที่ไปคอยชี้แจง ๒ คน คือดอกเตอร์โกรนะแมน แลเปรสิเดนต์อาชิ-

โอโลยิกลโซไซเอตี แกวิตกกลัวจะเพลิดเพลินเสียไม่ไปดูบรัมบานัน เพราะแบรอนกวาลเคยเห็นเราเพลิดเพลินดูที่มิวเซียมบัตเตเวีย บอกแกว่าเราคงจะชอบบรัมบานันมาก แกจึงคอยบอกเสมอว่าที่นี่ไม่ดีไปดูที่บรัมบานันเถิด จึงได้ดูสักแต่พอคุยได้ว่าได้มา แกอธิบายว่าเปนที่ฝังกระดูกของกาลิเบนิง แต่จะอย่างไรไม่รู้ด้วย เห็นใหญ่โตมากเข้าใจว่าจะเปนศาลนางกาลีที่พวกฮินดูเรียกพระแม่ สังเกตเอาตามชื่อบรรดาที่ก่อสร้างด้วยศิลาเหล่านี้ พวกชวาแล้วเปนบอกทุกคนว่าเทวดาสร้าง แต่ทั้งเชื่อว่าเทวดาสร้างเช่นนั้นศิลาที่พอจะยกไปได้แล้วรื้อเอาไปทำอะไรต่ออะไรต่าง ๆ โดยมาก เหมือนอย่างกาลีเบนิงนี้อยู่ใกล้บ้านคนตั้งอยู่ในกลางนา ชำรุดเสียด้วยมือคนช่วยเปนอันมาก ด้วยแต่ก่อนนี้วิลันดาสาลวลแต่การค้าขายไม่ได้เอาธุระ พึ่งจะมาจัดการรักษาห้ามไม่ให้คนรื้อ ออกจากที่นี่ไปตามทางที่มีต้นมะขามรายสองข้างในกลางนา เลี้ยวเข้าไปอีกถึงวัดอีกตำบลหนึ่ง เรียกว่าจันทิสารี เปนพื้นสองชั้นบั่นเปนสามห้อง สลักเปนรูปภาพต่าง ๆ มีซุ้มมีกรอบทำงามมาก ข้างในดูเป่นรอยถือปูน ว่าเปนวิหารสำหรับพระอยู่ ว่าเปนวัดในพระพุทธสาสนา เราไม่สู้จะแน่ใจไม่เห็นมีร่องรอยอย่างไร แต่การที่ดูนั้นก็ไม่ผิดอันใดกับกาลิเบนิงอยู่ในต้องเร่งเหมือนกัน ออกจากนั้นไปเปนที่แจ้งไม่มีต้นไม้ ไร่นาดูก็ไม่สู้กระไรนัก จนถึงฝั่งแม่น้ำโอปั๊กเปนแม่น้ำที่ลาวาถมเสียจนตื้นขับรถข้ามไปได้ น้ำอยู่ในสักคืบเศษขึ้นถึงฝั่งฟากโน้นก็เปนตลาดตำบลปั่นหยีบรัมบานัน มีบาซาแลบ้านเรือนติดต่อไปจนถึงจันทิเสวู เขาตั้งซุ้มที่ทางจะเข้าผูกใบไม้ริมทางเอาหัวเม็ดกำแพงแก้วมาตั้งเรียงไว้เปนแถว ในลานบริเวณนั้นปัดกวาดรักษาเรียบร้อยดีมาก แต่เดิมมาก็มีรู้กันว่า

บรัมบานันเปนวัดฮินดู มีฝีมือดีแต่เห็นจะเปนด้วยย่อมกว่าบุโรพุทโธ แลจมอยู่ในดินเสียมาก จึงไม่ทำให้ได้ตรวจตรารักษาก่อนบุโรพุทโธ พึ่งได้ลงมือจัดการใน ๒๐ ปีนี้ เรามาคราวก่อนแต่ชื่อบรัมบานันก็ไม่ได้ยิน เดี๋ยวนี้เปนที่กำลังพวกวิลันดาตื่นเต้นกันมาก พบคอเวอนเนเยเนอราลก็บอกเรื่องบรัมบานัน แลให้ไดเรกเตอร์ปั๋ปลิกเวิกจัดรูปมาให้ด้วย เดี๋ยวนี้ตั้งโซไซเอติขึ้นสำหรับที่จะตรวจตราขุดรื้ออยู่เสมอ เมื่อขึ้นไปบนเทวสถานกลางก็แลเห็นได้ว่าแม่น้ำนั้นไม่ได้คงตามที่เดิม มีรอยเก่าเปนแอ่งอยู่ เปลี่ยนกระแสใหม่บั่ดเข้ามาใกล้บรัมบานัน มีกองดินเปนเท่าเขาไฟเปนลูกคลื่นไปทั้งนั้น เพราะเขามราปีซึ่งอยู่ใกล้รเบิดหลายครั้ง ถ้ารเบิดคราวใดวัดก็ทลายลงไป แลเท่าถ่านก็มากถมสูงขึ้นจนเหลือเห็นพ้นดินอยู่น้อย ด้านข้างภูเขามีหินที่ทลายลงไปกองโต ๆ ต้องขุดดินออกกว่าจะเสมอพื้นได้เปนการลำบากมาก ที่ขุดไว้แล้ว เดี๋ยวนี้แถวกลางหันหน้าไปทิศตวันออกทั้งสิ้น สถานพระอิศวรอยู่กลางสูงแลใหญ่กว่าอื่น ๆ มีบันไดขึ้น ๔ ด้าน สถานพระพรหมอยู่เหนือ พระนารายณ์อยู่ใต้ย่อมลงมากว่า มีอัฒจันท์ขึ้นแต่ด้านตวันออกด้านเดียว มีด้านตวันออกอีกสายหนึ่ง ๓ สถาน ๆ กลางหันหน้าตรงสถานพระอิศวร บันไดขึ้นทางทิศตวันตก มีรูปพระโคที่เรียกว่านนทรี อีก ๒ สถานตรงน่าพระพรหมแลพระนารายณ์ไม่รู้ว่าจะมีอันใด สองสถานนี้พังมากจนไม่มีผนัง มีเล็ก ๆ สลับหว่างแถวกลางกับข้างตวันออกอีกสองหลังย่อมลงไปกว่า จะสันนิษฐานว่าคงจะมีแถวข้างตวันตกเปน ๙ ยอดหรือ ๑๓ ยอดก็ไม่สนัด เพราะหลังสถานที่เราเรียกว่าแถวกลางถึงว่ามีกองหินเหลี่ยมเช่นที่ก่ออยู่มากก็ดี แต่ดูไม่เปนเค้าว่ามีอีกแถวหนึ่งต่างหาก ถ้าจะว่าศิลากอง ๆ

เหล่านั้นพังลงไปจากเทวสถานทั้งปวงก็ได้ เพราะที่แผ่นดินที่เหลืออยู่ ตั้งแต่แถวกลางออกไปตกที่ลาดไปหาท้องนาริมแม่น้ำ ไม่พอกันกับที่จะทำอีกแถวหนึ่งขนาดเดียวกับข้างตวันออก ถ้าเช่นนั้นก็จะต้องเปนน่าเดียว ชั่วแต่ข้างตวันออก ดูก็สมเหตุผลอีกอย่างหนึ่ง ที่เทวสถานเหล่านี้ยกเสียแต่สถานพระอิศวรมีบันไดด้านเดียว แถวกลางหันน่าตวันออก แถวตวันออกหันน่าตวันตก ยังมีที่พื้นลาดลงไปข้างด้านตวันออก เขากำลังขุดอยู่พบสถานใหม่ขนาดเดียวกับที่ห้อยอยู่หว่างแถวขุดต่ำลงไปกว่าน่าแผ่นดิน ๖ พี่ตจึงถึงราก คือแปลว่าดินถมขึ้นมาถึง ๖ พี่ต ถ้าแถวนั้นรายตลอดอีกก็จะทำให้ตวันตกรายยากขึ้นหรือต่ำกว่า ถ้าสันนิษฐานว่าน่าเดียวแล้วสายกลางหรือแถวกลางต้องเรียกว่าสายหลังหรือแถวหลัง พื้นที่ทำเทวสถานนี้สูงกว่าพื้นท้องนามาก ได้ไปขึ้นสถานกลางก่อน บันไดที่ขึ้นเปนบันไดใหญ่มีหัวนาคแต่พลสิงห์ทลายเสีย ดอกเตอรโกรนแมนว่าเปนรูปช้างซึ่งเราไม่เห็นด้วย แต่จะไว้อธิบายที่บุโรพุทโธหรือที่อื่นซึ่งมีที่เทียบมากกว่าสัณฐานเปนไม้สิบสองย่อเก็จเปน๒๐เหลี่ยม บันไดขึ้น ๑๖ คั่น ลายข้างล่างเปนน่ากระดาน ลูกแก้วเปนบัวคว่ำบัวหงาย ท้องไม้แล้วมีลายข้างบนเหมือนอย่างพระเบญจาเราไทย ๆ ข้างบนเปนพนักมีทักษิณชั้นหนึ่ง แต่บันไดนั้นสูงกว่า ทักษิณต้องมีอัฒจันท์ลงสองข้าง ๆ ละ ๖ คั่น แล้วมีลายขึ้นไปถึงทักษิณชั้นสองมีพนักบันไดอีก ๔ คั่นคราวนี้ถึงตัวมณฑป บันไดจมเข้าไปในซุ้มประตูถึงพื้นในประธานอิก ๑๐ คั่น ผนังพังลงมาเปนศิลากอง ๆ แต่ช่องกบประตูยังดีอยู่ ลายสลักชั้นล่างบั่นเปนช่อง ๆ ลายกลางเปนซุ้มคูหามีสิงห์อย่างวัดพระแก้วน่าอัดยืน ในนั้นสองข้างเปนขวดปักดอกไม้ซึ่งพวกวิลันดาว่าต้นโพ เพราะเขาไม่รู้ว่าศาสนา

พราหมณ์อย่างใดฮินดูอย่างใด เหมือนกับที่เขาพูดว่ารู้ มีรูปสัตว์เคียงขวด ๒ ตัวแต่สัตว์นั้นรูปต่าง ๆ บางทีก็เปนนกหน้าคน เขาเรียกว่าคันธารวบางที ก็เปนห่านเปนแกะยังตีอรรถไม่ออกว่าแปลว่ากระไร ถัดปลายช่องนั้นไป มีช่องลูกมะหวดคั่นสองเสา แล้วเปนลายเช่นที่ว่าแล้วต่อไปอีกจนรอบ ที่ ย่อเก็จชั้นล่างนั้นเปนซุ้มมีเทวรูปยืน พนักทั้ง ๒ ชั้นมีเสาคั่น ที่เสาสลักเปน เทวรูปนั่งบ้างยืนบ้าง ในหว่างเสาเปนลายภาพเทวรูปหลาย ๆ ตัว ด้านหลัง ของพนักเปนเรื่องรามเกียรติดูพอเอาเรื่องได้ แต่ผู้ที่จัดเรียบเรียงขึ้นใหม่ ไม่สู้สันทัดในเรื่องรามเกียรติเปนแต่จับต่อ ๆ กันเข้าเหมือนเด็กเล่นต่อรูป เขียนกระดาษ ด้วยลายนั้นสลักศิลาเป็นท่อน ๆ ถูกที่มีลายขนาบคาบเกี่ยวพอ ประกับกันเปนเรื่องก็เปนเรื่องติดต่อกัน ถ้าถูกที่ขาดหายเสียก็ไม่ต่อกันได้ พาให้ตัวเรื่องที่ควรจะอยู่น่ากลับไปอยู่กลาง ๆ หรือข้างหลัง จึงได้ดูเรื่องได้ เปนท่อน ๆ ไม่เรียบเรียงกันตลอดเปนเรื่องเดียวจนรอบเหมือนรเบียงวัด พระแก้ว ลายที่ไม่ต้องบอกเลยว่าเรื่องอะไรเมื่อใดเช่นถวายแหวนจองถนน แลอื่น ๆ มีเปนอันมาก บรรดารูปเหล่านี้ล้วนแต่เปนอย่างฮินดูทั้งนั้น ลิง ก็เปนรูปลิงแท้ ยักษ์หน้าไม่สู้ผิดกับคนมากเปนแต่ผมหยิกหน้าดุมีหนวด แต่มนุษย์นั้นหน้าแลเครื่องแต่งตัวกษัตริย์เปนอย่างฮินดู แต่ไพร่พลเปน อย่างคนอียิปต์โบราณผมหยิกมีแต่ผ้านุ่ง ตัวลายพนักทักษิณชั้นสองมีเสาคั่น เปนห้อง ๆ เหมือนกัน ที่เสาเปนมะหวดต่อออกมาแล้วถึงเทวรูปเปนห้อง ๆ มักจะยืน ๓ ตัว หรือนั่ง ๓ ตัวเปนพื้น ฝีมืออยู่ข้างจะงาม ๆ แต่เปนพนัก ลวงเดิรไม่ได้ ในตัวเทวสถานนั้น มุขด้านตวันออกทลุเข้าไปถึงกลางตัว มณฑป มีฐานตั้งรูปพระอิศรสูงสัก ๖ ศอกไปหา ๘ ศอกอยู่ท่ามกลางห้อง

ไม่ได้อาศรัยผนังงามมากเปนศิลาแท่งเดียว อิก ๓ ทิศเปนแต่กั้นฉเพาะมุข เหมือนที่กาลิเบนิงที่เขาตั้งไว้เดี๋ยวนี้ คือมุขใต้ รูปพระอิศวรเปนมหาฤๅษี ทิศตวันตกมหาวิฆเนศร ทิศเหนือพระทุรคาซึ่งพวกชวาชั้นใหม่เรียกว่า โลโลยองแกรง ว่าเปนนางกาลีนั้นเอง แต่เทวรูปนอกจากพระอิศวรองค์ใหญ่จะตั้งถูกที่หรือไม่เปนที่สงสัยอยู่ แต่ฝีมือที่ทำนั้นงามยิ่งนักทั้ง ๓ องค์ เขาว่าเมื่อแรกพบจมลงไปอยู่ในพื้นทั้งนั้น เพราะที่ใต้ฐานพระมีหลุมลึก ๆ มีทรัพย์สมบัติเงินทองอยู่ในนั้นทุก ๆ แห่ง ว่ากันด้วยเรื่องศิลาที่ทำจะได้มาแต่แห่งใดดูมากมายนักหนา พวกวิลันดาเขาว่าคงจะเปนศิลาในแม่น้ำ แต่เดี๋ยวนี้ทรายถ่านมากกลบแม่น้ำตื้นเสียหมด จึงไม่เห็นหินปรากฏในที่ใกล้ พวกชาวชวาจึงได้เข้าใจว่าเปนเทวดาสร้าง ถึงว่าถือศาสนามหหมัดก็ยังเคารพนับถือเทวรูปเหล่านี้บนบานสารกล่าวกันอยู่เสมอ ที่นับถือมากนั้น คือทุรคา เวลาเราไปที่นั้นเห็นดอกกุหลาบซึ่งเอาไปบูชาเสียบอยู่ตามเทวรูปออกแดงไป ครั้นเวลากลับลงมาแล้วก็เห็นคนขึ้นไปนับด้วยร้อย มุ่งหน้าไปที่ทุรคาทั้งนั้น เขาว่ามีคนไปมาบูชาอยู่เสมอไม่ขาด การที่บนบานนั้นมักจะเปนเรื่องคลอดลูกหรือไข้เจ็บ จนตัวสุลต่านเองเมื่อยังไม่ได้เปนสุลต่านก็เคยมาบูชาเส้นสรวงเหมือนกัน ดูสถานกลางนี้พอทั่วก็อยู่ในบ่ายโมง ๑ ร้อนเต็มทีต้องกลับไปพักที่โรงเขาปลูกไว้ใกล้จันทิวิษณุ คือสถานพระนารายณ์ ตามรอบโรงนี้มีแผ่นศิลาซึ่งสลักรูปรามเกียรติแลสลักเทวรูปเปนลายพนักชั้นบน ที่ประกอบเข้าเรื่องไม่ได้ตั้งรายไว้โดยรอบถึง ๒ ชั้น โรงนี้ทำหลังคามุงกระเบื้อง ตั้งโต๊ะสำหรับกินเข้ากลางวันที่ด้านหุ้มกลองทำเปนซุ้มหุ้มด้วยผ้าแดงตั้งมหาวิฆเนศรองค์ย่อม ๆ แต่ทาสีขาวเขียนเขม่า เราบ่น

ว่าเสียดายไปทาเสียทำไม เขาว่าตั้งใจจะให้เห็นเปนธงช้าง แปลใจความว่า เขาเข้าใจว่าธงช้างของเราหมายเอารูปมหาวิฆเนศร ๆ เปนรูปของพระพุทธ-เจ้าแต่ชาติปางก่อน มีท่านพวกนักปราชญ์ทั้งหลายมาถามความเห็นว่าเรา เห็นว่าที่นี้เปนของพุทธศาสนาหรือศาสนาพระอิศวร เราว่าเราไม่ได้มีความ สงไสยสักนิดเดียวว่าจะเกี่ยวข้องด้วยพุทธศาสนา เปนศาสนาพระอิศวรแท้ เขาว่าทำไมจึงมีรูปโพธิสัตวอยู่ตามพนักชั้นสอง คือเขาเข้าใจว่าบรรดารูป อันใดอันหนึ่งซึ่งมีมือถือดอกบัวแล้วเปนโพธิสัตว์ทั้งสิ้น เราว่าเทวรูปที่ถือ ดอกบัวมีโดยมาก จะอ้างหาพยานให้เห็นได้หลายอย่าง เขาก็ยอมรับแต่ว่า เปนศาสนาพระอิศวร แต่เทวดาถือดอกบัวยังร่มว่าเปนโพธิสัตว์อยู่เช่นนั้น แต่เวลานี้ยังไม่ได้เถียงกันถึงแตกหัก แล้วบรรดาพวกเปรสิเดนต์แลแมม-เบอร์ของอาชิโอโลยิกัลโซไซเอตีมาสบี่ชแลให้ดิโปลมาขอให้เปนกิติมศักดิ แมมเบอร์ในโซไซเอตีนั้น เรารับจะอุดหนุนทุกอย่าง แลถามดูถึงโซไซ-เอตีนี้ตั้งอยู่อย่างไร เขาว่าแมมเบอร์เสียปีละ ๔ กิลเดอมีสัก ๗๐ คนแต่ ทุนน้อยคอเวอนเมนต์ต้องอุดหนุน แต่ไม่เปนการเสมอ ต่อเมื่อใจจะทำ การอันใดอันหนึ่งทำรายงารไปยื่นคอเวอนเมนต์เห็นชอบก็อนุญาตให้คราว ละ ๒๐๐๐ กิลเดอ ๓๐๐๐ กิลเดอ เราให้เงิน ๒๐๐ กิลเดอ เปนค่าที่ ต้องเข้าเรี่ยไรเหมือนแมมเบอร์ตามธรรมเนียม คิดเอาว่าจะอยู่อีก ๕๐ ปี คงเปนแมมเบอร์ทั้ง ๕๐ ปี แล้วให้สมุดที่แต่งว่าด้วยเรื่องบรัมบานันเซ็น ชื่อพวกกรรมการพร้อมด้วยกันหมด แล้วดอกเตอร์โกรนแมนให้สมุดเล่ม ๑ หรือ ๒ เล่ม ซึ่งแกแต่งว่าด้วยธรรมเนียมชวาต่าง ๆ เพราะเหตุดังนี้เรา

จึงไม่คิดอ่านที่จะกล่าวถึงสูงต่ำกว้างแคบในเวลานี้เพราะถ้าจะวัดก็บ่วยการเวลา จะคเนตาก็ไม่แน่ดูในสมุดนั้นดีกว่า

กินเข้ากลางวันพร้อมด้วยท่านนักปราชญ์ราชบัณฑิตเหล่านั้นแล้ว ขึ้นไปดูสถานพระนารายน์ ลดสิ่งละย่อม ๆ ลงหมด คือชั้นล่างบันไดสูง ๑๑ คั่น บันไดเกยที่ลงเดิรตามทักษิณเพียง ๒ คั่น บันไดชั้นบน ๑๑ หรือ ๑๒ คั่น แต่พนักชำรุดซุดโซมยังไม่ได้ตั้งที่ รูปพระนารายน์ใหญ่กว่าเทวรูปที่เห็นมาแล้ว สถานพระพรหมก็เหมือนกัน ผนังพังลงมาจนถึงฐานบัด รูปพระพรหมหัวตกอยู่ข้างล่าง แล้วไปดูสถานที่นนทรีย่อมกว่าสถานพระนารายน์พระพรหม รูปโคหมอบจะโตกว่างัวฝรั่งก็ไม่มากนัก แต่เขาเอารูปพระอาทิตย์พระจันทร์ คือเทวดาขับรถเทียมด้วยม้าแลราชสีห์เสมอหน้ากันมาก ๆ เหมือนพระอาทิตย์พระจันทร์อย่างกรีกหรืออียิปต์ไปตั้งไว้บนนั้นด้วย แต่ไม่ใช่ที่ ๆ ตั้งเปนแน่ยังอีก ๔ สถานไม่ได้ไปดู แต่สองสถานตรงพระนารายน์แลพระพรหมย่อมลงไปกว่าสถานพระโค โคอีก ๒ สถานที่สับหว่างย่อมลงไปกว่าอีกเลยไปดูที่ขุดใหม่เสีย พอสิ้นเวลา ๆ บ่ายเกือบ ๔ โมงกลับมาขึ้นรถไฟที่สเตชั่นอื่นใกล้จันทิเสวู เขาชี้ให้ดูว่าตรงสเตชั่นข้ามไป เปนกราตนเก่าครั้งเมืองหลวงตั้งอยู่บรัมบานัน แต่เมื่อคฤศตศักราช ๖๐๐ ปี ยังพบก้อนศิลาที่เปนรากโคนของกราตนนั้น แต่จมดินเสียมาก แลศิลาจารึกที่ได้จากจันทิเสวูก็มีความเจือกันถึงที่นี้ แต่เสียใจที่จะไล่เอาความว่าจารึกนั้นว่ากระไร ชัดว่าไปอยู่เสียเมืองบัตเตเวีย มีผู้แปลไว้ก็จำไม่ได้

วันนี้ซื้อกฤชพวกเจ๊กเอามาขาย แลซื้อผ้าโสร่งที่ช่างผู้หญิงเขาทำ เลือกแต่ฉเพาะที่ลายต้องห้ามใช้ได้แต่สุลต่านกับรตูแลเคราน์ปรินซ์บ้างใช้ได้แต่เจ้านายบ้าง ขุนนางผู้ใหญ่บ้าง มีลายคล้ายกับผ้าปูมหรือผ้าลายไทย ๆ แย่งครุฑจับนาคแย่งนาคใหญ่ เว้นแต่หน้าตาสัตว์เหล่านั้นเปนหนังแขก

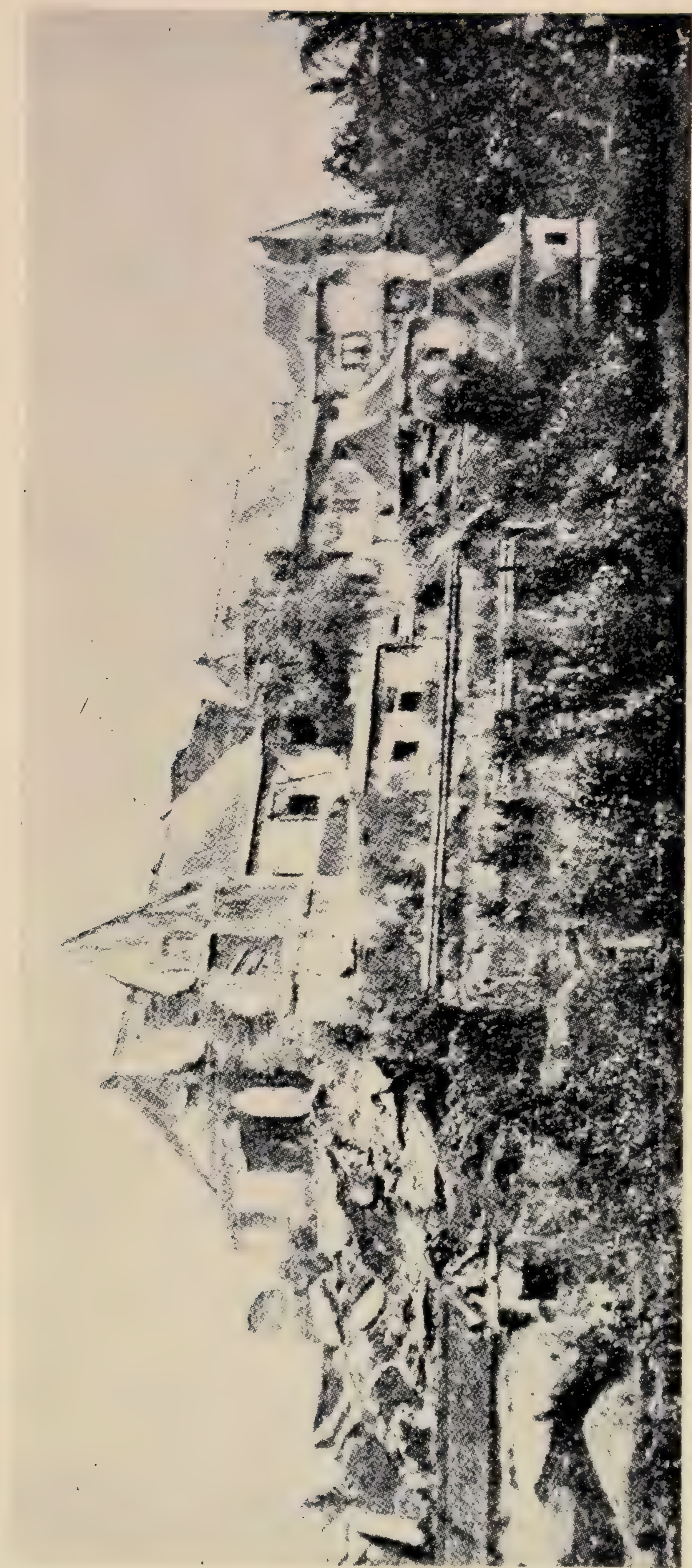
๕๒

เมืองยกยาการุต

วันที่ ๒๙ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕

วันนี้เวโทโนตำบลมาโตโย ซึ่งเอาน้ำชามาเลี้ยงกลางทาง เปนลูกรเด่นอธิปดิจักโกรโนโกโร พาเมียมาหา มีส้มมาให้ชลอมหนึ่งกับอะไรอีกเล็กน้อย ได้ให้ของแลจับมือด้วย ช่างดีอกดีใจเสียจริง ๆ เวลาบ่าย ๔ โมงไปดูวังน้ำซึ่งเปนที่ร้าง เพราะแผ่นดินไหวเมื่อปีคฤศตศักราช ๑๘๖๗ คือ ๓๐ ปีมานี้ ที่วังน้ำนี้เปนของสุลต่านคนที่ ๒ ทำขึ้น เอาอย่างฝรั่ง เมื่อจะทำใช้ให้คนลงไปถ่ายอย่างบ้อมที่เมืองบัตเตเวียมาดู มีถนนผ่านเข้าไปกลาง ข้างหนึ่งเปนสระข้างหนึ่งสวนวันนี้ตามทางที่ไปเห็นกำลังขายของตลาดที่ในกราตนไม่มีร้านรวงริมถนนหรือเปนบาซา ใช้ขายกันที่ประตูบ้านแลข้างถนน มีผักเปนพื้นคนดูมากเสียจริง ๆ ดูเปนคนผู้ดีพวกข้าราชการมาก สังเกตได้ที่โพกหัวเรียบร้อยแลนุ่งจีบเลือย ๆ ปเงรันอธิปดิเบี้ยกรับ

รูปวังน้ำที่เมืองยกยา

อยู่ที่ทางขึ้น ไม่ได้ขึ้นทางประตูใหญ่ ไปขึ้นทางขอบเขื่อนสระซึ่งมีกำแพง ประตูกำแพงนั้นเดิรออกไปถึงฝั่งสระ เปนเกยยื่นออกไปหน่อยหนึ่ง ว่าเปนทางสำหรับเรสิเดนต์เข้ามาเฝ้า ถ้ามาถึงประตูนั้น ตีระฆังสัญญา เรือใช้ซึ่งคอยอยู่ในโรงมุมสระข้างหนึ่งก็มารับไปที่พระที่นั่งในกลางน้ำ แล้วเดิรเลียบตามเขื่อนไปขึ้นบันไดที่ลงอุโมงค์ ๆ นั้นทำตั้งแต่ฝั่งเขื่อนยื่นเข้าไปจนกระทั่งถึงเกาะกลางซึ่งเปนพระที่นั่ง ใช้ก่อรอบให้อุโมงค์ต่ำกว่าน้ำแต่มีปล่องสำหรับเปิดแสงสว่างลงมาหลายปล่อง ในกลางย่านข้างขวามือเจาะประตูออกไปถึงบ้อม ๔ เหลี่ยมมีบันไดขึ้นข้างใน ชั้นล่างเสมอหลังอุโมงค์หรือตั้งใจจะให้พอพ้นหลังน้ำ แล้วขึ้นไปข้างบน อิกชั้นหนึ่งเปนดาดฟ้าสำหรับนั่งเล่นในกลางน้ำ ถึงว่าเดี๋ยวนี้น้ำไม่มีในนั้นเลย ในอุโมงค์ก็เปนน้ำแฉะต้องทอดกระดานเดิร ตามหลังคาที่ก่อรอบก็เปนตะไคร่น้ำซึมอยู่ทั้งนั้น เมื่อถึงเกาะกลางน้ำมีบันไดขึ้นอีก ไปถึงชานเกาะ ตัวพระที่นั่งนั้นหลังกลางเปน ๔ เหลี่ยมพื้นสองชั้น แล้วชักมุขยาวไปสองข้าง ปลายมุขทั้งสองข้างมีหลังขวางสองชั้น ท่าทางนั้นเหมือนพระที่นั่งจักรี แต่แคบเล็กมุข ๒ ข้างแลหลังขวางทั้ง ๒ หลัง หลังคาแลพื้นพังลงมาเสียหมด พื้นยังมีอยู่แต่หลังกลาง แต่พวกวิลันดาช่างกลัวกันเสียจริง ๆ ว่าจะพัง กำชับแล้วกำชับเล่าขอให้ขึ้นคราวหนึ่งอย่าให้เกิน ๒ คนหรือ ๓ คน พากันคร้ามไม่ใคร่มีใครยอมขึ้นแต่เมื่อพิจารณาดูเห็นว่าเปนพื้นก่อรอบยังไม่ชำรุดมากนัก จึงขึ้นกับแอสสิสตันเรสิเดนต์แลแขกอีกคนหนึ่ง เมื่อขึ้นไปถึงบนนั้นก็เห็นแน่ได้ว่าขึ้นสัก ๓๐ คน ๔๐ คนก็ไม่พัง แต่การที่ขึ้นไปนั้นไม่คุ้มค่าเหนื่อย สูงจริงอยู่แต่แลลงมาดูข้างล่างเปนแต่ต้นไม้คลุมไปทั้งนั้นไม่แลเห็น

อันใด ผีไม้ลายมือที่ทำก็เลวเต็มที ลงจากนั้นมาลงปากอุโมงค์อีกแห่งหนึ่ง เหมือนทางที่ไป แต่ที่พักกลางย่านทำเปนรเบียง กลมกลางเบิดอากาศว่างมีบันไดขึ้นที่ตรงนั้น ชั้นล่างว่าเปนที่สำหรับพวกกำมลังอยู่ ชั้นบนมีที่พื้นเสมอน้ำ เปนที่สำหรับขับรำบำเรอ เจาะน่าต่างโตรอบ เมื่อพายเรือเล่นในสระแล้วมาจอดดูทางน่าต่างนั้นได้ เมื่อหลุดขึ้นมาพ้นจากอุโมงค์แล้วเดิรมาในระหว่างกำแพงขอบสระแลกำแพงชั้นนอก มีศาลากลางทางที่คนรักษาหลังหนึ่ง แล้วไปออกประตูหรือกำแพงพังไปนิดหนึ่งจึงเลี้ยวกลับเข้าในกำแพงกั้นอีกตอนหนึ่งต่างหากเปนเขตรสวนแล้วเข้ากำแพงอีกชั้นหนึ่งลานกว้าง ๘ เหลี่ยมเข้าประตูไปอีกจึงถึงสระ ๒ สระติดกันมีเอ็นกลางกำแพงกั้นล้อมรอบ สระหนึ่งว่าเปนที่สนมกรมในอาบ สระหนึ่งว่าเปนที่สรงมีหลังคาเปนเก๋งเล็กยื่นลงไปในสระ มีช้างหรือนาค ซึ่งดอกเตอร์โกรนแมนเถียงกับเรา พ่นน้ำลงไปในสระ มีเรือนต่อเข้าไปข้างใน ๒ หลังติดกัน มีเหมือนเตียงแต่พื้นโหว่อยู่ในนั้นว่าเปนที่บรรทมของสุลต่าน กลับออกมาเดิรวนไปตามหว่างกระถางต้นไม้จนออกลานแปดเหลี่ยม ด้านหนึ่งเปนประตูที่จะเข้าไปในพระที่นั่งด้านหนึ่งเปนประตูที่จะออกไปถนน ประตูนั้นทำใหญ่สู้ส้าอย่างแขก มีศาลาอยู่สองหลังว่าเปนที่สำหรับทหารผู้หญิงอยู่แวะกินน้ำชาในที่นั้น แล้วออกทางประตูใหญ่มีศาลาสำหรับกรมวังอยู่สองศาลา เดิรมาบรรจบถึงที่ลงจากรถก็ขึ้นรถในที่นั้น เขาว่ายังมีอะไรอีกหลายอย่างรวมทั้งเรือกสวนด้วย แต่เวลาไม่พอ ด้วยสุลต่านมาคอยอยู่ที่อาลูนอาลูน จะริวิ้วทหารให้ดู ผู้ที่เคยเห็นเขาว่าเมื่อยังไม่พังสนุกสนานมากกระถางต้นไม้ใหญ่ ๆ ยังตั้งเรียงรายอยู่ ว่าเล่นดอกกุหลาบดอกโต ๆ ปลูก

รอบไปทั้งนั้น แต่เวลานี้ดูไม่น่าดูเลย ผีไม้ลายมือไม่น่าจะชม สระเองก็น่าสงไสยว่าจะขังน้ำไว้ได้โดยยาก อุโมงค์ก็คงจะรั่วหยดเผาะแผะอยู่เสมอ เขาว่าเวลาที่เรามานี้เปนหนาวที่สุดของเมืองยกยาซึ่งมีปีละเดือนเท่านั้น แต่แต่งเครื่องขาวทหารแล้วยังร้อนเหลือกำลัง การที่หยุดเสียไม่ให้ดูต่อไปอีกนั้นเปนที่พอใจอย่างยิ่ง

ออกจากนั้นไปทางในกราตนซึ่งจะจำไม่ได้เลยว่าไปทางใดถึงอาลูนอาลูนข้างใต้ ที่ตรงวังออกมามีปรำ สุลต่านแลเรสิเดนต์จูงกันมาคอยอยู่น่าปรำพร้อมด้วยพระราชวงศานุวงศ์มากยิ่งขึ้นไปกว่าแต่ก่อน ปูพรมตั้งเก้าอี้ลงกับพื้นดินเฉยๆ ถัดเข้าไปข้างหลังมีแท่นปูนหรือศิลาสูงขึ้นไปกว่าพื้นดินสัก ๕ นิ้ว ๖ นิ้วยาวสัก ๖ ศอกกว้าง ๒ ศอกคืบหรือ ๓ ศอก ที่จะเปนที่ประทับของสุลต่าน ซึ่งจำเปนจะต้องนั่งกับเรสิเดนต์นั่งคนเดียวไม่ได้ ข้อซึ่งไม่ให้เรานั่งบนนั้นจะเปนด้วยเห็นเปนแขกบ้านค้านเมืองไม่ควรจะให้นั่งหรือที่แคบจะไม่พอกันนั่ง อีกอย่างหนึ่งจะห่างจากพวกทหารที่จะเดิรผ่านมาหรืออย่างไร จึงได้จัดที่นั่งริมปรำทีเดียว น่าปรำมีกรรฉิ่งทำด้วยแพรบั้ก ๒ คู่ บนต้นไทรในกลางอาลูนอาลูนเอาธงช้างขึ้นไปผูกไว้สูง ตั้งพิธีกินน้ำชาตามเคยแต่ไม่มีประโคม พอแล้วเสร็จให้เดิรกระบวรซึ่งรายอยู่รอบสนามผ่านน่าปรำ กระบวรทหารนั้นจะพรรณาถึงเครื่องแต่งตัวยากยิ่งนักด้วยมันไม่เปนแบบเปนแผนอย่างไร แต่งเปนหมู่ๆหมู่ละ ๔๐ คน ๕๐ คน เหมือนเล่นละคอนหรือแฟนซีเดรสมากกว่าทหาร บางพวกก็แต่งตัวนุ่งกังเกงสั้นสวมสนับน่องขาวใส่เสื้อทหารฝรั่งโบราณตุ้มปี่โตๆ มีสายอะไรผ่านน่าอก ๒ ข้าง ถือปืนชนวนทองแดงปลายหอก ๒ ตับ แล้วถือหอก

เช่นไนต์ฝรั่งโบราณชี้เด่มาข้างน่าอีก ๒ ตับ แล้วถึงทหารปืนอีก ๒ ตับ พิณพาทย์ที่นำน่ามีกลองทหาร ๒ ใบ แตรเดี่ยวคันหนึ่ง ธง ๒ อัน อีกพวกหนึ่งแต่งตัวสวมกังเกงขากว้าง ๆ สวมเสื้อคล้าย ๆ เสื้อยี่ปุ่นแต่มีคอคาดเจียรบาดมีเข็มขัดทับนอกใส่หมวกก๊อกแฮตพันแถบทองบ้างหมวกแฮลเมตบ้าง ถือหอกยาวมีกลองชนะ ๒ ใบ ฆ้อง ๒ ใบ ปี่ชวาแลฉาบนำ บางพวกก็แต่งสวมเกือกบู๊ดใส่เสื้อแหวกข้างล่าง บางพวกก็นุ่งกางเกงขาวเสื้อขาวใส่เสื้อกั๊กหมวกนั้นก็เปนรูปต่าง ๆ เหลือที่จะพรรณา แต่เครื่องที่ถือนั้นเปนปืนกับหอกเปนพื้น พิณพาทย์ก็มีต่าง ๆ ตั้งแต่ปี่กลองมลายูไปจนถึงกำมลังดีสามหามสี่ ธงลายต่าง ๆ สีต่าง ๆ ยอดธงก็เปนอาวุธต่าง ๆ บางพวกก็เดิรก้าวยาว ๆ บางพวกก็เดิรก้าวสั้น บางพวกก็รำเข้าเพลิงพิณพาทย์ กว่าจะเดิรหมดช้าเต็มที ยังมีเครื่องพิณพาทย์ที่เปนเจ้าพระยาแลพระยาพระหลวง ขึ้นคานหามมีกลดกั้นซอ ๒ สายคัน ๑ ซึ่งว่าเปนของสุลต่านองค์ใดองค์หนึ่งโปรดนัก ถึงกับให้กั้นร่มทองเช่นสุลต่านกั้น คนที่มาเดิรนั้นอายุตั้งแต่ ๙ ขวบ ๑๐ ขวบขึ้นไปจนอายุ ๖๐–๗๐ จำนวนว่ามี ๘๐๐ คน แบ่งเปน ๑๐ หมู่ แต่มีผู้เขาบอกว่ามี ๖๐๐ เท่านั้น เปนคนประจำหมู่จึงมีเด็กบ้างผู้ใหญ่บ้าง สุลต่านบอกว่าเปนของสุลต่านที่ ๑ จัดไว้ไม่ได้เปลี่ยนแปลงเปนแต่ซ่อมเครื่องแต่งตัวที่ชำรุดให้คงเดิมดังเก่า เสร็จการเดิรทหารแล้วดูพระเสลี่ยงพระวอ พระเสลี่ยงนั้นหาม ๘ แต่ตั้งเสาขึ้นไปจากคานสูงโงนเงน ผูกเปลคล้าย ๆ รถที่เล่นมารีโกเราน์แกว่งโตงเตงได้ อีกหลังหนึ่งเปนตู้ ๔ เหลี่ยมมีหลังคา ที่มุมมีช้างหรือนาค ถามแก ๆ บอกว่า "นาคะ" นั่งได้ ๒ คนสำหรับรตู แต่ถ้าเวลาแต่งงารสำหรับ

เจ้าบ่าวเจ้าสาวขึ้นนั่งในวันแห่ วันนี้สุลต่านนำให้รู้จักพระญาติวงศ์ต่าง ๆ อีกหลายคน คนหนึ่งนั้นเปนพี่ที่ต้องเนียรเทศพึ่งเรียกกลับมาได้ ๓ ปี แล ลูกรตูใหม่อีก ๒ คน แล้วบอกว่าจะเอาของมาให้ กลับเกือบ ๔ ทุ่ม ปั๊กกุอาลำให้ลูก ๒ คนเอาของมาให้ คือสองง่ามที่คันเปนรูปช้าง ว่าเปน ของเก่าสำหรับตระกูล แต่ครั้งเมื่อยังถือศาสนาฮินดูอยู่ กับตุ๊กตาแต่งงาร สำหรับตั้งน่าเตียงผีคู่หนึ่ง ปีสัย ๒ คู่ จับัง ๒ คู่ สองคนนั้นก็ให้พร้าหรือ ขอโบราณอีกคนละอัน สุลต่านให้ปเงรันอธิปติมังกุภูมิแลเบี๊ยกนำของมาให้ คือกฤชฝั่กทองข้างในคร่ำเปนนาคกระหวัดกันเล่ม ๑ ว่าเปนของโบราณ กับมีดสำหรับเหน็บเผ้าด้ามกรามช้างเล่ม ๑ ผ้าโกต๊กอย่างหลวงลายปรังสุลัก ผืน ๑ เสื้อชั้นในผ้าขาวตัว ๑ เสื้อชั้นนอกกำมหยี่สีน้ำเงินแก่ตัว ๑ กาง เกงปูมตัว ๑ หมวกโกลุกกระดาษใบ ๑ ขนบีเวอร์เลี่ยมทองใบ ๑ ประบู อนุมให้หอกยาวเล่ม ๑ มังกุภูมิให้เครื่องอาวุธโบราณคนละ ๒ เล่ม กับ สุลต่านให้สมุดเรื่องอิเหนา ๓ ห่อ ๆ หนึ่ง ๔ เล่ม ห่อหนึ่ง ๒ เล่ม ห่อหนึ่ง เล่มเดียว แต่เราเห็นว่าจะเอาไว้ก็ไม่มีประโยชน์อันใด เพราะจะหาล่าม ชวาในบางกอกไม่ได้ ถึงจะหาได้ก็คงแปลไม่ออก เพราะเปนคำกาวี แต่ เจ้านายเหล่านี้ยังแปลไม่ใคร่จะออก อ่านหนังสือแต่ละบรรทัดตั้ง ๙ มินิต ๑๐มินิต จึงได้บอกคืนให้เก็บไว้ ด้วยเป่นฉบับเขียนด้วยมือ มีจดหมายคัด เรื่องท้าวกุเรปั่นมาให้ ว่าตรวจดูตามที่มีในหนังสือพงศาวดารเมืองซิงโกโล เจ้าแผ่นดินชื่อประภูฮามิลุธุร์หรือเทวกุสุมา มีเมีย ๗ คน คนที่หนึ่งชื่อเทวี เรอราเง็นไม่มีลูกต้องพรากกัน เมียที่ ๒ ชื่อลิกูโรโซ เปนลูกของอาริโย โซวิโต มีลูกสาวชื่อราเกลกุนิง หรือเทวีออนะงัน เมียที่ ๓ ชื่อเทวีอุบล

เปนไทย มีลูกชายชื่อบั่นยีวูลุง เมียที่ ๔ ชื่อเทวีเตโชสวอโร เปนลูกนิจ ฉะบูโร มีลูกสาวชื่อเทวอัสโมระบางูนตายเมื่อออกลูก เมียที่ ๕ ชื่อเทวี มเหศวโร ทีหลังเลื่อนเปนเตชะสวโร เปนตำแหน่งเมียที่ ๔ มีลูกชายชื่อ รเด่นบั่นหยีสินมประโตโป เมียที่ ๖ ชื่อเทวีกากอนโร มาแต่เมืองไทย มี ลูกชายชื่อรเด่นตุงกุลอุลุง เมียที่ ๗ ชื่อเทวีฮบีน้องของเมียที่ ๑ มีลูกชื่อ บั่นหยีปามะจุ๊ด ดูชื่อเสียงเปนอย่างอื่นไป ครั้นจะไล่เลียงต่อไปอีกก็ไม่มี เวลาแต่มังกุภูมิอ่านเท่านี้ก็นานเกือบครึ่งชั่วโมง ตกลงเปนต้องงด ขอให้ บอกสุลต่านพรุ่งนี้จะให้คนเอาของไปให้ ไล่เลียงแอสสิสตันเรสิเดนต์ถึง เรื่องจูงกับสุลต่าน ด้วยธรรมเนียมของเราไปถึงเมืองใดไม่ว่าเวลาเย็นค่ำ เท่าใด คงจะต้องขี่รถกับแอสสิสตันเรสิเดนต์ เพราะจะได้ไล่เลียงถึงเรื่อง ราวแลเหตุผลในเมืองให้รู้ตลอด การจะดูแลอันใดก็เปนประมาณ ถ้ารู้เรื่อง แล้วรุ่งขึ้นดูอะไรเข้าใจดีกว่า แต่ที่นี่เสียที่ในเรื่องเรสิเดนต์จูงสุลต่าน เพราะ ไม่ได้นึกได้เห็นเลยว่าจะมีธรรมเนียมเช่นนั้น วันนี้ได้ไล่เลียงได้ความว่า ธรรมเนียมที่จูงกันนี้มีมาช้านาน ผู้น้อยต้องจูงผู้ใหญ่ คือถ้าคอเวอนเนอ- เยเนราลมาโซโล หรือยกยาสุสุนันแลสุลต่านต้องจูงด้วยแขนขวา ถ้าสุสุนัน แลสุลต่านไปที่ที่อยู่คอเวอนเนอเยเนราล ๆ ต้องจูงด้วยแขนซ้าย เปนการ ให้เกียรติยศ ที่เรสิเดนต์ต้องจูงสุลต่านนั้น เพื่อจะแสดงความนับถือ สุลต่านยกย่องว่าเปนใหญ่กว่า เพราะเหตุว่าเรสิเดนต์ขึ้นไปนั่งอยู่บนโธรน ด้วยกับสุลต่านด้วยทุก ๆ เวลาที่ออกงารใหญ่ ดูเหมือนจะไม่รู้ว่าผู้ใดเปน ผู้ใหญ่ผู้น้อย ข้างฝ่ายสุลต่านเวลาจะเขียนหนังสือถึงคอเวอนเนอเยเนราล ยกย่องว่าเปนบิดาเรสิเดนต์เปนพี่ชายใหญ่ การที่สุลต่านให้แขนขวาจะจูง

เรานั้น เปนการแสดงความนับถือเหมือนคอเวอนเนอเยเนราล ได้ความเช่นนี้จึงรู้สึกว่า ที่เราทำไปแล้วอยู่ข้างไม่เข้าเรื่องทั้งสิ้น การที่ไปให้แขนขวาจูงแกโดยความสนุกกลายเปนไปอ่อนน้อมต่อแก แต่แอสสิสตันเรสิเดนต์บอกว่า สุลต่านดีใจนักที่เราจูงด้วยแขนขวาเปนการยกย่องมาก ชมว่าดีนักไม่ถือตัวเลย แต่ในข้อที่เราไม่ให้แกจูงแกบ่นว่าเรายกย่องแกเกินไป ตกลงเปนเราผิดหมดไม่มีถูกเลย อย่าว่าแต่เราที่เปนคนแปลกหน้ามา แต่เรสิเดนต์ปสรวนยังแปลเหลวไหลไปได้เหมือนกันว่า สุลต่านต้องเอาแขนวางในแขนเรสิเดนต์นั้น แปลว่าสุลต่านไม่สามารถจะปกครองบ้านเมืองเองได้ต้องอาไศรยเรสิเดนต์การที่จูงกันนั้นเปนทำปฤศนา ครั้นเมื่อมาพบเซอร์ชาลมิตเชล(๑) เล่าให้ฟัง แกบอกว่าที่ไหนวิลันดาขอยืมธรรมเนียมอังกฤษไปใช้ธรรมเนียมไวสรอยกับเจ้าแขกอินเดียเขาทำกันดังนี้ ธรรมเนียมนี้คงจะเกิดขึ้นเมื่อหลอดมินโตคอเวอนเนอเยเนราลอินเดียไปเมืองชวา เปนธรรมเนียมที่รับมาจากแขกเขาจูงกันด้วยมือ แต่จูงอย่างฝรั่งเข้าแขนง่ายกว่าหรืองามกว่าจึงได้ใช้จูงกันเช่นนี้ คราวนี้เข้าใจเรื่องตั้งใจว่าจะยอมให้แกจูง พอเวลายามหนึ่งเข้าไปในกราตน การรับรองเหมือนวันแรกเข้าไป ยกเสียแต่พวกทหารหรือกาลบาตรายทางเลิก คงแต่พวกเผ้าประตูแลมีคบไฟรายทางตลอด เมื่อถึงประบูอนุมแกเข็ดไม่อาจมาให้แขนอีก แอสสิสตันเรสิเดนต์ต้องไปเอะอะอยู่เปนนานจึงเข้าใจ ครั้นเมื่อจูงกันเดิรไปดูแกรื่นเริงสบายดีแกพูดแขกเราพูดไทยบ้างอังกฤษบ้าง ไม่รู้ว่าเข้าใจกันอย่างไร แต่ดูก็พอรู้กันได้ เห็นจะเปนเรื่องชมนกชมไม้ แลปราไสยรู้กันได้ด้วย

---

(๑) เจ้าเมืองสิงคโปร์

อาการ เมื่อเข้าไปถึงสุลต่านไม่สู้ต้องเอะอะกันมาก เพราะแกเห็นลูกจูงมาแล้ว ดูเปนที่พอใจเสียจริง ๆ เมื่อวันแรกจัดที่นั่งลึกเข้าไปดูเสรมบี่ไกลนักไม่ใคร่เห็น วันนี้ย้ายออกมาตั้งที่กลางบั่นดโป สองข้างตั้งเก้าอี้ข้างละ ๒ แถว ข้างขวาเปนพวกผู้หญิงทั้งสิ้น แถวน่าถัดรตูไปเมียมังกุภูมิแลน้องสาวสุลต่าน ๒ คน กันยิงรตูเปนลูกสุลต่านคนใหญ่ที่เกิดด้วยเมียคนแรก เปนเมียมังกุภูมิสรวยมากแต่เปนผู้ใหญ่อายุกว่า ๓๐ กิริยาคล่องแคล่วคมคาย แถวหลังมีกุสตีรเด่นอายิง ๒ คน คนหนึ่งเปนลูกรตู คนที่ ๒ พึ่งรุ่นสาวอายุสัก ๑๕ บี่ ๑๖ บี่ เรสิเดนต์บอกว่าคนนี้เปนคนที่งามอย่างยิ่ง เรียกว่าดอกไม้ที่งามของเมืองยกยาเปนกุสุมายกยา รูปร่างเขางามจริงขาวผิวบาง อีกคนหนึ่งเปนลูกรตูเดี๋ยวนี้ รุ่นเดียวกันแต่ขาวกว่าคนแรก หน้าเสี้ยมหน่อยหนึ่ง แต่ดูหูตาคมคายกว่าคนแรก รูปร่างเอวเล็กเอวบางกว่า บางคนว่าคนหลังนี้งามกว่า บางคนว่าคนแรกงามกว่าเห็นต่าง ๆ กัน แต่ดูท่วงทีเหมือนจะเหมือนแม่ด้วยกันทั้ง ๒ ข้าง ยังพวกลูกพระสนมอีก ๗ คน ๘ คน คนเดิรหลังลูกรตู ประมาณอายุตั้งแต่ ๒๕ ลงมาจนถึง ๑๕ บี่ ๑๖ บี่ บางคนก็มีสรวยมากบ้างน้อยบ้างแต่ขาว ๆ ทั้งสิ้น ที่บางคนในพวกเราเห็นว่าขาวจนจืดไป หน้าตาผิวพรรณใกล้ข้างจีนมากกว่าข้างมลายู แต่งตัวเสื้อแพรม่วงเหมือนกันติดเข็มเพ็ชร์ ๓ อันเถา รูปร่างเหมือน ๆ กันหมด เว้นไว้แต่ลูกรตูติดเปนผีเสื้อ ต่างหูก็ใช้อย่างเดียวกัน เว้นไว้แต่ลูกรตูเปนมงคลเพ็ชร์สลับทับทิมหรือมรกฎ พ่อนำให้จับมือทุกคน ฉเพาะแต่เราแลผู้หญิง ดูเหมือนอย่างจะไม่สู้คุ้นเคยกับผู้ชายมากนัก ดูกิริยาประหม่าทุกคน บางคนจะออกกลัวฝรั่งมังค่าอย่างไรถึงมือเย็นเหงื่อออกโซม ไม่มี

ใครยิ้มแย้มแจ่มใสเลย ต่อไปวันหลัง ๆ จึงดูหายตื่นมือไม้ไม่เย็นแลไม่หด มือเรือยิ้มแย้มแจ่มใส ดูสรวยๆขึ้นกว่าเมื่อยังไม่ยิ้ม เลี้ยงน้ำชาเต็มตามแบบอีก เสร็จการพิธีกินน้ำชาแล้วจึงได้เลิกพรมทางยกเครื่องพิณพาทย์มาตั้งแลพวกลูกคู่ลูกคีมมานั่ง กว่าจะแล้วช่างช้าเสียจริง ๆ จนนั่งอยู่ไม่ได้ ต้องลุกขึ้นไปดูเครื่องพิณพาทย์ การที่ช้านั้นเพราะว่าตามจริงเครื่องพิณพาทย์อยู่ข้างจะหนัก รางแลราวที่สำหรับรับนั้นแต่ละอัน ๆ โตเกือบเท่าเรือชล่าล้วนแต่สลักปิดทองล่องชาดทั้งสิ้น ฆ้องรางที่ใช้แทนฆ้องวงแต่ละลูก ๆ โตตั้ง ๒ กำ ๓ กำ ได้จดจำนวนไว้ คือซอ ๒ สายที่กั้นร่มทองคัน ๑ ขิม ๑ ขลุ่ย ๔ เลา ฉาบเล็ก ๑ ไม้เคาะจังหวะ ๑ รนาดไม้ ๒ รนาดทอง ๒ รนาดทองขัดจังหวะ ๓๐ ราง กลองมลายู ๓ กลองใหญ่ ๑ ฆ้องราง ๖ ฆ้องใหญ่ ๒ ฆ้อง พิณพาทย์ ๖๕ ชิ้น พอเราจับอะไรเคาะอะไรเข้าอ้ายคนดูฮากันลั่นเพราะคนดูตั้งแต่น่าบั่นดโปไปจนจดกำแพง ๓ ด้านไม่มีที่ว่างเลย เขาว่าประมาณ ๕๐๐๐ คน แปลว่าคนที่อยู่ในกราตนทั้งปวงมาดูครึ่งหนึ่งด้วยจำนวนคนมีหมื่นหนึ่ง เปนอัศจรรย์ที่ไม่มีเสียงอื้ออึงเลยดูเงียบเหมือนคนน้อย พอพรักพร้อมแล้วลงมือเล่น การที่เล่นนั้นไม่มีฉากเอาศาลา ๒ หลังให้ต้นมขามน่าท้องพระโรงเปนในโรง ออกฉาก ๒ ข้างเข้ามาเล่นในหลังขวาง เล่นเรื่องมหาภารตยุทธ แต่มิใช่มหาภารตยุทธในอินเดีย ต้นวงศ์ของพวกชวานี้เขามีเรื่องราวเหมือนมหาภารตเหมือนกัน จับแรกลูกรตูคนเก่าน้องเคราน์ปรินซ์เปนประบูอะไรจำชื่อไม่ได้ รบกับทหารผู้หนึ่ง ท่าทางไม่อิพร่องอิแพร่งเหมือนดูที่การุต แล้วต่อไปลูกรตูเดี๋ยวนี้หน้าตาคล้าย ๆ น้องสาว อายุ ๒๐ แล้ว รุ่นเดียวกันกับลูกรตูคนเก่าเปนประบู อีกคนหนึ่ง

ออกปรึกษาการศึก ลูกสุลต่านอีก ๓ คนที่เปนผู้ใหญ่ ๆ เปนปเงรัน แล้วกับลูกมังกุภูมิอีกคนหนึ่ง แต่งเปนรายาเมืองขึ้นมีเสนามาก การที่เล่นนั้นประสงค์จะให้ดูให้เห็นเปนแขงแรงจริง ๆ ประบูนั้นออกฉากพิราพรอนเปนงิ้วแกมโขน ทำตัวสั่นเมื่อโกรธแลปรึกษาไม่ถูกใจก็เต้นโลด ที่ถูกใจก็แสดงความยินดีอย่างรุนแรง พวกรายาแลเสนาถ้าเวลาประบูนั่ง ก็นั่งทับขาชันเข่าข้างหนึ่งเหมือนท่าหนังของเรา ถ้าเวลาประบูลุกขึ้นก็คุกเข่าข้างหนึ่งยกก้นขึ้นจากขา มีคำเจรจาเสียงต่าง ๆ ตามลักษณพูดเปนภาษากาวีทั้งนั้นเขาว่าที่อื่นเล่นไม่ได้เพราะไม่รู้ภาษา แต่เพื่อที่จะให้คนเข้าใจมีคนเจรจาคนหนึ่งสำหรับมาเล่าเรื่องดัง ๆ พอปรึกษาการศึกแล้วยกเข้าโรงออกฉากคราวนี้ก็รบกันทีเดียว การที่รบกันนั้นเห็นจะเหนื่อยมิใช่เล่น มีตลกออกมาเจรจาน่าทับเหมือนอย่างเช่นเล่นหนังของเราดูสุลต่านแกเบิกบานเสียจริง ๆ ถ้าลูกทำอะไรที่แขงแรงหรือที่ขันหัวร่อแล้วตโกนเรียกรตูให้ดูลูกแน่ รตูก็อมยิ้มยกมือขึ้นคมเปนหลายหนแต่ชื่อเสียงดูแกจำไม่ใคร่จะได้ถ้าได้ถามมักจะหันไปถามเคราน์ปรินซ์บ่อย ๆ เคราน์ปรินซ์ทูลแล้วยกขึ้นคมทุกครั้ง แต่ดูเข้าใจดีนักในกระบวรที่จะติเตียน เพราะแกเคยเปนมาก่อนเขาว่าถ้าใครทำผิดทบแล้วไม่ได้เว้นเลยถูกกริ้วเสมอ ถ้าลูกคนใดสิ้นบทแล้วเรียกขึ้นมาลูบหน้าลูบหลังให้มาหาเราทุกคน เราก็ไปจับมือลูบหน้าลูบหลังดูเครื่องแต่งตัวถามถึงเหน็ดเหนื่อย บรรดาคนที่ดูเฮออนุโมทนาทุกครั้งลูกรตูเดี๋ยวนี้เปนคนมีบทสำคัญแลเหนื่อยมากกว่าเพื่อน เวลาขึ้นมาเหงื่อตกเปนเม็ด ๆ หายใจแขม่ว ๆ แต่ว่าที่จริงก็ทำดีกว่าทุกคนด้วย แต่งตัวก็ดีกว่าเพื่อน อาดิโนโกโรซึ่งเปนลูกรักอีกคนหนึ่งก็ทำดี แต่ไม่ใช่เปนตัวสำคัญ

การที่จะเลือกตัวละคอนนั้น เปนอันเลือกตามยศด้วยแต่คู่ที่จะรบไม่ต้องกำหนดยศรบกับคนเลว ๆ ก็ได้ การที่เล่นนั้นไม่ได้เล่นประสงค์จะเอาเรื่องเล่นดูท่าทางเปนท่อน ๆ เหมือนอย่างจะเกิดรบกันขึ้นก็จับเอาปรึกษาการศึกทีเดียว ไม่ต้องมาจัดพลยกทีเดียว ยกแล้วไม่ต้องกราวไม่ต้องเชิด ไม่ต้องถึงแลไม่ต้องมีไพร่พลรบ ตัดไปจับเอาเมื่อรบกันตัวต่อตัวทีเดียว การที่เล่นวันนี้หมดชุดเพียงรบกับชะนะโก แล้วเวลานั้นกินเข้ายังไม่เสร็จจับอีกชุดหนึ่งใครกับใครรบกันไม่ได้ถาม เรื่องแต่งตัวนั้นใช้โกนหัวเข้าไปลึก ๆ ให้หน้าโตเหมือนงิ้วตัวแลหน้าผัดตามสี ที่ขาวก็ใช้ฝุ่นมากทาแดงแต่ที่แก้มตัวที่ดุ ๆ ร้าย ๆ ก็ทาแดงมากขึ้นหรือให้ดำก็ทาสีดำพอเสมอเนื้อคนดำ แต่ข้างหลังตาแลขอบตาให้แลดูเหมือนตาใหญ่ทุก ๆ คน แต่งก็ใช้นุ่งกางเกงแลผ้าโกต๊ก ชักหยักรั้งทางโน้นบ้างทางนี้บ้างคาดผ้าต่าง ๆ แต่เข็มขัดแลตาบน่าอกต้นแขนปลายแขนมงกุฎแลชฎาที่ใส่ล้วนแต่ทองคำประดับเพ็ชร์

การเลี้ยงวันนี้ลงมือตั้งแต่เล่นละคอน มีของตักใส่จานมาเสร็จจัดลงในถาด ๆ ละ ๒ ที่ มีผ้าเช็ดมือซ่อมช้อนมีดมาด้วย ถ้าพอมาถึงต้องถามว่าเสวยหรือไม่ ถ้าตกลงแล้วก็หยิบกันคนละจาน มีโต๊ะเล็ก ๆ มาตั้งข้างน่าสำหรับวาง ถ้าเรากินอะไรแกก็กินด้วย ถ้าเรางดอะไรแกต้องพลอยงดด้วย เพราะผิดจังหวะหรือจะเปนกิริยาไม่ดีไปเรารู้อยู่ว่าแกยังไม่ได้กินเข้าข้างเรากินไปแล้วก็ต้องทนกินให้แกทุก ๆ สิ่ง ของเลี้ยงนั้นเปนกับเข้าฝรั่งอย่างเลี้ยงโต๊ะตามเคย แต่ไม่มีเข้ากับแกงหรือกับเข้าแขก แม่เล็กกินคู่กับรตูก็ต้องตั้งพิธีอย่างเดียวกัน ข้างประบูอนุมกินคู่กับบั๊กกุอาลำเห็นแต่ย่อ ๆ เอียง ๆ เข้าไปหาทีจะถามว่าเสวยหรือไม่เสวย ข้างบั๊กกุอาลำก็ก้ม ๆ ย่อ ๆ

บอกว่ารับประทาน ไม่เห็นมีท่าอื่นนอกจากนั้น คนอื่น ๆ ที่กินไม่มีคู่มีคืม เขาเว้นได้บ้าง บรรดาเจ้านายผู้หญิงก็กินหมดทุกคน ตลอดจนพวกขุนนาง ดูกินซ่อมกินช้อนคล่อง เห็นจะเลี้ยงกันอยู่เสมอ ๆ แต่ข้างผู้หญิงมีเครื่องดื่มอีกอย่างหนึ่งเห็นเปนสีชมพู ๆ อยู่ในถ้วยเขาเอามาให้แม่เล็กกินก็ไม่ได้กินเสีย แต่ถามได้ความว่าเปนดอกกุหลาบกับนมวัวน้ำตาลแลใส่กลิ่นฝรั่งในนั้น เห็นดื่มกันอยู่เสมอตลอดเวลา คนที่สำหรับตั้งเครื่องเปนพระญาติวงศ์ที่มาเลี้ยงเราไม่ใช่คนเลวเลย ลูกมังกุภูมิที่เปนลูกเขยสุลต่านนุ่งโกต๊ก ใส่หมวกโกลุกมีแถบพาดคอทุกวัน วันนี้ได้พูดกับสุลต่านเรื่องธรรมเนียมชวาแลพงศาวดาร แกบอกว่ามีสุลต่านมัตตารำคนหนึ่งได้ไปกรุงสยามประมาณ ๒๐๐ ปีมาแล้ว เห็นจะเปนปั๊กกุภูวโนที่ ๓ เปนคนที่มีอำนาจมากแผ่เข้าไปจนกระทั่งถึงเมืองมลายู แลเปนคนชอบเที่ยว เราก็เห็นด้วยว่าจริง คงจะเปนเวลาพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระหรือพระเจ้าบรมโกษฐ์ ซึ่งเรื่องอิเหนาของเราก็กล่าวว่าแต่งในแผ่นดินนั้น แลมีแขกบ้านค้านเมืองไปมามาก ดูแกช่างรู้จักไทยซึมทราบเสียจริง ๆ แลรู้ว่าเขาเปนเมืองใหญ่เมืองโต เคยคบค้ากันมาเก่าแก่ วันนี้เวลานั่งดูวายังวองช้านาน ได้เดิรไปดูที่ตึกพักเรสิเดนต์ มีเผ้าที่อยู่ที่นั้นหลายคนมีขนมไว้สำหรับให้กินด้วย ในห้องนั้นติดล้วนแล้วไปด้วยรูปต่าง ๆ มีรูปปเงรันอาทิโนโกโร เมื่อรับที่ปเงรันยังไม่มีหนวดด้วย มีช่องที่ได้สนทนากันกับแอสสิสตันเรสิเดนต์เขาว่าที่นี่ชั้นบนเปนคลัง มีผู้ร้ายลักของไปเปนอันมากครั้งหนึ่ง เครื่องต้นเครื่องทรงถึง ๗ สำรับ ว่าเปนบ่าวของภูปติตำบลใดตำบลหนึ่งจำชื่อไม่ได้ อนึ่ง ในเวลาที่สุลต่านประชวรมากจนกระทั่งถึงตาย เรสิเดนต์ต้องไปประจำอยู่ที่

ห้องนั้น สุลต่านตายแล้วก็อยู่ต่อไปกว่าจะได้ตั้งสุลต่านคนใหม่ ลางที่ ๑๕ วัน ๒๐ วันหรือเดือน ๑ เราได้ถามว่ากี่สิมีประบูอนุมแล้วเหตุใดจึงต้องรอช้าอิกเล่า เขาว่ารอท้องตรามาแต่บัตเตเวียอย่างหนึ่ง รอสำหรับผู้ซึ่งจะเปนสุลต่าน ต้องเซ็นอะครีเมนต์สัญญาใหม่ทุกครั้ง บรรดาสัญญาที่ปู่ย่าตาทวดได้ทำไว้กี่ร้อยปีมา ถ้าไม่เปนข้อที่ยกเว้นต้องทำใหม่หมดทั้งสิ้น ถ้าไม่ทำใหม่เปนไม่ยอมให้เปน เหมือนครั้งหนึ่งนานมาแล้วสุลต่านมังกุรัต-มาส มีแต่หนังสือบอกข่าวพ่อตายแลตัวเปนเจ้าไม่มีคำรับว่าจะทำสัญญาเท่านั้น วิลันดากลับไปเข้าด้วยเจ้าอิกคนหนึ่งมารบมังกุรัตมาสจนต้องล่มจม วันนี้สุลต่านให้ดูเครื่องยศที่เปนปุศบากะสืบมาแต่โบราณ มีคนเชิญทุกสิ่ง คนที่เชิญนั้น ต้องแต่งตัวมีแถบทองคล้องคอใช้ผู้หญิงเชิญทั้งสิ้น นอกจากอาวุธต่าง ๆ มีเครื่องทองคำเปนรูปนาคสวมมงกุฎตัว ๑ ห่านตัว ๑ ไก่ตัว ๑ กวางตัว ๑ โคมหิ้วอย่างพระราชทานเพลิงของเรา แต่ทำด้วยเงินเครื่องกาไหล่ทองใบ ๑ หีบหมากบนแคบอย่างแขกใบ ๑ กรวยสี่เหลี่ยมปลายแหลมเหมือนลุ้งชฎาสำหรับใส่บุหรี่ใบจากตัวยาวลุ้ง ๑ ยังมีกระบะหมากรูปเหมือนรางรนาดเปนทองเครื่องในประดับเพ็ชร์ เหมือนพระรัตนการัณฑ์ของทูลกระหม่อมหลายใบ แลพระสุพรรณศรีทองคำประดับเพ็ชร์พลอยมีเสาเงินตั้งเทือกทวยรับพระสุพรรณศรีบัวแฉก แลหีบบุหรี่หีบอะไรอิกมีผ้าคลุม ๆ อ้ายตัวสัตว์ทั้งหลายที่เชิญนั้น หมายว่าจะมีอะไรในนั้น ขอเปิดดูไม่มีอะไรเลย ถามว่าสำหรับใส่อะไรก็ไม่ได้ความ จะเปนด้วยแกอายฝรั่งหรือฝรั่งที่เปนล่ามไปถามรัว ๆ ก็ไม่ทราบ เครื่องเบ็ด ๆ

ห่าน ๆ เหล่านั้นไม่ได้เชิญตามเสด็จ เปนแต่มาตั้งให้ดูแต่กระบะหมากนั้นตามเสด็จ ถ้าต่อน่าฝรั่งแล้วชวนให้กินหมากก็ไม่กินสั่นหัวสั่นหูเปนที่เหมือนไม่เคยกิน แต่ที่จริงพั้นแกก็ดำปากแกก็เปนรอยกินหมาก ข้างรตูนั้นมีข้าหลวงเชิญเครื่องออกมานั่งกองโตอยู่ข้างหลัง เชญกระบะทองสี่เหลี่ยมมีหีบประดับเพ็ชร์วางในนั้นใบหนึ่ง กั้นห้องมีพลูยาสีเสียดแลหมากอ่อน นอกหีบมีพลูจีบปูนสำหรับกินกับหมากตามที่ได้กล่าวแล้วกรวยหนึ่ง มีผ้าเช็ดปากแพรขนาดใหญ่ผืน ๑ มีผอบทองใส่ถ้วยน้ำใบ ๑ กระโถนปากแตรทองใบ ๑ หีบพัดด้ามจิ้วหีบ ๑ เหล่านี้ล้วนเปนสำรับ ๑ แล้วยังมีอิกสำรับ ๑ จะเปนรางรนาดหรือหีบแลมีเครื่องอะไร ๆ เหมือนกัน จะเปนของรตูอีกสำรับ ๑ หรือของใครไม่ทราบ แต่มานั่งอยู่กองเดียวกัน บรรดาเจ้านายผู้หญิงตั้งแต่รตูเปนต้นไปกำผ้าเช็ดปากคนละผืน ที่มุมขอดไม้ควักหูไม้จิ้มพั้นตลับขี้ผึ้งลูกกุญแจทุก ๆ คน เปนเครื่องประดับเพ็ชร์ประดับพลอยต่าง ๆ กัน เราไปขอหมากรตูกินอยู่ข้างยิ้มแย้มแจ่มใสมาก พวกผู้หญิงเหล่านั้นก็เห็นเปนการขบขัน แอสสิสตันเรสิเดนต์แกบอกเราภายหลังว่าเราช่างทำให้เปนที่พอใจพวกผู้หญิงชวานัก เขาได้รู้มาจากกราตนว่าคนเหล่านั้นพากันลุ่มหลงชมเราว่าดีนัก การซึ่งเปนที่พอใจของเขามากนั้น คือเรื่องกินหมากเพราะผู้หญิงชวาไม่ชอบคนไม่กินหมาก แกถามว่า เรากินอร่อยจริงหรือเราบอกว่าก็ดีอยู่ กลับจากกราตนเวลา ๒ ยาม

(ตอนที่ ๑๐ เสด็จประทับที่บุโรพุทโธและเมืองมาเกลัง)

๕๓

บุโรพุทโธ

วันที่ ๓๐ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕

การที่จะไปบุโรพุทโธในมณฑลกาดูต้องไปด้วยรถม้า แอสสิสแตน-เรสิเดนต์เขาคิดจะไปเอารถสุลต่านมาแล้ว แต่เจ้าของโฮเต็ลรับอาสาจะหาเอง ไปได้รถสี่ล้ออะไรมาที่นั่งเทคว่ำลงไปข้างน่า นั่งช่างไม่สบายเสียจริง ๆ ม้าที่เทียมก็ผอมเต็มทน ในใจนึก ๆ ว่าจะไปไม่ได้เสียร่ำไป เฆี่ยนกันผลุง ๆ ดันจนเหงื่อโซมมันก็ทนไปจนตลอด ได้ออกจากโฮเต็ลอีก ๕ มินิตจะบ่าย ๓ โมง ไปตามทางใหญ่ซึ่งเข้ากราตนแต่ตรงไปข้างขวามือ ถึงเสาก่อทาเหลืองซึ่งหมายเขตรในเมืองยกยาเปนสี่แยก แล้วเลี้ยวไปข้างซ้ายมือ ถนนเลวลงไปกว่าท่อนที่ไปเข้าในกราตน จนถึงที่ตึกร้างแห่งหนึ่งใหญ่โตมากแต่ไม่มีหลังคา ได้ความว่าเดิมเปนตึกเรสิเดนต์คนหนึ่ง ด้วยเรสิเดนต์คนนั้นเปนคนมั่งมีลงทุนทำตึกของตัวเอง ครั้นเรสิเดนต์ผู้นั้นออกจากตำแหน่งแล้วก็รับเซ้งกันต่อ ๆ มา จนถึงเรสิเดนต์ผู้หนึ่งไม่ชอบใจจะอยู่ตึกนั้นเอาไปเวนขายให้สุลต่าน ๆ ก็ไม่อยากซื้อแต่ขัดไม่ได้ จึงต้องจำรับซื้อไว้เปนเงิน ๑๐๐๐ กิลเดอ จะทำอะไรก็ไม่ได้ เพราะออกไปอยู่นอกเขตรเมืองซึ่งสุลต่านเองจะออกไปก็ไม่ได้ เพราะหลักเหลืองนั้นเปนเขตรของสุลต่านจะไปมาได้เพียงเท่านั้น ไม่ต้องขอนุญาต เปนแต่รักษาองค์ทำรายงารยื่นเรสิเดนต์ ถ้าจะออกไปนอกนั้นต้องลาเรสิเดนต์เสียก่อน

จึงจะไปได้ เมื่อซื้อไว้แล้วไม่ได้ใช้อันใดบ่วยการเงิน จึงได้คิดเอาสินค้าไปไว้ มาภายหลังการค้าขายก็ต้องห้าม สินค้าอะไรก็ไม่มีจะไว้ จะให้ใครไปอยู่ก็โตเกินประมาณ แลไกลไม่เปนประโยชน์อันใด จะให้ฝรั่งเช่าก็ไม่มีใครเช่า เพราะห่างจากบ้านฝรั่งไปอยู่ในหว่างกระท่อมเล็กกระท่อมน้อย ตกลงเปนทอดธุระทิ้งให้ร้างเหมือนตึกวิชาเยนทร์ แอสสิสแตนเรสิเดนต์คนนี้ เราได้กล่าวแล้วว่าเปนคนอยู่ในยุติธรรมบ่นรำคาญมาก ว่าเปนมอนุแมนของการที่ไม่เปนยุติธรรมของวิลันดา เมื่อถึงที่นั้นเลี้ยวไปข้างขวามืออีกตกท้องทุ่ง ถนนผ่านไปในกลางทุ่ง ถนนก็กว้างใหญ่แต่ดูช่างร่างแร่งเสียจริง ๆ ทางที่ทำไว้สำหรับให้รถไปกลางเกวียนเดิรสองข้าง ทางเกวียนก็เปนร่องดีกว่าในป่าสักนิดหนึ่ง ทางรถก็ลุ่ม ๆ ดอน ๆ ไปกับดินเฉย ๆ ม้าลากไม่ใคร่จะไหว จะแลเห็นหินสักก้อนหนึ่งก็ไม่มี ต้นไม้สองข้างทางเหลือแต่กระโปรงเปล่าจะหาเปนสักต้นหนึ่งก็ไม่มี น้ำก็ไม่ได้รด เปนแต่บางแห่งเบิดให้น้ำไหลอาบมาบนถนนบางแห่งที่รดก็จนโชกจนโคลนกระเด็นเปือนไปทั้งนั้น คนทั้งปวงบอกเรามาตลอดทางตั้งแต่ถึงชวา ว่าถนนในเมืองโซโลแลเมืองยกยาไม่ดีเลย เพราะเจ้าเมืองทั้งสองไม่เอาธุระ เราถามลองใจแอสสิสแตนเรสิเดนต์ว่า ทำไมถนนจึงเปนเช่นนี้ ได้ยินเขาติเตียนกันนัก แกว่าเปนด้วยสุลต่านเก็บเงินผลประโยชน์จากราษฎรเสียกึ่งหนึ่ง ราษฎรต้องทำมาหากินมากขึ้นไม่ใคร่มีเวลาจะดูแลถนน สุลต่านเองก็ไม่ได้เอาธุระในการถนนเลย ร้อยวันพันปีก็ไม่ออกจากกราตน เราว่าเอาเถิดข้อนั้นเปนความจริง แต่ก็เจ้าห้ามเขาไม่ออกจากเมืองไม่ใช่หรือ แกว่าข้อนั้นก็เปนความจริง แกพูดต่อไปว่า การเรื่องถนนนี้เปนน่าที่ของ

คอนโทรเลอซึ่งอยู่ในบังคับแกเอง ตัวแกเองไม่ได้มาตรวจหนทางถึง ๔ ปี แล้ว เปนความผิดอยู่ในตัวแกส่วนหนึ่ง แต่มีอีกอย่างหนึ่งสุดต่านเปนคนขี้ตระหนี่นัก จะไปเอาเงินแต่ละทีแล้วแสนยาก บางทีก็ต้องถึงหักเงินเดือน เพราะเหตุ ๒ อย่างนี้ทำให้ถนนไม่ดี ไปถึงเดนคุงที่พักม้าแรก ทาง ๖ ปาล เท่านั้นถึง ๔๐ มินิต เมื่อเดิรทางในปรียังคะ ๓ มินิต ๔ มินิตต่อปาล แต่ต้องหักค่าที่เปนรถไปรษณีย์ เขาเดิรเร็วเสียบ้าง แต่กระนั้นก็ยังช้าพอใช้ ที่พักรถมีประสังคระหันปลูกคร่อมถนนเปนโรงหลังคามุงกระเบื้อง ตั้งเก้าอี้พักข้างทาง มีแชมเปน น้ำชาบุหรี่มาเลี้ยง เปนของภูปติแลบั่นหยีตำบลนั้นมาเลี้ยง รเด่นอธิปติก็ตามไปด้วย เอื้อเฟื้อเปนกำลังเอาน้ำโอดิโคลนมาเที่ยวแจก ใส่ขวดบีบฉีด ๆ แลมายืนสนทนาอยู่ด้วยจนตลอดเวลาที่พักวันนี้แต่งตัวอย่างไรไปรเวตคือนุ่งผ้ากายน์จีบสวมเสื้อขาวชั้นในเหมือนเสื้อกั๊ก แต่ปิดตลอดคอมีอูมคอต่ำ ๆ สวมเสื้อดำชั้นนอกเหมือนเสื้อกระบอกโพกผ้าอย่างชวา เวลาเดิรทางใส่หมวกไม่มีส้าวมีแต่แก๊บข้างน่า พอถึงที่ถอดหมวกนั้นออกส่งให้บ่าว ใครทายว่าบ่าวนั้นถือหมวกไว้อย่างไร เปนทายไม่ถูกเลยแน่ทีเดียว คือพอส่งให้ก็ยื่นหัวเข้ามารับ นายเอาหมวกสวมหัวบ่าวลงไปแต่กลับเอาแก๊บไปไว้เสียข้างหลัง นั้นแลเปนความเคารพไม่ได้จับหมวก นายแลไม่ได้ใส่ร่วมกับนายด้วย เปนเช่นนี้ทั่วทุกหนทุกแห่ง ออกจากที่พักนี้ไปอีก ๔๕ มินิต ถึงที่พักอีกแห่งหนึ่งต่อแดนกาดูคนละฝั่งน้ำแต่ที่พักทั้งสองข้างตั้งห่างแม่น้ำ เมื่อถึงที่พักนี้มีเลี้ยงน้ำร้อนน้ำแชมเปนแลบุหรี่อีกพักหนึ่ง ท่านรเด่นอธิปติมาเอื้อเฟื้อเหมือนสเตชั่นก่อนแล้วลากลับ แต่แอสสิสแตนเรสิเดนต์ตามต่อไปอีก เพื่อจะนำให้รู้จักคอนโทรเลอ

เมืองมุนติรัง เพราะเมืองมาเกลังไม่มีแอสสิสแตนเรสิเดนต์ แม่น้ำนี้มีตพาน ข้ามยาวตั้งเสาสูงมุงกระเบื้องตลอดตพาน ทำมั่นคงดี เมื่อถึงฝั่งฟากข้างโน้นแล้ว ต้องขับรถไปประมาณเท่ากับจากที่พักรถฟากข้างนี้ จึงถึงประสังกระหันเปนโรงหลังคามุงครอบถนนเหมือนกัน แต่ใช้เสาแลผนังก่ออิฐถือปูนมีห้องที่กำบัง มีคอนโทรเลอแลรเด่นต๋ามหงงเมเยอจีนมาคอยรับ รเด่นต๋ามหงงนุ่งผ้าปรังรุสักทำท่าทางเหมือนสุลต่าน เราถามว่าทำไมจึงได้แต่งเหมือนสุลต่านเขาว่าเพราะอยู่นอกเขตรแดนสุลต่าน แอสสิสแตนเรสิเดนต์ยกยาเคืองนัก ว่าอยู่ต่อกันเพียงชั่วโมงเศษเท่านี้ไม่ควรจะจองหองดูถูกสุลต่านเปล่า ๆ เราก็เห็นด้วยว่ามันก็ไม่เปนอะไร แต่ดูมันค่อนจะอยู่ข้างเย่อหยิ่งไปสักหน่อยหนึ่ง ความข้อนี้ถึงบอกสุลต่านแกอยู่ข้างจะเหวมากคำนับแล้วคำนับเล่าเปนหลายหน ข้างจีนนั้นแต่งตัวอย่างขุนนางจีน วิลันดาเขาค่อนกันเองว่าแต่งเกินยศสัก ๓ ชั้น ๔ ชั้น

แอสสิสแตนคอนโทรเลอคนนี้รูปร่างหน้าตาดี ถึงว่าหัวอยู่ข้างจะล้านสักหน่อยหนึ่งก็ยังงามมาก อายุประมาณสัก ๓๐ เศษ เมื่อได้สนทนากันเข้าออกชอบใจเสียจริง ๆ เปนคนที่ฉลาดในโวหารโต้ตอบถ้าพูดอันใดที่เห็นด้วยก็ยอมรับโดยง่ายไม่มีดื้อดัน ถ้าไม่เห็นด้วยก็อธิบายชี้แจงในข้อที่ตัวไม่เห็นด้วยเพราะเหตุเช่นนั้นเช่นนี้ เปนการปุจฉาวิสัชนาไม่มีก้าวร้าวหยาบคายเลย สังเกตดูโดยคำพูดก็รู้ได้ว่าเปนผู้มีความรู้ได้เล่าเรียน แลชอบใจที่จะรู้การต่าง ๆ ในเรื่องศาสนาแลของโบราณหรือการบ้านเมืองข้างชวามาก ว่าในเชิงพุทธศาสนาแล้วเขาเข้าใจพอใช้ ไม่เล่นทางปฐมสมโพธิ์เหมือนดอกเตอร์โกรนแมนอย่างเดียว เล่นทางพระสูตรมาก เปรียบ

พุทธศาสนากับศาสนาพระเยซูน่าพึ่งหลายข้อ ศาสนาพระเยซูก็ดูรู้มากแต่จะถือจริงหรือไม่จริงคเนยาก เพราะคนที่ชอบในทางความรู้เช่นนี้ ไม่ใคร่จะเชื่อในการมหัศจรรย์ต่างๆ ไม่เทศนาเช่นมิชชันนารี แต่ไม่กล่าวลบหลู่เช่นผู้ซึ่งออกหน้าว่าไม่ถือ พูดถึงพุทธศาสนาแลคฤศตศาสนาเสียงเสมอ ๆ กันไปตามทางพูดกันสนุกตลอดหนทาง ตำบลที่พักพวกนี้เรียกว่าสราม ตกแต่งใบไม้ธงเทียวแขงแรงมาก ไปอีก ๕ ปาล ม้าอ่อนเต็มทีเดิรถึง ๔๐ มินิตจึงถึงเมืองมุนดิรัง มีตึกรามโรงร้านมาก กำพงจีนะก็ยาว มีชาวชวาพลเมือง ๒๐๐๐๐ คน บ้านเรือนฝรั่งมีบ้างแต่ไม่สู้มาก ออกจากมุนดิรังไปเห็นเขามราบีแลเขามราปาบูอยู่ข้างขวามือ เขามราบีนี้เปนเขาไฟที่มาแต่ดึกดำบรรพ์ทำอันตรายใหญ่ ๆ หลายครั้ง มีจดหมายเหตุการณ์มาได้พันปีแล้วเปนเขาซึ่งอิเหนามาหยุดเมื่อจะไปเมืองมันหยา ในเวลานั้นก็เปนเขาไฟอยู่แล้ว มีแม่น้ำย่อม ๆ แม่น้ำหนึ่งเรียกว่าเบรา แปลว่าแม่น้ำตาย มีเรื่องเล่าว่า รตูผู้หนึ่งไปแต่งงารกลับมาแวะขึ้นทำการบูชายัญที่เขามราบี ฝ่ายบั้นหยีสุริยอมิเสสาก็มาทำการบูชายัญเหมือนกัน (เขามราบีนี้พวกชวานับถือว่าศักดิ-สิทธิ ยังบูชาติดต่อกันมาจนทุกวันนี้ดังจะได้เล่าต่อไปข้างน่า) รตูกับบั้นหยีเกิดรบกันขึ้น รตูต้องอาวุธตายเมียฆ่าตัวตาย ตามธรรมเนียมอินดูเมื่อเผาศพแล้วกวาดกระดูกลงในน้ำจึงได้เรียกแม่น้ำตาย แม้มันช่างโดนกับเรื่องรตูบุศสิหนาแลนางอรสาเสียจริง ๆ แต่จะถามเอาชื่อรตูกับนางไม่ได้ความไม่มีใครจำได้ เขามราบีแลเขามราปาบูนี้อยู่ข้างสูงใหญ่มาก เมฆคลุมยอดอยู่เสมอ ต่อเมื่อใดเมฆเคลื่อนไปจึงได้เห็นควันขึ้นพลุ่ง ๆ สัก ๒ คราวพอตกพลบเมฆบังหมดจนเกือบไม่แลเห็นตัวเขา รูปร่างเขาทั้ง ๒ นี้เปน

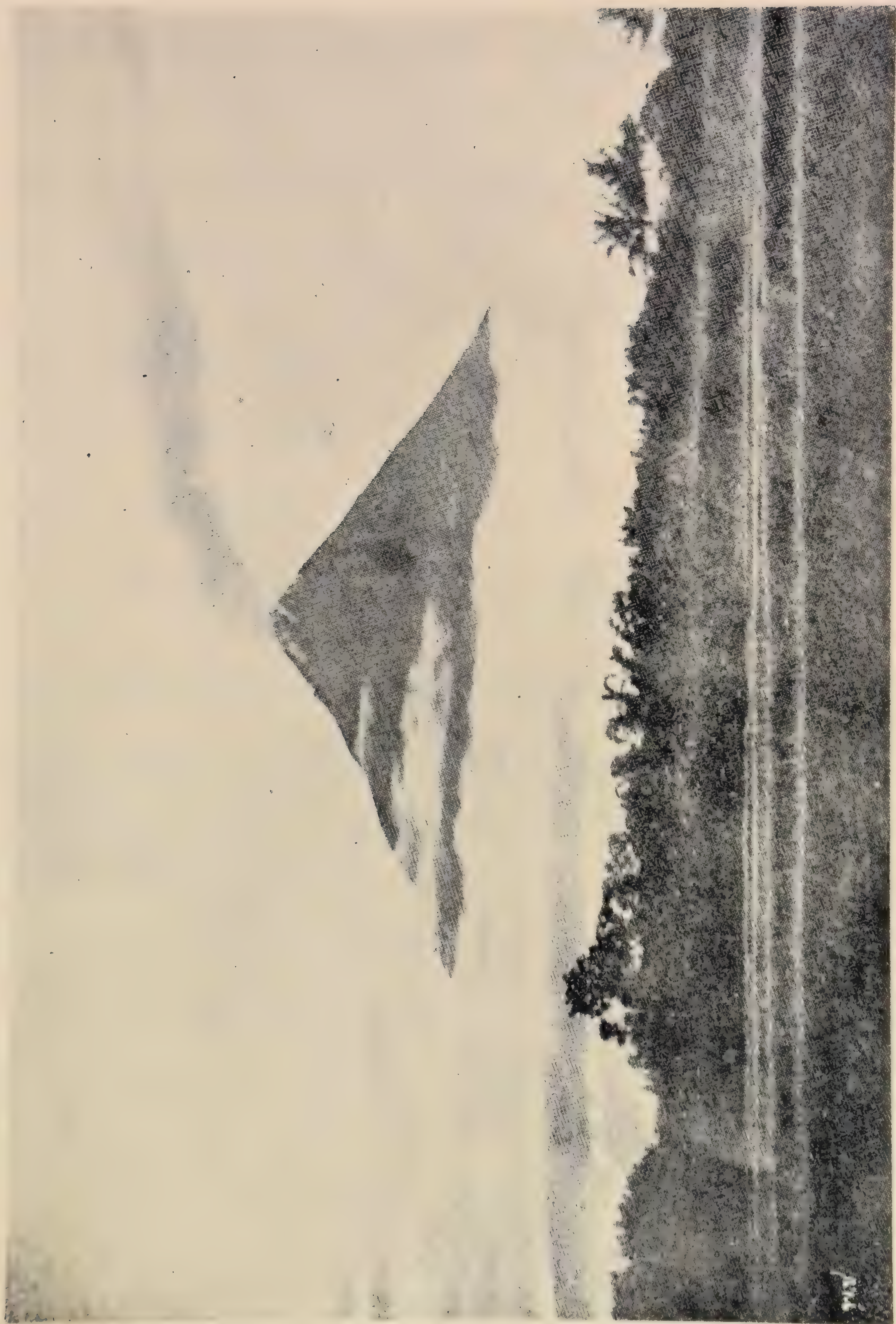
เขาไฟแท้ คือยอดแหลมเหมือนพระทรายยอดด้วน แต่พื้นล่างมีเอ็นเปน รากเดียวถึงกัน แต่มราบี่สูงกว่ามลาปาบูหน่อยหนึ่ง ไฟที่ติดอยู่ฉเพาะที่ มราบี่ ลาวาอาบลงมาเกือบครึ่งเขา เปนทางดำโต ๆ มราปาบูก็พลอยถูก ลาวาอาบไปหมดเหมือนกัน บรัมบานันแลบุโรพุทโธก็ชำรุดชุดโซมมาก เพราะเขานี้เปนเขาปั้นแดน ๓ มณฑล คือกาดูยกยากะรตะสุรกะรตะ ข้าง ซ้ายมือเทือกเขาไม่สูงนัก ตั้งแต่มุนติรังไปจนกระทั่งถึงบุโรพุทโธ เรียกว่า เขามโนแระ ด้านน่าแลเห็นเขาสุมเปงสูงตระหง่านไปเท่าใด ๆ คงเห็น เหมือนกันเท่านี้จนถึงบุโรพุทโธ ข้ามแม่น้ำใหญ่ ๒ แห่ง คือแม่น้ำปาเบรัน แลแม่น้ำโปรโด มีตพานเหล็กใหญ่ยาวมากเหมือนตพานรถไฟ เมื่อถึง แม่น้ำโปรโดค่ำแล้ว ตั้งแต่พอตกเย็นก็ให้หนาวขึ้น ๆ พอพลบลงถึงเบิด น่าอกเสื้อไม่ได้ ออกเสียใจว่าไม่ได้มีโอเวอร์โก๊ดไป ตกลงเปนต้องบึดม่าน ครึมคร่ำทั้งสี่ด้าน คอยแต่แหวกมอง พอข้ามตพานไปก็ขึ้นเขาชันขึ้น ๆ พอถึงบ้านบุโรพุทโธมีเรือกสวนต่อ ๆ กัน แลผู้คนจอแจเหมือนท้ายพิกุล ที่พระบาทหรือลานพระฉาย คราวนี้ต้องขึ้นเขาที่ตั้งบุโรพุทโธชันมาก รถ ที่มาข้างหลังเกิดความกันกลุ้มไป รถคันหนึ่งขับลงไปเอาไว้ไม่อยู่อย่างไร ไปโดนรถที่ขึ้นมาหัก นายสุจินดากระเด็นลอยไปอยู่ข้างทางทั้ง ๆ ที่บรรทุก ของมารอบตัว เดชะบุญคอไม่หัก ที่ประสังคระหันทำอยู่บนเนินเขาอัน เดียวกันกับบุโรพุทโธ ปราบลาดมาเปนลานนั่งดูได้ที่น่าเรือนเปนเรือนชั้น เดียวฝาแตะแต่ทาขาว ข้างในบุผ้าขาวมีปรำแลตกแต่งห้องงดงามเหมือน จะอยู่สัก ๔ คืน ๕ คืน ปลูกโรงยาวแถวหนึ่งสำหรับเจ้านายแลข้าราชการ อาศรัย ตามน่าประสังคระหันแลโรงยาวเหล่านั้นตั้งรูปศิลาต่าง ๆ ดีน้อย

แต่ชำรุดมา เรสิเดนต์กาดูมาคอยรับได้สนทนากัน แต่แกอยู่ข้างระวังตัวในเรื่องภาษาจัดเต็มที่ พึ่งภาษาอังกฤษไม่ใคร่เข้าใจอยู่ข้างจะหนักอกหนักใจมาก ถ้าไม่จวนตัวก็ไม่พูดเลยคอยหาล่ามอยู่เสมอ ๆ ดูท่วงทีจะเปนคนมีสติปัญญาอยู่ แต่พูดกันไม่ได้เองจึงไม่ใคร่ได้รู้ใจกันมาก พอเปลี่ยนเครื่องแต่งตัวสำหรับหนาวแล้ว เหลือที่จะงดเว้นอยู่ได้ หมายว่าจะไปดูแต่ล่าง ๆ เพราะมืดแล้วเดิรไปดูไปยิ่งเพลินหาไฟได้ดวงหนึ่งส่องโน่นส่องนี่ เลยขึ้นไปจนถึงยอด ยามหนึ่งถึงได้กลับลงมากินเข้า เวลาแรกเห็นออกเสียใจว่าเล็กกว่าที่นึกว่าจะโต ต่อขึ้นไปถึงบนโน้นจึงรู้สึกว่าไม่ใช่เล็กเลย เท่ากับขึ้นยอดพระปรางค์วัดอรุณทีเดียว กลับลงมาออกเพลีย ชวนให้เรสิเดนต์อยู่กินเข้าด้วยก็ไม่ยอมอยู่ เพราะบอกว่าพรุ่งนี้อยากจะไปมาเกลังเพราะเปนเมืองที่สบายแลมีโรงพยาบาลอย่างดีโรงทหารอย่างดี แกหนักจะขอลาไปจัดการรับ แต่ออกไปแล้วก็ยังไปปรึกษาการงารกับคอนโทรเลออยู่จน ๔ ทุ่มจึงไป ถึงมาเกลัง ๒ ยาม แปลว่าแกอดเข้าด้วยมาคอยอยู่บ่าย ๓ โมง เมื่ออยู่ที่ยกยาเรสิเดนต์บอกว่าตัวลาออกยังไม่รู้ว่าใครจะมาแทน ครั้นมาวันนี้เรสิเดนต์กาดูบอกว่าตัวได้เลื่อนที่ไปเปนเรสิเดนต์ยกยา การที่เรสิเดนต์ยกยาลาออกนั้น ใช่ว่าจะกลับไปบ้าน ตามที่แกบอกเองว่าคนราชการวิลันดาในอินเดียนี้น้อยตัวที่จะได้อยู่นานกว่า ๓๐ ปี ตัวเองรับราชการมา ๓๔ ปีแล้ว เปนสหายกับคอเวอนเนอเยเนราลร่วมโรงเรียนกัน แต่คอเวอนเนอเยเนราลคนนี้เปนคนที่เด็ดขาดนัก แต่ถอดเรสิเดนต์มากว่า ๓๐ คนแล้ว เลือกเอาคนหนุ่มที่ทำการว่องไวมีความรู้เข้าทำการแทน ถ้าเปนคนที่เคยดีมาก็บอกให้ลาออก แกกลัวจะต้องบอกให้ลาออก จึงได้ลาอย่าง

ตกบันไดพลอยโจน แต่จะกลับไปบ้านก็ยังไม่ได้ ด้วยลูกพึ่งได้ขวบเดียวจะคิดไปอยู่บัตเตเวียเสียสัก ๓ ปีจึงจะกลับ เรสิเดนต์เปน ๒ ชั้น ๆ ที่ ๑ ชั้นที่ ๒ เงินเดือนผิดกัน เรสิเดนต์ชั้นที่ ๑ คือบัตเตเวีย สุระบายา สมารังยกยาแลโซโล นอกนั้นเปนชั้นที่ ๒ เพราะฉนั้นเรสิเดนต์กาดูจึงได้เลื่อนไปเปนเรสิเดนต์ยกยา

วันนี้จะยกเรื่องบุโรพุทโธไว้ จะว่าด้วยเรื่องอื่น ๆ ซึ่งดูประชุมเรื่องกันเข้าหลายอย่าง คือเรื่องเขามราปีแลเรื่องทเลทิศใต้ จำจะต้องกล่าวถึงพงศาวดารตั้งแต่สึกษัตริย์มา ซึ่งยังมิได้กล่าวไว้พอให้รู้เรื่องตลอดด้วยในตอนนี้เปนตอนที่พวกเรามีความพอใจที่จะรู้กันอยู่ ได้กล่าวไว้แต่ก่อนแล้วว่า เรื่องอิเหนาเปนเรื่องเก่าเหมือนพงศาวดารเหนือ แลมีผู้เอาไปแต่งเล่นละคอนมาก เนื้อความต่าง ๆ กันไปจะเล่าให้เปนเรื่องเดียวติดกันไปเหมือนเล่านิทานก็จะได้ฟังแต่เสียงเดียว จึงต้องจำเทียบเคียงบ้าง คงรัวกว่าชั้นมายาพหิสแลไม่เลอียดได้เหมือนชั้นมตารำ เรื่องที่จะกล่าวเดี๋ยวนี้คือเขามราปีแห่ง ๑ ทเลทิศใต้แห่ง ๑ เขาโบรโมแห่ง ๑ แลเขาอะไรอีกเขาหนึ่งจำไม่ได้ ว่าเปนเขาไม่สูงใหญ่ทั้งสุลต่านแลสุสุนันต้องจัดของไปเปนบรรณาการทั้ง ๔ แห่ง แต่ที่ทเลทิศใต้ส่งสิ่งของมากกว่าที่อื่น คือมีเครื่องนุ่งห่มแลอาหาร ถ้าเอาไปแล้วต้องทิ้งในทเลมีคนคอยค้ำสิ่งของนั้นไม่ให้กลับขึ้นบนฝั่ง แปลว่าส่งลงไปถวายนางพระยาทเลใต้ นับถือกันว่าเปนนับเนื่องในวงศเดียวกันแลมีอานุภาพใหญ่โตมาก แลนัยหนึ่งว่าเปนเมียของสุลต่านฮมังกุภูวโนที่ ๒ ไปมาหาสู่กันที่ฝั่งทเล เพราะสุลต่านที่ ๒ คนนั้นชอบไปที่ฝั่งทเลข้างทิศใต้ ทางจากเมืองยกยา ๓ ชั่วโมงเท่านั้น ฝั่งทเลนั้น

รูปภูเขาไฟกุหนุงมราปี

ไม่มีอ่าวมีท่าเปนคลิฟสูง ๆ ตลอดไปทั้งนั้น ที่ห่างจากฝั่งทเลเข้ามาก็เปนเขา ไม่เปนที่ทำมาหากินอันใด จึงไม่ใคร่มีผู้คนอยู่ ไปสร้างเรือนไว้ที่นั้นหลังหนึ่ง ราษฎรพากันเชื่อถือว่าออกไปอยู่ด้วยนางทเลใต้ จะเปนด้วยสุลต่านนั้นแกล้งกล่าวให้เปนที่นิยม หรือจะเปนด้วยราษฎรนิยมกันไปเองเชื่อถือกันว่าเปนความจริง วังน้ำที่สร้างในเมืองยกยาก็ว่าสร้างขึ้นสำหรับนางทเลใต้ขึ้นมาอยู่ด้วยสุลต่าน ด้วยอาศรัยเหตุสุลต่านเชื่อเอง หรือโดยคนนิยมมากขึ้น สุลต่านนั้นได้เกิดวิวาทขึ้นกับวิลันดา จนถึงรบพุ่งกัน วิลันดาถอดสุลต่านนั้นออก ตั้งลูกชายมังกุภูวนาที่ ๓ ขึ้นเปนสุลต่านแทน ภายหลังอังกฤษได้เมืองชวา เห็นว่าคนนิยมฮมังกุภูวโนที่ ๒ มากยกขึ้นให้เปนเจ้าอีก เพราะมังกุภูวนาที่ ๓ ยังเด็กอยู่ ก็เกิดวิวาทกันหรือจะเรียกว่าเปนขบถตกมาถึงชั้นหลังเมื่อเมืองยกยาเกิดขึ้น เพราะตัดเอาเขตรแดนสุรการตะสุสุนันมีความน้อยใจหนีออกจากเมืองโซโลไปนอนอยู่ที่ฝั่งทเลทิศใต้ เพื่อจะขอฝันให้นางทเลทิศใต้ขึ้นมาบอกการที่ควรจะทำอย่างไร แต่เรสิเดนต์ไหวขึ้นมาตามไปจับได้ตัวเนียรเทศให้ไปอยู่เสียเคบออฟคุตโฮป เพราะเหตุเช่นนี้จึงไม่ยอมให้สุลต่านสุสุนันไปข้างไหนนอกจากที่ลาก่อน แต่ที่ทเลทิศใต้นั้นห้ามขาดเจ้านายจะไปไม่ได้ เพราะเกศาสุลต่านที่ทอนออกจากมวยเพราะเขาไว้มวยกันเล็ก ๆ หรือพระนักขาที่ตัดออกก็เก็บไว้ไปฝั่งที่ริมทเลทิศใต้ปีละครั้ง ถ้าสุลต่านหรือสุสุนันตายเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มก็ไปทิ้งทเลทิศใต้ทั้งนั้น แต่ที่เขามราปี เขาโบรโม แลที่ตำบลใดอีกแห่ง ๑ มีแต่เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มไปลาดปูบูชาทุกปี นางทเลทิศใต้คนนี้นับว่าเปนหลานของอิเหนา มีเรื่องราวอยู่ในพงศาวดารตอนวงศ์กษัตริย์ คือเมื่อเทวกสุมา

หรือเทวกสุโมแบ่งเขตรแดนให้ลูก ๔ คน ลูกคนใหญ่ชื่ออามิลูฮู์ ให้ครอง เมืองจิงกาลาหรือเมืองกาหลัง ลูกที่ ๒ ชื่ออามิยาหยา ให้เมืองจิเกลังหรือสิงคคิริ ลูกที่ ๓ ชื่อเลมบูมงารังให้เมืองนครวัน หรือโบรเวรโน ลูกที่ ๔ ชื่อเลมบูอามิลุดให้เมืองดาหา หรือกดิรี เพราะฉนั้น เมื่อตายแล้วจึงปั่นออกเปนสี่พระราชอาณาจักร์ ในแผ่นเลมบูอามิลูฮู์ เปนการปรากฏโด่งดังในเรื่องที่ได้ค้าขายกับต่างประเทศ แต่ที่เปนการสำคัญนั้นคือในการที่ลูกชายผู้ชื่อว่าปั่นหยีอิเหนากรตปติได้ไปเที่ยวรบรอญเมืองต่าง ๆ เปนอันมาก ในที่นี้เรียกอิเหนาปรากฏชัดเจน แต่คำที่เรียกว่ารเด่นมนตรีไม่ได้พบแห่งใดเลย ส่วนชื่อนอกจากนั้นบางแห่งเรียกว่าปั่นหยีสุริยอามิเสสา บางแห่งเรียกปั่นหยีกรตปติ บางแห่งเรียกปั่นหยีอามิเสสากรตปติ บางแห่งเรียกว่าปั่นหยีสุริยอามิเสสากรตปติ ถ้าจะเอามาลองย่นดูกับชื่อที่เราเรียกมิสาระน่าจะเปนอามิเสสาได้ สุกาหราน่าจะเปนสุรการตะ แต่ในหนังสือทั้งปวงเปนอันมากย่อมกล่าวว่า อิเหนาอยู่เมืองจิงกาละหรือสิงคาละ ไม่ได้อยู่ในนครวันหรือกุราวัน ลูกคนใหญ่ของเทวกสุโม ไม่ได้กล่าวว่าอยู่เมืองนครวันเลย คงจะอยู่เมืองสิงคาละทั้งสิ้น เมืองที่ออกชื่อว่ากุริปั่นเมืองหนึ่งก็เปนอยู่ในเขตรจิงโกโลหรือจิงกาละ ถ้ามีผู้ซึ่งตั้งใจจะสืบจริง ๆ ไม่มีธุระที่จะต้องไปมาเหมือนเรา คงจะสืบเอาจริงได้ แลในที่นี้ได้กล่าวว่าปั่นหยีเปนลูกของเจ้าหญิงเมืองอินเดีย ทีก็จะเปนที่สุดต่านคัดมาให้ว่าเปนลูกคนไทย มีเรื่องราวเล่าต่อไปว่า เมื่อรุ่นหนุ่มขึ้นได้เมียคนหนึ่งชื่ออังเกรเนหรือเสการลายีเปนลูกของเตปติรักใคร่ลุ่มหลงมาก ข้างพระบิดาอยากจะให้แต่งงารกับลูกสาวเจ้ากรุงกดิรี ซึ่งเปนลูกพี่ลูกน้อง จึงได้เอาผู้หญิงที่รักนั้นไปฆ่าเสีย

บั้นหยีจึงได้ลงเรือหรือแพไปกับศพเมียที่ตาย เกิดพยุใหญ่ขึ้นบรรดาเรือที่ไปสูญหายไปหมด ตัวบั้นหยีเองก็เข้าใจกันว่าจมน้ำตายแต่ไปถึงเกาะแห่งหนึ่งชื่อว่าตนาบังไม่มีอันตรายก็เผาศพนางอังเกรเนในที่นั้น แล้วพาไพร่พลไปที่บาลี เปลี่ยนชื่อใหม่ว่ากราหนายาหยังสาหรี เจ้าเมืองบาลีชื่ออันดราปูปรนา ต้อนรับอุดหนุนให้ลูกสาวซึ่งตามธรรมเนียมว่าบุตรีเมืองบาลีเปนเมีย แล้วข้ามจากเกาะบาลีกลับมาขึ้นที่บาลัมเบงกัน เปนเมืองที่อยู่ข้างฝ่ายตวันออกที่สุดของเกาะชวา คือในปริยังคะ แล้วเดิรจากที่นั้นไปทางทิศตวันตกหมายเมืองกดีรี เพราะมีข่าวเล่าลือว่าลูกสาวนั้นสวยนัก แต่ชื่อหาเปนบุษบาไม่ เปนจันทรกิรานะเพราะเชื่อกันว่าบั้นหยีจมน้ำตายเสียแล้วจึงได้เข้าใจว่าเปนรายาสบรังที่อยู่คนละฝั่งเปนคนมีฤทธิ์มาก เข้าอยู่กับท้าวดาหาลอบลักเปนชู้กับลูกสาว

ในเรื่องที่เล่นละคอนบางเรื่องว่า มีเจ้าเมืองนุสากาญจหนาหรือเกาะทองยกรี้พลมากับเจ้าหญิงเมืองนุสารัตนา ๒ คน เมื่อถึงเมืองจิงกาละแล้วบอกว่าตัวเปนบั้นหยีที่หาย พ่อก็ต้อนรับแลว่าเจ้าคนนี้เปนลูกพราหมณ์มีวิชาอาคม มีรายาเมืองต่าง ๆ ขึ้นมาก ออกชื่อเปนหลายเมือง มีน้องสาวคนหนึ่งชื่อ เองเกรุนาสวารา มากับพี่เลี้ยงแลเมียของพี่สี่คนแลนางกำนัลเปนอันมาก ในขณะนั้นกราหนายาหยังสาหรีกลับเปนบั้นหยีตามเดิม พ่อก็ยกไปที่เมืองดาหาพาบั้นหยีปลอมไปด้วย บั้นหยีจริงเห็นบั้นหยีปลอมเกิดรบกันขึ้น จึงได้ปรากฏว่าผู้ใดเปนบั้นหยีแท้ อิกฉบับหนึ่งว่าเมื่อบั้นหยีต้องพยุนั้น นางอังเกรนียังไม่ตาย พลัดไปขึ้นเมืองบาลีแปลงตัวเปนผู้ชายเจ้าเมืองบาลีเอาไปเลี้ยงไว้ ภายหลังได้เปนเจ้าเมืองบาลีชื่อยาหยาอังกลิงดาระ

ส่วนบั่นหยีนั้นพลัดไปขึ้นฝั่งเกาะชวา แล้วพ่อใช้ให้ไปรบเมืองบาลีพบกับนางอังเกรนี อิกฉบับหนึ่งต่างหากนั้น ว่านางจันทรกิรานะเองเปนรายาบาลีชื่อว่ากุดานารอังคะ ยังมีอย่างมลายูบ้างอย่างอะไรบ้างแปลก ๆ กันไป แต่ย่อมกล่าวว่าอิเหนานั้นเปนพระนารายณ์อวตาร นางจันทรกิรานะเรียกเทวีการุ คือ พระศรีแบ่งภาค เรื่องราวมักจะกล่าวให้วิเศษไปต่าง ๆ จนจะจับเปนเค้าพงศาวดารไม่ใคร่จะได้ แต่เปนอันได้ความแน่ว่าบั่นหยีนั้นมีอำนาจใหญ่ไม่แต่ฉเพาะในเกาะชวา ทั่วไปตามเกาะที่ใกล้เคียงตลอดจนถึงสุมาตรามีสิ่งซึ่งเปนสำคัญคือภาษาแลการก่อสร้างแลอาการกิริยาของผู้คน กฤชก็ว่าเกิดขึ้นเพราะบั่นหยี เมืองใดที่ใช้กฤชเมืองนั้นอยู่ในบังคับบั่นหยี บรรดาการเล่นทั้งปวงซึ่งเปนของชวาเล่นอยู่เดี๋ยวนี้ก็ว่าเปนของบั่นหยีริอ่านเล่นขึ้นทั้งนั้น แต่การที่บั่นหยีจะได้เปนเจ้าแผ่นดินสืบตระกูลกล่าวต่าง ๆ กันบางแห่งกล่าวว่าเมื่อพ่อตายแล้วปกครองบ้านเมืองอยู่หลายปี อิกฉบับหนึ่งว่าตายเสียแต่หนุ่มเมื่อพ่อยังอยู่ มีเรื่องราวเล่าว่า เจ้าแผ่นดินเมืองมฤระเวลานั้นเรียกว่านุสาอันตาระ เกาะหว่างกลาง มีความริศยาเมืองจังโกโล มีครูพราหมณ์กานฑะเปนอาจารย์ปรึกษาว่าจะมาตีเมืองนั้น อาจารย์ห้ามว่าถ้าเทวกสุมาอยู่อย่าเพ่อให้ไปตี ครั้นรู้ว่าเทวกสุมาตาย อาจารย์ยอมให้มาตีแต่ให้มีหนังสือไปว่ากล่าวโดยดีก่อน ครั้นเมื่อคนถือราชสาส์นมาถึง พบเจ้าแผ่นดินชื่ออังกรามะวิชย เห็นจะเปนสังกรามะวิชยนั่งอยู่บนสติงเกที่เสด็จออกมีปาเตะเฝ้าอยู่ ๒ คน คือนวารสากับปชานาตะ กำลังปรึกษาที่จะยกอิเหนาการตปติขึ้นเปนเจ้าแผ่นดินยังไม่เปนที่ตกลง เจ้าแผ่นดินไม่ยอมอ่านหนังสือเอง ให้ประชานาตะอ่าน ได้ความว่าให้เมืองจิงกาละไปอ่อนน้อม

ประชานาตะโกรธฉีกหนังสือนั้นทิ้งใส่หน้าทูต แล้วไล่ให้กลับไป พออิเหนามาถึงทราบความก็ลาพ่อที่จะปลอมตัวไปเมืองนุสาอันตาระ เมื่อทูตไปถึงเจ้าเมืองนุสาอันตาระก็ยกกองทัพออกจากเมือง อิเหนาก็ลักเอาเมียของชยลังการ ชื่อเทวีสินาวดีพามา ครั้นกองทัพมาเหยียบแดนเมืองจังกาละเจ้าแผ่นดินให้ไปขอกองทัพเมืองนครวันแลเมืองสิงคสารีมาช่วยได้รบกันพวกเมืองนุสาอันตาระเสียท่วงทีนายทัพนายกองตายมาก ชยลังการปลอมตัวเปนไพร่มาเที่ยวหาบั่นหยีกรตปติ พบเข้าก็เอาธนูยิงตายสมกับคำทำนายแต่แรกว่า อิเหนาจะไม่ตายด้วยอาวุธอื่น เว้นไว้แต่อาวุธของชยลังการ ครั้นพ่อรู้ว่าอิเหนาตายก็ยกทุ่มเทไปรบพวกนุสาอันตาระ เจ้ากรุงจังกาลแทงชยลังการด้วยกฤชถึงแก่ความตายแล้ว ยกลูกอิเหนาซึ่งเปนหลานชื่อไมสาลาเลียนขึ้นเปนเจ้าในศักราชชวา ๙๒๗ ปี ไมสาลาเลียนนี้นัยหนึ่งเรียกว่ากุดาลาเลียน เมื่อเปนเจ้าแผ่นดินแล้วปราบปรามพวกเมืองบาโรเวโน เมืองสิงคสิริ เมืองกดิรี มาอยู่ในอำนาจเมืองจังกาละ เมื่อไมสาลาเลียนเปนเจ้ายังเปนเด็กหนุ่มอยู่ เสนาบดีคนหนึ่งชื่อบากะเปนคนโกง ไปคบคิดกับพวกพี่น้องของเจ้าแผ่นดินจะชิงราชสมบัติ ในขณะนั้นเขากรุ๊ตกำเริบขึ้นเสียงร้องเหมือนยังกับฟ้าลั่น เท่าถ่านพลุ่งขึ้นมาตกไปทั่วทั้งเมือง มืดไม่มีแสงสว่างไข้เจ็บชุกชุม คนหนีไปจากเมืองเปนอันมาก ไมสาลาเลียนก็พานางจันทรกิรานะแม่ออกจากเมืองไป ถึงตำบลโบรรากีตั้งเมืองให้ชื่อเมงดังกามูลัง อยู่ไม่นานบากะก็คิดขบถอีก ต้องหนีไปอยู่กับฤๅษีองค์หนึ่ง จนเจ้าเมืองกลิงคเวสีชื่อเปรราชาตอมาช่วยจึงได้รบชนะ แล้วยกกองทัพไปถึงเมืองกลิงคเวสีซึ่งอยู่ข้างทิศใต้ในหมู่เขาจิดามา ซึ่งเปนแขวงสุขบุระ (คือ

แขวงมนุนยาหยา) ซึ่งเปนที่ตั้งเมืองแต่โบราณ เรียกว่าตุกุหนุง พบบึ่นใหญ่ ๒ บอก เห็นว่าเปนนิมิตรมงคลจึงได้สร้างเมืองใหม่ตั้งกราตนในที่นั้น ให้ชื่อว่า ประชาชรัน ตั้งชื่อตัวว่า โบรวิชยไมสาตันทรามัน เปนเอาธุระในการเพาะปลูก ในคำที่เล่าว่ากระบือป่ามาเข้าแอกเองพวกชุนดานับถือมาก คำที่เรียกว่าไมสา แปลว่า กระบือเปนคำชวา ลูกชายชื่อมุนดิง แปลว่ากระบือเหมือนกันแต่เปนภาษาซุนดา ลาเลียนมีลูก ๒ คน พี่ชายชอบเที่ยวน้องชายเปนเจ้าแผ่นดินต่อไป ชื่อประบูมุนดิงสารี ในศักราช ๑๑๑๒ เจ็ดปีบ้านเมืองจึงได้เปนปรกติ ฝ่ายพี่ชายไปอยู่ในอินเดียแล้วเข้ารีดแขกกลับมากับสยัดอาบัก เกลี้ยกล่อมน้องชายจะให้เข้ารีดโดยดีก็ไม่ตกลง แล้วคิดทำกลอุบายต่าง ๆ จนบ้านเมืองไม่มีความสุขจึงต้องย้ายไปตั้งในแขวงบุกอซึ่งอยู่ ใกล้เคียงกับบุยเตนซอกเดี๋ยวนี้ ที่ตำบลนั้นเดี๋ยวนี้ก็ยังเรียกประชาชรัน หยีปุรวคิดการไม่สำเร็จต้องหนีไปอยู่ที่แขวงเมืองจริบอน ซึ่งในขณะนั้นเปนป่าอยู่ เจ้าแผ่นดินประชาชรันต่อมาชื่อมุนดิงวังคีได้เปนเจ้าในศักราช ๑๑๗๙ มีลูกด้วยพระมเหษี ๔ คน ๆ แรกเปนผู้หญิงไม่ยอมมีผัว พ่อโกรธขับไล่เสีย จึงไปเที่ยวอยู่ในป่าช้านานแล้วไปโดดน้ำตายที่ฝั่งทเลข้างใต้ คนทั้งปวงนับถือกันว่าไปเปนเจ้าอยู่ในทเล เรียกว่ารตูกิดุล คนนี้ซึ่งยังนับถือกลัวเกรงกันจนบัดนี้ ลูกที่ ๒ เกิดมาขาวเองแต่มีโรค จึงได้เนรเทศให้ไปอยู่เกาะน่าเมืองยักกัตรา เพราะฉนั้น เกาะนั้นจึงชื่อว่าปุลูบุตรี คนที่ ๓ เปนผู้ชายตั้งให้เปนรายากาลู คนที่ ๔ ชื่อตันดูรันจะให้เปนเจ้าแผ่นดินต่อไป มีลูกด้วยพระสนมอีกคนหนึ่ง เมื่อกำลังมีครรภ์อยู่นั้น มุนดิงวังคีฆ่าพราหมณ์ผู้หนึ่งโดยไม่เปนยุติธรรม พราหมณ์นั้นแช่งให้ลูกในท้องฆ่าพ่อ ครั้นเมื่อลูกคนนั้น

เกิดมาก็เรียกเอาตัวมาจะฆ่าด้วยมือตัวเอง แต่เพราะเด็กคนนั้นงามนักฆ่าไม่ได้ จึงได้เอาใส่หีบลอยไปในแม่น้ำกราวัง ชาวประมงคนหนึ่งพบเอามาเลี้ยงไว้เปนลูก ครั้นอายุ ๑๒ ปีแล้วส่งไปให้อยู่กับน้องชายที่เปนช่างเหล็กอยู่ในเมืองประชาชรัน ให้ชื่อว่าประเนี๊ยกเวทิชำนิชำนาญในการช่างเหล็ก กล่าวกันว่าอาจจะดัดเหล็กที่เผาแดงให้เป่นรูปต่าง ๆ ได้ด้วยนิ้วมือ ไม่นานนักก็ได้เปนนายปานทิ คือช่างเหล็กหลวงเปนที่สนิทสนมมาก จึงคิดทำห้องเหล็กเปนซี่กรงล่อให้พระเจ้าแผ่นดินเข้าในกรงนั้นได้แล้ว นัยหนึ่งว่าทิ้งน้ำนัยหนึ่งว่าเผาไฟเสีย แล้วประเนี๊ยกเวทิตั้งตัวขึ้นเปนเจ้า ต้นทุรันพี่ชายไม่ยอมรบกัน พี่ชายแพ้หนีไปกับบ่าว ๓ คน ประเนี๊ยกเวทิตั้งตัวเปนโบรวิยาชองวารน รเด่นต้นทุรันไปอาศรัยอยู่ในบ้านแม่หม้ายแห่งหนึ่ง พบกับพี่สาวที่เขาชไมยในแขวงจริบอน นางนั้นบอกให้ตามนกไปจนถึงตำบลวิรสภา เห็นต้นไม้เลื้อยอย่างหนึ่งชื่อว่ามายาพันต้นไม้ใหญ่อยู่ อยากจะใคร่กิน ครั้นเอามากินก็ขมจึงได้ทิ้งเสีย บ่าวคนหนึ่งชื่อกดีวิรบอกว่าได้ทราบมาว่า ที่นี่ต้นพระวงศ์ของพระองค์ได้ทำศึกแก่กันเรียกว่าภารตยุทธ เจ้านั้นจึงว่าถ้ากระนั้นเราตั้งเมืองหลวงที่นี่เถิด จึงได้ตั้งเมืองขึ้นให้ชื่อว่ามายาพหิส มายาแลพหิสทั้ง ๒ คำแปลว่าขมนัยหนึ่งเรียกว่ามสัตพหิส เห็นจะมาจากมสัตปติ อันเปนเมืองหลวงของอรชุนวิชย ซึ่งพวกชวาถือกันว่าเปนนารายณ์อวตาร พวกคนทั้งปวงรู้ว่ารเด่นต้นทุรันเปนเชื้อวงศ์เจ้าก็พากันเข้าหามาก จนพวกประชาชะรันที่ได้ความเดือดร้อนก็พากันหนีมาอยู่มายาพหิส พวกประชาชรันยกมาตามจวนจะรบกันขึ้น แล้วตกลงแบ่งปันเขตรแดนกันปักเสาหินซึ่งยังปรากฎอยู่เดี๋ยวนี้ในแขวงตุ๊กกู ห่างเมืองสมารัง

สัก ๒ ไมล์ ๓ ไมล์ สัญญาที่ได้ทำเมื่อศักราชชวา ๑๒๔๗ เขตรแดนข้างตวันตกเปนของประชาชรัน ข้างตวันออกเปนของมายาพหิส แต่สัญญานั้นไม่อยู่นาน พอชองวารนตาย พวกประชาชรันก็มาอ่อนน้อมต่อมายาพหิส แลยอมให้ปืนไงสโตมีอันเปนบุศสากะของเมืองประชาชรัน ซึ่งเจ้านายเมืองชวานับถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์ เดี๋ยวนี้ตั้งอยู่ในกราตนของสุสุนันเมืองโซโลเราได้ไปเห็น เจ้าแผ่นดินมายาพหิสคนที่ ๒ ชื่อโบรกะมาระหรือโบรวิยาหยาที่ ๒ เปนเจ้าอยู่ไม่นานนัก มีเรื่องวิเศษในกระบวรกฤช แล้วอาทิวิชยเปนเจ้าคนที่ ๓ มีชื่อเสียงในการที่มาตีเมืองสิงคปุระที่แหลมมลายู กล่าวกันว่าบ่าวเปนสลัด แล้วฆ่าเสนาบดีคนหนึ่งซึ่งไม่มีความผิด ลูกเสนาบดีคนนั้นฆ่าตาย เจ้าแผ่นดินที่ ๔ ชื่อเมรตวิชยตีเมืองอินทคิรี คือสุมาตราได้ เจ้าที่ ๕ นัยหนึ่งว่าชื่อรเด่นอาลิต นัยหนึ่งว่ารเด่นอาลิตแลอังควิชยเปนคนเดียวกัน อังควิชยคนนี้เปนเจ้าแผ่นดินแต่เด็กด้วยสติปัญญาของตัวเองแลเสนาบดีซึ่งชื่อว่าคชามาทะ แผ่อาณาเขตรใหญ่กว้างยิ่งกว่าแต่ก่อน แต่เปนที่สุดวงศ์ของเจ้าแผ่นดินที่ถือศาสนาฮินดูอันจะไว้กล่าวต่อไปภายน่า

ในผึ่งทเลทิศใต้แขวงยกยาการตแลสุรการต เปนที่มีรังนกตาม ถ้ำแลโพรงต่าง ๆ ถึง ๓๓ ตำบล แต่ที่เปนถ้ำใหญ่นั้นคือรองก๊อก ๑ ตูรี ๑ การัง ๑ ใน ๓ ถ้ำนี้รองก๊อกเปนมีมากกว่าอื่นอยู่ห่างเมืองยกยา ๕๒ ปาล ถ้ำนั้นอยู่ในหมู่ภูเขาที่เปนผึ่ง ปากถ้ำต่ำกว่าหลังน้ำทเล ต้องผูกบันไดทำด้วยหวายลงไปจากหลังเขายาว ๓๖ เมเตอร์ ที่ปลายบันไดนั้นสูงกว่าน้ำอยู่ ๖ เมเตอร์ครึ่ง แล้วขึงตาข่ายเรียกว่ารัตยุดยาว ๑๕ เมเตอร์ ปลายร่างแหนั้นเข้าไปในถ้ำ แล้วมีบันไดหวายอิกตอนหนึ่งเรียกว่าอังครันดิ ปลายบันไดนั้น

ลงถึงน้ำในถ้ำ แล้วต้องมีเชือกขึงสำหรับให้คนยึดว่ายน้ำไปจึงจะถึงปากถ้ำได้ ปากถ้ำทางที่เข้ากว้าง ๑๕ เมเตอร์ ส่วนสูงของถ้ำถ้าประมาณอยู่ใน ๑๐ เมเตอร์ ถ้าเวลาน้ำขึ้นเต็มที่ ท่วมเข้าไปในถ้ำ ๒๐ เมเตอร์ ถ้าเวลาคลื่นจัดแล้วปากถ้ำจมอยู่ในน้ำทีเดียว รังนกที่ได้ในถ้ำตามฝั่งทเลเหล่านี้ จำนวนปีหนึ่งเปนภาษี ๑๘๗๗๗ กิลเดอ พวกชวาถือกันว่าถ้ำนี้เปนที่อยู่ของไงยโล-โรเกดุล คำที่เรียกว่าไงยนี้ถ้าใครขลัง ๆ หรือสิ่งใดขลัง ๆ ใช้เรียกว่าไงย เหมือนกับคนโบราณเรียกว่าไงยอุมาซึ่งจะเล่าต่อไปข้างน่า ปืนสโตมีก็เรียกว่าไงยสโตมีซึ่งได้ออกชื่อมาแล้ว โลโรเปนคำแปร่งจากรตู เหมือนโลโรยองแกรงก็ควรจะเรียกว่ารตูยองแกรง เกดุลเปนชื่อทิศใต้ นางคนนี้คือคนเดียวกับรตูเกดุลที่ออกชื่อมาแล้ว พวกชวาถือว่าถ้ำนั้นเปนที่อยู่ของนางเกดุล มีเรื่องราวเล่าว่าผู้หนึ่งชื่อคดีบูโตเตโช อยู่ในแขวงเมดยูน เห็นนกกระตั้วตัวหนึ่งใส่กำไลทองก็ไล่ตามจับ นกกระตั้วนั้นก็บินโผหนีไปจับต้นไม้ต้นอื่นเจ้าคนนั้นก็ตามจับ นกนั้นจับต้นไม้แห่งใดก็คอยจับที่ต้นไม้นั้น แต่ตามไป ๆ เปนหลายวันจนกระทั่งถึงเขารองก๊อก ขณะนั้นเปนเวลาค่ำพเอิญคดีจับนกได้แล้วหาวนอนก็นอนหลับไป ฝันว่านกนั้นมาบอกว่า ถ้าไม่ทำอันตรายปล่อยไปจะหาที่ซึ่งบังเกิดทรัพย์สมบัติให้ ในฝันว่าคดีมีความอยากได้เปนกำลัง จึงรับสัญญาว่าจะปล่อย นกก็บอกทางที่ไปเข้าถ้ำนั้นให้ ครั้นคดีตื่นขึ้นก็เที่ยวหาทางลงไป พบร่องรอยก็อุส่าห์ลงไปจนถึงที่รังนกสมดังฝันแล้วก็ปล่อยนกนั้นเสีย ในว่า ๆ รอยตีนที่ตานั้นเดิรยังเปนรอยอยู่ตราบเท่าทุกวันนี้ เพราะเพื่อจะให้ประกอบกับในเรื่องพงศาวดารแลให้รู้เรื่องที่ว่ามีรังนกเหมือนเมืองเราด้วย

วันนี้เขามีหนัง มาตั้งจอที่น่าประสังครหัน เขาบอกว่าเปนของเมเยอจีนมามีให้ นั่งอยู่ที่จอแต่ไม่ได้ดูเพราะดูมาหนักแล้ว ไม่รู้ว่าเล่นเรื่องอะไร พูดกันจน ๕ ทุ่มแล้วก็นอน

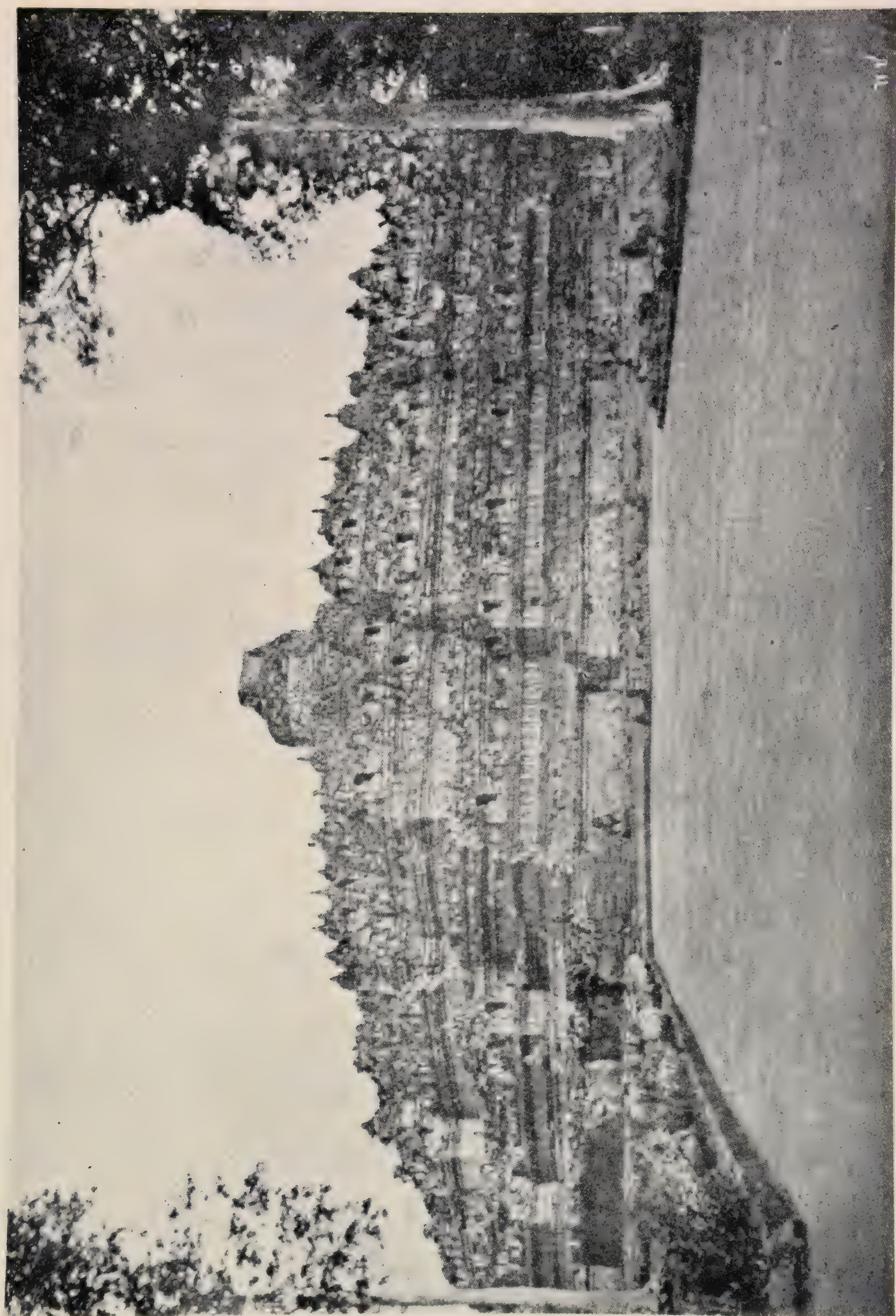
๕๔

บุโรพุทโธ

วันที่ ๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๕

ตื่นแต่เช้ากินเข้าแล้ว ๒ โมงเช้าขึ้นบุโรพุทโธ วันนี้เปนกลางวันได้พิจารณาโดยถ้วนถี่ทุกชั้นจนตลอดยอดพระเจดีย์ ตามที่กล่าวไว้ในหนังสือเก่า ๆ ว่าได้สร้างแล้วเสร็จในปีศักราชชวา ๑๓๖๐ ถ้าแน่ดังนั้นก็ตกอยู่ในระหว่างเจ้าแผ่นดินเมืองมายาพหิส ตามที่สังเกตดูภูมิพื้นที่บุโรพุทโธผิดกันกับที่บรัมบานัน เปนที่สูงกว่าที่แผ่นดินเหล่านั้นมาก ตัวหลังเนินที่ตั้งบุโรพุทโธสูงกว่าพื้นดินประมาณ ๓๐ ฟีต เปนน่าพิศวงนักหนาด้วยเรื่องศิลาที่เอามาใช้ ถึงว่าแม่น้ำโปรโคอยู่ใกล้ก็ไม่ใคร่แลเห็นศิลาก้อนใหญ่ในนั้น หรือจะเปนด้วยเขามราปีมาถมเสียมากก็ไม่ทราบ และจะสืบถามหาที่ตั้งกราตนในที่แห่งใดแห่งหนึ่งก็ว่าไม่มีร่องรอยเลย ถ้าได้ตั้งกราตนในที่นั้นคงจะมีศิลาที่ก่อกำแพงปรากฎอยู่บ้างเหมือนอย่างที่อื่น ๆ แต่เขาว่ามีเครื่องที่สังเกตได้อย่างหนึ่งว่าในที่นี้คงจะเปนที่มีหมู่ประชุมชนมาตั้งทำมาหากินอยู่มาก ที่แผ่นดินยังจืดจะปลูกอันใดก็ไม่งามบริบูรณ์ต้องใช้ปุ๋ยมาก เพราะ

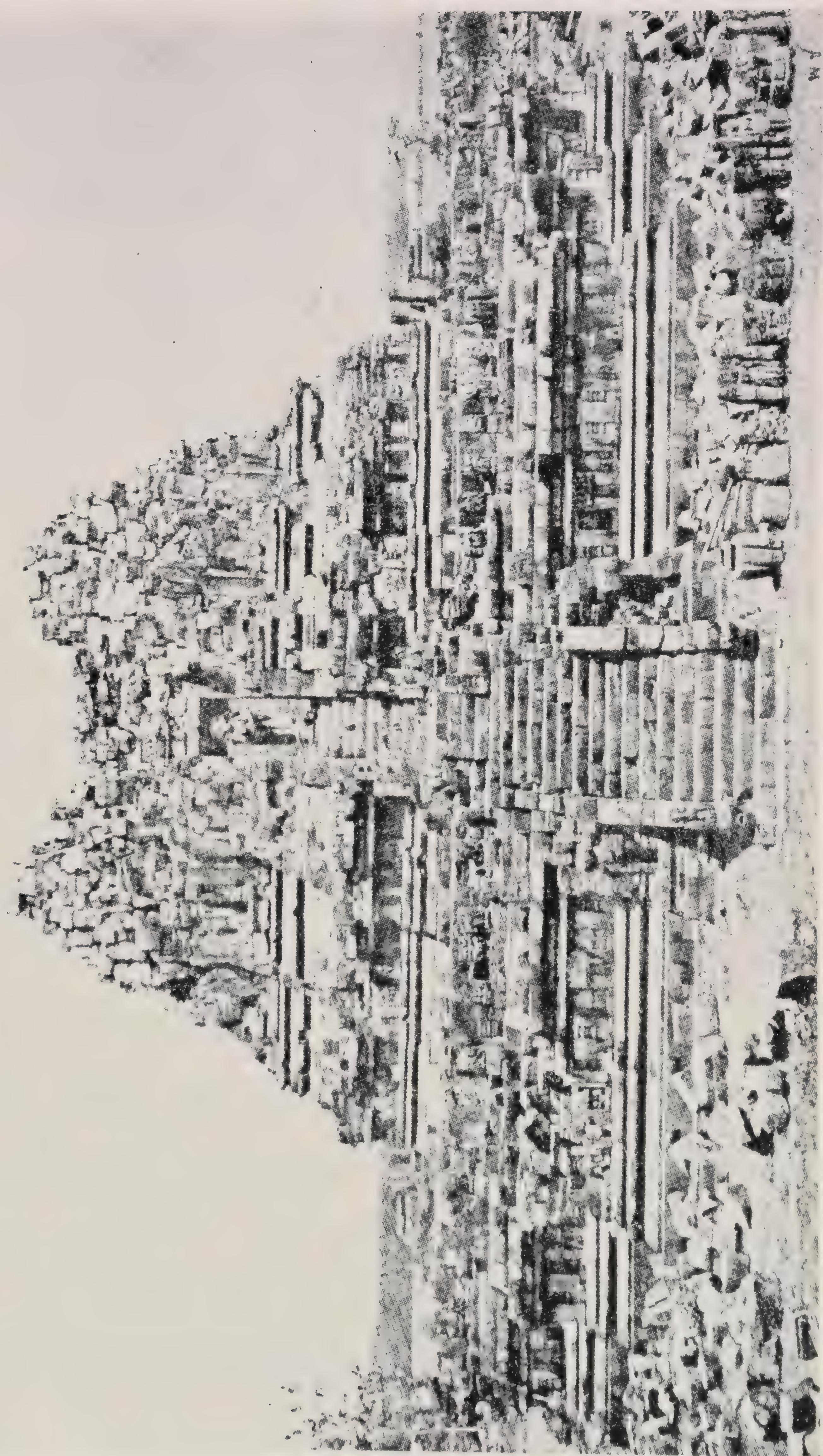
รูปพระเจดีย์บุโรพุทโธ

การที่ทำบุโรพุทโธนี้คงจะไม่ทำแล้วได้ในชั่วอายุเดียว คือไม่ต่ำกว่าร้อยปี แลจะต้องใช้กำลังผู้คนมากมายนัก ถึงว่าไม่มีกราตนก็คงจะเปนที่ประชุมแห่งคนทำงารนับด้วยหมื่นด้วยแสน ยังมีพยานที่มีวัดศิลาอยู่ข้างล่างอีก ๒ แห่ง คงจะเปนวัดในหมู่บ้านคนหรือจะเปนในเมือง ตัวบุโรพุทโธที่ตั้งอยู่บนหลังเนินนั้น ถ้าดูตามตัวลูกเนินแลทางที่ตัดขึ้นกับลานน่าประสังคระหันดูเหมือนตั้งเบี้ยว ไม่ตรงตามเหลี่ยมเนิน แต่ที่จริงเขาตั้งหันหาทิศ บรรดาการก่อสร้างศิลาทั้งปวงในชวาคงจะหันน่าทิศตวันออกหันหลังทิศตวันตกโดยมาก แต่บุโรพุทโธนี้ ไม่มีน่าไม่มีหลังก็จริง แต่เขาก็หันเหลี่ยมให้ตรงทิศใหญ่ทั้ง ๔ ได้วัดฐานชั้นล่างเกือบจะเปน ๔ เหลี่ยมจัตุรัส ผิดกันอยู่ ๒ ศอกคืบเท่านั้น จะเปนด้วยวัดเคลื่อนคลาดเมื่อแรกทำหรืออย่างไร คงตั้งใจจะให้เปนสี่เหลี่ยม คือด้านตวันออกตวันตกยาว ๒ เส้น ๑๒ วาเต็ม ด้านเหนือใต้ ๑๑ วาศอกคืบ สูงแต่พื้นเนินถึงบัลลังก์พระเจดีย์กลาง ๔๐ เมเตอร์ หลังเนินสูงจากทเล ๓๘๐ เมเตอร์ ชั้นล่างยกพื้นสูงเกินส่วนไม่มีพนัก เดี๋ยวนี้นับว่าเปนลานที่ตั้งบุโรพุทโธ มีบันไดแลซุ้มประตูเปนชั้น ๆ ตรงขึ้นไปทั้ง ๔ ทิศ ตั้งแต่ชั้น ๑ จนถึงชั้น ๕ เปนไม้สิบสองย่อเก็จ ชั้นที่ ๑ เปนฐานบัด ชั้นบน ๆ ขึ้นไปมีน่ากระดานบัวคว่ำบัวหงาย ตั้งพนักรอบทั้ง ๕ ชั้น ที่พนักชั้นล่างด้านข้างนอกมีเสาคั่นเปนห้อง ๆ คือห้องเล็กเทวรูป ๆ เดียว สองข้างที่ห้องกลางใหญ่หน่อย เทวรูป ๓ รูปเปนภาพยืน ที่ตรงซุ้มตั้งพระพุทธรูปมีเสาคั่นข้างละ ๒ เสา ในกลางห้องกว้างเท่าเรือนแก้ว มีเทวรูปนั่งท่าต่าง ๆ แลมีเครื่องตั้งต่าง ๆ กันเว้นระยะพอสมควร มีท่อน้ำทำเปนหน้านาคอ้าปากแต่นาคนั้นคล้ายเหรา ที่ดอกเตอร์โกรนแมน

ว่าช้างสำหรับเปนทางน้ำฝนตกจากพื้นเลานทุกชั้น พนักด้านในมีเสาคั่นเปนห้อง ๆ ในระหว่างเสาสลักเปนภาพเรื่องต่าง ๆ มีรูปคนมากบ้างน้อยบ้างเดาไม่ออกว่าจะเปนเรื่องอะไรแปลก ๆ กันทุกห้อง หลังพนักพ้นลายกรอบข้างบนขึ้นไปตั้งคูหาลึกสลักศอกเศษ ด้านหลังร้านหลังคาโค้งเปนเรือนแก้วในเรือนแก้วนั้นมีพระพุทธรูปน่าตักสัก ๒ ศอก หลังซุ้มมีพระเจดีย์กลมรูปต่อมน้ำมีบัลลังก์ แต่ยอดเปนเสากลม ๆ ไม่มีปล้องไฉนแลลูกแก้วข้างบนในรหว่างคฤหแลคฤหต่อกัน เปนกำแพงตัน มีเสาแลมีลายสลักรูปภาพตั้งแต่ชั้น ๒ ขึ้นไปจนถึงชั้น ๕ ไม่มีฐานบัด มีแต่ลายกรอบบนแลล่างชั้น ๒ ชั้น ๓ บั่นเปน ๒ ตอนมีลายคั่นกลาง ตอนบนเปนปฐมสมโพธิ์ตอนล่างเปนชาดก พนักด้านในเปนชาดก น่าที่จะเปน ๕๕๐ ชาติ แต่จำเรื่องไม่ใคร่จะได้จึงดูไม่ใคร่จะถูก ชั้น ๔ ชั้น ๕ ไม่มีลายคั่นกลาง เปนภาพแผ่นเดียวมักจะมีพระพุทธเจ้านั่งอยู่ในกลางบริษัท ในเรือนแก้วบ้างในใต้ต้นไม้บ้าง บริษัทนั้นคือเปนกษัตริย์บ้างพราหมณ์บ้างพระบ้าง พระพุทธเจ้าสำแดงอาการต่าง ๆ เดากันว่าเขาจะคิดทำเวลาพระพุทธเจ้าเทศนาพระสูตรต่าง ๆ เรื่องชาดกที่เห็นชัดได้เช่นเวสันดรชาดกก็มี แต่ปฐมสมโพธิ์นั้นเห็นได้มาก มีตลอดจนถึงมหาพิเนษกรม แต่ตอนข้างต้นเรารู้แต่เพียงครรโภกันติกะประสูติแลเปล่งอาสภวาจา ทายมหาบุริษลักขณ ประลองศิลปแลอภิเษก นอกนั้นเขายังมีเรื่องราวอีกเปนอันมากที่เราไม่รู้ ชรอยกาลนานมาแล้วเขาจะรู้เรื่องเลอียดดีกว่าเรา รูปพระพุทธเจ้าคงจะทำให้โตกว่าผู้อื่น แต่ไม่มีพระรัศมี มีพระเมาฬีห่มผ้าอย่างพระโบราณของเรา รูปกษัตริย์ก็สวมอาภรณ์อย่างฮินดูเว้นแต่คนธรรมดาแต่งตัว

รูปเทวสถานบรัมบานัน

เปนชวาทั้งนั้น เครื่องที่ใช้อยู่ในประเทศชวา เช่นร่มก็ใช้อย่างปยงที่ใช้อยู่ทุกวันนี้ ไม่แต่งอย่างฮินดูเหมือนเช่นที่บรัมบานัน ปราสาทราชฐานทำคล้ายปราสาทเขียนของเรา พนักทั้ง ๔ ชั้นก็ใช้เหมือนชั้นต้น คือมีคูหาเรือนแก้วยอดพระเจดีย์แลพนัก แต่คูหานั้นชั้นบนกับชั้นล่างให้สลับเปนฟันปลากัน เวลาดูข้างล่างพระพุทธรูปนั่งไม่ซ้อนกันตรงขึ้นไป คงแลเห็นได้ตลอด เมื่อแลดูก็เหมือนหนึ่งเมืองอันใดใหญ่ ๆ ที่ประกอบไปด้วยยอดแลซุ้มเปนอันมาก ช่องบันไดนั้นทำฝังเข้าไปในพื้นไม่ออกมายื่นเกะกะเปนซุ้มคูหาเหมือนกันกับเรือนแก้ว ที่มุมย่อใช้คูหา ๒ ด้าน พระเจดีย์บนยอดซุ้มองค์เดียว แต่การที่จะเขียนหนังสือให้เข้าใจชัดเจนได้นั้นเปนพ้นวิสัย ได้แต่ต้องดูรูปถ่ายประกอบ แต่ถึงดูรูปถ่ายประกอบก็ยังไม่เห็นอัศจรรย์เหมือนได้เห็นด้วยตา ตั้งแต่ชั้นที่ ๖ ขึ้นไปจนถึงชั้นที่ ๗ เห็นแล้วเปนที่น่าเสียดายมาก เพราะไปกลายเปนกลมก่อยกขึ้นเปนชั้น ๆ เฉย ๆ ไม่มีพนักไม่มีลายสลัก ที่สุดจนบันไดที่ขึ้นก็ก่อเปนลูกหีบยื่นออกมาไม่มีพลสิงห์ ตามชั้นที่เหมือนเขียง ๓ อันซ้อนกันนั้น รายพระเจดีย์กลมสัณฐานก็คล้ายกันกับพระเจดีย์ยอดซุ้มแต่เปนต่อมน้ำชัดกว่า เว้นแต่ที่องค์ระฆังตัดศิลาเปน ๓ ขาซ้อน ๆ กัน ปรุเปนช่องลูกฟักครอบพระพุทธรูปซึ่งตั้งอยู่ในนั้นก็ขนาดเดียวกันกับข้างล่าง ชั้นที่ ๘ คือเขียงที่ ๔ นั้นตั้งพระเจดีย์องค์ใหญ่ไม่มีลายสลักอันใด เว้นไว้แต่ลายที่รัดกลางระฆังหรือจะเรียกว่าราตคด พระเจดีย์นั้นก่อรวบข้างในโปร่งเหมือนพระศรีรัตนเจดีย์ ทำนองเขาจะมีซุ้มคูหาแต่ฉเพาะทลายที่ตรงนั้นเห็นไม่ได้ ข้างในมีพระพุทธรูปจะนั่งหรือยืนประการใดรู้ไม่ได้ ด้วยพลาดจากที่จมดินอยู่เพียงพระศอ ครั้น

พระพุทธรูปแลรูปพระโพธิสัตว์ในเมนดุด

ละ ๒๖ รวม ๑๐๔ ชั้นที่ ๒ ด้านละ ๒๔ รวม ๙๖ ชั้นที่ ๓ ด้านละ ๒๒ รวม ๘๘ ชั้นที่ ๔ ด้านละ ๑๘ รวม ๗๒ ชั้นที่ ๕ ด้านละ ๑๘ รวม ๗๒ รวมพระพุทธรูปในคูหาเรือนแก้ว ๔๓๒ ชั้นที่ ๖ พระเจดีย์ครอบพระวงรอบ ๓๒ ชั้นเจ็ด ๒๔ ชั้นแปด ๑๖ ชั้นเก้าพระเจดีย์ใหญ่ ๑ รวมเปนพระพุทธรูป ๕๐๕ ทรวดทรงสัณฐานเปนพระอินเดียทั้งสิ้น มี ๕ ปาง ยกพระหัตถ์ป้องกันสองข้างปาง ๑ มารวิชัยอย่างไทย ๆ ปาง ๑ เหมือนมารวิชัยแต่หงายพระหัตถ์ปาง ๑ ยกพระหัตถ์อย่างพระคันธารราฐปาง ๑ ตามอรรถาธิบายของดอกเตอร์โกรนแมนว่าเปนพระพุทธรูปมหายาน เพราะเขาคิดเห็นว่าที่เกาะชวาจะถือศาสนาพระพุทธตามอย่างข้างจีน ด้วยอาศรัยเหตุว่าในขณะเดียวกันนั้นเมืองยี่ปุ่นกำลังเจ้าแผ่นดินนับถือศาสนาพระพุทธมาก สร้างพระพุทธรูปที่สำคัญ ๆ หลายอย่าง แลอาศรัยตรวจตามจดหมายฟาเหียน ซึ่งไปสืบพุทธศาสนาเมืองอินเดีย ว่าได้แวะที่เมืองชวา กล่าวว่าในประเทศนั้นถือศาสนาพราหมณ์ หาได้ถือศาสนาพระพุทธไม่ เขาว่าพระพุทธเจ้านั้นคือดวงอาทิตย์ พระพุทธเจ้าไม่ได้เกิดในโลก ที่ทำพระปางต่าง ๆ นี้เปนสำแดงอาการแห่งพระอาทิตย์ องค์ที่ ๑ ซึ่งยกพระหัตถ์ป้องกันสำแดงว่าพระอาทิตย์อุไทย เรียกว่าไวโรจน องค์ที่ ๒ ซึ่งเปนมารวิชัยนั้นสำแดงว่าเปนเวลาเช้าแดดยังอ่อนเรียกว่าอกโษพยะ ปางที่ ๓ ซึ่งหงายพระหัตถ์นั้นว่าเปนเวลาเที่ยงเรียกว่ารัตนสัมภาวะ ปางที่ ๔ สมาธิว่าเปนเวลาบ่ายเรียกว่าอมิตาพะ ปางที่ ๕ ซึ่งพระหัตถ์เปนคันธารราฐนั้นใช้ไบ้ว่าจะค่ำเรียกว่า อัมโมฆสีทะ กล่าวถึงว่าพระเหล่านี้อยู่ทิศใดก็ทิศนั้นเหมือนกันประจำเปน ๔ อย่างเหมือนกันทั้ง ๘ ชั้น แต่ครั้นเมื่อนับตรวจเข้าดูก็ไม่เปน

เช่นนั้นสลับปะปนกันไป เราไม่เห็นด้วยในคำที่กล่าวนี้เลย เมื่อว่าโดยเหตุผลซึ่งควรจะพิจารณาได้ ประเทศชวานั้นทั้งภูมิสถานแลทางที่ไปมาใกล้ข้างอินเดียกว่าข้างเมืองจีน จะว่าข้างเจ้าแผ่นดินซึ่งได้ปกครองแผ่นดินมา ๑๘๐๐ ปีเศษ ก็กล่าวว่ามาแต่อินเดีย ศาสนาพราหมณ์ก็กล่าวว่ามาแต่อินเดีย ครั้นตกมาชั้นกลางราว ๙๐๐ ปีนี้ ก็ว่าเจ้าแผ่นดินไปเล่าเรียนที่อินเดียถึง ๔ องค์ จนชั้นหลังที่ศาสนามหมัดจะเข้ามาทางอินเดีย เมื่อสังเกตดูฝีมือช่าง ตั้งแต่ทำพระพุทธรูปแลลวดลายต่าง ๆ จะหาลายซึ่งเปนอย่างจีนแต่สักสิ่งเดียวก็ไม่มี พระพุทธรูปกลับตรงกันข้าม คือเปนฝีมือช่างข้างอินเดียแท้ แต่แม้ว่าจะลม้ายเหมือนข้างลังกาก็ไม่มี ประเพณีในบ้านเมืองทั้งปวงก็เปนอย่างอินเดียทั้งสิ้น ไม่มีอาการกิริยาของจีนติดอยู่เลย ได้อธิบายกันเปนอันมาก แกดื้อถือครูแกจัดนัก แต่ที่แท้แกไม่รู้เรื่องราวอันใดในพระพุทธศาสนาเลย แต่ตั้งพิธีจะเทศนาปฐมสมโพธิ์ให้ฟังหลายสิบครั้งก็พลัด ๆ พลาด ๆ ถูกดักคอต่าง ๆ จนไปแล้วก็รื้อใหม่ เรื่องที่ว่าพระพุทธเจ้าเปนพระอาทิตย์ บอกแกว่าเปนคำเปรียบชักตัวอย่างต่าง ๆ ให้ฟัง ก็ไม่ใคร่จะยอมกลับเทศนาถึงเรื่องโยคีตปสีบูชาเพลิงบูชาพระอาทิตย์ จนถึงญี่ปุ่นนับถือพระอาทิตย์เลอะหนักไป เรื่องพระปางต่าง ๆ อ้างให้ไปดูในอินเดียแลมาดูที่เมืองไทย แกก็ยังเถียงนอกเรื่องนอกราวไปต่าง ๆ ครั้นแกฟังเรายืนยันแขงแรงหนักประกอบด้วยเหตุด้วยผล จนคอนโทรเลอซึ่งเปนผู้รู้มากดีกว่าแกหลายเท่า ลงเนื้อเห็นเปนอันหนึ่งอันเดียวกับเราเข้าช่วยเถียง แกก็ยังร่มอยู่ จนกลายเปนการขันล้อกันเล่น ว่ากันเสียสามวันสามคืน ทีหลังทำใบยอมถึงกับมอบตัวเปนลูกศิษย์ ไปไหนคอยตามแจถามโน่นถามนี่

พระพุทธรูปแลลายจำหลักฐานทักษิณพระเจดีย์บุโรพุทโธ

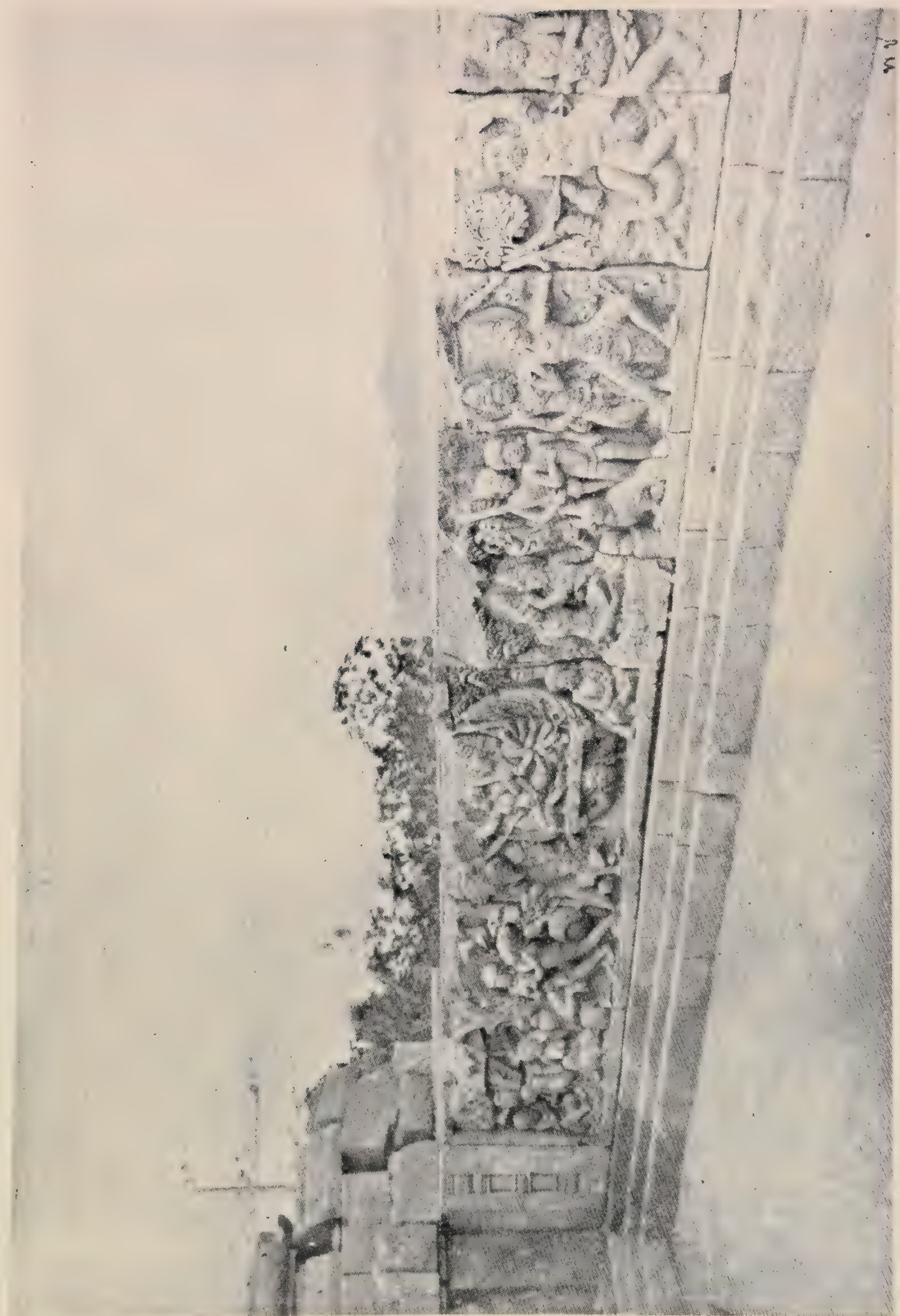

ถึงเวลาที่กำลังแกเถียงอยู่ เราว่ากระไรแกจดหมดทุกคำ สิ่งที่ตื้น ๆ เช่นกับธรรมจักร์ แปลว่ากระไรแกก็ไม่รู้ได้เสียแล้ว ถึงอาราธนาให้เทศนาธรรมจักร์ให้ฟัง ความรู้ของแกมีประมาณอยู่เพียงว่า พระพุทธเจ้าเปนช้างมาเข้าท้องพระพุทธมารดาอยู่ข้างจะเหลวแหลกเต็มที ภายหลังยอมทุกสิ่งว่ารู้ตัวแล้วว่ายังไม่รู้จักพระพุทธศาสนา จะขอเข้ามาเรียนที่บางกอก แลเห็นจริงด้วยแล้วว่าบุโรพุทโธไม่ได้ทำครั้งเดียวพร้อมกัน ยังคงร่มอยู่เรื่องเดียวแต่เห็นนาคเปนช้าง

ความเห็นของเราในเรื่องบุโรพุทโธนี้ก็เปน ๒ อย่างอยู่ ถ้าจะคิดว่าเขาจะทำขึ้นไปเปนชั้น ๆ ให้ได้ลำดับกันจนถึงชั้นยอด เปนมณฑปตั้งพระพุทธรูปก็ดูจะสูงสาหัส หรืออีกนัยหนึ่งเขาจะทำแต่เพียงชั้น ๕ แล้วก่อพระเจดีย์กลมองค์ใหญ่เท่าเขียงชั้นล่างคืนชั้น ๖ เช่นพระปฐมเจดีย์ก็จะเปนได้ แต่ทั้ง ๒ อย่างเพราะลาดชั้นล่างไม่พอจึงได้งดเสีย สังเกตดูอีกอย่างหนึ่ง ที่ตัวเนินมีบันไดลงไปตามเนินอีกหลายสิบคั่นแต่ดินถมเสีย เขาขุดลงไว้พอเห็น ถ้าจะมีลงไปข้างล่างอีกชั้นหนึ่งสองชั้นก็จะเปนได้ แต่เปนดินถมเสียมากด้วยเขาไฟอยู่ใกล้ เวลาขึ้นไปบนยอดพระเจดีย์ เปนเวลาเช้าอากาศสว่างเห็นควันที่เขามราปีขึ้นพลุ่ง ๆ ไม่ได้อยู่ห่างไกลเลย ถึงที่ชำรุดครากแยะแลซุ้มพังทลายก็เปนข้างทิศตวันตกข้างเขามราปีมากกว่าทางอื่น พระเจดีย์รายข้างบนยุบลงไปเหมือนกับของที่หนักตกทับ แลขันอีกอย่างหนึ่งที่ตามชั้นเหล่านั้น ตั้งแต่ชั้นหนึ่งขึ้นไปจนถึงชั้นยอด มีก้อนกรวดกลม ๆ ขนาดโตเท่าไข่เป็ดไข่ไก่กองอยู่เปนกองโต ๆ ซึ่งไม่ต้องการจะใช้อันใดบนนั้น แลไม่มีใครที่จะขนขึ้นไป อันนี้ก็เห็นจะเปนได้ด้วยเรื่อง

เขาไฟ การที่ทำนั้นใหญ่โตเกินกำลังมนุษย์ ถ้าหากว่าเราจะก่อเล่นด้วยอิฐให้โตขนาดนั้น ๒๐๐๐ ชั่งก็เห็นจะไม่พอ เปนที่ควรจะพิศวงยิ่งนักในการที่ใครจะคิดอ่านปฏิสังขรณ์ขึ้นได้นั้นเปนไม่มีแล้ว นับวันแต่จะชำรุดไป ถ้าถูกเขาไฟกำเริบขึ้นเมื่อใด ก็จะโซมเร็วลงกราว ๆ แลใครก็ไม่สามารถที่จะรับประกันว่าเขาไฟจะไม่กำเริบขึ้นในปีนั้นเดือนนั้นได้ เราลืมกล่าวถึงบันไดซึ่งได้นับไว้แต่จะเอาแน่นักไม่ได้ เพราะชำรุดเคลื่อนจากที่ประกอบเข้าไว้ใหม่ก็มีคั่นไม่ใคร่เสมอกันบ้าง นบแต่ชั่วที่เราได้เหยียบขึ้นไป คือขึ้นจากหลังเนินถึงชั้นฐานก่อเกาะเข้าไปใหม่ ๘ คั่น จากฐานขึ้นชั้นหนึ่งชำรุดมาก จากชั้นหนึ่งถึงชั้นสอง ๗ คั่น จากชั้นสองถึงชั้นสาม ๑๔ คั่น จากชั้นสามถึงชั้นสี่ ๘ คั่น จากชั้นสี่ถึงชั้นห้า ๙ คั่น จากชั้นห้าถึงชั้นหก ๑๐ คั่น จากชั้นหกถึงชั้นเจ็ด ๘ คั่น จากชั้นเจ็ดถึงชั้นแปด ๗ คั่น จากชั้นแปดถึงลานพระเจดีย์ ๘ คั่น ขึ้นองค์พระเจดีย์จนถึงหลังบัลลังก์ ๑๙ คั่น เปนบันไดก่อใหม่ พระพุทธรูปแลพระเจดีย์ชำรุดทิ้งเรี่ยรายเกลื่อนกลาด จัดตั้งเข้าไว้ตามบุญตามกรรมบ้าง นาคท่อน้ำแลกระจังน่าราหูพลัดตกเกลื่อนกลาดอยู่ทุกหนทุกแห่งเอามาก่อเปนคันสนามก็มี ตกอยู่ตามเนินเหล่านั้นก็ยังอีกมาก มีเนินอยู่ใกล้อีกแห่งหนึ่งย่อม ๆ น่าจะมีอะไร แต่ขุดไม่ได้เพราะเปนที่ฝังศพแขก แต่ในที่อื่น ๆ ซึ่งใกล้เคียงนั้นเขาขุดแล้วไม่พบอันใด ในที่นี้มีขุดได้แต่แหวนทองแลเครื่องภาชนใช้สอยบางอย่าง แต่ที่บรัมบานันขุดได้เครื่องทำพิธี เปนต้นว่ากระดึง กลด เชิงเทียนแกว่ง แลเครื่องทำพิธีพราหมณ์ต่าง ๆ แต่มีอยู่ที่มิวเซียมบัตเตเวียเปนอันมาก สังเกตดูว่าพุทธศาสนาจะไม่สู้แพร่หลายไปทั่วแผ่นดินชวานัก การที่ถือคงจะปน ๆ กัน

รูปศิลาจำหลักภาพเรื่องรามเกียรติ์ที่เทวสถานบรัมบานัน

ถ้าจะเทียบกับเมืองเราคงจะเปนเหมือนอย่างกรุงเก่า ครั้งเจ้าแผ่นดินในบรมราชวงศ์เชียงรายปกครอง ถ้าจะว่าอย่างเช่นชั้นหลังก็คงจะเปนเช่นแผ่นดินพระนารายณ์มหาราช สร้างพระพุทธรูปบ้างเทวรูปบ้าง แต่ชวามาชั้นหลังกลายเปนศาสนามหมัดไปเสียทีเดียว วันนี้ได้ถ่ายรูปที่บนพระเจดีย์ ๒ รูป ๓ รูป ถ้าหากว่าเปนเมืองเราแล้ว ขึ้นขึ้นไปต่ายอยู่อย่างนั้นแต่เช้าจนเที่ยงได้จับไข้กันยับไป นี่รอดตัวที่ไม่สู้ร้อน แต่กระนั้นก็ต้องหลบหนีแดดพอเข้าในเงาแล้วออกเย็นพอสบายทุกทิศ

รีบกินเข้ากลางวันแต่บ่ายโมง ๑ บ่าย ๒ โมงครึ่งขึ้นรถไปมาเกลังซึ่งเปนเมืองข้าหลวงใหญ่มณฑลเกดู ทางต้องย้อนกลับไปข้ามแม่น้ำโปรโกจนถึงที่แยก จึงได้ตัดทางไปมาเกลัง สองข้างทางมีสาวะแลไร่ครามไร่อ้อยเต็มบริบูรณ์ดี บางแห่งมีไร่ปลูกมันสำโรง หยุดพักผลัดม้าแห่งหนึ่ง ถึงมาเกลังบ่าย ๓ โมงเปนระยะทาง ๘ ปาล แต่ม้าขับรถเดิรเร็วถึงได้ในครึ่งชั่วโมง น่าตาเมืองมาเกลัง แรกไปถึงก็ถึงกำพงจีนะ มีเปนตึกสองแถวลักษณเดียวกับบันดองมีปั้กธงเทียวข้างทางเข้าไปอีกหน่อยหนึ่งถึงบ่าช้าฝรั่ง ต่อเข้าไปก็เปนบ้านฝรั่ง มีโฮเต็ลดี ๆ หลายแห่ง บ้านเรือนตามทางก็มีเรือกสวน แลมีแคมป์ทหารตึกออฟพีเซอร์เชียงรายแลมีสนามใหญ่สำหรับฝึกหัดตามแผนโรงทหารข้างบลันดา ตรงไปที่โรงพยาบาลก่อน มีคนคอยดูอยู่แน่นเต็มไปตลอดขอบสนาม ทางที่เข้าโรงพยาบาลต้องผ่านเข้าไปในชั้นต่ำตึกหมอซึ่งเปนที่เก็บเครื่องใช้สอยต่าง ๆ พวกคนดูปาดอกไม้ช่อลงมาในรถเปนอันมาก โรงพยาบาลทำอาการท่วงทีเหมือนโรงเลี้ยงบ้าที่บุยเตนซอก แต่ใหญ่โตกว่า มีหลังคาติดต่อกัน ไว้ระยะโรงห่าง ๆ กันที่เบิ่น

ที่สูง ๆ ต่ำ ๆ ลดพื้นลดหลังคาลงไปตามพื้นที่ไม่ได้ฉายที่สูงลงหาที่ต่ำ ดูห้องตัดผ่าซึ่งจัดอย่างใหม่ หมอไรต์เตอร์ชมว่าดีอย่างยิ่ง ดูห้องอาบน้ำแลโรงที่คนเจ็บอยู่ใช้ฝาแผงเหมือนโรงพยาบาลที่บัตเตเวีย คนอยู่ได้ ๗๐๐ เวลาเราไปมีคนอยู่ ๒๐๐ โรงว่างอยู่เปนอันมาก แต่โรงสังกสีใหญ่เหมือนบาแร็กทหารมีอยู่หลัง ๑ สู้โรงฝาแผงไม่ได้ร้อนกว่า มีคนไปคอยชักรูปไม่ได้เกี่ยวข้องกับเจ้าของโรงพยาบาลเลย จะสำเร็จหรือไม่สำเร็จไม่รู้ เพราะเราไม่ได้หยุดนั่งที่แห่งใดเลย เว้นไว้แต่ที่โรงพักหมอที่ริมคลองซึ่งเปนสาวะ แลเห็นเขามราปีอยู่ตรงน่าซึ่งเปนที่งามกว่าทุกแห่ง เขาจะพาเดิรให้ทั่ว แต่เหนื่อยเหลือสติกำลัง เวลาล่วงเข้าไปบ่าย ๔ โมงแล้วต้องของด ไปดูบาแร็กทหารต่อไป ที่บาแร็กทหารนั้นไม่ต้องเล่าอันใดเหมือนกับที่บุยเต็นซอกทุกอย่าง เว้นแต่ไม่ได้ใช้แต่ชั่วเหล็กกับอิฐใช้ไม้ปนด้วย ของดเขาเสียดูแต่หลังเดียว แล้วไปบ้านเรสิเดนต์เวลาเกือบบ่าย ๕ โมง เรสิเดนต์ที่จะพึ่งตื่นนอนมาไม่ทันเวลาเราไป ถึงต่อออกเดิรแล้วจึงไปที่โรงพยาบาล เรือนเรสิเดนต์สบายยิ่งนัก หันน่าไปทางตวันตกมีสวนใหญ่มีสิงห์โตศิลาโบราณตั้งน่าเรือน ท่านผู้หญิงแลลูกชายลูกสาวออกมารับเลี้ยงแชมเปนแลไอยาบลันดา สนทนากันถึงเรื่องเมืองยกยาอยู่ประมาณครึ่งชั่วโมงจึงลงไปเดิรในสวน มีต้นกุหลาบมากแต่ดอกมีน้อย มีต้นไม้วิเศษ ๒ อย่างคือต้นอบเชย แลต้นฝอยฝา ต้นฝอยฝานั้นสูงประมาณสัก ๑๐ ศอก ลำต้นใหญ่สักกำครึ่ง กิ่งเปนพุ่มเหมือนต้นไม้เงินทอง ตั้งลำต้นขึ้นไปสัก ๒ ศอกคืบถึงกิ่ง มีดอกบานตั้งแต่ยอดถึงค่าคบ ช่อโต ๆ เหมือนดอกเข็ม กลิ่นหอมแต่ไกลไม่ต้องแลเห็นต้น ยืนที่พื้นหักกิ่งได้สบาย

ถ้าจะเก็บกันให้หมดต้นแล้วเต็มกระบุงทีเดียว ครั้นจะเก็บมากเราเปนผู้ชาย ผเอิญวันนั้นแม่เล็กไม่ได้ไป ต้องขอเก็บมาฝาก แต่เหลือไว้สำหรับจะให้ไปเก็บวันรุ่งขึ้นมาก ไปดูที่ที่แล ๒ แห่ง มันช่างงามเสียจริง ๆ ดูวิวจนสุดสายตาก็ไม่สิ้น ไปนั่งที่นั้นจนหาวนอน หยอกเรสิเดนต์ว่าจะขอนอนอยู่ที่นั่นเลยทอดธุระในการที่จะรีบกลับ มีรูปศิลาต่าง ๆ เวลากลับมาเลยเทลาะกับดอกเตอร์โกรนแมนเรื่องอื่นอีกขนานหนึ่ง ว่ากันเสียจนตกลง ได้ออกอีก ๕ มินิตจะย่ำค่ำ กลับมาถึงทุ่มหนึ่ง กินเข้าวันนี้เหน็บดอกฝอยฝากันทุกคน หอมฟุ้งไปทั้งห้อง

วันนี้ตาเจ๊กเอาวายังวองมาให้ดู ว่าเล่นอย่างโซโล แต่ดูเอาเปนอย่างฝรั่ง เปลี่ยนฉากแลมีรูปสัตว์ เช่นช้างแลม้าเปรตวันทองเล่นอย่างละคอนไทยนอก ๆ แต่ไม่รู้เรื่องว่าอะไร ด้วยใช้ให้ดอกเตอร์โกรนแมนไปถาม แกมาอธิบายออกชื่อเปนเม็ดกล้วยตะนี จนไม่รู้ตัวเรื่อง แลอธิบายว่าในปีคฤศตศักราช ๑๙๐๐ จะมีวายังวองใหญ่จะเชิญโปรเฟสเซอร์ต่าง ๆ ในเมืองยุโรปมาดู เดี๋ยวนี้กำลังแต่งหนังสือคำอธิบายอยู่ แกหมายว่าพระยาอภัยรณฤทธิพูดอังกฤษได้มาพูดจ้ำก้นเสียเกือบชั่วโมงหนึ่ง มีแต่เยสโนกับอินดีดถูกอารมณ์แกเต็มที

วันนี้ให้ลองจุดได้ตามมุมชั้นบุโรพุทโธดู เพื่อจะให้เห็นชัดว่าชั้นไม่เสมอกันทำเปนสองคราว ไปนั่งกับเรสิเดนต์แลคอนโทรเลอร์ดอกเตอร์โกรนแมนที่กลางสนาม ลงเนื้อเห็นเปนอันหนึ่งอันเดียวกันว่าตามความที่เราคิดเห็นเปนอันถูกต้อง เลิกนอนเวลา ๕ ทุ่มเศษ

๕๕

บุโรพุทโธ

วันที่ ๒ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๕

ตื่น ๓ โมงเช้าพระเจดีย์ วันนี้ตั้งหน้าเลือกพระพุทธรูปจะให้ได้ทุก ๆ ปาง ๆ ละองค์ เลือกยากสาหัสเพราะซุ้มคูหาสูงมาก แลไม่ใคร่เห็นที่ชำรุด ต้องให้คนปีนขึ้นไปข้างหลังตรวจดูเสียก่อนจึงได้เลือกขีดตีนกาไว้เปนพระพุทธรูป ๕ องค์(๑) แต่จำเปนต้องเลือกเอาที่ชำรุดบ้าง เพราะที่ยังดีตั้งอยู่เสียในคูหา แลพระเจดีย์ซึ่งไม่ชำรุดเขาแนะนำหลายคนให้เอาในนั้นจะรับรื้อให้เราไม่ยอม ขอให้เหลือไว้ให้คนที่มาข้างหลังเขาดูดี ๆ บ้าง เวลาที่ขึ้นไปคอนโทรเลอร์ให้ไปเก็บดอกลั่นทมมา แล้วกระซิบบอกคนนั้นคนนี้ว่าดอกไม้มี เราถามว่าสำหรับทำอะไร เขาว่าเอามาเผื่อไว้อย่างนั้นบางทีจะต้องการ เราเข้าใจว่าเขาคิดว่าเราคงจะบูชาจึงรับเอามาบูชาพระพุทธรูปในพระเจดีย์องค์กลางดูทิ้งกันพอใช้ แล้วปีนขึ้นไปจาฤก จ.ป.ร. ไว้แห่งหนึ่ง คอนโทรเลอร์รับจะจัดการปิดทองให้ พอไปจากยกยา ๒–๓ วันก็ได้ข่าวว่าปิดทองเสร็จแล้ว กลับลงมาเลือกลายต่าง ๆ ที่ตกอยู่ข้างล่างคือนาคะหรือช้าง ลายหลังซุ้มพระเจดีย์ ๑ รากษสเล็กตัว ๑ สิงห์โตขาหัก ๒ ตัวท่อน้ำอัน ๑ คอนโทรเลอร์จะคิดอ่านตั้งร่างร้านในรุ่งขึ้นพรุ่งนี้ กลับลงมาบ่ายโมง ๑ แม่เล็กไปมาเกลังแต่เช้าไปที่โรงพยาบาลแลบ้านเรสิเดนต์เก็บดอกฝอยฝากลับมาบ่าย ๒ โมง เขาว่าตอนเช้าสบายกว่าตอนเย็นไม่ร้อน

(๑) พระพุทธรูป ๕ องค์นั้น เดี๋ยวนี้ตั้งอยู่ที่พระเจดีย์วัดราชาธิวาส ๔ องค์ อยู่ที่ซุ้มข้างพระอุโบสถวัดบวรนิเวศองค์ ๑

เวลาเย็นไปจันทิเมนดุด ทางประมาณสักครึ่งชั่วโมงเปนลานใหญ่อยู่ในหมู่บ้าน แต่ลึกลงไปกว่าพื้นแผ่นดินที่อยู่ใกล้เคียงด้วยแต่เดิมเปนดินถมขึ้นไปสูง เหลืออยู่แต่หลังคา คอเวอนเมนต์ลงทุนเปนอันมาก ขุดดินลงไปจนถึงพื้นดินที่ตั้งมณฑป เครื่องที่ทลายลงมาจากข้างบนเช่นยอดเปนพระเจดีย์แปดเหลี่ยมแลตัวลายอื่น ๆ รูปร่างตัวมณฑปนั้นเปนสี่เหลี่ยม ด้านน่าเห็นจะเปนคูหายื่นยาวออกมาสักหน่อย แต่เฉพาะด้านตวันตกจึงชำรุดมาก อีก ๓ ด้านย่อเปนที่เหมือนมุขแต่สั้นใหญ่ออกมาแต่ฐาน ตัวผนังด้านใต้สลักเปนลายรูปพระนารายณ์นั่งในดอกบัว มีเทวดา ๒ ข้าง ที่เปนมุขลดผนังแคบอีกสองข้างก็เปนรูปเทวดาข้างละองค์ ด้านตวันออกเขาว่าเปนรูปทุรคาด้านเหนือเปนรูปพระอิศวร ลายสลักมีแต่ฉเพาะลายขอบแลเสากับที่เทวรูป นอกนั้นเกลี้ยง ๆ บันไดขึ้นตวันตกด้านเดียว มีนาคหรือช้างอยู่ที่ปลายพลสิงห์ แต่ตัวพลสิงห์ทำลายเสียหมด ข้างอัฒจันท์สลักเปนห้อง ๆ ดูเหมือนจะเปนเรื่องสุภาษิต บางห้องก็เปนพระกับพราน ฤๅษีกับคนไปนมัสการ พราหมณ์ผัวเมียทเลาะวิวาทอะไรกัน คนแก่กับปู ไม่ได้พิจารณาถ้วนถี่ แต่ที่เห็นชัดนั้นคือหงส์ ๒ ตัวคาบไม้แต่เอาปากคาบไม้พาบิน เปนเรื่องชาดก ตามทางที่เข้าไปมีภาพพวกพิทยาธรเหาะหันหน้าเข้าไปทางมณฑป แลมีตุ่มที่ไว้ทรัพย์ มีกษัตริย์หรือผู้ใดมีลูกหลายคนที่อุ้มอยู่นั้นคนหนึ่ง ที่ซนต่าง ๆ ขี่กันบ้าง ชกกันบ้างดูสนุกดี ข้างซ้ายเปนผู้หญิงมีลูก ๑๒ คน ข้างขวาเปนผู้ชายมีลูก ๑๐ คน ในมณฑปตรงกลางมีพระพุทธรูปใหญ่ทำด้วยศิลาทั้งแท่ง นั่งห้อยพระบาทเหมือนพระป่าเลไลยยกพระหัตถ์ขวาคว่ำซ้ายหงายนิ้วนางข้างขวาจับนิ้วกลางข้างซ้าย พระพักตร์

คล้ายพระชินสีห์ ดูหน้าเฉยสบายแลแจ่มใสเปนศิลาทั้งแท่ง ติดกับก้อนใหญ่ซึ่งเปนที่นั่ง รอยผ้าที่ห่มเหมือนผ้าบาง ๆ คลุม เปนฝีมือช่างอย่างวิเศษที่จะทำให้เหมือนในเวลาเดี๋ยวนี้ได้โดยยาก แต่พลัดตกลงมาจากฐานตะแคงอยู่หน่อยหนึ่ง พระบาทที่ห้อยลงมาจดพื้น เขาว่าครั้นจะยกขึ้นให้ได้ที่ก็กลัวจะกระเทือนตัวมณฑปพัง สองข้างเปนรูปกษัตริย์ข้างซ้ายมีทองต้นแขนปลายแขน สร้อยคอรัดอกรัดเอวแลกำไลตีน ผ้าที่นุ่งสั้นอยู่เพียงต้นขาสวมมงกุฎลายเปนเครือไม้ บ่าซ้ายมีสังวาลพราหมณ์ทำเปนรอยเส้นเชือกสามเกลียวห้อยขาข้างซ้ายข้างขวาพับ ยกมือข้างขวาหงายงอนิ้ว ข้างซ้ายพาดตัก มีเรือนแก้วข้างล่างเปนรูปช้างหมอบ ที่เสาเปนรูปสิงห์ยืน ที่ทับหลังเปนนาคหรือช้างทรงเครื่องของดอกเตอร์โกรนแมน บนทับหลังขึ้นไปเปนพุ่มที่จะทำเปนรัศมีหรือต้นไม้ ข้างขวารูปร่างก็คล้ายคลึงกัน แต่ดูหน้าย่อมลงหน่อยหนึ่ง นุ่งผ้ายาวกรอมลงไปถึงข้อเท้า ห่มผ้าสไบเฉียง มงกุฎมีพระพุทธรูปนั่งอยู่บนนั้น ยกมือซ้ายคว่ำนิ้วชี้จับหัวแม่มือข้างขวาแบหงายเท้าขวาห้อยเท้าซ้ายพับนั่งอยู่บนดอกบัว เท้าที่ห้อยมีดอกบัวรับทั้ง ๒ รูป บางคนเขาว่าเปนเทวรูป แต่เราคิดเพลินไป เห็นว่าจะเปนรูปกษัตริย์เพราะเหมือนกันกับรูปกษัตริย์ที่ทำในลายสลักทั้งปวงจะเปนปฤษณา ข้างที่ใส่สังวาลพราหมณ์จะเปนถือศาสนาฮินดู ข้างที่ห่มผ้าสไบเฉียงมีพระพุทธรูปจะเปนถือพุทธศาสนา บางทีก็จะเข้าเรื่องกับผู้ชายผู้หญิงที่มีลูกหลายคนข้างนอก มีอุ้มอยู่คนเดียว นอกนั้นชนทั้งหลายอยู่ฟากเดียวกับข้างที่เข้าใจว่าถือศาสนาพระพุทธ ข้างผู้ชายที่มีลูก ๑๐ คนอยู่ข้างที่ถือศาสนาพราหมณ์ รูปทั้ง ๒ กับพระพุทธรูปขัดเกลี้ยงเกลางดงาม แต่พระพุทธรูปดีกว่ารูป

ทั้งสองนั้น บรรดารูปศิลาที่ได้เห็นทั้งที่มิวเซียมบัตเตเวียบรัมบานันแลบุโรพุทโธจะหาเปรียบเสมอด้วยรูป ๓ รูปนี้ไม่มีแล้ว ช่างรักเสียจริง ๆ ถ้าได้ไปบางกอกเปนต้องถึงสร้างวิหารกันใหม่ แต่ไม่ควรจะขอเขา เพราะเห็นว่าควรจะนับว่าเปนสิ่งที่มีราคาอันวิเศษของเมืองชวา กลับจากจันทิเมนดุดแวะดูจันทิปาวนซึ่งอยู่ในหนทางที่จะกลับ เปนวัดเล็กนิดเดียว ต้นไม้ใหญ่ฉเพาะขึ้นที่นั้นซุดโซมมาก ข้างในก็ไม่มีอันใดเห็นจะเปนวัดศิวลึงค์ มืดเสียแล้วต้องดูด้วยไฟ ก็ไม่เปนที่อัศจรรย์อันใด ตามพวกชวาว่าเปนครัวของบุโรพุทโธ แต่ครัวก็ไม่พอทำกับเข้าเลี้ยงพระด้วยเล็กเต็มที

วันนี้มีอะไรกันไม่รู้ ดูเหมือนโตเบิ่ง ไม่ได้ดู เมเยอร์จีนพาลูกสาวมาหาแม่เล็กเอาดอกไม้มาให้ ออกไปนั่งพูดกับริเยนต์แลเจ๊กคอนโทรเลอร์เปนล่ามจนเวลา ๕ ทุ่ม เขาว่าเดี๋ยวนี้กำลังคิดจะทำแตรมเวย์จากยกยามามาเกลัง

(ตอนที่ ๑๑ เสด็จประทับเมืองยกยา ครั้งที่ ๒)

๕๖

เมืองยกยา

วันที่ ๓ กรกฎาคม

เวลาเช้า ๔ โมงเรสิเดนต์มาส่ง ขึ้นรถมากับคอนโทรเลอเมเยอร์ จีนแลริเยนต์ตามมาส่งด้วย ได้สนทนากันถึงเรื่องศาสนาพระพุทธแล ศาสนาพระเยซูกับเรสิเดนต์มาตามทาง ต่างคนต่างชมสิ่งที่ดีในศาสนาทั้ง ๒ ไม่ได้ขัดคอกันเลย มาถึงต่อแดนยกยาแอสสิสตันเรสิเดนต์ เอารถสุลต่าน ไปคอยรับ สนทนากันด้วยเรื่องเมืองชวาอีก เรายังไม่ได้กล่าวถึงเรื่องพวก ชวาที่ไปยุโรป มีหลายคนที่ได้ไป คือพวกรเด่นอธิปดีที่ไปถ่ายรูปก็มีคน หนึ่ง น้องมังกุโนโกโรก็มี แต่กลับมาแล้วต้องมาคงรูปเดิม เขาเล่าว่าลูก รเด่นอธิปดีคนเก่าได้ไปยุโรปเปนคราวแรกแต่ครั้งบั๊กกุภูวโนที่ ๙ กลับมา ก็ถูกกริ้วกราดด้วยไม่ยอมที่จะแต่งตัวถอดเสื้ออย่างชวา ต้องเลยกระเด็นไป ทำการอยู่กับวิลันดาว่ามีเมียฝรั่งด้วย แต่พวกเชื้อวงศ์ที่ใกล้กับสุสุนันแล สุลต่านยังไม่มีใครไปเลย การเล่าเรียนเดี๋ยวนี้ขยายกว้างออกกว่าแต่ก่อน ว่าลูกสุสุนันยอมให้เรียนภาษาวิลันดา เขาว่าสุลต่านแลสุสุนันฟังภาษาวิลันดา เข้าใจ แต่ท่วงทีจะงู ๆ ปลา ๆ ไม่เห็นแกอินดีดหรือเยสสักคำเดียว แต่ ในคำพูดที่จำจะต้องออกชื่อภาษาวิลันดา ก็เห็นใช้พูดเปนเสียงชาวชวาเช่น กับ ฮอแลนเดอเรียกบลันดา แลคำอื่น ๆ ก็แกว่ง ๆ ทั้งสิ้น บ่ายโมงเศษ มาถึงเมืองยกยากินเข้าแล้วออกมาเดิรแกว่ง ๆ อยู่ตามหอนั่ง มียายแก่หน้า

ตาเปนผู้ดีเหมือนเจ้ากรมสุรินทร์ ๓ คน[๑] แต่งตัวใส่เสื้อแพรใส่ตุ้มหูเพ็ชร์แหวนเพ็ชร์อย่างเก่า ๆ เดิรตุบตับขึ้นมาหา เราเดิรออกไปดูตรงเข้ามาจับแขนทั้ง ๒ ข้างยึดแน่นไม่วาง พูดอะไรบึ้บ ๆ ๆ ๆ ไม่เข้าใจ ออกแต่ชื่อทิปโปโนโกโรบ่อย ๆ แล้วชี้ไม้ชี้มือที่เราแล้วก็ร้องไห้ ไม่รู้ว่าจะทำอย่างไรแกก็ยึดมือแน่น จะหากรมสมมตก็ไม่พบ ต้องจูงเอาไปส่งให้กรมดำรง ไปจ้ำอยู่กับกรมดำรงนานก็ไม่ได้ถ้อยได้ความว่ากระไร กรมดำรงเลยพาไปส่งกรมสมมตกำลังนอนอยู่ในห้อง กรมสมมตลุกขึ้นต้อนรับให้นั่งเก้าอี้ อยู่ข้างจะปลื้ม กรมสมมตเข้าใจภาษามลายูบ้าง แกตั้งพิธียอกรมสมมตเสียใหญ่ ว่าจมูกเหมือนทิปโปโนโกโร เห็นแล้วให้คิดถึง ร้องไห้ปรับทุกข์ปรับร้อนไปต่าง ๆ เล่าถึงเรื่องทิปโปโนโกโรเข้าใจบ้างไม่เข้าใจบ้างก็อยู่ในทางข้างขอทานนั้นแล แต่แกเปนผู้ดีก็พูดจาอ้อมไปโดยอัชฌาไสยแต่ฝ่ายข้างเรากลายเปนการสนุกกันเสียอย่างยิ่ง ที่ซัดส่งกันต่อ ๆ ไปมดัมริชลิวถูกเปนรตู แกไล่ตามกอดต้องวิ่งหนี ใคร ๆ ส่งเข้าไปว่าเปนรายาแกเชื่อหมด เว้นไว้แต่พระยาอภัยรณฤทธิ์ ทีแกจะเห็นแก่ไปอย่างหนึ่งแต่งเปนทหารอีกอย่างหนึ่ง แกคงเคยมาและเลียมอยู่หลายวัน แลจำได้หงิด ๆ ว่ารุ่นราวคราวใด แต่ไม่แม่นว่าเปนคนไหน ทิปโปโนโกโรที่แกอ้างถึงนั้น เปนคนหนึ่งในผู้สำเร็จราชการ ๔ คน ครั้นสุลต่านฮมังกุภูวโนที่ ๔ เมื่อยังเด็กอยู่ ภายหลังเปนขบถ ไม่เชิงขบถต่อสุลต่านเปนวิวาทกับวิลันดา แต่ข้างฝ่ายวิลันดาว่าวิลันดาก็สุลต่าน ๆ ก็วิลันดา การที่ไม่พอใจเกิดขึ้นก็ด้วยเรื่องวิลันดาข่มเหงรวบรัดมากขึ้นเหตุด้วยเจ้าแผ่นดินเปนเด็ก

---

(๑) คือหม่อมเจ้าหญิงในกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ รัชกาลที่ ๑

ระหองระแหงมานาน แต่เหตุที่ถึงออกหน้าเปนขบถนั้น เพราะวิลันดาปักที่ทำถนนเข้าไปในเขตรนา ทิปโปโนโกโรถอนหลักเสีย

เวลาเย็นไปที่ฝั่งศพสุลต่านในวงศ์มายาพหิส ๒ คนกับสุลต่านฮมังกุภูวโนที่ ๒ เรียกว่าโกตากาเบ ทางที่ไปผ่านท้องนาไปจนถึงหมู่บ้านแห่งหนึ่งว่าเปนเมืองหลวงเก่าต้องข้ามแม่น้ำ แต่น้ำตื้นขับรถไปในน้ำขึ้นฟากข้างหนึ่ง มีตึกมีกำแพงแน่นหนาอย่างเมืองแขกเก่า ๆ แลมีบาซาใหญ่คนดูเต็มแน่นไปทั้งนั้น ถึงที่ฝั่งศพลงจากรถเข้าไปในประตูเปนประตูซุ้มอย่างแขก เดิรผ่านเข้าไปมีต้นไทรใหญ่ต้นหนึ่ง เขาว่าเปนที่สังเกตว่าถ้ากิ่งไทรข้างตวันออกหักเจ้านายแลเชื้อวงศข้างเมืองโซโลจะตาย ถ้าข้างตวันตกหักเชื้อวงศข้างยกยาจะตาย มีพระออกมารับหลายคน นุ่งโสร่งใส่เสื้อยาวโพกผ้าโตมีแถบอะไรคล้องคอ ดูท่าทางร่องแร่งไม่ครึมคร่ำหรือหน้าดุร้ายเหมือนอาหรับ พอเข้าประตูไปก็ถึงมัศชิด เลี้ยวไปข้างซ้ายเข้าประตูอีกประตูหนึ่ง มีกำแพงกั้นเปนลับแล ที่นั้นมีหนังสือจาฤกไว้เล่าเรื่องราวเขียนตัวโรมันแต่ภาษาชวา ออกจากลับแลถึงลานอีกลานหนึ่งมีกำแพงกั้นรอบ ด้านน่ามีประตูไปอีกทางหนึ่ง ด้านตรงประตูที่เข้าไปมีสวนอะไรซึ้ง ๆ ด้านหลังมีประตูเข้าไปถึงลานอีกชั้นหนึ่งเปนที่ฝั่งศพมีต้นไม้ปลูกเปนสวนไม่งดงามอันใด คราวนี้เลี้ยวข้างขวาเข้าประตูไปอีก ถึงศาลาเตี้ย ๆ เชิงกลอนต่ำกว่าหัวคนยืน เวลาจะเข้าไปต้องก้ม เมื่อเข้าไปข้างในมืดไม่แลเห็นอันใดต้องจุดเทียน ๆ นั้นใช้ขี้ผึ้งแขงเปนไขเนื้อคล้ายเทียนเจ้าเซ็น เมื่อเข้าไปถึงในนั้นเห็นเปนแต่ที่ฝั่งศพเต็มแน่นไปทั้งนั้นจะหาที่ว่างเพียงสักศอกหนึ่งไม่มี ที่กว้างสัก ๓ วายาวสัก ๕–๖ วา ฝั่งศพ

สัก ๑๕๐ ไปได้กระมัง อย่างธรรมเนียมในบ่าช้าแขกไม่มีที่จาฤกชื่อเสียง เล่นจำเอาทั้งนั้น ที่เปนผู้มีบรรดาศักดิ์หรือมีชื่อเสียงก็มีเพดานกางมุ้ง จะดูอะไรก็ไม่เปนอารมณ์สมประดี เพราะทางเดิรนั้นพอสอดตีนก้าวไปจะยืนขาสองข้างเสมอกันก็ไม่ได้ พื้นที่ก็ยกทีละ ๒ นิ้วบ้าง ๔ นิ้วบ้างเดิรจะสดุดหกล้มปากคอแตก หัวบางทีก็เงยได้บางทีก็ต้องก้ม ใครเข้าไปที่จะไม่หัวโดนอะไรต่อมิอะไรนั้นน้อยนักน้อยหนาเราต้องสารภาพว่าจำอะไรไม่ได้เลยทั้งร้อนทั้งเหม็นอับหายใจไม่ใคร่จะออก และอะไรก็ไม่ใคร่จะเห็นเหงื่อโซมตัว เปนแต่พยัก ๆ อยากจะให้แล้วอย่างเดียว ถึงจะพาบุกบั่นเข้าไปถึงที่ศพผู้วิเศษวิไสอย่างใดจะหาศิลางามสักท่อนเดียวก็ไม่มี ที่ว่างซึ่งว่ามีอยู่นั้นคือฉเพาะที่จะฝั่งศพบั๊กกุอาลำเดี๋ยวนี้ เพราะฝั่ง ๔ คนมาแล้ว ฝ่ายข้างศพพวกสุลต่านย้ายไปฝั่งเสียอิโมคีรี ที่นั้นห้ามไม่ให้คนต่างประเทศไป ออกมาได้ดีใจจริง ๆ เลยเวียนหัวยังไม่หาย กลับมาทางเดิมแวะออกประตูด้านที่เราเรียกว่าน่าแต่ที่แท้ไม่รู้ว่าข้างไหนน่าข้างไหนหลัง เปนแต่กำแพงกั้นเปนคอก ๆ ไปทั้งนั้น มีสระกว้างสัก ๖ ศอก ยาวสัก ๘ ศอกหรือ ๓ วา มีเต่าเผือกตัวใหญ่อยู่ในนั้นตัวหนึ่ง น้ำใสแลเห็นถนัด เขาเอาเข้าโยนลงหลายปั้นก็เฉยไม่กระดิกกระเดี้ย เขาว่าถ้าใครไปที่นั่นเต่าโผล่ขึ้นมาพ้นน้ำหันหน้าตรงผู้ใดเปนการมงคล เจ้าพวกแขกตั้งพิธีกันจะให้โผล่ให้ได้ แต่เราขี้เกียจคอยบอกว่าเชื่อแล้วว่าเต่าโผล่ขึ้นมาพ้นน้ำได้ แต่เราเปนคนมิจฉาทิษฐิเต่าเห็นจะรู้แล้วคงไม่โผล่ดอก ของดเสียที ที่สระนั้นเอากระดานกั้นไว้ ตอนหนึ่งมีบันไดลงไป พวกแขกนับถือกันว่าเปนที่อยู่ใกล้ศพสุลต่านเสโนปติ ซึ่งพวกยกยานับถือกันเหมือนอย่างเทวดา ถ้าจะไป

ทัพจับศึกไปอาบน้ำที่นั้นอยู่คงกระพันชาตรีแลมีใจกล้าหาญมาก ว่าพวกขโมยก็ชอบมาอาบ ในเมืองยกยาน้ำว่าขโมยชุม แต่พวกวิลันดาอวดว่าเดี๋ยวนี้ค่อยสงบไปแล้ว ออกจากนั้นมา เขาพาไปที่มัศชิดข้างน่ามีสระน้ำ ๓ สระกั้นอยู่ น้ำตื้น ๆ สักคืบหนึ่ง แต่สระกลางมีแต่โคลน เขาสำหรับชำระก่อนเวลาไหว้พระ จะเข้าไปต้องท่องน้ำไปเราต้องต่ายไปบนเอนกว้างสักคืบหนึ่ง เข้าไปถึงในนั้นก็เสียใจ ไม่แต่เกลี้ยง ๆ อย่างวัดแขกสกปรกเต็มทีด้วย มีธรรมาสน์ตั้งอยู่อันหนึ่งเหมือนอย่างที่กุฎีเจ้าเซ็น เขาว่าทำแต่ครั้งสุลต่านคนแรก ๑๕๐ ปีมาแล้ว แต่ที่นั่งเทศน์นั้นไม่นั่งชั้นล่างไว้ชั้นบนสำหรับมหมัด ผ่านขึ้นไปนั่งชั้นบนทีเดียว กลับออกมาได้ดีใจอีกคราวนี้พาไปดูเสโลกิลองว่าเปนแท่งศิลาของสำคัญอันหนึ่ง เดิรไปในหว่างกำแพงสองข้างเปนตรอกเลี้ยวไปเลี้ยวมาไม่รู้ว่ากี่ทบกี่ทอด เดิรจนเหนื่อยบ่นกันว่าไม่คุ้มค่าศิลาแผ่นเดียวเลย ที่อื่นน่าดูดีกว่า คือกำแพงกราตนเก่าที่รื้อลงมาปูเปนถนนเสียก็มาก ยังคงเปนกำแพงอยู่หนาพอใช้ ข้างในเปนต้นไม้รก ๆ เพราะเขาถือกันไม่มีใครไปปลูกเรือนอยู่ว่าเปนข้างในวัง ที่เสโลกิลองนั้นเปนที่น่าบั่นดโปมีต้นไม้ใหญ่และมีหลังคาเล็ก ๆ คร่อม ศิลานั้นกั้นรั้วไม้จริง ศิลาในนั้นกว้างสัก ๒ ศอกคืบสี่เหลี่ยมมีรอยเว้าอยู่ด้านหนึ่งกล่าวกันว่าเปนที่สำหรับสุลต่านเอาหัวขบถมาวางแล้วนั่งทับบนแผ่นศิลานั้นมีรอยเขียนหนังสือตัวโรมันเปนภาษาลตินเลว ๆ ว่าเปนของคนโปรจุเก็ตผู้หนึ่งซึ่งสุลต่านจับเอามาขังไว้ เขียนพรรณาถึงความทุกข์ภ้อตัดว่าไม่มีเพื่อนมาช่วย มีคิดเลขบ้างเขียนเปนอะไรต่ออะไรต่าง ๆ บ้าง ว่าเมื่อแรกล้อมด้วยรั้วไม้ไผ่มีคนแหกเข้าไปเขียนได้ จึงได้ล้อมใหม่ด้วยรั้วไม้จริง ศิลา

นั้นเห็นจะอ่อนมาก ที่น่าคอกมีม้าไม้ตั้งก้อนหินกลม ๆ ขนาดลูกเบาลิ่ง อาเลบ้างก้อนดินสอพองบ้าง สำหรับเสี่ยงทายว่าถ้าใครอุ้มก้อนหินนั้นเดิรเวียนคอกได้ ๗ รอบจะมีเมีย ๒ คนได้ไม่ทเลาะกัน ต้องเดิรกลับมาขึ้นรถตามทางเดิม เล่นเอาเพลียทีเดียว กลับมากลางทางเล่ากันถึงเรื่องต้นไทรซึ่งเรียกว่าวาริงคินพวกชวานับถือกลัวเกรงกันมาก เรสิเดนต์ตำบลใดตำบลหนึ่งจำไม่ได้จะตัดต้นไทรใครห้ามก็ไม่ฟั่ง พอตัดลงแล้วเวลาค่ำผีมาหลอกลูก ๒ คนเปนผู้หญิงคนหนึ่งเปนผู้ชายคนหนึ่ง ให้เห็นไปต่าง ๆ แล้วเอาน้ำมาสาดจนเบียกไปทั้งสิ้นทุกวัน ๆ ต้องย้ายไปอยู่ที่อื่น ผีก็ตามไปข่มเหงอยู่เช่นนั้นครบ ๓ เดือนเข้าก็หายไปเอง ทางที่ไป ๓ ไมล์กลับมาถึงโฮเต็ลอินเยอเนียทดน้ำมาหา เอาแผนที่กราฅนที่เขาเขียนคัดใหม่มาให้มีคำอธิบายทำเรียบร้อยดีมาก นัดกันไว้ว่าเวลาพรุ่งนี้จะไปดูแผนที่การทดน้ำที่บ้านเขาเพราะจะเอาก็มากมายนัก แล้วรเด่นอธิปดีให้คนเอาหมวกยศพวกชวาต่าง ๆ มาให้ แต่ตัวบอกบ่วย เวลายามเศษไปที่บอลบ้านเรสิเดนต์ ๆ จูงสุลต่านออกมาคอยรับ พอถึงสุลต่านปล่อยมือมาจูงเรา ๆ จูงแม่เล็กอยู่แล้วเลยจูงกัน ๓ ต่อ อดหัวร่อไม่ได้ ฝรั่งก็ออกยิ้ม ๆ ขึ้นไปนั่งบนโธรน วันนี้รตูกับลูกสาวทั้งปวงมาด้วย ตามตำราว่าถ้าที่อื่นแล้วไม่ไป พวกผู้ชายก็ไปด้วยกันมากทั้งที่เปนปเงรันแลยังไม่ได้เปน บรรดาลูกสุลต่านที่อายุครบ ๒๔ ปีแล้วให้แต่งยุนิฟอมทหารทุกคน เว้นไว้แต่ประบูอนุมอายุยังไม่ครบก็ให้แต่ง วันนี้บรรดาผู้ที่ไปที่มียุนิฟอมแต่งยุนิฟอมทั้งสิ้น สุลต่านเขาว่าแกใส่เกือกทนไม่ใคร่ได้ แต่งทหารถูกใส่เกือกบู๊ดเห็นจะเต็มที ที่ไม่ได้เปนทหารแต่งตัวนุ่งจีบสวมเสื้อคล้าย ๆ อย่างน้อยแต่เปนลูกดุมไพล่ไปติดอยู่ข้าง ๆ มีชายที่

ตรงน่ายื่นออกมาสองชาย ตรงที่ขัดดุมนั้นติดเข็มเพ็ชร์ มีสายนาฬิกาอย่างยาวสวมคอสาย ๑ เหมือนกันทุกคน ที่โธรนนั้นต่อยื่นออกไปหน่อยหนึ่ง ข้างฝากซ้ายนั่งเพียงปเงรันอธิปดีอนุม ข้างฝากขวานั่งเพียงมดัมริชลิวมีเลี้ยงน้ำชาตามแบบแล้วเบิดบอล เราจูงรตู สุลต่านจูงแม่เล็ก เปรสิเดนต์จูงเลดีอินเวตติง ประบูอนุมจูงเมียเรสิเดนต์ บั๊กกุอาลำจูงเมียนายทหาร นายทหารจูงเมียพระยาชลยุทธ เดิรวนรอบหนึ่งแล้วกลับขึ้นนั่งที่ สนทนากับสุลต่านต่อไป ว่าด้วยเรื่องอิเหนาเปนพื้น แลพูดถึงบรัมบานันแลบุโรพุทโธ สุลต่านบอกว่าได้เคยไปแต่เมื่อยังไม่ได้เปนสุลต่านทั้ง ๒ แห่ง แต่ที่บรัม-บานันนั้นได้ไปบ่อย ๆ เรื่องไปบูชาโรโลยองแกรง ยอมรับว่าเขานับถือ ได้พูดกับประบูอนุมถึงเรื่องการเล่าเรียนแลเรื่องไปเที่ยว เขาว่าได้เคยไปเมืองโซโลครั้งหนึ่งเมื่อสุสุนันคนก่อนตาย ได้เข้าไปในห้องเรสิเดนต์ดูแผนที่แลอื่น ๆ กลับเวลา ๒ ยามดูเหนื่อยเต็มทีบอบช้ำมาแต่บุโรพุทโธ

๕๗

เมืองยกยาการุต

วันที่ ๔ กรกฎาคม

นอนตื่น ๕ โมงเช้าครั้งหนึ่งเมื่อยเหลือสติกำลังนวดเลยหลับไปอีกจนบ่ายโมง ๑ เขาเอาผ้ากายน์ที่สั่งมาส่ง แลมีคนเอาเครื่องทำด้วยกานพลูมาขายเปนเรือแลที่กาแฟ เรื่องเครื่องกานพลูนี้มีในหนังสือที่เขาแต่งเรื่อง

มาเมืองชวา ว่าเปนผีมือช่างชวาอย่างหนึ่ง แล้วรเด่นอธิปติมาหาเปนการ แก้ที่เมื่อคืนนี้เจ็บเสียไม่ได้เอาหมวกมาให้เองเราถามถึง ได้ให้ของตอบแทนดูแกเอื้อเฟื้อเปนไมตรีดีมาก เราลืมกล่าวถึงให้ของไปให้สุลต่าน แอสสิสตันเรสิเดนต์รับเปนผู้พาไป ให้พระยาอภัยรณฤทธิ์แลจมื่นราชามาตย์ไปแต่งตัวเต็มยศ ของที่เอาไปให้นั้นเปนเครื่องถมทั้งสิ้น ประบูอนุมให้ลูกดุมนพเก้าสำรับ ๑ ลูกที่เล่น วายังวองให้นาฬิกาพก ๒ คน นาฬิกาตั้ง ๒ คน พวกหม่อมเจ้าที่เปนเสรมบีให้เข็มเพ็ชร์พลอยเล็ก ๆ คนละอัน แลเราฝากสมุดสำหรับเยี่ยมเยือนไปขอให้สุลต่านเซ็นชื่อ ช่างเปนพระการใหญ่เสียจริง ๆ แกซักถามว่าจะเซ็นทำอะไร ไม่เคยเซ็นให้ผู้ใดนอกจากหนังสือสัญญา ทีจะเข็ดเต็มทีในเรื่องเซ็นชื่อ แอสสิสตันเรสิเดนต์อธิบายให้ฟังถึงเรื่องวิธีเขาเซ็นชื่อในสมุด แกเลี่ยงไปว่าถ้าฉนั้นขอให้เสมียนเขาเขียนเถิด แอสสิสตันเรสิเดนต์ว่าคงจะไม่เปนที่พอใจเราด้วย เราอยากได้ลายมือสุลต่านเองอึดอัดเต็มที แต่แกรีดเอาจนยอมตกลง แต่ต้องเรียกเสมียนเขามาร่างแล้วอ่านตรวจทีละตัว ขอผัดว่าสัก ๓ วันจึงจะส่ง เขาว่าไม่ได้เปนอันขาดเพราะเราจะออกจากยกยาไปเสียก่อน ๓ วัน แลยังมีคนอื่นจะเซ็นอีกมาก จึงตกลงเซ็นทีละตัว ๆ กว่าจะสำเร็จเบ็ดเสร็จได้ชั่วโมง ๑ เพราะแกไม่เคยเซ็นชื่อเลย เคยใช้แต่ชั่วตีตราเท่านั้น ที่จริงแอสสิสตันเรสิเดนต์ก็ไปเอื้อเฟื้อเกินไปหน่อยหนึ่ง จะให้แกเซ็นให้เต็มชื่อ แกบอกว่าไม่ไหว ชื่อเต็มของแกนั้นคือ สุลต่านฮมังกุภูโนเสโนปติอังกาลากับอับดุลราหมันปนัตตกามากลีฟาโตลา เวลาบ่ายไปดูทำผ้ากายน์ที่บ้านผู้หญิงฝรั่ง การที่ทำนั้นคือซื้อผ้าขาวมาแต่ยุโรป เวลาจะเขียนซักรีดให้เรียบร้อย แล้วใช้ผู้หญิงเขียน

เส้นเหลืองก่อน แล้วจึงเดิรเส้นดำ แล้วถมพื้นย้อมสีตามสีที่จะต้องการ สีที่ทำนั้นคงมีสีแกแลแลครามกับดำเปนพื้น แต้มแดงบ้าง แต่สีเขียวไม่มีๆ ทำอยู่แต่ที่บ๋ากกันลงงัน ใช้คนถึงร้อยเศษ ทำขายทั่วทั้งเมืองยกยา นอกจากที่ทำในกราตนแล้วไม่มีที่ไหนสู้ ค่าจ้างว่ากันเปนผืน ๆ คนเขียนได้ผืนละ ๔ รูเบี่ย คนย้อมแลคนต้มค่าจ้างตั้งแต่ ๒๕ เซ็นต์ไปหา ๔๐ เซ็นต์ ขายอยู่ในผืนละ ๒๕ กิลเดอ เขาเร่งให้รีบไปจะค่ำ เจ้าของโรงให้หมอนแม่เล็กใบ ๑ แล้วไปดูสนามแข่งม้า ตั้งแต่เห็นมาสนามนี้เปนดีกว่าทุกแห่ง เขาพาไปที่พลับพลาสุลต่าน ทำอย่างฝรั่งแท้ พนักแลม่านกำมหยี่ ใช้เครื่องเหล็กมาก มีบ๋ากุอาลำรเด่นอธิปติแลพวกเปรสิเดนต์กรรมการในเรื่องแข่งม้ามาคอยรับ ล้วนแต่ติดโรเส็ตมีรูปม้าทั้งสิ้น วิ่งม้าเทศสัก ๖–๗ ตัว ม้าแซนเดอวูดสัก ๙ ตัว ๑๐ ตัวเปนแต่ซ้อมเล่น แล้วทหารที่นำตามเราไปเข้าไปซ้อมวิ่งม้าเปนคู่บ้างเปนตับบ้างต่างๆ ดูงามดี แต่ที่นั้นหนาวเหลือทนออกเหนื่อยๆ เบื่อๆ ขี้เกียจ กลับมาค่ำไม่ใคร่สบาย เวลา ๔ ทุ่มเข้าไปในกราตน การรับรองวันนี้ก็เหมือนกับวันก่อน ๆ แต่การเล่นเปนนางรำ ๙ คนเรียกว่ามะโดโย เดิรออกมาจากพระที่นั่งด้วยเพลงช้าเหมือนอย่างแต่ก่อนแต่วิธีเดิร ๙ คนนั้นคือ เดิรเรียงตัวมาข้างน่า ๓ คนเดิรคู่ ๒ คู่แล้วเรียงตัวมาข้างหลังอีก ๒ คน แต่งตัวก็เหมือนนางรำเสรมบีที่กล่าวแล้ว แต่เหน็บกฤชฝักทองคำทุกคน วิธีที่เหน็บใช้อย่างเหมือนละคอนเราเหน็บกฤช คืออยู่ข้างบั้นเอวข้างซ้าย ได้ถามดูเขาว่าใช้เหน็บกันได้ทั้ง ๒ ข้าง คือเหน็บหลังหรือเหน็บข้าง เดิรออกมานั่งที่เช่นแต่ก่อน แต่ไม่ได้นั่งเปนคู่นั่งเหมือนอย่างเช่นเมื่อเดิรมา มีอ่านยอพระเกียรติแลเล่าเรื่องเหมือนกัน เรื่อง

ที่เล่นนั้นว่าเสโนปติยกไปรบบานัมบาหันเมืองมทยูน บานัมบาหันหนีแต่ลูกสาวตกค้างอยู่ในเมือง เสโนปติไปหาเกี่ยวพานนางนั้นถือกฤชไว้จะคอยแทง แต่ครั้งเมื่อเสโนปติเข้าไปพูดจาเกี้ยวพานในเวลาต่อสู้กัน นางนั้นมีใจรักขึ้นมาจนกฤชพลัดตกจากมือ แล้วก็ยอมเปนเมียเสโนปติ วิธีที่รำก็คล้าย ๆ กันกับเสรมปีนั้นเอง แต่มีเปนนายอยู่คนหนึ่ง คือมีนางทั้ง ๘ คนนั่งล้อมเปนวง นางคนหนึ่งเข้าไปรำกฤชอยู่กลางแล้วจึงแยกกันเปนสองพวก มีคนที่เปนนายโรงยืนอยู่เสียคนหนึ่ง รำกฤชกันเปนคู่ ๆ ภายหลังนางทั้งปวงนั่งเปนแถว ๒ ข้างรำกฤชอยู่กลางวงแต่ ๒ คน รำไปช้านานกฤชพลัดตกลงมา เสียงมันดังโป๊กไม่เปนเหล็กเราก็แลดู แกบอกว่าไม่ใช่เหล็กทำด้วยหนัง แล้วต่างคนต่างวางกฤชทั้งสองข้างรำเพลงฝรั่ง นางที่นั่งอยู่อีก ๗ คน นั่งเอามือบีดปากหัวร่อแลอายไปอายมาก็เปนจบเรื่องกันเท่านั้น คนที่มารำซ้ำกับที่มารำเสรมปีทั้ง ๔ คน เพิ่มมาใหม่ ๕ คน แต่ดูจะต้องคัดเลือกรูปร่างกันอยู่มาก เพราะแต่งตัวเบิดหัวไหล่ต้องการคนไหล่ตก ๆ แลที่ไหปลาร้าไม่ขึ้นสูง คนที่มารำดูรูปร่างดี ๆ แต่อายุเห็นจะราว ๒๐ แล้วทั้งนั้นหน้าตาไม่ใคร่จะดี ตามที่ว่ากันว่าบรรดาเจ้านายที่เปนผู้หญิง ตั้งแต่อายุ ๗ ขวบก็หัดเสรมปีมะโดโยเล่นไปจนอายุ ๑๘ ปีเลิก หรือถ้ามีผัวแล้วเลิก เราไม่เชื่อเลยหน้าตาแก้มคางลดแล้ว แลยังมีปรูฟอีกที่โซโลสุสุนันแกไม่สู้ปิดบังนัก จะได้เล่าต่อไปข้างน่า แต่ลูกสุลต่านที่นี่ไม่ได้เป่นเสรมปีแลมะโดโย แม่เล็กสนทนากับรตูด้วยเรื่องลูก ๆ เต้า ๆ วันนี้ให้พาออกมาหา ๔ คน เปนลูกรตูเก่าคนหนึ่ง ลูกรตูเดี๋ยวนี้ ๓ คน อายุ ๑๒ ปี ๒ คน ๆ เล็กอายุขวบครึ่ง ยังมีอีกคนหนึ่งอายุ ๕ เดือนไม่ได้พาออกมา ลูกเด็กที่เอา

ออกมาใช้ตพายผ้าเหมือนอย่างลูกราษฎรแต่ใช้ผ้าปรังรูสัก สุลต่านแก อย่างไทย ๆ แต่ก่อน ลูกเด็ก ๆ ไม่รู้จักต้องถามว่าใครเพราะไม่ได้เฝ้าแหน กันเลย ต่อโตแล้วจึงขึ้นเฝ้า ชื่อนั้นใครจะตั้งก็ไม่รู้ แกถามว่าชื่อไร กับ แม่เล็กเห็นผู้หญิงที่มานั่งหลังรตูมากคน คนหนึ่งหน้าตาดีเกินปรกติ ได้ ความว่าเปนลูกงูสีน้ำเงินเตรียมไว้ว่าจะให้แต่งงารกับประบูอนุม แต่ยังเปน การไม่ตกลงแน่ ด้วยประบูอนุมมีเมียเลว ๆ ที่รักอยู่ วันนี้เราให้ลูกดุม สุลต่านสำรับหนึ่ง แม่เล็กให้กำไลมือรตูอัน ๑ ต่างคนต่างอวดกัน ประบู-อนุมเปนผู้ที่ต้องเดิรต้องคมเสียออกงอมทั้ง ๒ ข้าง พอเสร็จการเล่นมะโดโย แล้ว จัดที่ใหม่เล่นลงึนดริโยต่อไป ลงึนดริโยนี้เปนของมังกุภูมิคิดอ่านเล่น ขึ้น ผู้ที่เล่นก็เปนพวกลูกหลานวงศ์วาร ชื่อที่เรียกแปลกไปทั้งนี้ เพราะ ไม่มีเวลาที่ลุกขึ้นยืนเลย ตั้งแต่ออกโรงก็คลานออกมาจะตรวจพล หรือยก ทัพก็คลานเข่ากันทั้งนั้น ใช้ร้องแต่ไม่มีเจรจา เรื่องที่เล่นนั้นจับเมื่อปาเตะ เมืองมายาพหิสปรึกษาเรื่องที่จะตั้งเจ้าแผ่นดิน เปนเรื่องพงศาวดารอยู่ใน ราวศักราชชวา ๑๓๐๐ ปี มาร์ตวิชยเจ้าแผ่นดินตาย มีลูกหญิงคนหนึ่งชื่อ กาญจนาอังคะ ลูกชายคนหนึ่งชื่ออังคะวิชยยังเด็กอยู่ ปาเตะจึงได้ประชุม เจ้าประเทศราช ๓ คน คือเมืองบาลัมบางัน ๑ ตูบันคน ๑ โดโฮคน ๑ จะยกเจ้าหญิงกาญจนาขึ้นเปนเจ้า ๆ สองคนข้างหลังยอมเห็นด้วย แต่บาลัม บางันไม่ยอม ยกกลับไปเมืองเปนขบถ ตีเขตรแดนล่วงเข้ามาเปนอันมาก ข้างฝ่ายปาเตะก็ยกนางกาญจนาอังคะขึ้นเปนเจ้าแผ่นดิน เรียกว่าประบูกัญญา กาญจนาองยู บาลัมบางันตีเข้ามาเกือบจะรอบพระนครแล้ว มีหนังสือเข้ามา ว่าถ้านางกาญจนาจะยอมเปนเมียจะเลิกการรบ นางกาญจนาไม่แต่ไม่ยอม

กลับออกประกาศว่าถ้าใครฆ่าเจ้าเมืองบาลัมบางันตายจะยอมเปนเมีย เมืองตูบันแลเมืองโดโฮรับอาษาไปตีพอยกทัพก็เลิก

ในท้องเรื่องพงศาวดารนั้น ๒ เมืองไปรบก็แพ้ ต่อมีผู้หนึ่งชื่อธรรมวูลัน เปนลูกพระฤาษีไปรบจึงชนะ นางนั้นแต่งงารกับธรรมวูลัน ตัวอธิปติบาลัมบางันแต่งทาหน้าแดงเทือกหงเสน ทำท่าเปนคนออกบ้า ๆ หรือมุทลุ พวกที่มาเล่นอื่น ๆ ก็แต่งตัวให้สีตัวผิดกัน แต่ไม่ทามาก ๆ เหมือนงิ้ว เบ่นแต่เคลือบสีให้เปนสีเนื้อต่าง ๆ นางใช้ผู้หญิงวิธีที่จะนั่งแอบฉากก็ใช้ยกมาตั้งเปนลับแลเหมือนกับละคอนเราเล่น พูดกันถึงเรื่องตำแหน่งยศลูกสุลต่าน ลูกรตูผู้ชายเรียกรเด่นมาสกุสดีถ้าโตขึ้นเปนกุสดีปเงรัน ผู้หญิงที่เด็ก ๆ เรียกกุสดีรเด่นอายัง โตขึ้นเรียกกุสดีรเด่นอายู ถ้ามีผัวแล้วเรียกกุสดีกันยังรตู พวกนางสนมทั้งปวงเรียกว่าบันดารากลางัน ถ้ามีลูกผู้ชายเรียกบันดารารเด่นมาส ถ้าเปนปเงรัน เปนบันดาราปเงรัน ผู้หญิงเปนบันดารารเด่นอายังแลรเด่นอายู แล้วยังมียศต่อลงไปชั้นลูกเจ้าเช่นหม่อมเจ้าเรา เปนรเด่นมาส

ขากลับ ๘ ทุ่มแล้วพาให้ดูสติงเคิ์ล ด้วยเขาจะให้มาพรุ่งนี้เช้า เราไม่สมัคกลัวจะนอนน้อยไป ทางที่จะออกไปสติงเคิ์ลก็คือข้างท้องพระโรงหรือบั้นดโปที่ได้กล่าวแล้ว แต่ว่าหันหน้าไปทางทิศตวันออกประตูนี้ก็อยู่ทิศเหนือ ตรงน่าประตูมีศาลาสี่เหลี่ยมเฉลียงรอบหลังหนึ่งในประธานยกพื้นปูศิลาแล้วเอาไม้ไผ่ทำตรางกันไว้เพื่อจะไม่ให้คนขึ้นนั่งร่วมที่ศาลานี้ว่าเปนที่สุลต่านเคยมานั่งสำหรับใช้กฤช คือแทงคนด้วยพระหัดถ์เอง ที่หลังศาลานั้นเรียกว่าที่ดินสูง คือก่อเขื่อนรอบถมดินขึ้นไป พื้นสูงกว่าพื้นดินประมาณสัก

๘ ศอก ที่ตรงกลางก่อเปนลับแลรูปร่างเหมือนน่าตึก แลดูข้างหลังเหมือนมีตึกใหญ่เตี้ย ๆ เปนท้องพระโรง ต่อขึ้นไปบนพื้นสูงจึงรู้ว่าเปนแต่ลับแล บนนั้นมีต้นไม้ปลูกมีศาลาสี่เหลี่ยมคล้ายบั่นดโปยกพื้นในประธานแต่ย่อมกว่า แลไม่มีสลักวาดเขียน กั้นรั้วเหมือนกัน แอสสิสตันเรสิเดนต์บอกว่า เปนที่สำหรับตั้งเครื่องยศ ถามถึงสุลต่านนั่งก็ว่าไม่ได้นั่ง ถามดอกเตอร์โกรนแมนก็ซัดว่ามีในบุ๊กแล้วจะขอให้เล่าอย่างสั้นก็ไม่ได้ ต้องเล่ายาวจนไม่มีเวลาจะฟัง ต้องเข้าใจเอาเองว่า เปนที่สำหรับสุลต่านนั่งเสด็จออกการพิธีเหมือนอย่างกับมุขเด็ดพระมหาปราสาท แต่มีศิลารูปรี ๆ กว้างสัก ๒ ศอกคืบ ยาวสัก ๔ ศอกหรือ ๕ ศอก ยกพื้นสูงขึ้นมาจากพื้นดินสัก ๔ นิ้วหรือ ๕ นิ้ว ว่าเปนที่สุลต่านนั่งกับเรสิเดนต์ตั้งเก้าอี้เคียงกัน เราเข้าใจเอาเองว่า แต่ก่อนสุลต่านคงนั่งบนศาลาแต่ครั้นเมื่อมีเรสิเดนต์มานั่งเคียง ไม่อยากจะให้เรสิเดนต์ขึ้นไปบนศาลาจึงเอาแผ่นศิลามาตั้งเปนที่นั่ง เวลาที่จะออกงารออกการเรสิเดนต์ก็มาเสียทุกครั้ง สุลต่านก็เลยไม่มีเวลาขึ้นศาลาจึงไม่มีใครเห็นการคงจะหลายชั่วมาแล้ว สุลต่านคงจะรู้เรื่องแต่บิดเสียหรือเลยไม่รู้ทีเดียวก็เปนได้ ต่อนั้นไปเปนบันไดที่ลงพื้นดินในปรำ เสาก่ออิฐแต่หลังคาเปนปรำดาดใบมะพร้าวโปร่ง ๆ พื้นประกอบไปด้วยเท่าธุลี เบื้องขวาแห่งสุลต่านมีศิลาอิกแผ่นหนึ่งเปนที่ประยูอนุมนั่งอยู่น่าปเงรันแลพวกฝรั่งข้างฝ่ายซ้ายเปนที่รเด่นอธิปดิแลภูปดิต่าง ๆ มาเฝ้า การที่เฝ้านั้นกำหนดในพิธีเทือกตรุษสารทปีละ ๒ ครั้ง มีทหารพวกสิบเหล่าแห่เครื่องไทยทานไปแจกคนเจนที่มัสชิด เปนคราวที่มีเสรมบีแลมโดโยเหมือนอย่างที่ต้อนรับเราเปนงารปี่ คนที่มาประชุมในที่เฝ้าประมาณอยู่ใน ๗๐๐–๘๐๐ คน

ถึงพันคน ต่อปรำออกไปก็เปนอาลูน ๆ ด้านเหนือมีศาลาอยู่ข้างขวามือว่าเปนที่พักว่าการของรเด่นอธิปดิ เทือกศาลาลูกขุน ประเสบันหลังหนึ่งที่อยู่ริมทางออกจากอาลูน ๆ ด้านน่าว่าเปนที่รเด่นอธิปดิหรือผู้หนึ่งผู้ใดมาหยุดรถในที่นั้น ที่จะเข้าในกราตนต้องเดิรเข้ามาอยู่ในประมาณสักวังน่ามาวังหลวง ดูแล้วเลยขึ้นรถที่น่าอาลูน ๆ มาตามทางแอสสิสตันเรสิเดนต์บอกว่าสุลต่านกระซิบกับตัวว่า มีความวิตกมากนักทราบข่าวว่า สุสุนันจะจัดการรับรองทุ่มเทใหญ่ เขาเปนคนมั่งมีคงจะทำได้ดีกว่าสุลต่าน สุลต่านเองเปนคนจน การที่รับรองนี้ทำโดยน้ำใสใจจริงที่ยินดีต่อแท้ ได้ทราบข่าวว่าสุสุนันว่ากับแบรอนเดอกวาลให้ช่วยมาคิดอ่านให้ได้ตราสูงกว่าสุลต่าน ๆ มีความหวาดหวั่นนักกลัวจะน้อยหน้า เราว่าแบรอนเดอกวาลหาได้พูดอันใดไม่ เราก็ไม่ได้คิดที่จะให้สุลต่านน้อยหน้าสุสุนัน ความเรื่องนี้คงจะจริง ด้วยสองเมืองนี้สันทัดแต่งคนไปสืบกันแลกัน สุสุนันคงได้พูดกับกวาลจริง แต่กวาลเปนคนดีกลับแนะนำให้ ๆ ตราเท่ากันเสียอิก หาก แอสสิสตันเรสิเดนต์ยกยาสงสัยกวาลเกินไป กลับมาถึงบ้านราว ๓ ยาม วันนี้อยู่ข้างจะเหน็ดเหนื่อยบอบช้ำ

๕๘

เมืองโซโล

วันที่ ๕ กรกฎาคม

๕ โมงเกือบเที่ยงไปดูตลาดอยู่ใกล้ป้อมตรงกันข้าม เขาอวดว่าตลาดที่ยกยานี้ไม่มีแห่งใดเหมือน เพราะบังคับว่า ถ้าผู้ใดซื้อขายสิ่งอันใด

ให้อยู่ในโรงเดียวกัน ห้ามไม่ให้ไปนั่งก้าวก่าย การที่ไปเที่ยวนั้นเปนอย่างเจ้านายเสด็จไปเที่ยว เพราะตั้งแต่มาเมืองยกยาเปลี่ยนอิริยาบถจนนึกว่ากลับมาบางกอกได้อิกทีหนึ่ง จะไปไหนแค่คืบก็ต้องขี่รถม้าสี่ มีทหารม้านำน่า ๖ หลัง ๖ โปลิศรายทางมีเจ้าพนักงารวิ่งตามรถบ้างขี่ม้าตามบ้าง การที่ไปเที่ยวตลาดนี้ไปเต็มเพียบเช่นนั้นเลยเสด็จลงไม่ได้ พอถึงโรงตลาดโรงหนึ่งก็หยุดรถพระที่นั่ง มีคนเข้าไปไล่คนที่มุงอยู่ให้แหวกทาง คนเหล่านั้นก็ออกจากโรงเลิกซื้อเลิกขายมานั่งคุกเข่าถวายบังคมอยู่รอบ เวลาจะออกจากนั้นไปโรงอื่น ต้องไล่คนให้แหวกทางแล้วจึงเคลื่อนรถพระที่นั่งไปหยุดอิก กว่าจะไปได้แต่ละโรง ๆ ไม่ต่ำกว่า ๕ มินิต มีโรงถึง ๑๗-๑๘ โรงกินเวลาเข้าไปเกือบบ่ายโมง ๑ ไม่ได้ซื้อหาอันใด เปนแต่ดูเท่านั้น ตลาดที่เขาจัดดูดีจริงผู้คนแน่นหนามาก แต่ที่เลิกไปเสียบ้างแล้วก็มีเพราะสาย เลยไปที่บ้านอินเยอเนียทำการอิริเกชั่น คือคิดจะขุดแบ่งสายน้ำให้มาลงตามไร่ตามนา ได้ลงมือตรวจการมาจะครบ ๔ ปีแล้ว การที่ทำนั้นใหญ่โตมาก คือจับเอาแม่น้ำโปรโกที่ไหลมาแต่มณฑลกาดู โอบหลังมณฑลยกยาการตะมาลงทเล เพราะเปนแม่น้ำใหญ่น้ำไหลลงทเลเสียเร็ว เขาคิดตั้งทำนบกั้นที่หัวเลี้ยวประมาณครึ่งหนึ่งของลำแม่น้ำ แล้วขุดคลองจับน้ำลงมาเปนสาย ๆ ให้น้ำไหลอาบทั่วแผ่นดินในมณฑลนั้นเปนคลองใหญ่คลองเล็กหลายร้อยคลอง มีทำนบแลท่อรางก่อข้างเขาต่อเขาหลายสิบแห่ง แต่ตัวอย่างที่คิดเขียนทำกว่าร้อยแผ่น ยังในพื้นที่แผ่นดินเหล่านั้น ต้องทำการเซอรเวใหม่ เกือบจะต้องเหยียบย่ำที่แผ่นดินทั่วไปทั้งมณฑล การที่ตรวจนั้น คือตรวจรดับน้ำรดับภูเขาแลพื้นแผ่นดินตรวจหยั่งลงไปใน

แผ่นดินว่าจะเปนที่แขงที่อ่อนอย่างไร ตรวจที่ปลูกสร้างไว้แล้ว แลที่ยังไม่ได้ปลูกสร้าง ตรวจพืชพรรณที่ควรจะปลูกอย่างไร ๆ ตรวจจำนวนคนที่ควรจะกะเกณฑ์ทำการ ทำงบประมาณว่าที่แผ่นดินที่ทำแล้วอยู่เดี๋ยวนี้ได้ค่าที่ดินเพียงเท่าใด ถ้าทำอิริเกชั่นแล้วจะควรขึ้นตำบลใดเท่าใด การที่จะลงทุนทำมากน้อยเท่าใด จะเก็บเงินได้ปีละมากน้อยเท่าใด จะใช้ทุนได้ปีละเท่าใด กี่ปีจะได้เปนกำไรปีละเท่าใด การที่คิดนั้นอย่างเลอียดที่สุด ทั้งมีจำนวนคนแล้วมีแผนที่แล้วก็ยังใช้ไม่ได้ต้องทำใหม่ทีเดียว เพราะฉนั้น จึงต้องช้ามาถึง ๔ ปี เมื่อทำแผนแลทำประมาณทั้งปวงนี้หมดแล้ว จึงจะได้เสนอคอเวอนเนอเยเนราล ถ้าคอเวอนเนอเยเนราลเห็นชอบแล้วจะต้องส่งไปยังคอเวอนเมนต์ที่นิเทอแลนด์ตรวจอิกชั้นหนึ่ง ถ้าเห็นชอบแล้วจึงจะได้ลงมือทำ การที่จะทำนั้นคงไม่แล้วเร็วกว่า ๔ ปี ข้อซึ่งจะพรรณาให้ชัดเจนว่าการตรวจตราแลความคิดเปนอย่างไรนั้น คนที่ไม่ได้เปนอินเยอ-เนียเช่นเราแลไปดูเพียงชั่วโมงเดียวไม่สามารถที่จะชี้แจงได้ตลอด แต่อย่างไร ๆ เปนที่ชอบใจเราอย่างยิ่ง ดูจนเพลิดเพลินแลไล่เลียงถึงการที่จะทำจนเขาเตือนให้กลับ การที่นี่ผิดกันกับที่ทำมาแล้วในตำบลอื่น ๆ เพราะที่แผ่นดินเปนของสุลต่าน ผลประโยชน์ที่จะเก็บได้จากที่แผ่นดินจะได้แก่สุลต่าน เพราะฉนั้น จึงเกณฑ์ให้สุลต่านเปนผู้ออกเงิน แต่สุลต่านร้องว่าไม่มีเงิน คอเวอนเมนต์วิลันดาจึงจะให้ยืม แล้วเก็บเงินใช้ตามแต่จะผ่อนผันกัน จำนวนเงินที่จะต้องใช้ถึงแปดล้านกิลเดอ เราได้พูดกับสุลต่านฟังดูอาการแกก็เห็นว่าเปนความคิดดี เพราะได้ทำมาหลายแห่งแล้วมีตัวอย่างแต่

อ้ายตัวอย่างข้างไม่ดีก็มี ดูท่าทางเหมือนแกจะกลัวว่าถ้าต้องใช้ทีหนึ่งแล้วจะไม่มีเวลาเลิก ถึงใช้ทุนครบแล้วก็จะต้องใช้ดอกเบี้ยบวกเปนทุนเรื่อยไป ดูท่าทางแกประดักประเดิดใจอยู่บ้าง แต่ข้อซึ่งจะไม่ยอมตกลงนั้นไม่ได้อยู่เอง กลับจากบ้านอินเยอเนียเขาเอารูปศิลาที่ขนมาจากบรัมบานัน มาตั้งให้ดูที่ข้างบ้านแอสสิสตันเรสิเดนต์ แล้วกลับมาโฮเต็ลเวลาบ่ายโมง ๑ พวกชาวร้านเอาของมาขายเปนฝีมือที่ชวาทำ ซื้อบ้างเล็กน้อยแต่ไม่มีเวลา ยายแก่ ๓ คนมาอีก คราวนี้บอกขอเงินตรง ๆ

(ตอนที่ ๑๒ เสด็จประทับเมืองโซโล)

เวลาบ่าย ๒ โมงครึ่งไปที่สเตชั่น สุลต่านกับรตูแลลูกสาวรตูเก่ารตูใหม่กับเจ้าหญิงอีก ๒ คน ปั๋กกุอาลำปเงรันอธิปติ ๒ คน กับเจ้านายในพวกสุลต่าน แลพวกปั๋กกุอาลำมาส่งพร้อมกันหมดหลายสิบคน เรสิเดนต์กับเมียนายทหารกับเมียแลข้าหลวงผู้น้อยกับงูสีน้ำเงิน แลพวกปตินายโกก็มา เมื่อลาสั่งเสียกันแล้ว รถไฟออกเวลา ๒ โมง ๔๕ มาตามทางก็มีเขาแลทุ่งว่างเปนช่อง ๆ เหมือนอย่างเช่นตอนเข้ามาในยกยา ดูในเขตรแขวงยกยามีผู้คนบริบูรณ์จนตลอด เมื่อเข้าแดนสุรการตะแล้วมีไร่อ้อยแลโรงหีบมากขึ้น มีทางที่ต้องผ่านถ้ำ ๓ แห่งยาว ๆ เหมือนตอนสุขภูมิมาจันยอบ้าง ยาวกว่านั้นบ้าง เมื่อใกล้จะถึงบ้านเรือนแน่นหนา ดูตอนข้างตวันออกนี้ภูมิพื้นที่เพาะปลูกดีกว่าข้างตวันตก ผู้คนก็แน่นหนากว่า ถึงโซโลไม่ทันรู้ตัวเพราะทางไปไม่ถึง ๒ ชั่วโมง เรสิเดนต์แลแอสสิสตันเรสิเดนต์สิเกรตารีล่ามหลวงคอนโทรเลอ ฝ่ายข้างสุสุนันนั้น ปเงรันประบูวิยาหยากับปเงรันอริโยมตารำ ผู้แทนมังกุโนโกโร ๒ คน รเด่นอธิปติ ซึ่งจะเรียกว่างูสีน้ำตาล ด้วยเรื่องเข็มขัดเหมือนกัน ปเงรันกับรเด่นมาส ๔ คนแต่งยุนิฟอม รเด่นอธิปติ แต่งตัวเสื้อปั๊กใส่โกลุก สุสุนันส่งรถมารับเปนรถตู้มีมงกุฎอยู่บนหลังอย่างสะเตต โคชสารถีใช้ขี่ม้ามีทหารมาแห่น่าหลัง ทางที่ไปนั้นต้องเข้าไปที่เขตรแดนของมังกุโนโกโรตามทางมีซุ้มใบไม้ใหญ่ ๒ ซุ้ม ดูบ้านเรือนแน่นหนาสนุกสนานกว่าที่ยกยา แต่เปนตึกแถวเจ๊กแลแขกมากกว่า

บ้านฝรั่ง ที่ยกยามีตึกโต ๆ แต่เรือนโรงแถวน้อยกว่า ทางที่เข้าไปตั้งแต่สเตชันพอพ้นเขตรมังกุโนโกโรเข้าเขตรสุสุนันบั่นกันด้วยคลอง ต้องไปผ่านน่ากราตนแล้วจึงเลี้ยวถนนตรงไปข้างสระโบราณ ไม่สู้ห่างกราตนนักถึงโฮเต็ลซิลเบีย เปนโฮเต็ล ๒ ชั้นซึ่งคอเวอนเนอเยเนราลคนนี้เมื่อยังเปนแอสสิสตันเรสิเดนต์อยู่ที่นี่ได้อยู่ ประตูเข้า ๒ ประตูมีซุ้มใบไม้ใหญ่ แต่งโฮเต็ลเองประดับด้วยใบไม้แลคนต้อนรับอยู่ข้างจะครึกครื้นมาก คนดูแน่นเต็มไปจนเกือบจะไม่มีหนทาง ตาม ๒ ข้างทางมีโรงพิณพาทย์แลปักธงตลอดรถเดิรช้า ๆ กว่าจะไปถึง พวกที่เขาลงไปรับที่ท่ารถไฟมาคอยรับที่โฮเต็ลได้อีกครั้ง ๑ เว้นไว้แต่เรสิเดนต์ไปเกิดความรถล่มหรือรถหักโดดลงมาเลยกลับไปบ้าน เวลาที่มาถึงเย็นมากในโฮเต็ลมืดแล้ว พอตกบ่ายหรือเช้าห้องรับแขกเกือบแลเห็นกันเปนเงา ๆ ห้องที่อยู่ก็ไม่สบายร้อนจัด เตียงนอนก็เปนของข้างจีนเขาจัดมาให้โตโบ้งโล้งแลมีเพดานทุ้งขึ้นไปสูง การที่จะไล่ยุงนั้นเปนพ้นวิสัยข้างบนก็มีคนอยู่เสียงเดิรกุบ ๆ กับ ๆ แต่มักจะเปนในเวลากินเข้าทุก ๆ เวลา เรื่องจัดห้องไม่ใคร่จะเปนที่เรียบร้อยได้จนตกพลบแล้วจึงได้ไปเที่ยว ไปแต่กับแอสสิสตันเรสิเดนต์คนเดียวเท่านั้นเพราะคนอื่นเขายังไม่พรักพร้อม เวลาเย็นนี้เปลี่ยนรถเปนรถโถง ไปถนนรอบกราตนจนออกท้องทุ่ง ดูบ้านเรือนผู้คนแน่นหนาแต่เปนเรือนไม้ปลูกลึก ๆ เข้าไปอยู่ในใต้ต้นไม้ชุมกั้นรั้วโดยมาก ไปจนถึงกำพงจีนะข้างท้ายเมืองแล้วจึงกลับมาโฮเต็ล แอสสิสตันเรสิเดนต์คนนี้เขานับถือกันว่าเปนคนพูดอังกฤษดีกว่าคนในเมืองนี้ แต่อยู่ข้างขัดข้องมากไล่เลียงข้อความไม่ใคร่จะได้สดวกเหมือนที่ยกยา อีกอย่างหนึ่งดูเหมือนจะไม่ใคร่สันทัด

ในเรื่องราวเดิมมากนักได้แต่การประจุบันมาก เขาว่าเรสิเดนต์ไม่ใคร่จะได้อยู่ไปอยู่เสียที่เขาโซโลซึ่งเปนที่พักของสุสุนัน มอบการในเมืองโซโลให้เขาทำ เพราะเขาเปนคนคุ้นเคยกับสุสุนันมาแต่ยังเปนประบูอนุม สุสุนันยอมรับเหมือนเรสิเดนต์ เล่าถึงเรื่องสุสุนันที่ตายว่าเปนคนที่ถือตัวว่าเปนใหญ่มาก มีสมุดรูปบรรดาเจ้าแผ่นดินในยุโรปเล่ม ๑ ใส่รูปตัวไว้ข้างต้นแลมีกิริยาหยาบคายต่าง ๆ คล้ายกับที่เรสิเดนต์บันโยมาสเล่า แต่ว่าสุสุนันคนนี้ดีกว่าแต่ก่อนมาก มีเสียอยู่อย่างหนึ่งแต่ที่ใจคอเหมือนเด็ก ๆ นึกจะทำอะไรไม่คิดน่าคิดหลังแลรักตราเหลือประมาณ มีสมุดรูปตราเล่มหนึ่งเรียนจนเข้าใจ อยากได้ตรานั้นเปนกำลัง เขาว่าถ้าเราให้ตราแล้วจะยินดีเปนที่สุด ได้เคยเข้าโรงเรียนวิลันดาครั้งหนึ่งเมื่อยังเด็ก ๆ แล้วละเว้นเสียไม่ได้เรียนอิกต่อไป เดี๋ยวนี้ให้ลูกเข้าเรียน แต่เมียที่แต่งงารซึ่งเปนลูกมังกุโนโกโรคนเก่า แต่งงารกันมาได้ ๗ ปีแล้วยังไม่มีลูก รตูเมียพ่ออายุรุ่นเดียวกันกับสุสุนัน ยังออกรับแขกรับเหลื่ออยู่แต่เดิรหลังรตูเมีย ถามถึงวิธีที่เก็บเงินจากพลเมือง ก็บอกรัว ๆ อยู่ในไม่รู้ว่าเขาเก็บกันอย่างไรแน่ แต่ว่ารวมเบ็ดเสร็จสุสุนันได้อยู่ใน ๔ ล้านกิลเดอ บางทีจะไม่จริงเพราะบอกว่าไม่รู้แน่เปนแต่ประมาณ คิดดูจำนวนคนที่ว่ามีในโซโลแสนคน มากกว่ายกยา ๒๐๐๐๐ คน ไม่พอที่จะได้ถึง ๔ ล้าน ยังจะแบ่งเปนของผู้อื่น มีมังกุโนโกโรเปนต้นเสียอีก แลสุสุนันก็ดีมังกุโนโกโรก็ดียังเปนหนี้วิลันดา ทำนองว่านั้นอย่างเปนหนี้ให้ยืมเงิน มังกุโนโกโรมีการทำมาหากินคือทำไร่อ้อย แต่สุสุนันไม่ได้ทำอันใด ถามเขาว่าใช้อะไรเงินเปน ๔ ล้านจึงได้หมดไม่พอใช้ เขาว่าการใช้สอยคงจะมาก เพราะแต่คนที่อยู่ในกราตนถึง ๑๐๐๐๐

ใช่ว่าแกต้องเลี้ยงหมดจริงอยู่แลแต่เงินคงจะได้น้อยกว่าที่ประมาณ เห็นว่าจะเปนตัวเงินได้ไม่พอใช้จริง ๆ ฟังดูตามพวกปเงรันที่ได้ผลประโยชน์ก็อยู่ใน ๒๐๐ กิลเดอ เปนอัตรา พวกรเด่นมาสอย่างมากก็เพียง ๓๐๐ หรือ ๑๕๐ ถ้าพวกบั้นหยีเพียง ๒๕ กิลเดอเท่านั้น ถามถึงการเที่ยวไปมาของสุสุนันว่าจะไปไหนก็ไปได้ในแขวงโซโล ชอบออกมาเที่ยวบ่อย ๆ แต่มักจะมาเวลากลางคืน เรานึกว่าบางทีจะได้พบ เพราะเขาว่าตั้งแต่รู้ว่าเรามาก็มีความปราถนายิ่งนักที่ใคร่เห็นและอยากพบ ว่าเมื่อคราวพ่อก็อยากให้เราไปนักเหมือนกัน ได้แต่งให้ประบูยาหยาลูกชายใหญ่แลอริโยมตารำลูกคนรองลงไปรับ เราไม่ได้มาเปนที่เสียใจ ครั้งนี้สุสุนันจึงได้พอใจมาก สุสุนันนี้เปนลูกรตูซึ่งมีคนเดียวแลเปนคนขี้โรคบอบแบบไม่แขงแรง จนกลับมาถึงโฮเต็ลแล้วก็ยังไม่ได้พบ เข้าใจว่าแกจะกลัวเสียพระเกียรติยศจึงไม่ออกมาดู แต่ครั้นเมื่อกินเข้าแล้วเราออกไปเดิรอยู่ที่เฉลียงน่าโฮเต็ล เห็นพวกขุนนางที่ใส่โกลุกมายืนอยู่ที่น่าโฮเต็ลประมาณสัก ๙ คน ๑๐ คน ประเดี๋ยวหายไป ๒ คนประเดี๋ยวกลับมา ๒ คนหลายเที่ยว บางทีเดิรผ่านน่ากันก็ก้ม ๆ ย่อ ๆ ยกมือไหว้ จะเปนเจ้าหรือไพร่ใครก็ไม่รู้ พอกลับเข้ามานั่งเก้าอี้โล้ เขาร้องเอะอะกันว่าสุสุนันมามีทหารแห่น่ามารถสะเตต เดิมมาจอดอยู่ตรงน่าโฮเต็ล เปนรถหลังเดียวกับที่เราขึ้นมามีโคมน่าคู่ ๑ หลังคู่ ๑ พอเห็นเราเดิรออกไปก็เลื่อนรถไปจอดที่มุมโฮเต็ล สักครู่หนึ่งก็เลยไป มีรถข้างในตามมา ๓ รถ ท้ายรถมีได้น่าช้างดวงใหญ่คนถือยืนมาตรงที่ ๆ สำหรับฟุตแมนขับช้า ๆ แลเห็นตัวผู้หญิงถนัด แล้วมีรถอื่นตามอีกสัก ๔–๕ รถ ดูแกก็กล้าเล่นพอใช้ นึกจะใคร่ให้ไปลองเชิญเข้ามาแกจะทำ

ท่าอย่างไร แต่เวลานั้นไม่มีพวกวิลันดาอยู่ กลัวเขาจะว่าข้ามหน้าข้ามตาไปจึงได้นิ่งเสีย นั่งคอยดูอยู่อีกครู่หนึ่งเห็นหายไป การที่มานั้นเปนด้วยเปนคนหนุ่มใจเร็ว แลเขาจะลือกันว่าตกแต่งโฮเต็ลสนุกสนานและผู้คนแน่นหนา ก็จะมาดูเล่นให้ทันใจเท่านั้น นอนไม่ใคร่จะหลับยุงกัดเหมือนอยู่กลางนา มุ้งผ้าโปร่งยุงเข้าไปติดอยู่ตามช่องออกดำไป พอเคลิ้ม ๆ คันไปทั้งตัว ต้องลุกขึ้นออกไปเดิรให้เขาปัดมุ้งใหม่ พบหนังสือพิมพ์หยิบขึ้นอ่านก็เปนหนังสือวิลันดา แต่พเอิญถูกโปรแกรมการรับรองที่รู้เค้าอยู่บ้าง อ่านพอเข้าใจได้ราง ๆ ได้นอนหลับต่อจวนสว่าง

ได้ความว่าพวกขุนนางชวาที่มานั่งอยู่ตามน่าโฮเต็ลนั้น อยู่ประจำคืนยังรุ่งทุก ๆ วัน ๆ ละ ๑๖ คน เห็นจะเปนการกะเกณฑ์ให้มานั่งประจำรักษา แต่ ๒ คนที่ถอยออกไปนั้นไปบอกสุสุนัน ที่มารออยู่กลางทางแห่งใดแห่งหนึ่งประเดี๋ยวรถก็มา คนที่มาดูอยู่น่าโฮเต็ลตั้งแต่แรกมาถึงจนกระทั่งยามหนึ่งยังเต็มแน่นไม่ได้มีระหว่างว่าง นี่หากว่าเคยให้คนดูมาแต่บัตเตเวียแล้วจึงด้านเฉย ๆ ไป จะนั่งอยู่แต่ข้างในโฮเต็ลก็ทนอึดอัดไม่ได้ ต้องออกมานั่งอยู่ที่เฉลียงข้างน่าให้เจ้าหล่อนดูเล่นให้สบายเราก็เราเขาก็เขา จะทำอะไรก็ทำเรื่อยไปไม่ต้องกระดากกระเดื่องกัน

๕๙

เมืองโซโล

วันที่ ๖ กรกฎาคม

ตื่นขึ้นแต่งตัวแต่ ๓ โมงเช้า ๔ โมงเรสิเดนต์แอสสิสตันเรสิเดนต์แลพวกบริวารมาก่อน แล้วมังนุโนโกโรกับน้อง ๓–๔ คนมา ที่นี่กลับกันไป เรสิเดนต์อยู่ข้างจะช้าอืดอาด สุสุนันแกเร็ว ชั่วแต่จะให้ตรากันก็ไม่ใคร่ทัน เขาบอกว่ากระบวรแห่สุสุนันมาถึงแล้ว เราเดิรไปถึงกลางห้องเห็นลงจากรถ พอโผล่หน้าออกมาจากรถเราใจหายวาบ แลดูมันจะหัวเราะออกมาเสียให้ได้ เห็นแกทาขมิ้นเหลืองผัดหน้าลงฝุ่นเหมือนอย่างละคอนเดี๋ยวนี้ไปขันมากที่เรื่องคิ้ว โกนเสียทีเดียว เขียนหรือติดเอาใหม่ หางคิ้วขึ้นไปเกือบจดหน้าผมพอดี ถ้าโพกผ้าแล้วพอจดกับผ้าโพก ย่อมกว่าคิ้วงิ้วแต่เห็นจะยาวกว่า มีคนเขาเดากันว่าต้นเชื้อวงศ์คนใดคนหนึ่งคงจะมีคิ้วสูงเช่นนั้นอยู่เอง แล้วจะว่าถ้าลูกหลานของเราก็สังเกตได้คิ้วคงเบิ่ดท้ายทั้งสิ้นแต่นั้นมาลูกหลานคนใดคิ้วไม่เบิ่ดกลัวจะเสียไปจึงต้องโกนแก้ จนเลยกลายเปนเห็นงามไป ที่เดาเช่นนี้ก็มีหลักฐานอยู่บ้าง คือมังกุโนโกโรไม่ได้ผัดหน้าทาขมิ้นโกนคิ้วโกนหนวดอย่างใดเลย ชั่วแต่กันข้างล่างนิด ๆ คิ้วก็เบิ่ดขึ้นไปมากพอใช้ หนวดสุสุนันนั้นโกนเสียทีเดียวติดหรือเขียนเอาใหม่ให้เล็กเสมอกันตลอด เราได้พิเคราะห์ดูใกล้ ๆ หนักแล้ว จับไม่ได้ว่าทำอย่างไรเห็นแต่ที่ขอบเปนเส้นดำรอยเขม่า แลพื้นก็เปนรอยเขม่า แต่ทั้งคิ้วทั้งหนวดเราเห็นว่าแกมีขนแท้ ๆ บางคนเขาเห็นว่าขนแต่ที่หนวดลางทีตาเราจะไม่

เห็นก็จะได้ แต่เจ้าคนอื่น ๆ นั้นเอาเขม่าป้ายเอาดื้อ ๆ เห็นเปนก้นหม้อเปะปะชัด ๆ บางทีก็ชอบโตกว้างเกือบครึ่งนิ้ว แต่ที่ขันอย่างที่สุดนั้นคนหนึ่ง มีหนวดหรอม ๆ แหรม ๆ ที่ลูกคาง เอาเขม่าทาเปนดวงกลมโตเหมือนจับเขม่าหน้าช้างไม่ได้ผิดกันเลย การที่แรกจะพบปะกับพวกนี้มีข้อสำคัญอย่างเดียวแต่ต้องกลั้นหัวร่อให้อยู่ คนที่ไม่ได้แต่งเลยนั้นคือ ประบูวิยาหยา เปนคนที่ไปมาเมืองอื่น ๆ หลายครั้งหลายหน เปนแอดยุแตนคอเวอนเนอเยเนราลเหมือนมังกุภูมิเมืองยกยา อริโยมตารำไม่ผัดหน้าทาขมิ้นแต่เขียนคิ้ว แต่พวกวังน่ามังกุนโกโรไม่มีใครตกแต่งอันใด แต่งยุนิฟอมทหารทั้งสิ้น สุสุนันแต่งตัวไม่นุ่งโก๊กที่จะเห็นว่าเร่อร่ารุงรัง เพราะเปนคนหนุ่มไม่ชอบรุ่มร่าม นุ่งกางเกงก้ามหยี่ดำพอหุ้มเข่าคล้าย ๆ กางเกงขี่ม้า มียันแถบทอง ๒ ข้าง ปลายขามีดุมเพ็ชร์ข้างละ ๔ หรือ ๕ เม็ด นุ่งผ้ากายน์ตามธรรมเนียม แต่ชักข้างขวาเพ็ดขึ้นมาให้เห็นกางเกงชายจีบข้างน่าจับขึ้นมาเหน็บ ดูก็คล้ายกับโก๊กเปนแต่ดูบางกว่าไม่ปุกปุย เสื้อชั้นในเปนน่าอกเสื้อเชิ๊ตจีบเปนลวดลาย คาดเข็มขัดมีขอพกเปนงูสีน้ำตาล มีผ้าเชิ๊ดหน้าแพร แต่จะผูกอะไรบ้างไม่ได้สังเกตเห็นเปนพวงโตอยู่ ถ้าไม่ถือก็แขวนไว้ที่งูสีน้ำตาล เสื้อชั้นนอกเหมือนเสื้อซิวิลยุนิฟอมแต่ไม่มีหางน่าอกใช้ปั๊กแถบกลมเต็มทั้งอก มีดุมเพ็ชร์ ๒ แถวข้างละ ๘ เม็ด เปิ๊ดน่าอกแลเห็นเสื้อเชิ๊ดน้อย ๆ ติดตราห้าดวง ๆ หนึ่งเปนมรกฏอยู่กลาง รัศมีเปนทับทิมกับเพ็ชร์คั่นกันฝีมืออย่างเดอะตะ เจ้าของแกอวดว่าเปนตราแต่ครั้งอิเหนา อีกดวงหนึ่งรูปร่างเหมือนนพรัตน์เก่า จะเปนอะไรก็เห็นไม่ถนัดอีกดวงหนึ่งนั้นใจกลางโตหน่อยหนึ่ง เปนหงส์หรือราชสีห์ ยังอีก ๒ ดวง

ไม่ได้สังเกตว่าเปนอะไรแน่ รวมมี ๕ ดวงด้วยกัน ติดคล้าย ๆ กับที่เราติด แต่ดวงย่อมเหมือนตราที่คิดทำเล่นแต่ก่อน ผมเกล้ามวยมีปิ่นคล้ายกับเครื่องประดับฉัตร์ฉลองพระองค์ที่วัดพระแก้ว ต้นปิ่นมีเพ็ชร์เม็ดใหญ่แล้วมีเพ็ชร์เม็ดย่อม ๆ เรียงกันลงมายาว ที่ปลายเปนเพ็ชร์ทั้งลูกกลมเปนของทำมาแต่เมืองนอกดูงามดี แต่ที่เหนือมวยขึ้นไปมีเครื่องเพ็ชร์โตอยู่ แต่จำไม่ได้ว่ารูปพรรณอย่างไร สวมโกลุกเหมือนสุลต่านยกยา สุลุนันนี้เปนคนรูปร่างแบบบางไม่สู้เตี้ยนักแต่เล็กพร้อมทั้งตัวนิ้วมืออ่อน ๆ ไว้เล็บแต่ไม่สู้ยาวนัก ใส่แหวนเพ็ชร์เม็ดเดียวโต ๆ เปนเพ็ชร์บอเนียวข้างละ ๓ นิ้ว หน้าตาทีก็จะสวยอยู่แต่หากเปนคนขี้โรคหลังตาลึกดวงตาบอกว่าไม่สู้สบายนัก แก้มหวำกระดูกหน้าสูง กิริยาเปนคนว่องไวรวดเร็ว แต่มีสั่น ๆ อยู่บ้างเล็กน้อยพอสังเกตเห็น ถ้าดูทั้งหมดประกอบด้วยการแต่งตัว สมเปนผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย เขาว่าแต่งตัวคราวหนึ่งต้องตั้ง ๒ ชั่วโมงจึงจะแล้ว หากันว่าคนอื่นผัดหน้าให้แต่เราเห็นว่าแป้งติดอยู่ตามง่ามมือ คงจะผัดของตัวเอง เมื่อเข้าใกล้มีกลิ่นหอมเปนน้ำมัน ๆ เหมือนเจ้าโสกันต์ ฟันดำแลปากเปนรอยกินหมากหรืออมอะไร ๆ ให้แดง เพราะออกหน้าไม่กินหมากเหมือนกันกับสุลต่าน แล้วมีอะไรอมอยู่ในปากสิ่งหนึ่งเปนแผ่นเหมือนอย่างกับเบี้ยคแนนฝรั่งสีชมภู จะว่าเปนยาไอก็ไม่ใช่เพราะไม่เห็นละลายลงไปเลย กินอะไรก็กินทั้งอย่างนั้น เวลานั่งอยู่ว่างก็เอาลิ้นเล่นอ้ายแผ่นนั้นเรื่อยอยู่ พวกญาติวงศ์นอกนั้นแต่งตัวก็เหมือนสุลุนัน แต่ไม่มีงูสีน้ำตาล แลเสื้อเปนอย่างน้อยตามแบบเสื้อปเงรันทั้งปวง ผูกจี้เพ็ชร์สายทองทุกคน รตูผิวเนื้อสองสีรูปร่างไม่เล็กหน้าตาก็พอใช้ แต่ไม่สู้ยิ้มแย้ม

แจ่มใสเหมือนรตูเมืองยกยา สวมเสื้อยาวกว่าพวกยกยากลัดเข็มเพ็ชร์เม็ดใหญ่ ๆ สามอัน มีสร้อยคอเพ็ชร์เม็ดแตงสวมด้วย สวมกำไลงูประดับเพ็ชร์เปนของชาวเมืองทำเอง ต่างหูเพ็ชร์เกล้ามวยมีบุหงาอยู่ข้างใน มีเครื่องเพ็ชร์ประดับ แต่รตูแม่เลี้ยงผิวดำในตาแปลบปลาบท่วงทีเปนนักเลง ใส่ต่างหูเพ็ชร์เม็ดใหญ่เม็ดเดียว เข็มกลัดเสื้อเพ็ชร์ ๓ เข็ม พี่ผู้หญิงที่มาด้วยอีก ๒ คน ก็แต่งตัวมีเครื่องเพ็ชร์เหมือนกันแต่น้อยลงไปกว่า มีน้องชายตามมาด้วยอีก ๗ คน เพราะเขาห้ามไม่ให้มามากกลัวที่จะไม่พอนั่ง แต่กระนั้นก็เต็มห้องจนต้องยืนเพราะห้องรับแขกเล็ก การปราไสยครั้งแรกของสุสุนันนั้น พอนั่งลงก็ดูตราถามว่าดวงนั้นอะไร ๆ แล้วสูดปากว่างามนั้นทุก ๆ ดวง การที่สอบถามนั้นไม่ใช่ไม่รู้ พอบอกก็อ้อทุกครั้งเพราะแกเคยเห็นตำราอยู่แล้ว พอเสร็จการปราไสยตรา จึงได้ปราไสยตัวต่อตัวกัน พอเราให้ตราก็ปลดตราดวงที่เปนของอิเหนาออก ย้ายมาติดข้างขวาไม่มีห่วงต้องดันอึดอัดกันอยู่นาน เหน็บลงไปได้กับแถบที่ปักเปนยันต์น่าอก แล้วจึงได้ติดตราดวงใหม่ ดูประดักประเดิดอยู่สักหน่อยหนึ่งกว่าจะสำเร็จ แล้วดูตราผู้อื่น ๆ ที่ได้ การสนทนาปราไสยกันก็เล็กน้อยเพราะเรื่องตราไปกลบกลุ้มเสียหมดจนเวลากลับไปเราตามออกไปส่งถึงที่รถไม่ต้องมีผู้หนึ่งผู้ใดจูง ด้วยแกไม่ตั้งท่าจะให้ใครจูงเหมือนสุลต่าน เราก็ยืนดูอยู่ที่น่าโฮเต็ลนั้นเองพอขึ้นไปบนรถก็คุยกับรตูถึงเรื่องตราชี้โว้ชี้เว้แลทำท่ากลัด เห็นจะเล่าถึงเรื่องกลัดไม่ใคร่จะอยู่ จนเวลารถออกไปก็ดูไม่รู้สึกว่าเราอยู่ที่นั้นได้เห็นกระบวรนิดเดียวแต่ที่มีคู่เคียงเดิรข้างรถ แลมีกระบวรนำ ๒ แถวแลเห็นไม่ถนัดด้วยคนดูกลุ้มเต็มไปทั้งนั้น คนอื่นที่เขาเห็นเขาว่าถึง

มีพระแสงหว่างเครื่อง จนกระทั่งเครื่องยศกลดกระบี่ที่มาก็ไม่ได้เห็น เพราะห้องโฮเต็ลเล็กพวกนั้นอยู่เสียข้างนอก พวกที่มาก็กลับตามกันไปเปนลำดับ เราไม่ได้เปลื้องเครื่องนั่งคอยอยู่จน ๕ โมงเศษ จะเข้าไปในกราตนเรสิเดนต์ยังไม่ได้เข้าไป จนเกือบเที่ยงจึงได้เห็นกระบวรเรสิเดนต์ผ่านน่าโฮเต็ลไป มีพวกข้าหลวงผู้น้อยตามคนละรถ มังกุโนโกโรก็ไปเข้ากระบวรด้วย สักครู่หนึ่งจึงได้เข้าไป มีกระบวรแห่เหมือนเมื่อขึ้นมา มีพิณพาทย์แลคนถือธงรายทางตั้งแต่น่าโฮเต็ลไปจนกระทั่งถึงในกราตน รถเดิรช้าเกือบเท่าเดิรกระบวรแห่โสกันต์ มีกำแพงเข้าชั้นหนึ่งจึงเข้าในอาลูน ๆ ที่ประตูนั้นมีซุ้มไม้ปั๊กธง ๒ ซุ้ม อาลูน ๆ ที่จะกว้างกว่ายกยาสักหน่อยหนึ่ง แต่เปนฝุ่นมาก เสียใจที่เห็นต้นวาริงงินทั้งกลางแลที่รายรอบเซียไปกว่าที่ยกยา ต้นก็ต่ำแลไม่ได้ตกแต่งเปนร่มเงาดูไม่งามเลย ที่คนว่ายกยาต้องตัดต้นไทรลงให้ต่ำเพราะกลัวจะสูงกว่าโซโลไปนั้น เห็นจะเปนล้อต้นไทรโซโล ถึงว่าที่ยกยาตัดยอดลงมาแล้วก็จริงยังสูงกว่าที่โซโล แต่ฐานที่นี่ทำเปนอย่างฝรั่งก่ออิฐมีรั้วเหล็กทาสีสันหมดจดดี ประเสบันก็ดูใหญ่ ๆ แลซ่อมแปลงดีกว่าที่ยกยา รถที่ไปต้องเดิรผ่านในหว่างต้นไทรกลางสนาม ไปเข้าประตูข้างขวา วังที่นี่ทำเปนฝารอบขอบชิด คือด้านน่ามีกำแพงตลอดที่ดินสูงอยู่กลางกำแพง ย่อเข้าไปมีประตูอีกชั้นหนึ่ง ไม่แหว่ง ๆ เหมือนที่ยกยา กำแพงก็ฉาบปูนใหม่ในที่ซึ่งจะแลเห็นทั้งปวง เว้นไว้แต่ด้านหลังซึ่งลอดตาเห็นดำ ๆ อยู่ เปนการตกแต่งพระนครคอยรับจริง ๆ ประตูวังก็ใหญ่น่าตาไม่เปนวังน่า มีเจ้าพนักงารเฝ้าประตูมาคอยรับ ทหารเฝ้า

ประตูเปนทหารแต่งอย่างยุโรป ไม่แก่กกงกเงิ่นเหมือนยกยา ชลาในประตู เข้าไปกว้างกว่าที่ยกยา มีศาลาที่พักรเด่นอธิปติกับรเด่นนายโกคอยรับ อยู่ที่นั่น ทหารยืน ๒ แถวแต่งตัวเสื้อทหารนุ่งกางเกงสั้นนุ่งผ้าโดด๊ด ถือปืน ชนวนทองแดงปลายหอก ๒ แถว เข้าประตูอีกชั้นหนึ่ง ประบูวิยาหยา อริโยมตารำกับปเงรันอีกสัก ๗-๘ คนคอยรับแต่ไม่ได้จูง ชลาชั้นใน เรสิเดนต์จูงสุสุนันยืนคอยรับอยู่ข้างบั่นดโปเขาไม่ได้พาเดิรอ้อมไปด้านน่า เหมือนที่ยกยา นอกจากที่ปูพรมทางอย่างกว้างแล้วไม่มีที่วาง ริมเขื่อนเพ็ชร์ รอบ ทหารยืนเปนหมู่ ๆ ประมาณสัก ๘๐๐ คน มีม้าแต่งเครื่องแขกบ้าง ฝรั่งบ้างอย่างงาม ๆ ๔ ม้า ศาลาที่มีอยู่ในนั้นก็ศาลามีขุนนางแต่งตัวสวมเสื้อ บั๋กนั่งอยู่เต็ม ๆ ไป ยังมีพนักงารอะไรอิกแต่งตัวเสื้อสีเขียวแดงฉูดฉาด นั่งเปนกอง ๆ นอกนั้นก็คนนุ่งผ้าโดด๊ดสวมโกลุกขาวนั่งเต็มไปทั้งลาน คนเห็นจะหลายพันมากกว่าที่ยกยา ในบั่นดโปกว้างขวางกว่าที่ยกยามากอยู่ แต่ลายสลักไม่สู้งามเหมือนที่ยกยา แขวนรย้าแก้วใหญ่ ๆ กว่า ๒๐ รย้า ที่นั่งรับหันน่าข้างทิศเหนือ ปูพรมใหญ่โรยด้วยบุหงาหนา หลังเก้าอี้ มีท้าวนางแลคนเชิญเครื่องนั่งเต็ม ที่ยกยาไม่เห็นมีท้าวนางออกมานั่ง ที่เปน หัวน่านั้นเรียกรเด่นอธิปติ ผิวพรรณงามขาวสวยอายุราวสัก ๕๐ ใส่ต่างหู เพ็ชร์แลแหวนเพ็ชร์หัวโต ๆ อย่างโบราณหกนิ้ว สุสุนันบอกว่าเปนเมีย คนโปรดของพ่อ ที่เปนท้าวนางรอง ๆ ไปก็หน้าตาหมดจดเปนผู้ดี ช่าง พูดประจ๋อประแจ๋เหมือนคนแก่ไทย ๆ มีการเลี้ยงน้ำชาเลี้ยงบุหรี่แลเหล้าตาม ธรรมเนียม การสนทนากับสุสุนันก็ถามเรื่องตราแลเปนที่หนึ่งพวกเรา ที่ติดตรามาก ๆ หรืองาม ๆ เรียกเข้าไปลูบคลำทักทายปราไสยทุกคน

หลวงสุนทร[๑] เปนคนโปรดประจำที่ เพราะที่นี่หาฝรั่งเปนล่ามไม่ได้ ไม่มีใครรู้ภาษาอังกฤษพอที่จะแปลคำสนทนา รองลงไปก็พระยามนตรี แต่งตัวงามแลมีตรามาก อีกคนหนึ่งก็พระยาเทเวศร์แต่งตัวเหมือนพระยามนตรีแต่ตราน้อยไปโปรดน้อยหน่อยหนึ่ง รอดตัวที่มีจี้เพ็ชร์ที่คอ[๒] จึงได้คล้ำมาก ถัดลงไปอีกก็ร์พี่ แต่งอิวนิงเดรสแต่มีตราจุลจอมเกล้า ซึ่งแกรักมากกว่าดวงอื่นทั้งสิ้นก็ได้ทักทายปราไสย กรมดำรงนั้นแต่งตัวก็ไม่งาม[๓] ไม่โปรดปรานในเชิงแต่งตัว แต่ถามชื่อจากแบรอนกวาลจำได้ขึ้นปากเจนใจ เลยเรียกดำรง ๆ เหมือนเช่นเราเรียกติดปาก แต่ไม่ลูบคลำเครื่องแต่งตัว พอเสร็จการเลี้ยงน้ำชาแล้วก็มีมะโดโย แต่งตัวแปลกกันกับที่ยกยา คือไม่ใช้เขียนคิ้วเปนกระหนกแลไม่มีอุณาโลมไม่สวมกรอบหน้าฉอก ๆ เปนแต่ผัดหน้าด้วยขมิ้นแลแป้งตามธรรมเนียม สวมเสื้อกำมหยี่ปักมีอินทธนู นุ่งผ้ากายน์เขียนทองทั้งนั้น แต่ตาบที่น่าอกใช้ชั้นเดียว เครื่องเพ็ชร์ใช้ประดับที่อื่น ๆ การที่รำแปลกกับที่ยกยา แต่ยากที่จะกล่าวว่าแปลกกันอย่างไรให้เข้าใจชัด ถ้าจะว่าได้แต่เพียงเปรียบว่าที่ยกยาเหมือนละคอนหลวง ที่โซโลเหมือนละคอนเจ้าพระยามหินทร์พวกโซโลคงจะติพวกยกยาว่าจืด ใช้บทใช้บาทไม่ถึงที่ซ้ำอย่างเก่า ๆ ข้างพวกยกยาก็คงจะติพวกโซโลว่าเล่นนอกรีตรำไม่เข้าแบบเข้าแผน ใช้บทใช้บาทแรงเกินไปจนจะเปน

(๑) หลวงสุนทรโกษา (คอยูเหล ณ ระนอง) เดี๋ยวนี้เปนพระยาปฏิพัทธภูบาล ครั้งนั้นเปนล่ามภาษามลายู

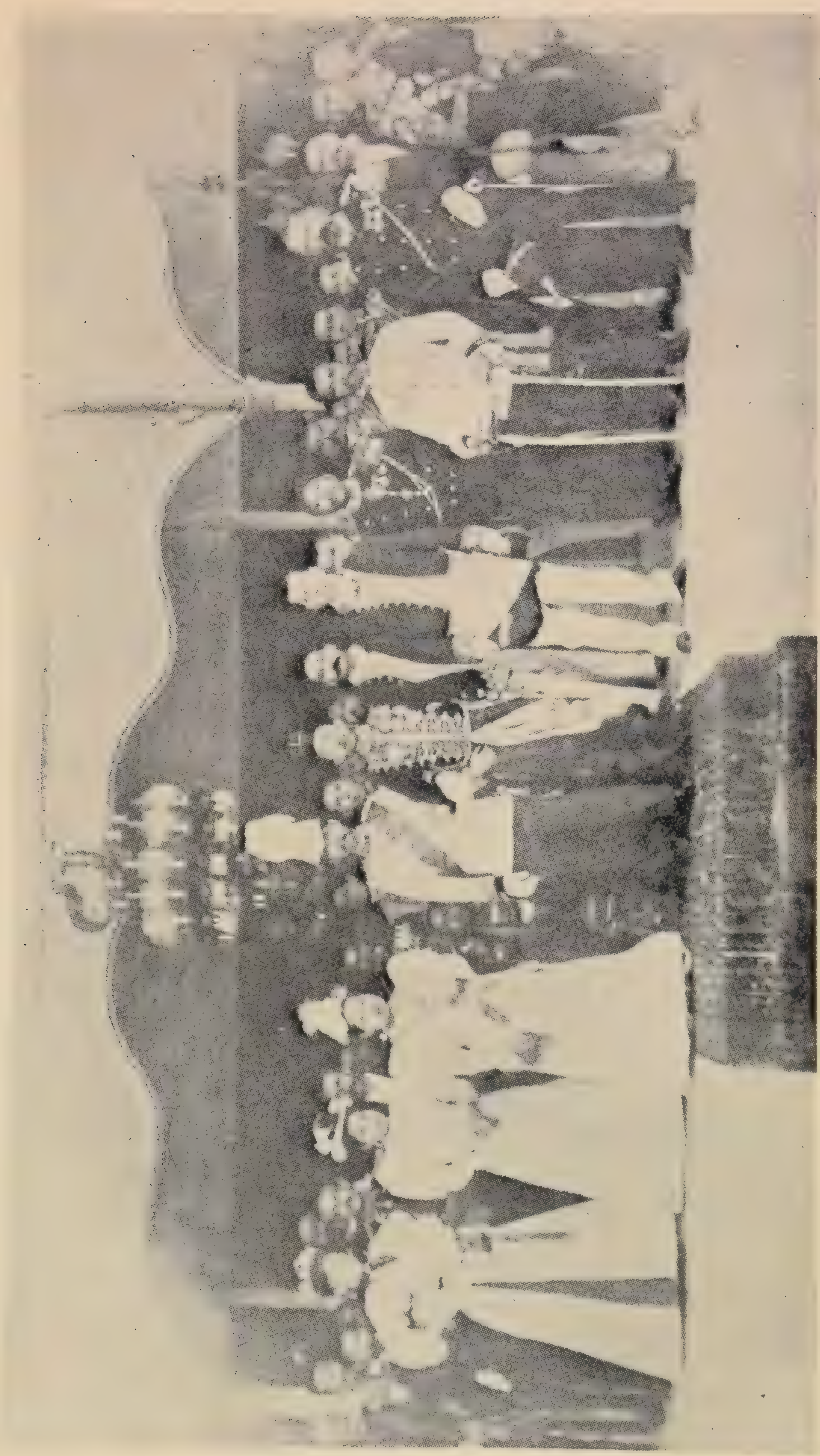
(๒) คือตราเซ็นต์แอนประดับเพ็ชร์เอมปเรอรุสเซียประทาน

(๓) แต่งเปนนายพลแต่ติดดาราเพียง ๒ ดวงไม่ได้ใช้สายสพาย

ละคอนตลก ที่ว่านี้เอาอย่างเมืองเราเข้าเทียบพอให้เห็นเค้า ที่โซโลรำ อ่อนตัวแลมีแผลง ๆ มาก ที่ยกยารำตัวตรง ๆ ถ้าชอบข้างท่าทางพลิกแพลงแล้วที่โซโลดีกว่า แต่ไม่ใคร่สม่ำเสมอหรือ พรักพร้อมกันทีเดียวนัก ที่ยกยาก้าวตีนก็ไม่ได้เกินกันเลยยกมือก็ไม่สูงไม่ต่ำกว่ากันเลย เปนคนละอย่างกันดังนี้แล้วแต่ใจผู้ดูจะชอบ แต่สุสุนันเปนคนที่ไม่ปิดบังอันใด ชี้บอกว่าคนนั้นเปนเมียคนนี้คนนี้ไม่ได้เปนเมีย ใน ๙ คนเปนเมียอยู่ ๘ คนไม่ได้เปนคนหนึ่ง หัวน่ามีลูกคนหนึ่งอยู่ข้างจะโปรดปรานมาก เรียกให้เข้ามารำจนใกล้ให้เราดู บอกว่าผู้หญิงที่ในกราตนมีถึง ๗๐๐๐ คน ตัวเปนผู้ชายอยู่คนเดียวเท่านั้น ว่ามีเมีย ๒๐ คน ตายเสีย ๓ แต่เมียพ่อมีอยู่ ๕๐ คน ตัวเองอายุได้ ๓๐ อย่างชวาคือ ๒๙ มีลูก ๑๖ คน แต่งเปนทหารไปยืนอยู่น่าแถวทหารคอยรับเรา ๕ คน อายุจะอยู่ในราวสัก ๑๐ ขวบขึ้นไปหา ๑๒–๑๓ อัธยาศัยสุสุนันดูเปนชั้นอย่างใหม่เล่นหัวกับลูกเต้าเรื่อยทีเดียว มะโดโยที่เล่นวันนี้ยิงปืนแต่ไม่ได้ยิงพร้อมกันผลัดกันยิงเปนคู่ ๆ การที่สนทนากันนั้นจะจดจำไม่ถ้วน เพราะไม่ใคร่จะเปนเรื่องราวยืดยาว มักเปนแต่คำถามคำตอบในเรื่องที่ว่ายกยาดีหรือที่นี่ดีเปนสิ่ง ๆ ไป แต่ชั่วในวันแรกที่เข้าไปนี้ ต้องตอบปัญหาอันนี้แต่ชั่วที่นึกนับขึ้นมาได้ถึง ๔๓ ครั้งแต่ที่ไม่ได้นับเสียข้างต้นก็มีบ้าง ประมูลกันเรื่อยอยู่เสมอ เราก็ต้องตอบพอจะหลบหลีกได้มีว่าไม่เหมือนกันเปนต้น เพราะตอบว่ายกยาดีกว่าก็จะขัดใจกัน จะตอบว่าโซโลดีกว่า สุลต่านก็คงสืบรู้จะเสียใจ เมื่อว่าตามจริงแล้ว ต่างคนก็ต่างมีเลวกว่ากันบ้างมีดีกว่ากันบ้าง แต่ยกยาเปนอย่างเก่า ๆ มาก โซโลอย่างใหม่ ๆ มากแลใช้สอยฟุ่มเฟือยกว่ากัน ข้างโซโล

ดูเหมือนจะสุรุ่ยสุร่าย ข้างยกยาอยู่ข้างเขมดแขม่แต่ที่เกินไปจนถึงจะออกเหนียว ๆ ก็มี พอเสร็จการมะโดโย พาไปดูริวิ้วทหารที่น่าท้องพระโรง เปนหลังขวางเหมือนกัน แต่ตามช่องคูหาติดมงกุฎแขวนตราดวงห้อยของนิเธอ-แลนไลออนแลลิวโปล์ออสเตรียสลับกัน เปนตราที่พ่อแกได้รับ ๒ ดวง เรียกว่าเรือนติดตรา เวลานั้นจูงกันกับเราสั่งให้เรียกทหารมา นายทหารแต่งตัวนุ่งโดด๊ดใส่เสื้อเหมือนอย่างเสื้อทหารม้าแต่ใส่หมวกทรงประพาสใบกลับคล้าย ๆ งิ้ว ตพายกระบี่ฝรั่ง ทหารเดิรมาข้าง ๆ เกิดจะถ่ายรูปกันขึ้นต้องงดทหารเสียทีหนึ่ง ถ่ายรูป จะเบิ็ดกล้องบอกให้เราแอ่นอกขึ้นเอาศอกกระทุ้งหลายหน ตัวแกเองแอ่นอกออกแล้ว มือที่งอไว้ก็ลาลงเพราะแอ่นอกถ่ายรูปแล้วเรียกทหารมาเดิร ตั้งใจจะให้เปนริวิ้วอย่างฝรั่ง มีธงแบนเนอร์ต่าง ๆ เกือบจะทุกร้อยคนหรือน้อยกว่าร้อยคน ตามที่อธิบายว่าธงคันนั้นสำหรับพิธีเช่นนั้น ๆ ธงคันนั้นสำหรับวันเกิดกวีนแลอื่น ๆ ดีแต่ยอดธงเปนอาวุธต่าง ๆ แลเหล็กดี ๆ ทั้งนั้นด้วย เรียกเข้ามาประชุมให้ดูทุก ๆ คันแต่ท่าคำนับธงนั้นก้าวขาคว่ำปลายธง เหมือนท่ารับของรำง้าวไม่มีผิดกันเลย ทหารที่มาเปนหมู่ ๆ นั้นแต่งตัวออกจากทหารวิลันดาทั้งสิ้น แต่เปลี่ยนสีบ้างเปลี่ยนยันต์บ้าง เปลี่ยนหมวกบ้างต่าง ๆ กันคงอยู่ในนุ่งโดด๊ดเห็นบกฤชทั้งสิ้น เราถามว่าเห็นจะรวยกฤชนักกระมังแกบอกว่ามีสักแสนเล่ม เราออกสั่น ๆ เศียร ทหารก็อยู่ข้างจะมีจำนวนมากงดไว้เสียที อาวุธที่ถือนั้นเปนปืนชนวนทองแดงเปนพื้น ที่ถือหอกบ้างก็มี แต่ไม่ว่าหมู่ใดกองใดไม่ได้เดิรมาเฉย ๆ เลยเต้นตันดั๊กมาทั้งสิ้น การที่เต้นตันดั๊กนั้นทำให้เดิรช้า สุสุนันเอยู่ข้างจะกระวนกระวายเพราะยืนเอยู่นาน เร่งให้เดิรแต่ก็

รูปหมู่ถ่ายในกราตน (วัง) สุสุฮุนัน เมืองโซโล

ไม่ให้หยุดตันดั๊ก ต้องให้เดิรก้าวยาว ๆ กันบางทีก็เสียแถว ดูเหมือนหนึ่งท่าทางจะบังคับการริวิ้วนั้นเอง มีคำสั่งถี่เสมอ ๆ ลูก ๕ คนที่เปนทหารก็มาเดิรด้วย กว่าจะเดิรทหารแล้วช้านานยืนขาแขงทีเดียว พอเสร็จสิ้นเรื่องราวบอกเราว่าจะไม่ปิดบังซ่อนเร้นอันใดเลย จะพาดูให้ทั่วทั้งกราตนแต่วันนี้เวลาจะไม่พอเสียแล้วจะขอพาไปดูในเรือนก่อน หลังที่เปนมุกกระสันกว้างใหญ่เต็มเหลี่ยมบั่นดโป ปูศิลามีฝาเพี้ยมกระจก เราเข้าใจว่าเปนแก้วเจียรไนพอทักขึ้นแกบอกว่าของทำไว้แต่ครั้งพ่อ ดูไกล ๆ งามพอใช้ เข้าไปใกล้เปนกระจกทาสีเท่านั้นเอง แต่มีเครื่องตกแต่งอย่างฝรั่งในของเหล่านั้นมีรูปพระบิดามารดาเขียนสีน้ำมันคู่หนึ่งพาเข้าไปดูแล้วบอกให้รูปนั้นมีมงกุฎข้างบน ที่โยงเชือกเปนรูปนกกระตั้วแทนนกอินทรีในพระราชมณเฑียรนั้นใหญ่กว้างกว่าที่ยกยามากอยู่ แต่ไม่ปลูกขวางหลังเหมือนที่ยกยา หันทางหุ้มกลองชน ด้านน่าไปอยู่ทิศใต้ในประธานยกพื้นตกแต่งทาสีใหม่ปัดกวาดหมดจดดีแลดูสว่างทั้งหลังด้วย บนยกพื้นนั้นมีลูกสาวแลเจ้านายญาติวงศ์กับพวกเมียของพ่อแกสัก ๕๐ คน นั่งเรียงเปนแถว ๆ เหมือนพระรับกฐิน มีหีบหมากกระโถนเครื่องยศตั้งอยู่ที่หน้าทุก ๆ แถว ดูสมาธิกันนิ่งไม่ได้กระดิกกระเดี้ยเราเดิรไปตามเฉลียงที่ผนังนั้นมีรูปสุนันตั้งแต่ ๕ หรือ ๖ มา ขนาดค่อนตัวพอแลเห็นต้นขากรอบก็ตกแต่งเหมือนรูปปั้กกุฎวโนที่ ๙ ที่ในประธาน พ้นจากหมู่ข้างในนั่งมีโต๊ะกินเข้าอย่างเตี้ย ๆ นั่งกับพื้นยาวพอนั่งได้สัก ๓๐ คน มีเครื่องโต๊ะกระเบื้องฝรั่งลายลวดเขียว ๆ เปนของธรรมดาตั้งอยู่เต็ม แต่ท่วงทีไม่ใช่สำหรับจะเลี้ยงใคร เพราะเห็นโถชุบแลจานของกินตั้งอยู่บนนั้นไม่มีถ้วยน้ำ

แลผ้าเช็ดมือ พอเห็นเราแลดูแกบอกว่าแกยังไม่ได้กินเข้า อ้ายข้อที่ว่ายังไม่ได้กินเข้านั้นก็คงจะจริง เพราะปรกติของแกตื่นสาย ถ้าตื่น ๒ โมงเช้าพอแต่งตัวเสร็จก็ถึงเวลาที่จะไป เพราะแกไปเยี่ยมวันนี้ ๔ โมงตรงทีเดียวคงต้องออกจากวังแต่ ๓ โมงเศษ เพราะรถเดิรช้า แต่ถ้าแกได้ตั้งใจจะให้เราเข้าใจว่าแกกินเข้าที่โต๊ะนั้นแล้ว ก็อยู่ข้างจะกระไร ๆ สักหน่อยหนึ่ง แต่ถ้าเปนตั้งใจให้ดูแล้วต้องขอโทษ กลางเรือนนั้นมีเตียงผีมีฝาเฟี้ยมกระจกกั้นรอบนอกอีกชั้นหนึ่ง แต่ทาสีสันบิดทองเปนอย่างผีมือจีนเอาอย่างฝรั่งไม่มีรูปเจ้าบ่าวเจ้าสาวแลเครื่องเส้น ตัวเตียงนั้นเห็นจะย่อมกว่าที่ยกยา เราถามว่าที่นอนหรือ แกบอกว่านอนไม่ได้ เพราะโล่งโถงแลร้อนเหลือกำลังได้นอนครั้งหนึ่งแต่เมื่อแรกแต่งงาร ตามริมฝาข้างหัวนอนมีราวไว้เครื่องอาวุธต่าง ๆ แต่อ่อนใจเหลือทน ไม่ขอขึ้นไปดู กลับออกมานั่งที่บั้นดไป่กินน้ำชาส่งลำอีกครั้งหนึ่งตามประเพณีแล้วจึงได้กลับ แต่ที่โซโลนี้พวกปเงรันทั้งปวงตามออกไปส่งถึงรถ จับมือกันเมื่อจะขึ้นรถทีเดียว กลับมาถึงโฮเต็ลบ่าย ๓ โมง ร้อนเหลือที่จะทนทาน เราเอะอะมาตั้งแต่ที่ยกยาเรื่องหาลูกไม้กิน เพราะคนครัวฝรั่งที่โน่นแลที่บางกอกเหมือนกันเข้าใจว่าฝรั่งกินลูกไม้ไม่เปนคงให้กินแต่ส้มโอกล้วยสัปรด แลบางทีก็มีส้มเหลือง ๆ กล้วยนั้นย่อมจะมีไส้โต ๆ ซึ่งเขาเรียกกันว่ากล้วยก้าง ส้มโอก็แกน ๆ สัปรดก็ลูกเล็ก ๆ แต่สีขาวเปนสัปรดอ่อน ส้มก็คงจะเปรี้ยวมิเปรี้ยวก็พ่าม อดลูกไม้เหลือที่จะทนทาน เห็นตลาดยี่สารบริบูรณ์ดี ให้เขาไปเที่ยวหาซื้อลูกไม้ ที่พวกขุนนางที่มากำกับอยู่ ๑๕-๑๖ คน จะรู้เข้าอย่างไร พอกลับมาถึงเขาบอกว่าสุสุนันให้จัดลูกไม้มาส่ง ๔๐ ที่ เปนลูกไม้

อย่างละคู่ ๆ ๒๐ อย่าง ใส่พานบ้างถาดเปลเงินบ้างอย่างเรียบร้อยแข็งแรงมาก ส่งเช่นนี้ทุกวันจนกระทั่งวันออกจากโซโลยังพบคนหาบหีบรูปร่างเหมือนปีระมิด ทาแดงเขียนลายทองฝากระจกคานทาแดงหามเหมือนยานุมาศ ใส่ผลไม้ไปส่งที่สเตชันรถไฟ ว่าข้างการเอื้อเฟื้อแล้วดีจริง ๆ ขอบใจแกมาก แต่มารู้เรื่องว่าผลไม้ที่นี่มันสู้เราไม่ได้อยู่เอง จะหากินให้เหมือนที่บ้านเรานั้นเปนพ้นวิไสยที่จะหาได้ ตั้งแต่นั้นมาข้อที่คลั่งเรื่องผลไม้ไม่มีกินก็เบาบางไปได้เปนอันมาก การที่จะไปต่อไปอีกต้องขอเลื่อนไปบ่าย ๕ โมง ผู้ที่จะรับก็เต็มใจ เพราะเวลาที่เหลืออยู่มันชั่วโมงเดียวเท่านั้น

เวลาบ่าย ๕ โมงไปบ้านเรสิเดนต์ อยู่ต่อกับโฮเต็ลทีเดียว ออกมานั่งรับที่เฉลียงประชุมพวกแอสสิสตันเรสิเดนต์ต่าง ๆ ที่อยู่ในบังคับทั้ง ๕ คน แลผู้อื่น ๆ ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว เลี้ยงน้ำชาตามแบบแล้วดูเรือน ๆ ที่นี่เล็กกว่าที่ยกยา ด้านน่าก็ไม่มีสวนไปมีอยู่ด้านหลัง พาลงไปเดิรในสวนไม่สู้มีอันใดนัก มีแต่สายน้ำไหลมาขังในสระแต่มีโคลนเสียมาก ตัวสวนนั้นเองดูกว้างขวางดีอยู่ แต่แลไปดูโดยรอบข้างเปนกำแพงหัก ๆ ลัน ๆ แลสวนร้าง ๆ ดูไม่ใคร่จะน่าสบายสู้ที่ยกยาไม่ได้ ไปนั่งกันที่ใต้ต้นไม้จนเกือบพลบจึงได้กลับ เลยไปที่มังกุโนโกโร ตามทางที่ขึ้นมาที่นี่เขาไม่เรียกกราตนเหมือนที่บั๊กกุอาลำ เรียกว่ามังกุโนโกรน พอเข้าแดนมังกุโนโกโร ก็มีทหารยืนถือไต้รายทางตลอด เพราะดูเหมือนจะไม่มีไฟในถนน เห็นแต่ไฟตามร้านตลาดแลที่ประตูบ้านคนสว่างไปทั้งนั้น บ้านน้องของมังกุโนโกโรคนหนึ่งทำเหมือนบ้านฝรั่ง การรักษาพาใจก็ทำให้เห็นได้ว่าเปนบ้านฝรั่งต่อถามจึงรู้ว่าไม่ใช่ ที่บ้านมังกุโนโกโรมีซุ้มไฟที่ประตูบ้าน เข้าไปอีกไกล

จึงได้ถึงประตูชั้นใน มีถนนใหญ่คั่นเสียถนนหนึ่งด้วย บ้านพวกญาติพี่น้อง ตั้งอยู่เหล่านั้นเปนอันมาก ใกล้กำแพงชั้นในมีบาแรกทหารทำเปนตึกหลาย หลัง มีทหารยืนแถวท่วงทีเหมือนทหารชวาของวิลันดา ดีกว่าของสุสุนัน เปนอันมาก ปืนก็ใช้ปืนบรรจุท้าย มีปืนใหญ่ด้วย ๔ บอก เข้าประตูชั้นใน ไปมีซุ้มไฟอีก มีไฟฟ้าจุดที่ประตูด้วย รถเข้าไปเทียบถึงน่าปั้นดโป ตัว มังกุนโกโรแลญาติวงศ์มาคอยรับ มีคนหนึ่งหรือ ๒ คนได้เคยไปยุโรป ข้าไทยที่มานั่งอยู่หรือที่ใช้สอยล้วนแต่สวมเสื้อทั้งสิ้น ตัวมังกุโนโกโรเอง อายุปีเดียวกันกับเรา ผิวเนื้อดำรูปร่างอ้วนใหญ่หน้าตาไม่สู้งาม แต่กิริยา อัชฌาไสยดีนักเปนคนเรียบร้อยอย่างยิ่ง บรรดาชาวชวาเห็นจะไม่มีใครสู้ เรียบร้อยเหมือนคนไทยที่อย่างเรียบร้อย ไม่โก้งเก้งอย่างฝรั่งแลไม่งกเงิ่น เร่อร่า เข้าได้ทั้งไทยทั้งฝรั่ง ถ้าต่อหน้าเราแสดงความเคารพอ่อนน้อม แต่มิใช่แป้น ถ้าลับหลังพูดจาเล่นหัวท่วงทีเปนนักเลง แต่เขาว่าเปนคน หน้าใหญ่มาก เงินพ่อเก็บไว้ถึง ๑๐ ล้านใช้ ๓ ปีหมด การที่ใช้นั้นเปน เรื่องทำมาหากินขาดทุนบ้าง แผ่เผื่อเจือจานต่าง ๆ บ้าง บรรดาคนในพวก นั้นนับถือรักใคร่มาก ถึงพวกน้อง ๆ ก็เลียนอาการกิริยาอย่างเดียวกัน พอ เห็นกิริยาก็รู้ว่าเปนพวกมังกุโนโกโร ปั้นดโปที่นี่ใหญ่ยิ่งสาหัส เขาว่าไม่ มีที่ไหนเท่าทั้งแว่นแคว้นแดนชวา ถ้าจะยกเอาปั้นดโปของสุสุนันมาตั้งลง ข้างในก็เกือบจะตั้งได้ ประดับด้วยโคมรย้าเปนอันมาก แต่เปนรย้าพวง ลังสาดใช้น้ำมันปิโตรเลียม ดูเหมือนจะทำเอง การตกแต่งลวดลายไม่งาม เลย ทาสีลอกไม้ปิดทองเล็กน้อย ลายเพดานเขียนมีโมโนแกรมของพ่อ แต่เปนลายก้านขดฝรั่ง นั่งกินน้ำชาสนทนากันตามธรรมเนียม ให้ลูกสาว

๒ คนเอาดอกไม้มาให้เราช่อ ๑ แม่เล็กช่อ ๑ เมียตายแล้วไม่ได้มีใหม่ มีแต่เมียที่ไม่ได้รับแขก ลูกเด็ก ๆ มานั่งอยู่ข้างหลังออกทองโต เล่าถึงเรื่องที่ลงไปสมารังเมื่อคราวรับเราตัวพึ่งเข้าเปนทหารเปนสกันเล็ฟเตอร์แนนได้พบเราด้วย แล้วพาเข้าไปดูในเรือนที่หลังต่อกันกับบั้นดโป มีพวกถือเครื่องยศคือปุษากะนั่งอยู่เปนอันมาก ในเครื่องปุษากะทั้งปวงมีดาบพึ่กทองซึ่งเราได้ส่งไปให้พ่อแต่คราวก่อนถืออยู่เล่ม ๑ เขาว่าเปนของที่ใช้สำหรับยศเสมอมา เก็บไว้ในที่นอนซึ่งเปนที่ตัวอยู่ เรือนซึ่งเปนพระวิมานไม่ได้อยู่จริง ๆ นั้น เปนหลังใหญ่เกือบเท่าของสุสุนัน แต่ปลูกขวางตามยาวยกพื้นสูงขึ้นกว่าเรือนชวาทั้งปวง มีรูปพ่อแม่แลคนอื่น ๆ มีเตียงแลผีเครื่องอาวุธ ของตกแต่งเย่าเรือนดีกว่าบั๊กกุอาลำ แต่งค่อนจะอยู่ข้างเปนฝรั่งมากขึ้นสักหน่อย ตู้ที่ใส่เครื่องยศทั้งปวงเหมือนกันกับที่เราซื้อมาแต่ที่สมารังคราวก่อน เขาบอกว่าซื้อพร้อมกันกับเราคราวนั้น กลับลงมาที่บั้นดโปดูวายังวอง บรรดาวายังวองในชวาสรรเสริญกันว่าไม่มีที่ไหนสู้ เปนเจ้านายญาติวงศ์เขาเล่นทั้งนั้น ข้อที่เอาเจ้านายลงเล่นนั้น เพราะเล่นเรื่องปู่ย่าตายาย ตัวปู่ย่าตายายต้องเอาลูกหลานเปน ท่าทางแต่งตัวแข็งแรงแต่ไม่ได้ทันถามเรื่องราวอันใด แต่ดูก็ไม่ใคร่จะเห็น เพราะเล่นห่างมากแลมืด ทั้งเวลาก็หมดด้วย กำหนดเชิญดินเนอร์ที่ในกราตน ๒ ทุ่มครึ่งเกือบ ๒ ทุ่มแล้วต้องรีบกลับสั่งแอสสิสตันเรสิเดนต์ให้ไปบอกสุสุนัน ขอผัดยามหนึ่งจึงจะเข้าไปได้เพราะแม่เล็กแต่งตัวไม่ทันเจ้านั้นไม่ยอม เราว่าได้บอกแต่เมื่อไปที่มังกุโนโกโรแล้ว ให้บอกมังกุโนโกโรของดวายังวองก็ไม่บอกให้ เมื่อไม่บอกสุสุนันก็ตามใจ แต่เราคงจะเข้าไปได้ต่อยามหนึ่งด้วย

ไม่ทันจริงๆ มันก็ยังขวางไปขวางมาอยู่ ต้องให้แบรอนกวาลไปจัดแจงจึงเปนที่เรียบร้อย

เวลา ๒ ทุ่ม ๓ ส่วนเข้าไปในกราตน แต่งตัวเต็มยศทหารมหาดเล็กยามเศษจึงได้ถึง ที่แท้ก็สักแค่บ้านกรมหลวงเทวะวงศเข้ามาในวังเท่านั้น รถเดิรกระดิบ ๆ จึงได้ช้า รถหลังนี้เปลี่ยนใหม่เปนไม้ดำทั้งรถ ต้องไปตั้งพิธีกินน้ำชาตามแบบ ที่เมืองโซโลสู้ส้ากว่าที่ยกยามากบรรดาเจ้านายทั้งผู้หญิงผู้ชายที่ไม่เจ็บไข้แล้วให้มารับทั้งสิ้น เจ้านายผู้หญิงพี่ป้าน้าอาว์น้องเกือบ ๓๐ คน ผู้ชายก็เปนอันมาก เข้าไปถึงแล้วต้องจับมือไม่ต่ำกว่า ๕๐ คน ที่นั่งวันนี้เปลี่ยนนั่งหันหลังเข้าทางเรือน ด้านข้างซ้ายเปนที่เจ้านายผู้หญิงนั่งหมู่หนึ่ง ข้างขวาเปนที่พวกฝรั่งนั่ง ตรงกลางเจ้านายแลขุนนางนั่งกับพื้น เหมือนอย่างออกขุนนาง รเด่นอธิปดินั่งกลาง กินน้ำชาแล้วยังต้องจัดเลือกคู่ใครจะจูงใครต่อใครอีกเปนการใหญ่มิใช่เล่นกว่าจะแล้วเอะอะกันเป่นนาน ประวิตรเคราะห์ร้ายถูกเขาจัดให้จูงยายแก่เปนแม่อริโยมตาร๋ำ เราเรียกกันว่าพระองค์แม้นเขียน อายุเห็นจะเกือบ ๘๐ ในว่าๆ แกเคยนอนแต่เวลาพลบทุกวัน วันนี้ต้องอดนอนเต็มงอมทีเดียว ตกลงเปนเราจูงแม่เล็ก สุสุนันเรสิเดนต์จูง กรมดำรงจูงรตูใหม่นายทหารจูงรตูเก่า มังกุโนโกโรจูงเลดีอินเวตติง แต่ใครจะจูงใครต่อไปอีกสังเกตไม่ได้ เพราะคนมากด้วยกันถึงร้อยเศษ กลุ้มกลุ้มกันไปทั้งนั้นระเบียบที่นั่งฟากข้างขวาเรากับแม่เล็กนั่งกลางด้วยกัน ฟากข้างซ้ายสุสุนันกับเมีย ข้างซ้ายเรารตูเก่าต่อไปนายทหาร ข้างขวาแม่เล็กมังกุโนโกโรแล้วเลดีอินเวตติง ข้างฟากโน้นข้างขวารตู กรมดำรง ข้างซ้ายสุสุนันเรสิเดนต์

จูงแลนั่งเคียงกันหมดตลอดไปจนชั้นนายสุจินดาก็ได้จูง เครื่องโต๊ะที่ใช้เปนเครื่องเงินกาไหล่ทองบ้างเงินเปล่าบ้าง เครื่องตั้งกลางโต๊ะใหญ่ สุสุนันบอกว่าเปนของปุษากะได้สืบต่อมาแต่ครั้งบิดา ซ่อมช้อนที่เราแม่เล็กแลที่ตัวแกใช้เองเปนเครื่องทองคำทั้งสิ้น การสนทนาในโต๊ะก็อยู่ในเรื่องเปรียบกับยกยาเปนพื้น แต่ตั้งพิธีท่องชื่อเรามาวันยังค่ำ สอบถามร่ำไปว่าถูกหรือไม่ ครั้นเวลากินเข้าพอถึงของหวานมีคนเอารฆังบีบมาตั้งที่เราใบหนึ่ง ที่สุสุนันใบหนึ่ง กรึ่งก็ไม่ค่อยจะดังลุกขึ้นพูดเปนการต้อนรับในภาษาชวา แล้วเรสิเดนต์แปลเปนภาษาอังกฤษเกือบจะเสียท่าเสียด้วยเรื่องจำชื่อไม่ได้ ถ้าไม่ออกชื่อที่จะไม่ต้องใจ พเอิญมองไปเจอะโมโนแกรมในโถนึกขึ้นได้ ๆ ออกชื่อเต็มยศเปนที่เรียบร้อยสบายกันไปได้ เราชั่งวิตกว่าเรสิเดนต์แกจะไม่เข้าใจเสียจริง ๆ แต่ครั้นสอบถามคนเราที่รู้ภาษามลายูก็บอกว่าได้ความพอใช้อยู่ เราลืมกล่าวถึงโรงที่สำหรับเลี้ยงนั้น มีอยู่ด้านขวาแห่งบั่นดโปเหมือนกัน ทั้งยกยาแลโซโลเปนโรงหลังคามุงสังกสียาวใหญ่ แต่ที่ยกยาไม่มีฝาที่โซโลกว้างกว่า แลมีฝากระจกเรียบร้อยงดงามดีกว่ากันมาก ถ้าจะเลี้ยงสัก ๔๐๐ คน เห็นจะเลี้ยงได้ วันนี้ก็ตั้งโต๊ะ ๒ โต๊ะสำหรับชั้นที่ ๑ แลที่ ๒ แต่โต๊ะที่ ๒ ยังไม่เห็นใครนั่ง เห็นจะเปนสำหรับขุนนาง พอเลี้ยงแล้วลุกขึ้นจูงกันกลับ พอถึงประตูโรงเลี้ยง สุสุนันสบัดมือเรสิเดนต์มาจูงเรากลายเปนจูงสามต่อกันขึ้นอีก พาไปดูกำมลัง แม่เล็กทนลากไม่ไหวลาออก ตกลงเปนจูงกันไปแต่กับเรา ท่วงทีเครื่องพิณพาทย์จะมากกว่าที่ยกยา แต่ไม่ได้นับเพราะติดจูงกันอยู่เสีย ดูพิณพาทย์แล้วกลับไปนั่งที่ใหม่เลี้ยงน้ำชาแล้วมีเสรมบี้ มีคนหนึ่งหน้าตาเปนผู้ชายอายุสัก ๕๐ ได้แล้ว แต่ไม่มีหนวดแต่งตัวเปนผู้หญิงห่มผ้านั่งอยู่ในพวกเถ้าแก่

ทำกิริยาเปนผู้หญิงคลานกระด้วมกระเดี้ยม[๑] ออกมาบอกว่าเสรมบี พร้อมแล้ว รับสั่งให้เรียกออกมา ทำท่าอ่อนคออ่อนเหนียงไหว้แล้วคลานเข้าไปเรียก เสรมบีก็ดีมะโดโยก็ดีที่นี่ไม่ได้ใช้เดิรเพลงช้าใช้คลานเหมือนละคอนในอย่างแต่ก่อน ไม่มีอ่านยอพระเกียรติ การที่รำนั้นก็แปลกกับที่ยกยาอย่างกล่าวมาแล้ว ในเวลานั่งดูนี้พวกนางค่อมนางเตี้ยคลานพัวพันอยู่ตามเหล่านั้น คอยหยิบกระโถนคนที่ส่ง แต่แกรวบรวมไว้ได้มากกว่า ๑๔–๑๕ คน อยู่ข้างจะโปรดปรานมาก เวลาค่ำนี้สุสุนันแต่งตัวอย่างอื่นอีก แต่เรียกไม่ถูกว่าเปนอย่างไร ติดตราที่อก ๒ ข้างมีสายสร้อยสวมคอประดับเพ็ชร์ทับทิมมรกฎคล้ายกับคอเลอร์ตราสายเล็กแต่ยาวมีจี้อะไรห้อยก็ไม่ทราบ แต่แหวนนั้นใส่แหวนเพ็ชร์โบเนียวที่ราตูใส่เมื่อเช้านี้ บอกว่าของอิเหนาเข้าไปอีกวง ๑ รูปรีเหลี่ยมไม่ดีดูกลางคืนเหมือนถ่านไฟ กลับเวลา ๘ ทุ่ม รู้จากเรสิเดนต์ว่าแบรอนกวาลได้เลื่อนที่เปนแอสสิสตันเรสิเดนต์ แต่เปนข่าวโดยทางโทรเลขยังไม่แน่ ให้พรกันล่วงน่าเสียก่อน นอนไม่ใคร่หลับกับเข้าที่โฮเต็ลหาก็เต็มทีกินไม่ใคร่จะได้ เหนื่อยก็เหนื่อยจนอ่อนใจเต็มที

๖๐

เมืองโซโล

วันที่ ๗ กรกฎาคม

ตื่นขึ้นเขาบอกว่าสุสุนันให้ประบูวิยาหยากับอริโยมตารำเอาของมาให้ ยังง่วงเต็มทีเพราะกลางคืนรบยุงไม่ไหวต้องมาหลับสนิทเอาเช้า ของที่

(๑) คนนี้ได้ความภายหลังว่าเปนขันที

เอามาให้นั้นคือรูปสฺสุนันบั๊กกุภูโนที่ ๙ กับเมีย รูปตัวเองแลรตู กฤชฝั๊ก ประดับเพชร์มีฝั๊กเปลี่ยนสำหรับเปนทองคำฝั๊ก ๑ ฝั๊กเขียน ๑ กฤชนี้ตาม ประบูวิยาหยาว่าเป่นของทำใหม่สุสุนันทำเอง แต่สุสุนันว่าตัวเหล็กไม่ใช่ ของใหม่ คือเปนเหล็กที่ตกลงมาจากบนฟ้า จะตกลงมาหรือไม่ตกงดเสียที แต่งามไม่เคยเห็นกฤชอันใดเหมือน มีชื่อตั้งเรียกว่ามังกุรัฐ แปลว่าทรงไว้ ฤๅถือไว้ซึ่งพระนครทวนคอผูกภู่ไหมทองกับแดงแทนขนจามรี อย่างนี้ใช้ได้ แต่สุสุนัน ชื่อว่าโตโรตาซี แปลว่าเพื่อนตัว ๑ ดาบด้ามงาเปนรูปหัวนกแก้ว ประดับเพชร์พลอย ฝั๊กลงรักดำเครื่องทองคำ เปนดาบโบราณคร่ำคร่า ว่าเปนดาบเจ้าแผ่นดินมายาพหิสในครั้ง ๖๐๐ ปีล่วงมาแล้ว ได้ตกมา ในวงศมตารำชื่อว่าซาบาดัดพื้นแล้วไม่มีรอด ๑ ประบูวิยาหยาเองแล อริโยมตารำ แลพวกปเงรันอื่น ๆ คือ กุนโตสิวาโยจักรโกรโนโกโร ให้ของต่าง ๆ อาวุธเปนพื้นอีกหลายคน ส่วนของแม่เล็กนั้น คุณท้าว ผู้ใหญ่กับท้าวนางเถ้าแก่อีก ๗-๘ คน แต่งตัวใส่เสื้อสักลาดแดงบั๊กทอง เหมือนเสื้อผู้ชายนำมา ขอเข้าไปหาข้างในต่างหาก พูดจาไล่เลียงถึงการ ในรั้วในวังเก่าแก่ ให้การเลื่อนเปื้อน เล่าถึงครั้งแผ่นดินนั้นแผ่นดินนี้ อย่างไทย ๆ ให้ผ้ากายน์เขียนทอง ๔ ผืน ผ้ากายน์พระภูษาอีก ๖ ผืน รตูเก่าก็มีมาให้เหมือนกัน เจ้าหญิงอื่น ๆ ให้น้ำมันบ้าง เครื่องหอมบ้าง หลายคน มังกุโนโกโรให้พี่ชายเอานกเพ็ชรเปนเครื่องทับ หนังสือฐาน แก้วผลึก มือนกจับไข่มุกเม็ดใหญ่มาให้ เราสิ้นตำราที่จะหาอะไรตอบ เพราะเขาเล่นมือหนักเกินกว่าที่เราเตรียมไป ต้องขอผัดมาบางกอกจึงจะหา ของส่งไปให้

เวลาเย็นไปวังน่า รับกันที่บันไดโปอย่างวันก่อน แล้วพาเดิรเข้าไปดูประตูกำแพงสกัดส่วนที่นั้นเปนข้างน่าข้างใน ชนิดเดียวกับประตูพรหม เดิรเข้าไปตามถนน มีรั้วกั้นโรงโกงอะไรอยู่ภายนอก แล้วไปเลี้ยวเข้าประตูกำแพงข้างขวามือถึงสวนเลี้ยงสัตว์ เปนที่ย่อม ๆ จะโตกว่าสวนขวาสักหน่อยหนึ่ง มีเรือนไม้ย่อม ๆ ปลูกอยู่กลางสระปลา ในสระนั้นมีปลาทอง มีกรง ๘ เหลี่ยมหรือ ๖ เหลี่ยม ตั้ง ๔ มุม ตามริมกำแพงมีกรงสัตว์รอบ มีสัตว์ต่าง ๆ มากอย่าง ๆ ละ ๒ ตัว เปนต้นว่า หมูป่า หมาป่า ออรังอุตัง ดูเลี้ยงเรียบร้อยดี ท้ายสวนเปนที่เสียว ในระหว่างกำแพงชั้นนอกชั้นในก่อภูเขามีลำธาร ที่ปลายเสียวมีพลับพลาเล็ก ๆ พื้นเสมอหลังกำแพงเปนที่น้ำตกมีบันไดขึ้นไปนั่งบนนั้นได้ แลเห็นนอกวังมีถนนแลลำแม่น้ำด้านหนึ่ง อิกด้านหนึ่งเห็นในวังซึ่งเปนที่ผู้หญิงอยู่ดูท่าทางเปนเรือนฝรั่งแถว ๆ แต่ต้องเข้าใจว่าฝรั่งวิลันดา กลับลงมาจากนั้นเลี้ยวไปข้างซ้ายเข้าประตูกำแพงอีกชั้นหนึ่ง ที่ริมประตูนี้มีพระพุทธรูป ๔ องค์ เราชมว่างามเขาก็ให้(๑) ประตูนั้นเข้าไปตกชลาข้างเรือนใหญ่ ต้องเดิรไปออกประตูอีกชั้นหนึ่ง จึงถึงเรือนที่ตัวอยู่เปนเรือนหลังย่อม ๆ แต่งหมดจดดี อยู่ข้างจะเปนอย่างฝรั่งหรือไทยอย่างสอาด ๆ ชลาแคบมีกำแพงคั่นที่ชลานั้นอีก ออกไปถึงสวนที่เลี้ยงนกอยู่น่าเรือนแม่ด้านหนึ่ง อีกด้านหนึ่งเปนเรือนพวกหม่อม ๆ เปนเรือนโถงมีเฉลียงกว้าง ๆ มีเรือนที่นั่งเล่นเล็ก ๆ หลังหนึ่งหรือ ๒ หลังรูปต่างกัน มีกรงนกต่าง ๆ ตั้งเรียงรายไป นกที่เปนอย่างประหลาดก็คือมีไก่สีแดงเปนชาดแต่ไม่มีขนเลย อยู่ดีกินดีสบาย ว่าสวนนี้เปนที่สำหรับแม่

(๑) พระพุทธรูป ๔ องค์นี้ เดี๋ยวนี้ตั้งอยู่มุมพระมณฑปในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

นั่งเล่น ออกประตูไปอีกชั้นหนึ่งเปนสวนกว้างยาวกว่าทั้งปวง พอออกประตูถึงเรือนหลังใหญ่ ก่ออิฐทำเปนตึกฝรั่งที่นั่งเล่น ถ้าจะอยู่ก็พอสบายได้ ท่วงทีห้องหับก็ดีอย่างตึกวิลันดามีเครื่องตกแต่งน่าสบาย น่าตึกนั้นไปเปนสวนทางเดิรลดเลี้ยว มีกรงนกเลี้ยงไก่ฟ้ามีเพศพรรค์ต่าง ๆ แลนกการเวกก็มีหลายตัว มีเรือนไม้เล็ก ๆ เปนที่พักอีกสองหลัง เราไปนั่งอยู่ที่เรือนไม้หลังหนึ่งกินน้ำชา มีโรงพิณพาทย์อยู่ข้างน่าทำพิณพาทย์แลขับร้อง มังกุโนโกโรนี้ไม่กินเหล้าว่าเปนโรคในอก สนทนากันถึงเรื่องครั้งพ่อแลที่ได้ไปพบปะกันแต่ก่อน แล้วกลับมาทางน่าเรือนแม่แลเรือนตัวเอง ไปออกทางข้างกำแพงเรือนใหญ่ แล้วพาขึ้นไปบนเรือนให้พบแม่ ระเด่นอายูคนนี้รูปร่างอ้วนแต่เตี้ยอายุ ๗๐ เศษเปนง่อย แต่เพราะเหตุที่เราถามถึงเมื่อวันแรกแลนับว่าเปนสหายของผัวจึงได้ออกมารับ นั่งบนเตียงดูเอน ๆ ข้างหลังน่ากลัวหกล้ม แต่ยิ้มย่องผ่องใสทักทายให้พรรับรองดูเปนที่ชื่นชมยินดี สนทนาอยู่พอควรเวลาแล้วรีบลากลับ เพราะมีที่จะต้องไปบ้านระเด่นอธิปติงูสีน้ำตาล เขาว่าเปนที่พิเศษควรชม ไปทางถนนในมังกุโนโกรันออกถนนใหญ่ซึ่งเปนทางข้างบ้าน แล้วไปถึงแดนต่อแดนวังหลวงกับวังน่าเปนที่ตึกแถวพวกจีนอยู่ ดูคนเดิรไปมาค้าขายกันแน่นหนา เวลาค่ำแล้วยังครึกครื้นเหมือนที่สิงคโปร์ ถ้าไม่ต้องทำยศก็จะเที่ยวดูเล่น ท่าทางคงจะสนุกมาก ผู้ที่เขาได้เที่ยวเขาว่าโซโลสนุกกว่าที่อื่น ๆ แต่เปนพ้นวิไสยที่เราจะได้เห็น มาบ้านระเด่นอธิปติเลี้ยวเข้าจากถนนใหญ่ไกลจึงถึงประตูชั้นนอก มีศาลาที่เปนออฟฟิศอยู่ในกลางชานน่าบ้าน แล้วเข้าประตูไปอีกชั้นหนึ่งจึงถึงปั้นดโปโตกว่าที่ในวังสุสุนัน แต่ย่อมกว่าที่วังมังกุโนโกโร

หน่อยหนึ่ง ลดยศก้นเพียงไม่มีเขียนหรือสลักลายเพดานพื้นไม่ปูศิลาอ่อน แต่ล้างแลขัดเช็ดทุกวันจนเปนเงาเหมือนปูศิลา มีรย้าแก้วแขวนมาก เครื่องตกแต่งก็ค่อนจะอยู่ข้างเยี่ยมกว่าในกราตน ว่าเปนเรือนของสุลุนันทำมากว่า ๑๔๐ ปีแล้ว แต่ชำรุดชุดโซมมาซ่อมแซมขึ้น เรือนหลังในทำขึ้นใหม่ทีเดียวเปนตึกทั้งสิ้น เปนหลังยาวขวางหลังบั้นดโป แล้วมีมุขยื่นออกไปสามมุข คล้ายโฮเต็ลที่เมาส์ ท่วงทีที่จัดบ้านเรือนคล้าย ๆ บ้านสมเด็จเจ้าพระยา ใช้ที่นอนโถง ๆ ในหลังยาวข้างน่ามีห้องนอน ๒ ห้อง กลางเปนห้องพหูรักษา บรรดาเตียงโต๊ะตู้ทั้งปวงเปนของผีมือจีนทำเองที่โซโลทาสีปิดทองบ้าง ทาน้ำมันปิดทองบ้าง ที่แต่งตัวของเมียมีโถตั้งแป้งขมิ้นน้ำมันเขม่า ห้องผ้านุ่งก็มีตู้กระจกใส่เครื่องแต่งตัว บรรดาพรมที่สำหรับนั่งโรยบุหงาทุกแห่ง ห้องกลางมีโต๊ะตั้งของกินเปนขนมต่าง ๆ เต็มทั้งโต๊ะหลายสิบอย่าง เปนขนมอย่างชวาทั้งสิ้น มีที่ถูกกับเราก็โดยมาก เมียเปนคนช่างทำกับเข้าแลทำขนมนัก เข้าอย่างหนึ่งซึ่งทำมีเครื่องปรุงหลายอย่างวางเปนหย่อม ๆ มาบนน่าใส่จานใหญ่ เรียกว่านาสิปละจิดกินอร่อยนัก แต่ในบ้านนี้ไม่ได้ใช้เก้าอี้ เลยนั่งกับพื้นกันทั้งนั้น มุขยาวด้านหนึ่งว่าเปนที่พ่ออยู่แลตายในบ้านนั้นเมื่อเวลาออกจากราชการแล้ว อีกด้านหนึ่งเปนที่ตัวอยู่เอง แลห้องสำหรับทำงาร แคบเล็กมีโต๊ะเขียนหนังสือ มีตู้มุมฝาเปนตู้ไม้แต่เมื่อเปิดออกกลายเปนประตู เข้าทางประตูนั้นไปถึงห้องเล็กอีกห้องหนึ่งมีเตียงนอนมีม้าวางหีบกฤชแลหอกคู่หนึ่งน่าห้องออกไปมีกำแพงกั้นรอบแคบ ๆ เปนที่แจ้ง ในห้องซอกเท่านี้ว่าเปนที่สำหรับสุลุนันคนที่ตายออกมานอนบ่อย ๆ แต่สุลุนันเดี๋ยวนี้ได้ออกมาครั้งเดียว

เราสงไสยเพราะเห็นทำห้องหับลับลี้มาก ว่าจะเปนที่อย่างไรดูเสียงเจ้าพวกฝรั่งพูดกระซิบกระซาบอยู่ แต่ครั้นไล่เลียงดูก็ว่ามิใช่อย่างอื่น สำหรับออกมาปฤกษาการงารที่ลี้ลับจะไม่ให้แพร่งพราย มีประตูลับเปนตู้เช่นนั้นอีกเปิดออกไปถึงเรือนอีกหลังหนึ่งกว้างขวางมีกำแพงสี่ด้านไม่มีน่าต่าง แต่เปิดหลังคาเปนที่แจ้งครึ่งหนึ่งปลูกต้นไม้ ส่วนที่มีหลังคาก็เจาะวงกลมข้างบนแสงแดดลงมาได้ ในนั้นปลูกต้นไม้แลมีน้ำพุพึ่งจะทำแล้วใหม่ ๆ แต่เมียแกเองก็พึ่งได้เห็น การที่ทำนั้นเปนการปิดบังทั้งสิ้น ที่มุมเรือนหลังใหญ่ชักเปนเรือนแถวยาวออกไปทั้ง ๒ ข้างมีบานกระจก ข้างหนึ่งเปนที่สำหรับเลี้ยงไม่เล็กแลไม่เลวกว่าที่ในกราตนอีกข้างหนึ่งเปนที่สำหรับทำงาร มีเฉลียงเดิรได้ตลอดทั่วทุก ๆ หลังเรือน ออกไปที่เรือนยาวข้างทำงาร ห้องแรกเปนที่สำหรับลูกหลานเล่นการดนตรี มีดิดเปียโนแลสีซอเป่าขลุ่ยประมาณสัก ๑๒ คน ทำได้ดี ๆ ทีเดียว ในพวกนั้นได้ไปยุโรป ๒ คนรู้ภาษาวิลันดาโดยมากดูหน้าตาฉลาด ๆ ถัดห้องนั้นออกไปเปนที่มีการเอกสหิบิเชนที่เขาจัดขึ้นสำหรับให้เราดู คือมีช่างตัดสลักเขียนหนัง ช่างทำหน้าโขน ตีพิมพ์เขียนย้อมผ้ากายน์ ได้เอาผ้าเช็ดหน้าให้ตีพิมพ์แล้วฝากไว้ให้เขาเขียนผืนหนึ่ง มีช่างปั้นเครื่องดินคนโทน้ำกาแลเตา ช่างเขาทำหวี ช่างทำฝักกฤชด้ามกฤช ตั้งแต่ถากไม้ไสกบจนถึงชักเงา หีบฝ้ายปั่นฝ้ายทอผ้า แลมีตัวอย่างของที่แล้วเสร็จมาตั้งไว้ให้ดูทุกอย่าง เรามอบเงินไว้ให้จัดซื้อสิ่งของเหล่านั้นเพื่อจะเอามาดูเปนตัวอย่าง พาออกไปดูโรงที่ย้อม แลสวนหลังโรงนั้นออกไปเปนที่ทำใหม่ก่อภูเขาเลากาสนุก แต่มืดแลหมดเวลาไม่ได้ออกไปดูใกล้ รเด่นอธิปดิคนนี้ ฝรั่งสรรเสริญกันว่าเปนคนฉลาดนัก บรรดาคนชวา

ทั้งหมดไม่มีใครฉลาดเท่า แต่ยังยั้งไว้ว่าฉลาดอย่างชวา เปนผู้สามารถที่จะรับใช้นาย ๒ คนให้เปนที่รักใคร่ได้ทั้ง ๒ ฝ่าย รูปพรรณขาวสูงไม่อ้วน หน้าตามีแววฉลาด เปนคนสุภาพไว้ตัวเปนขุนนาง เข้าไปในกราตนก็ไม่นั่งเก้าอี้เลย นั่งกับพื้นน่าหมู่ขุนนาง แต่ใส่หมวกโกลุกสีน้ำเงินเสมอ จะเปนเครื่องหมายยศศักดิ์หรือจะเปนแต่ทำแปลก ๆ ก็ไม่ทราบ ที่จริงแกก็เปนลูกเขยเจ้าแผ่นดิน เปนพี่เขยของสุสุนัน เมียก็เปนคนต้อนรับแขกดีนัก มีกิริยาอัชฌาไสยเหมือนไทยอย่างผู้ดี ๆ แต่รับแขกเหมือนผู้หญิงฝรั่ง อายุจะสัก ๔๐ ไปได้ แต่ผัวเห็นจะถึง ๕๐ แต่ผิวหน้าผ่องใสไม่เปนคนแก่ การที่รับรองวันนี้ทั้งผัวทั้งเมียไม่ได้นั่งเลย ไม่มีพิธีเลี้ยงน้ำชาอย่างเจ้านายต้อนรับอย่างผู้ใหญ่กับผู้น้อย เสียดายที่เวลาไม่พอดูการเอกสหิบิเชน ดูเปนอย่างรีบร้อนตลีตาลาน กลับเวลา ๒ ทุ่ม

ยาม ๑ ไปวังน่าอิก พบสุสุนันไปอยู่ที่นั่นแล้ว วันนี้แต่งตัวเปนเมเยอรเยเนราลทหารวิลันดา โพกผ้าดำมีเพ็ชร์เม็ดแตงขนาดใหญ่ติดอยู่ตรงแสกหน้า แขวนสายนาฬิกาเพ็ชร์มีเครื่องห้อยเปนโมโนแกรมมังกุโนโกโร ในนั้นมีรูปมังกุโนโกโร พ่อแลเมียว่าเปนของมังกุโนโกโรให้ การเกี่ยวดองกันในระหว่างมังกุโนโกโรแลสุสุนันทำให้วังหลวงกับวังน่าไปมาหาสู่กันได้ แต่เปนการภายนอกภายในว่ายังอิจฉากันเปนกำลังอยู่เช่นนั้นเอง เจ้าของบ้านดูไม่มีน่าที่ ที่จะได้รับรองอันใดตกอยู่ในสุสุนันเปนผู้มารับมาจูงเสร็จนั่งก็นั่งข้างซ้ายเรา แปลกแต่วังน่าไปนั่งข้างขวาแม่เล็ก ระตูก็ไม่ให้มา ถามก็บอกป่วยอย่างแปลก็ว่าไม่มา ที่จะกลัวต้องมานบนอบกับวังน่าอย่างไร เพราะเปนน้อง เมื่อเข้าไปในวังพบพูดจากันก็ต้องยก ๆ มืออยู่ เขาว่าการ

ไปมาหาสู่กันอยู่ข้างห่างเหินมาก มีฝรั่งที่เชิญไปมากด้วยกันรวมทั้งสิ้นเปน คน ๒๐๐ มีคนแปลกๆหน้ามาก วายังวองนั้นมีฉากกั้นข้างปั้นดโปซีกหนึ่ง แต่ไม่รู้เรื่องว่าเล่นอะไรกัน รู้แต่ว่าเรื่องปั้นหยี ขัดข้องเสียด้วยเรื่องล่าม ถามอะไรกันไม่ค่อยจะได้ความเลยทอดธุระเสีย มีการเลี้ยงกินเรื่อยกันไป เหมือนที่ยกยา แต่สุสุนันมีท้าวนางเถ้าแก่เตียค่อมออกไปตามเสด็จเต็มที่ เครื่องที่จะตั้งก็มีมหาดเล็กออกไปเชิญไม่เกี่ยวข้องกับคนวังน่า แต่วิธีกิน ผิดกันกับสุลต่าน ไม่มีโต๊ะโตกอันใด เอาคนเข้ามายืนโก้งโค้งถือถาดแทน โต๊ะแล้วหั่นกินในถาด ถ้าทางอยู่ข้างเต็มทีแต่เห็นจะเปนการดีแก่ตัวแก อย่างหนึ่ง ที่ได้คุยเล่นกับโต๊ะไปพลาง เรื่องที่คุยนั้นก็ดูจะไม่มีอย่างอื่น มากกว่าเรื่องตรา เพราะเห็นดูๆชี้ๆอยู่เสมอ เรายังไม่ได้พูดถึงอีกอย่าง ๑ คือ ธรรมเนียมกระซิบข้างชวานี้เจ้านายพูดกับบ่าวทุกหนทุกแห่ง ถึงคำที่ พูดจะไม่ได้ยินเลยคงได้ยินแต่ขาน "อิ๋งเง" หรือว่า "หลิงเง" ดังๆทั้ง กราบทูลก็กระซิบเช่นนั้น วันนี้มีผู้ให้แหวนเราวงหนึ่งเปนตัวหนังสือโบราณ ว่าขุดได้ที่บรัมบานันหรือบุโรพุทโธ เกิดพูดกันขึ้นกับสิเกรตารี เขารับว่า เขาจะไปให้ผู้รู้อ่านมาให้ มังกุโนโกโรรู้จึงเอาของที่ตัวมีอยู่มาให้บ้าง เรา เลือกไว้แต่ที่แปลกกัน แล้วมีความประสงค์ที่จะไปดูที่อื่น เพราะแสงสว่าง ที่นั้นไม่พอแลต้องการอย่างอื่นด้วย สิเกรตารีไปจัดการ ฝ่ายสุสุนันก็ต้อง การจะไปหาแม่ยายบอกเรสิเดนต์ มังกุโนโกโรรู้เข้าก็ไปวุ่นด้วยเรื่องที่จะจัด ที่ให้เรา เรสิเดนต์ก็ให้หาแกไม่ลุกขึ้นจากที่เพราะกลัวจะต้องเดิรผ่านน่าเรา ไป บอกให้เรสิเดนต์ไปหาทางโน้นเรสิเดนต์ก็ไม่ไป เอะอะกันอยู่สัก ๒ เที่ยว ตกลงต้องลุกไปหาเรสิเดนต์ เมื่อสั่งอันใดแล้วเดิรไปสั่งบ่าว สุสุนัน

ก็ลุกไปกับเรสิเดนต์ เราก็ลุกมาทางหนึ่ง มังกุโนโกโรตามมาทาง เราได้สนทนากันอยู่ช้านานจึงกลับมานั่งที่ พอสุสุนันกลับมา เรสิเดนต์บอกว่าเพราะสุสุนันไม่ได้พบแม่มังกุโนโกโรนานแล้วจึงได้ไปหา เราจึงเข้าใจว่าการที่เกี่ยวดองกันไม่สู้สนิทแท้ จะเข้าไปในเรือนมังกุโนโกโร ต้องเอาเรสิเดนต์ไปด้วยไม่ผิดอะไรกันกับเราที่เปนแขกเมืองนัก ดูอยู่จน ๒ ยามกลับมา เรื่องมังกุโนโกโรกับสุสุนัน แลเรื่องอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องด้วยโซโลควรจะเล่าพงศาวดารโดยย่อในที่นี้ แต่จะช้าเวลาไปขอข้ามไปก่อน กลัวจะลืมเสียหมด

๖๑

เมืองโซโล

วันที่ ๘ กรกฎาคม

นอนไม่หลับจนสว่างเพราะเมื่อยร้อนและยุงกัด เอาราชรักษามานวดก็มาถลาล้มทับ วันนี้มีใคร ๆ เอาของมาให้อีก สุสุนันก็ให้เอารูปมาเพิ่มเติมอีก นอนน้อยแลไม่สบายเสียพื้นเต็มที พวกที่มาขายผ้ากายน์แลของอะไรต่าง ๆ ก็ไม่ได้ซื้อสักอย่างหนึ่ง เพราะคนโน้นไปคนนี้มา แลต้องส่งสิ่งนี้ไปให้คนโน้น ส่งสิ่งโน้นไปให้คนนี้กาหลเสียยังค่ำ คนก็มาตามดูอยู่รอบ ๆ ถึงต้องให้โปลิศไล่ เวลาบ่าย ๔ โมงเข้าไปในกราตนเขาเบิ่คหลังคารถเสียแดดก็ยังจัดอยู่ รถเดิรช้า ๆ ปวดหัวเต็มที แต่พวกวิลันดาเขาทนได้ ข้อซึ่งฝรั่งว่าถ้าไม่ใส่หมวกไปในกลางแดดพระอาทิตย์ตีหัวหรือ

เปนอะไร ๆ นั้น อย่าได้เข้าใจว่าเปนแต่พวกวิลันดาเลย ทั้งผู้หญิงผู้ชายกลางแดดหรือน้ำค้างเดิรไม่ต้องใส่หมวกหรือกั้นร่มอยู่โดยปรกติ ความที่รถเดิรช้าจนแรงม้าไม่พอที่จะลาก เพราะต้องเหนี่ยวน้ำหนักรถเหมือนแรกออกอยู่เสมอ ๆ ถึงกลางอาลูนที่เปนฝุ่นมากรถติด พวกคู่ข้างคู่เคียงต้องมาเข็นมาไสจึงได้หลุดออกไปได้ เข้าประตูขวาเหมือนอย่างวันแรก การรับรองที่นั่งก็เหมือนกันเปนแต่ไม่มีทหารกับขุนนางน้อยลง สุสุนันเองแต่งตัวนุ่งจีบใส่เสื้อเช๊ดแลชั้นนอกเหมือนอิวนิงเดรสไม่เปนทหาร ติดตราด้วยดวงหนึ่งหรือสองดวง มีคอมมานเดอห้อยคอ โพกผ้าอย่างลายมีดอกไม้เพ็ชร์ทัด ๒ ข้าง คาดเข็มขัดงูสีน้ำตาลเหน็บกฤชข้างหลังพวกเจ้านายผู้หญิงผู้ชายพร้อมกันเหมือนวันอื่น ๆ เมื่อเสร็จพิธีรับรองกันแล้ว จะพาไปเที่ยว เกิดจัดการจูงกันขึ้น สุสุนันมาจูงเรา แล้วขอให้เรสิเดนต์มาจูงเมีย พี่น้องอื่น ๆ ก็เที่ยววิ่งวานให้คนโน้นจูงคนนี้จูงพวกไทยเราต้องจูงเจ้าผู้หญิงทุกคน เว้นไว้แต่ผู้หญิงพวกเราไม่ต้องจูงออกเดิรได้ก็พากันไปลิ่วทีเดียว เหลียวมาข้างหลังเห็นแต่ผู้หญิงเราตามมากับหลวงสุนทรเปนล่าม เรสิเดนต์ยังจูงรตูเดิรเตาะแตะ ๆ อยู่หาไหน ๆ มิรู้ เขาเล่ากันว่าได้ความลำบากยากแค้นกันเปนอันมากเพราะพวกผู้หญิงแขกเดิรช้า ๆ ขัด ๆ ทั้งสิ้น ก้าวตีนไม่ได้เกินกันเลยแลดูเหนื่อยงอมแงมด้วยกันทุกคน การที่ต้องช้าหนักยิ่งขึ้นไปกว่านั้นเพราะเจ้านายแก่ ๆ มาข้างน่า ปล่อยให้คนจูงลากไป ด้วยเดิรไม่ไหว เจ้านายสาว ๆ ก็เดิรเรียงพี่เรียงน้องกัน พวกเราบางคนรำคาญว่าช้านักจูงเดิรล่วงน่ากันขึ้นไป เจ้าผู้หญิงแกลงสมอเหนี่ยวเสียไม่ยอมเดิรเลยต้องเข้าแถวกันมาตาม

เรื่อง ไปดูที่คลังทำใหม่ยังค้างอยู่ ในว่าที่ไม่พอจะไว้เงิน เราก็ลองเลียมถามเข้าไปว่าเงินเห็นจะมาก แกนิ่งเสียไม่ตอบ แล้วเลยออกประตูไปทางข้างใต้ มีกรงเสืออยู่ข้างประตูสองกรง มีโรงเรือนอะไรอยู่หลายหลังมีกำแพงกั้น ประตูเบิดเห็นอาลูน ๆ ด้านใต้ ต้นไทรก็กระร่องกระแร่งอีก แล้วเลี้ยวไปตามทิมแถวข้างตวันออก ดูห้องไว้เครื่องโต๊ะ มีเครื่องเงินเครื่องถ้วยชามที่เลี้ยงตามลานน่าบั้นคโป ปลูกศาลารายแลต้นไม้ใหม่ ๆ หน้าตาคล้าย ๆ วังใหม่ของวังน่าของเรา แล้วไปถึงหอนาฬิกาสูง ทำคล้ายพระที่นั่งภูวดลทัศไนย แต่ย่อมกว่าเตี้ยกว่า เวลาจะขึ้นบันไดต้องขอเลิกจูสุนันเองก็ต้องหยักรั้งขึ้นไปจนเห็นกางเกงขาสั้น ที่หอนั้นเปนสามชั้น ๆ ล่างมีพิณพาทย์แลคนร้อง อีกชั้นหนึ่งเปนที่เลี้ยงเหล้าเลี้ยงน้ำชาชั้นบนเปนเรือนนาฬิกา แกบอกกำหนดบี่ไม่ตรงกับลูกตุ้มเกินไปเปนกอง ที่บนนั้นแลเห็นไปไกลอยู่ แต่ไม่ใคร่แลเห็นเรือนมีต้นไม้บังเสียมาก เห็นชัดแต่ในวัง ดูก็มีเรือนไม่สู้มากนัก ที่ว่าคนอยู่ถึง ๗๐๐๐ นั้นเห็นจะอยู่อัดแอกันเปนอย่างวังเจ้านายทีเดียว เรือนใช้มุงด้วยกระเบื้องไม้ทั้งสิ้น ตัวแกเองออกไปนั่งที่เฉลียงทักทายปราไสยพวกขุนนางวางน้ำ เราชำระพวกวิลันดาเรื่องผลประโยชน์ภาษีอากร แต่มีความเสียใจที่จะเอาอันใดไม่ได้ เปนแต่คเนบ้างกระเสนกระสายบ้าง ไม่เปนแก่นสาร กลับลงมาชั้นที่มโหรีอยู่สุสุนันสีซอให้พึ่งเปลี่ยนเพลงหลายเพลงเข้ากันกับร้อง กลับลงมาที่บั้นคโปดูม้าพระที่นั่ง เปนม้าอังกฤษตัวหนึ่งรูปร่างสูงใหญ่แต่ไม่ใคร่งาม อีกตัวหนึ่งเปนม้าออสเตรเลีย มีม้าแซนเดอลวู๊ดอีก ๒ ตัว จะหางามเท่าที่เราซื้อจากการุตสักตัวหนึ่งก็ไม่มี เพราะฉนั้น จึงให้ไปซื้อม้าตัวที่เราซื้อ แต่

เจ้าของเขาไม่ขาย เครื่องแต่งเปนเครื่องอย่างฝรั่ง ๒ สำรับ อย่างที่งดงามวิเศษ เครื่องชวา ๒ สำรับ เปนอานไม้หุ้มกำมหยี่มีผนังข้างเหมือนเครื่องพม่าแต่รูปรี ดูท่าทางขี่ไม่สบายต้องอ้าขากว้าง ถามถึงแกขี่อยู่หรือไม่ได้ขี่ บอกว่าขี่อยู่บ่อย ๆ เดือนละ ๒-๓ ครั้ง ทางอยู่ใน ๒-๓ ปาล ถามว่าแกขี่ไปข้างไหน ได้ความว่าขี่อยู่ในกราตนนั้นเองวนไปวนมา ทางที่ไปไกลที่สุดเพียงวัดที่ข้างอาลูน ๆ แต่ฝรั่งเขาบอกว่าขี่ไม่ได้วิ่งเลย ชักเต้นมิใช่เต้นน้อยเต้นตันดั๊กตลอดทาง เอะอะว่าจะขี่ให้ดู พวกเราพากันวิตกวิจารณ์ว่าม้าตัวใหญ่นั้นมันมีกิริยาอยู่แลรูปร่างสุสุนันแบบบางนัก ดูท่าทางไม่มีแรงร้องกันเซงแซ่ว่าอย่าให้ขี่เลย เรานึกจะห้ามแต่ไม่ทันบอก แกก็สั่งให้กรมม้าเขาขี่ เปนอันโล่งใจไปด้วยกันทั้งนั้น แต่ที่ร้องพุโท่กันก็มี เพราะแกตั้งท่าเอะอะเหมือนจะขี่เอง พอเสร็จการขี่ม้าให้ดู ถึงเวลาให้กินน้ำ มีนายม้าจูง ๒ คนไปรับกรวยเงินสลักกาไหล่ทองเปนหย่อม ๆ โตสักเท่าเขาควาย ๒ อันกรอกน้ำซึ่งคนถือตามหลังม้ามาในหมู่เครื่องยศ เต้นปั่ง ๆ หมุนไปหมุนมากว่าจะเข้ามาถึงปากม้าเปนนาน เมื่อถึงม้าแล้วตั้งท่าจะกรอกม้าก็เฉยอยู่ พวกเราเอะอะกันว่าจะไม่สำเร็จ ไหนเล่าประเดี๋ยวหนึ่งม้าอ้าปากออกรับ กรอกพร้อมกันทั้งสองข้าง เปนการสำเร็จได้โดยดีเพราะหัดกันไว้เสียจนเคยแล้ว แล้วมานั่งเลี้ยงน้ำชาอีกครั้งหนึ่ง พอเสร็จลากลับก็พลบ เหนื่อยเต็มทีขากลับออกทางด้านน่า คือข้างเหนือที่สติงเค็ล ท่วงทีก็อย่างเดียวกันกับที่ยกยา แต่ในศาลาชั้นบนไว้ปืนใหญ่บอกหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าไกสโตมีเปนปืนที่ได้กล่าวแล้วในพงศาวดารในตอนประชาชะรันกับมายาพหิส อีกนัยหนึ่งว่าปืนบอกนี้เปนไก่ตัวผู้หรือตัวเมีย ถ้าพบกันเก็บคู่ที่เมือง

บัตเตเวียจะเกิดจลาจลนั้นปืน ๒ บอกนี้ไม่เหมือนกันเลย ขนาดก็ผิดกันรูปก็ผิดกัน ทำไมจึงว่าเปนคู่กันก็ไม่ทราบ ที่ดินยกสูงนี้มีปืนตั้งทำนองจะจัดเปนป้อมกลาย ๆ แต่ไม่แขงแรงอะไรพอที่จะเปนป้อม ปืนนั้นก็เปนปืนเก่าทั้งสิ้น ป้อมวิลันดาที่ตั้งอยู่น่ากราตน เขาว่าเท่ากันกับที่ยกยา แต่ดูด้วยตาเหมือนกับโตกว่าสักหน่อยหนึ่ง

ยามเศษเข้าไปในกราตนอีก ดูมะโดโยเหมือนอย่างวันก่อนเปลี่ยนแต่เปนยิงปืน แต่สุสุนันบอกว่าไม่เหมือนกัน เล่นแปลก ๆ กันได้ถึง ๓๐ อย่าง เราไม่รู้สึก พอเสร็จการมะโดโยแล้วเล่นเสรมปีต่อไป ในเสรมปี ๔ คนนี้เปนเด็กพึ่งรุ่นสาว อายุอยู่ในราว ๑๔ ปี ๑๕ ปี มีลูกสาวอยู่ในนั้นคนหนึ่งเรียกมาให้เราดู เราถามว่าอีก ๓ คนไม่ใช่ลูกสาวนั้นอะไรเล่าจะแทน ๓ คนที่ตายหรือแกหัวร่อ การที่เล่นมีแปลกที่เห็นได้คือผลัดกันรินเหล้าข้างละ ๒ คนกินข้างละ ๒ คน กว่าจะรินได้ดูประดักประเดิดเต็มที ต้องเยื้องไปยักมาอยู่เปนนาน ผู้ที่จะกินก็เหมือนกันต้องมีอับมีอายต่าง ๆ ก็อยู่ในทำจริตให้งาม ๆ ถ้าเปนเจ้าเข้าเจ้าของก็น่าจะดูอยู่แต่เปนคนอื่นเบื่อเต็มที เมื่อจะจบชักปืนออกจากพก เปนปืนโก๊ขนาดเล็กตั้งท่าจะยิง ครั้นลั่นนกกลายเปนจีบเอาพัด ตัวเล่นไปตามกระบวรรำเลิกเสรมปีแล้ว พาดูเครื่องปุษากะต่าง ๆ มีตัวอะไรต่ออะไรมากกว่าที่ยกยาสักครึ่งหนึ่ง จนกระทั่งถึงช้างก็มี เปนของเปล่า ๆ ไม่ได้ใช้อะไรนอกจากเปนก้อนยศ ยิ่งอาวุธแล้วมีมากกว่า ๒-๓ เท่ามีปืนอย่างยิงเป็ดโบราณลำกล้องยาวทำนองปืนน่าเรือดั้งของเรา แล้วดูหนังซึ่งเอามาวางไว้ให้ดู ๆ พระราชยานพระวอล้วนแต่ทาแดงปิดทองมีหูช้างเปนนาคทรงเครื่อง ในพระวอแกต้อนเอาอีเตียเข้าไปไว้ออกเต็มแต่ฝีไม้ลายมือท่าทางไม่ดีกว่ายกยานัก สุสุนันเวลาค่ำนี้แต่งตัวเสื้อปักน่าอกเปนกำมหยี่สีแดงตัวเปน

สีน้ำเงิน คล้ายกับเสื้อสเปนแทงวัว มีการเลี้ยงอาหารเหมือนกันกับอย่างที่ตักแจก เราถามว่านี้กินอย่างนี้เสมอทุก ๆ วันหรือ บอกว่ามีกับเข้าฝรั่งกินทุกวัน เปนของคอเวอนเมนต์วิลันดาหาส่งวันละ ๒ เวลา หามาจากบ้านเรสิเดนต์ แต่ตัวกินกับเข้าอย่างชวาเปนพื้น เราว่าทำไมไม่เลี้ยงอย่างชวาบ้าง แกว่าไม่รู้ว่าเราจะชอบ เราเล่าถึงเข้านาสิประจิดที่เมียรเด่นอธิปดีทำให้กิน แกว่าเปนตำราที่ในกราตน แลถามถึงที่อยู่ว่าสบายหรือไม่ เราว่าไม่สบายอย่างยิ่งเพราะร้อนแลยุงกัด ชั้นบนก็มีคนเดิรอึงนัก แกว่าในกราตนไม่เห็นสู้ร้อนไม่เห็นมียุง เราว่าแกจะรู้สึกที่ไหนทั้งร้อนทั้งยุงเพราะมีคนพัดอยู่เราไม่มีคนพัด หัวร่อชอบใจ แล้วชวนว่าขากลับจะผ่านทางโซโลให้หยุดพักอีกสักคืนหนึ่ง เพราะจะไปสมารังทีเดียวไกลนัก เราว่าอยู่ไม่ได้เพราะสิ้นกำหนดสัญญาที่โฮเต็ลแล้ว ไปว่าขึ้นอีกวันหนึ่งมันจะเอาแพงนักจะได้อยู่ก็เพียง ๗-๘ ชั่วโมง เห็นเปลืองเปล่า ๆ แกว่าถ้าเช่นนั้นบ้านของแกมีอีกแห่งหนึ่งจะจัดให้อยู่ แต่ขอให้รู้แน่เสียก่อนสัก ๑๐ วัน เพราะจะต้องตกแต่ง จะขอเลี้ยงอย่างชวาสักวันหนึ่ง เราว่าโปรแกรมอยู่ข้างจะหมดวัน ขอบใจแล้วที่จะจัดการให้มีความสบายแต่จะขอไปตรวจดูโปรแกรมก่อน จะอยู่ได้หรือไม่ได้จะให้ทราบพรุ่งนี้เรานึกสงไสยว่าจะไม่เปนที่พอใจวิลันดา จึงให้ลองไปบอกเรสิเดนต์ดูเรสิเดนต์ว่าเห็นดีในการที่จะหยุดโซโล เพราะจะต้องถ่ายถอนรถไฟไปลำบาก แต่เห็นว่าไม่ควรจะไปอยู่ที่ของสุสุนัน ด้วยเหตุว่าเราไม่ได้รับอยู่เรือนของวิลันดาแห่งหนึ่งแห่งใด จะรับแต่ของสุสุนันแห่งเดียวกลัวจะเข้าใจผิด ถ้าอยู่โฮเต็ลได้จะเปนการดี เราว่าทางไกลกันเพียง ๒ ชั่วโมงเท่านั้นไม่ยอมเสียเงินให้โฮเต็ลอีกแล้วจะเลยไปทีเดียว สั่งให้ไปขอบใจสุสุนันแลบอกเลิกด้วย

กลับวันนี้ ๘ ทุ่ม

(ตอนที่ ๑๓ เสด็จประทับที่เมืองสุรบายา)

๖๒

เมืองสุรบายา
วันที่ ๙ กรกฎาคม

เวลา ๓ โมงเช้าไปที่สเตชั่น เปนคนละซีกกันกับสเตชั่นที่มาถึง เพราะรถไฟคอเวอนเมนต์มาสุดทางอยู่เพียงนี้ เปนรถกำปนีต่อไปเรสิเดนต์แลพวกข้าหลวงทั้งปวง มังกุโนโกโรกับพวกพี่น้องประบูวิยาหยาอริโยมตาร์ำ แลพวกปเงรันทั้งปวงมาส่ง แต่สุสุนันเองบอกบ่วย จะเจ็บจริงก็ได้ เพราะแกเห็นจะเหนื่อย และเปนคนไม่แขงแรงหรือจะถูกเอ็ดเรื่องมาบอกให้ที่ว่าเปนล้นไปก็ได้ ออกจากสเตชั่นไปหน่อยหนึ่ง ถึงตพานยาว ต่อไปมีโรงหีบไร่อ้อยใหญ่ ๆ หน่อยหนึ่งก็ถึงที่ซึ่งเปนที่ว่าง ๆ ไม่เห็นมีเพาะปลูกอันใด มีแต่นาเล็ก ๆ น้อย ๆ ทำอยู่ริมทางรถไฟ พึ่งจะลงต้นสักยังเล็ก ๆ อยู่ ต่อไปเข้าแขวงกดิรีจึงมีไร่นาบริบูรณ์ ไปจนจดแขวงโมโยกราโตมีไร่ครามไร่อ้อยโรงหีบ แต่โรงหีบอ้อยในแขวงสุรบายานี้มีถึง ๔๐ โรง รถไฟหยุดที่มายาพหิส ตามเขตรแขวงเหล่านี้ดูบริบูรณ์ดีกว่าข้างตวันออกมากนัก

บ่าย ๔ โมงถึงสุรบายา เรสิเดนต์ แอสสิสตันเรสิเดนต์ คอนโทรเลอ ๒ คน แอกติงกงซุลของเรา ผู้บังคับการทหาร ริเยนต์มารับมีการตกแต่งสเตชั่นตามเคย เรสิเดนต์คนนี้ได้เคยพบเราแต่เมื่อมาคราวก่อน เดี๋ยวนี้แก่มากแล้ว พึ่งจะได้เลื่อนที่ขึ้นเปนเคาน์ซิลเลอ ขึ้นรถจากสเตชั่นไปที่เรือนเจ้าของโฮเต็ล อยู่ติดกันเรียกว่าโฮเต็ลเอมบองมาลัง ที่เมืองนี้

ดูภูมิฐานเปนเมืองฝรั่งจริงอยู่แล แต่มีตึก ๒ ชั้นมากไปข้างสิงคโปร์หรือมลากา ดูจะสนุกพอใช้อยู่แต่มีชื่อที่ไม่ดี กล่าวกันว่าร้อนจัดยุงก็ตัวโตแลชุมอย่างยิ่ง น้ำก็ไม่มีจะกินว่ากร่อย แลเหนียวเปนปูน แต่ถามเขาที่นั้นเขาว่าร้อนแลยุงเปนแต่ในฤดูฝน ฤดูหนาวอย่างนี้สบายดี น้ำไม่ดีจริงแต่เขากินน้ำมาแต่เมืองปสรวนกันทั้งนั้น เราไปอยู่ก็สบายดี รู้สึกโล่งใจที่ไม่ต้องอยู่ในที่บังคับยศศักดิ์ แลพ้นจากเสรมบีแลมโดโยซึ่งเบื่อแล้ว วันนี้เปนวันเขาซ้อมทหารพวกฝรั่งที่เกณฑ์เปนเดิรผ่านมาทางน่าเรือน แลมีรถมาดูเปนอันมาก ขึ้นรถไปหมายจะไปล้างหัว แต่เขาปิดร้านเสียแล้ว แวะกินเข้าที่เรสเตอร์รองภันกริมยังไม่มีใครรู้จักมักจี่สบายดี

๖๓

เมืองสุรบายา

วันที่ ๑๐ กรกฎาคม

นอนสบายดี ที่ขาดทุนมาแต่โซโลใช้หนี้ได้มาก บ่าย ๒ โมงกินเข้าแล้วไปห้างกลับบ่าย ๔ โมง ไปดูโรงทำน้ำมันปิโตรเลียมซึ่งอยู่ริมแม่น้ำกาลีมาสใกล้กันกับทางรถไฟ แต่บ่อนั้นอยู่ห่างออกไป ๘ ไมล์ เขาเจาะด้วยเครื่องหลอดให้น้ำมันพุ่งขึ้นมา แล้วต่อท่อเหล็กมาที่โรงทำการนี้ บ่อน้ำมันนี้พบได้ ๘ ปีมาแล้ว เปนที่หวงแหนห้ามไม่ให้ฝรั่งคนภายนอกไปดู ทั้งที่บ่อแลที่ทำ เดี๋ยวนี้มี ๑๐ บ่อด้วยกัน ลึกอยู่ใน ๙๐๐ ฟิตบ้าง

๑๐๐๐ พีตบ้าง ๑๑๐๐ พีตบ้าง มีหม้อสำหรับกลั่น ไม่ได้ใช้ฟืน เอาน้ำมันนั้นเองเผาเปนแก๊ส แล้วเดิรมาตามท่อ แล้วมาขึ้นที่ประสระน้ำคล้ายถังแก๊ส มีท่อมาที่ถังสำหรับกรอก ทำถังที่นั้นด้วยเครื่องจักรเสร็จทีเดียว น้ำมันเปน ๓ อย่าง คือเหลืองใส เหลืองแก่ แลแดง ขี้น้ำมันไปใช้ติดไฟ ทำได้ประมาณวันละ ๒๕๐๐ หีบ แต่คงขายอยู่ในวันละ ๒๐๐๐ หีบ ดูแล้วไปที่เรือนเจ้าของสนทนากันด้วยเรื่องไฟไหม้น้ำมันแลวิธีที่ทำทั้งปวง ดื่มแชมเปนให้พรแล้วกลับไปกินเข้าที่เรสเตอรองอีกแห่งหนึ่ง แล้วไปที่เธียเตอร์ ทำคล้ายกันกับที่บัตเตเวียมีคอนเสิด ที่ ๑ แตรกับซอ ที่ ๒ ผู้หญิงร้อง ที่ ๓ ผู้หญิงร้องทั้งหมู่ ท่อนที่ ๒ ผู้หญิงร้องเดี่ยวแล้วซอเดี่ยวกับเบียโน ต่อไปที่ ๓ ถึงซอทั้งหมู่เปนหมดกันเท่านั้น คนดูมากเสียจริง ๆ แต่แปลว่าดูเราเท่านั้น กลับเกือบ ๒ ยาม

๖๔

เมืองสุรบายา

วันที่ ๑๑ กรกฎาคม

๒ โมงเช้าไปดูรอแยลด๊อกยารด ดูโรงที่ทำการต่าง ๆ ทั้งช่างไม้ช่างเหล็กแลทองเหลือง ในเครื่องมือทั้งหลายนั้นก็คล้ายกับที่ทำรถไฟ แปลกแต่เลื่อยไม้ ๔ ด้านพร้อมกัน การทำเหล็กแปลกที่ย้ำหม้อถ้วยไฮรอลิก ดูช่างง่ายดีเสียจริง ๆ มีการหล่อตัวหนังสือเหล็กเหมือนอย่างเช่นที่เขาเล่น

มาแล้วที่บันดอง แล้วไปดูคลังที่ไว้เครื่องเรือต่าง ๆ จัดเรียบร้อยแลพรักพร้อมดี บรรดาเรือรบวิลันดามาตกแต่งที่นี่ทั้งสิ้น แล้วไปดูที่ไว้อาวุธทั้งเก่าแลใหม่ ดูทำเรือสติมลอนช์แลทำเรือกันเชียงแล้วดูอู่ลอย ข้ามตพานไปดูปั้นจั่นใหญ่ซึ่งมีแรงยกได้ ๘๐ ตันเดิรด้วยเครื่องจักร เขายกหม้อมีน้ำหนัก ๕๐ ตันให้ดู แล้วลงในตพานลอยสาวโซ่ข้ามมาที่เรือนผู้ทำการ เดิรเสีย ๔ ชั่วโมงไม่ได้หยุดเลย ร้อนแลเหนื่อยเปนกำลัง เขาว่าลงทุนไปแล้วถึง ๒๕ ล้านกิลเดอแลยังจะต้องลงอีกด้วย วิลันดาคุยว่าเปนที่ทำการใหญ่ในโลก เรายอมว่าเปนใหญ่ในโลกชวาไว้ทีหนึ่ง กลับเวลาเที่ยงนาน บ่าย ๕ โมงไปเที่ยวห้าง เวลาทุ่ม ๑ มีริเซบชั่นโยกวิลันดา เวลายาม ๑ ไปดูเซอรคัส เล่นดีพอใช้ สัตว์มีออกแต่เสือแลม้า ช้างไม่ได้ออก กลับ ๒ ยาม

๖๕

เมืองสุรบายา

วันที่ ๑๒ กรกฎาคม

เช้าวันนี้ไม่ได้ไปไหน มัวเอะอะเรื่องตัดเสื้อ เวลาบ่ายไปดูที่ทำกาแฟ ดูเครื่องที่ผึ่งกาแฟให้แห้งด้วยไอร้อน แต่เขาว่าไม่ดีสู้แห้งด้วยแดดไม่ได้ ที่ผึ่งแดดใช้ถือปูนมีหลังคาเปิดปิดได้ แต่ต้องผึ่งถึง ๕ วันจึงจะแห้ง แล้วเข้าเครื่องโม่โม่เปลือกออกผัดไปด้วยในตัว แล้วไปลงเครื่องคัด ๆ ออกได้ ๔ อย่าง ทำได้วันละ ๒๐ หาบ อย่างกลมราคา ๓๕ กิลเดอ

แบนใหญ่ ๗๕ กิลเดอ รองลงมา ๖๕ แล ๕๐ ดื่มแชมเปนให้พรตามแบบ แล้วไปดูเจียรไนเพ็ชร์ การที่ทำเจียรไนเพ็ชร์ดูเหมือนจะทำแต่เปนที่ล่อขายเพ็ชร์เท่านั้น ด้วยดูลำบากลำบนมาก เพ็ชร์บอเนียวก็ไม่ใคร่มี จะเอาเพ็ชร์ที่อื่นมาเจียรไนก็เห็นไม่เข้าเรื่องทำให้ดูคือเอาเพ็ชร์ที่ร้าวรานมาทุบให้แตกแล้วผสมกับน้ำมัน ๆ นั้นว่าบิดนักไม่ให้ผู้ใดรู้ เพ็ชร์ยาวเกินส่วนเอามาผ่าให้ดู แล้วติดตะกั่วนม ๆ นั้นเผาไฟให้ร้อนเอาเพ็ชร์ติด กดลูบคลำไปทั้งร้อน ๆ เช่นนั้น ดูกันดารมิใช่เล่น แล้วจึงเอาเข้าไปฝนกับแผ่นเหล็ก มีเครื่องจักร์เล็ก ๆ สำหรับหมุน เพ็ชร์เม็ดหนึ่งต้องเจียรไนถึง ๕๘ เหลี่ยม ถ้าเจียรไนอย่างดีเอาติดเข้ากับกระจกไม่ต้องมียางก็อยู่ เพ็ชร์บอเนียวที่เปนรูปรีเพราะรูปเพ็ชร์มักจะเปนเช่นนั้น แลน้ำดีราคาจึงได้มาก กลับมาค่ำแล้วไปกินเข้าที่เรสเตอรองคริมอีก

เวลายามหนึ่งไปที่กาเดนปาตีอย่างวิลันดา ปลูกปร่ำที่ในสวนริมถนน บรรดาพวกฝรั่งแลเจ๊กที่มั่งมีซื้อติเก็ตเข้าได้ในสวน แต่พวกชวาไม่ยอมให้เข้า มีพวกกรรมการแก่ ๆ เถ้า ๆ หลายคน มีผู้ให้เพลงแตร ๒ ฉบับแต่งขึ้นสำหรับในการนี้ มีแห่ข้างจีน เรื่องคนขึ้นบนกิ่งเหล็กต่าง ๆ แล้วเดิรในสวนคนเต็มไปหมดทั้งนั้น ตกลงเปนไม่แลเห็นอะไรจนกระทั่งกลับมานั่งที่ปร่ำนั้นใหม่ มีดอกไม้เพลิงเขาทำดี ๆ พอใช้ ดูจะลงทุนลงรอนกันมาก กลับมาเวลา ๒ ยาม

๖๖

เมืองสุรบายา

วันที่ ๑๓ กรกฎาคม

เมื่อวานนี้นึกอยากจะข้ามไปที่เกาะมะดุระแต่ไม่มีเรือ วันนี้เขาจัดเรือให้ บ่าย ๓ โมงไปที่ท่ารอแยลด๊อกยารด ลงเรือกรรเชียงเรือไฟลากข้ามช่องท่าเรือจอดประมาณครึ่งชั่วโมงเศษมีเรือจอดมาก ท่าที่นี้ก็ทำนองเดียวกับที่บัตเตเวียเก่า มีคลองยื่นออกไปในเลน มีทางริมคลอง เรือลำเรียงใช้คนลากผูกเชือกที่เสา แลได้เห็นเรือพวกดุระหัวงอ ๆ ขึ้นมาสูงคล้ายคอนโดเลอ แลมีราข้างเหมือนเรือลังกาไปถึงที่ท่ากาเม็ลเปนท่าขึ้นตำบลเล็ก ๆ มีตพานเหล็กยื่นลงมาในทเลเหมือนที่มุนต๊ก แอสสิสตันเรสิเดนต์เมืองบังกาลันลงมารับ เรสิเดนต์มีธุระไม่อยู่ไปอยู่ป่ามะกะซัน ลงมารับแต่ปเงรันอธิปดิ จักโกรโนโกโรมีแตรวงมาอยู่ที่ตพาน ทางแต่ต้นตพานไปจนประสังคระหันอยู่ข้างจะห่าง แม่เล็กขึ้นไปรถคนลากเราเดิรขึ้นไป ที่ประสังคระหันมีพวกปเงรันต่าง ๆ มารับหลายคน จักโกรโนโกโรเปนลูกคนเล็กของปานำบาหัน เกาะมะดุระนี้เดิมเรียกว่านุสาอันตาระแปลว่าระหว่างกลาง ออกจากภาษาสังสกฤต เปนประเทศที่มีส่วนชื่อเสียงมากของชวา ในการเปลี่ยนแปลงผู้ปกครองมากครั้งมากคราว บางทีก็มีแต่อธิปติบางทีก็มีสุลต่าน ในระหว่างยศที่สูงที่สุดแลต่ำที่สุด บางทีก็รวมกันทั้งเกาะเปนเจ้าเดียว บางทีก็แยกเปน ๓ เปน ๔ คือบังกา ลันซึมปั่งปามะกาซัน สุเมนับ บางทีก็แขงเมือง บางทีก็อยู่ในอำนาจสุสุนัน ในชั้นหลัง

เมื่อตกเปนของวิลันดานี้ เปนเวลามีสุลต่าน ๓ คน คือบังกาลัน สุเมนับ ปามะกาชัน เปนเกาะที่ไม่มีเขาสูงไม่มีแม่น้ำ กันดารน้ำอยู่ทั่วๆ ไป ภายหลังมาวิลันดางดเสียไม่ตั้งสุลต่าน ลดลงตั้งแต่ปานำบาหัน ครั้นปานำบาหันตายก็เลิกอำนาจที่เปนเจ้า ลดลงเปนริเยนต์เหมือนเมืองทั้งปวง คงแต่ยศปเงรัน ต่อไปก็คงจะเปนรเด่นตำมหงง หรือรเด่นอธิปติเหมือนเมืองในปริยังคะทั้งปวง แอสสิสตันเรสิเดนต์บังกาลันผู้นี้ ได้เปนผู้ขึ้นไปจัดการเอง เล่าถึงอาการกิริยาที่จัดได้เลอียดเสียแต่ภาษาที่พูดไม่ใคร่จะพอ สุลต่านคนที่สุด ตายเมื่อคฤศตศักราช ๑๘๔๘ ปานำบาหันที่รับยศต่อมาเปนน้องสุลต่านตายปีคฤศตศักราช ๑๘๘๒ บังกาลันเปนเมืองที่เลิกเจ้าภายหลังเมืองอื่น การที่ยกเลิกนั้น ด้วยอาไศรยเหตุว่าราษฎรได้ความเดือดร้อนเพราะแย่งเชือกน้ำกัน ใครมีอำนาจแย่งได้ก็แย่งเอา แลเกิดรบราฆ่าฟันกันด้วยสันดานชาวมะฤุระชอบวิวาท พลเมืองยากจนเพราะต้องแบ่งกึ่งในผลประโยชน์ซึ่งหาได้เปนของสุลต่าน แลเพราะบ้านเมืองไม่บริบูรณ์ มีนายทหารคนหนึ่งกับลูกหลานเปนอันมาก เปนทหารขึ้นต่อวิลันดาเดิมก็เปนทหารของสุลต่าน เมื่อสิ้นอำนาจแล้ววิลันดาแยกเสีย เขาสรรเสริญว่าเปนคนแขงแรงนัก มีการเลี้ยงน้ำชารับรองตามแบบแล้วขึ้นรถไปเที่ยว เปนรถของรตูเก่าซึ่งยังมีตัวอยู่ บ้านเรือนสองข้างทางเปนแต่ตึกเล็กๆ เข้าไปหน่อยหนึ่งก็เปนที่รกร้าง แลเปนไร่เข้าโภชบ้าง เพราะที่ไม่มีน้ำทำนาไม่ได้ มีผู้ได้มาลองเพาะปลูกพืชพรรณต่างๆ ไม่สำเร็จทั้งนั้น ดูหน้าตาแห้งแล้งเต็มที ทางที่จะไปบังกาลันใหญ่โตมีต้นมะขามขึ้นร่มทาง ๑๒ ปาลไปไม่ได้ เพราะเวลาเย็นอย่างหนึ่ง เพราะไม่มีม้าเปลี่ยนอย่างหนึ่ง ชาวมะฤุระนี้

แต่งตัวชอบสีต่างๆ มากเหมือนกันกับพวกซุนดา ไม่ได้ไว้มวยตัดผมเหมือนพวกมลายูโพกผ้า ถ้าขมวดหลังก็เปนหูกระต่ายปล่อยชายยาว แต่มักจะโพกเปนแต่สังเวียนไม่คลุมหัว แต่งตัวเปนอย่างนุ่งกางเกงหลวม ๆ โสร่งเขินเสื้อแขกอย่างมลายู วันนี้ที่กาเม็ลมีฆ่ากันตาย ๒ เรื่อง แต่ในระยะที่วิลันดาเข้าไปปกครอง กล่าวว่าเบาบางลงแล้วดังนี้ยังมีไม่ใคร่ขาด คนในเกาะชวานี้ถ้าจะแบ่งเปนชาติใหญ่ ๆ ๓ ชาติ คือข้างฝ่ายตวันตกแขวงปริยังคะ ลามขึ้นมาถึงจริบอน เปนพวกซุนดาทั้งนั้นหรือมากกว่าชาติอื่น ตั้งแต่บันยูมาสบังเกลังสมารังเหล่านี้ ไปจนกระทั่งถึงมทยูน กดีรีเปนชวาแท้มากตั้งแต่สุรบายา ปสรวนแลเกาะมะดุระเปนชาวมะดุระมาก แบ่งคน ๓ หมวดเปนซุนดาประมาณ ๔ ล้าน ชวาประมาณ ๘ ล้าน มะดุระประมาณ ๖ ล้าน พวกซุนดาไม่สู้เปนคนที่ฉลาด แต่เปนคนเรียบร้อยไม่สู้มีถ้อยความ ฝ่ายชวานั้นเปนคนฉลาด แต่จะทำการอันใดช้าไม่สู้แขงแรง พวกมะดุระเปนคนหยาบคายดุร้าย แต่ทำงารแขงแรง ยังมีที่แยกกันตามเมืองแบ่งออกเปนภาษาเล็ก ๆ อีกกว่า ๓๐ ภาษา

กลับมาถึงบ้านทุ่ม ๑ แล้วไปดูเทียเตอร์คอมมิกเขาตัดเล่นเปนท่อนเพราะกลัวเวลาจะไม่พอ เล่นเรื่องนิทานเยอรมัน เจ้าคนหนึ่งพ่อแต่งงารให้มีเมียไม่รักเมียคิดจะหนี พ่อให้คนคอยรวัง ถ้าจะออกทางใดให้เป่าแตรขึ้นเจ้านั้นคิดจะหนีก็ถูกเป่าแตร ภายหลังมีนางสาวใช้ออกมาตรวจพบคนหนุ่มก็พูดจาหยอกเอินกัน พ่อออกมาตรวจเห็นก็ดีใจหมายว่าลูก ภายหลังผู้หญิงซึ่งมาแต่งงารนั้น แปลงตัวเปนลูกชาวสวนเข้าไปหารักใคร่กัน พ่อออกมาพบหมายว่าคนอื่น ขู่แล้วก็บิดม่านเสีย เล่นเปนกระบวรตลกอีกตอนหนึ่ง

เต้นอย่างสเปนถือแตรมบุรินผู้หญิง ๒ คน แล้วเต้นงูเต้นเสือ ต่อไปเล่นภาพยนต์ เราเข้าไปในโรงพบผู้ซึ่งผึกหัดนั้นได้ตราช้างเผือกชั้นที่ ๔ พบกันเมื่อคราวก่อน แลได้เข้ามาในกรุงเทพฯ ด้วย ก้อตัดว่าได้เห็นเรามาตั้งแต่ยังเปนเด็ก ตัวซึ่งเปนเจ้าแผ่นดินนั้น เราทักว่าคนนี้หรือที่เปนกิงเล่นตลกขอโทษก่อน แล้วบอกว่าตัวเปนกิง เราว่าถ้าดังนั้น เราก็เปนพี่น้องกันได้ฮา การที่เล่นนี้เปนพวกเลดีแอนด์เยนตลแมน เข้ากันเล่นตามใจสมัค ตั้งแต่รู้ว่าเรามาชวาก็ลงมือซ้อม เปรสิเดนต์พึ่งตายได้ ๑๐ วัน เมียจัดการแทน เดิมเขาคิดให้เลิกแต่แกไม่ยอมส่งก๊าดมาเชิญ เห็นว่าเขาตั้งอกตั้งใจจริงๆ จึงได้รอยู่อีกคืนหนึ่ง กลับ ๒ ยาม

(ตอนที่ ๑๔ เสด็จประทับที่เมืองปสรวนและเขาโตสารี)

๖๗

เมืองปสรวน

วันที่ ๑๔ กรกฎาคม

บ่าย ๒ โมง ๔๐ มินิต ขึ้นรถไฟออกจากสุรบายา ข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการมาส่งพร้อมกัน มาตามทางสังเกตได้ว่าขึ้นสูงเล็กน้อย เพราะมีเนินบ่อยๆ ถึงบังคิลเวลาบ่ายเกือบ ๔ โมง แอสสิสตันเรสิเดนต์แลรเด่นต๋ามหงงมารับ รเด่นต๋ามหงงคนนี้เปนคนสืบเชื้อสายมานาน มีปุษากะมากพาเอามาอวดด้วย ปุษากะอย่างวิเศษนั้น คือฝาชีหุ้มกำมหยี่ดำ ไม่ต้องอธิบายอันใดต่อไปอิก บอกแต่เพียงว่าเขาสำหรับใส่ต่างหมวกยศ ถ้าใครรู้เท่านี้แล้วคงนึกถูกทั้งสิ้นว่ารูปร่างจะอย่างไร มีเลี้ยงน้ำชาบุหรี่ พักอยู่ ๕ มินิตออกจากนั้นมาถึงปสรวนบ่าย ๕ โมง เรสิเดนต์กับสิเกรตารี แลรเด่นมาสต๋ามหงงมาคอยรับ มีบุเคดอกกุหลาบมาให้ ๒ ช่อ ช่อหนึ่งเหลืองช่อหนึ่งแดง เปนดอกไม้มาแต่โตสารีเห็นเข้าชื่นใจเต็มที่ แต่ละดอกละดอกโตเกือบเท่าดอกบัวหลวงขนาดย่อม ๆ เปนดอกตูมทั้งนั้น การตกแต่งสเตชันแลทำซุ้มหลายซุ้มใหญ่ ๆ แลฝีมือทำดีกว่าที่อื่น ๆ ตามถนนทุกสายทุกทางปักธงรายเปนระยะผูกน่าเรือนบ้าง เปนธงต่าง ๆ ตามแต่ใครจะทำ อยู่ในธงสามสีวิลันดาบ้าง ธงช้างบ้าง แต่ธงช้างไม่ต้องกำหนดแน่นักว่าจะใช้พื้นอะไรเหลืองก็ได้เขียวก็ได้ เรสิเดนต์คนนี้กรับรองแข็งแรง เปนพี่หรือน้อง

มิศเตอร์ชาลมอนซึ่งมาเปนกงสุลวิลันดาในเมืองเราแล้วเปนบ้า รเด่นมาส ตำมหงงคนนี้เปนพี่ปเงรันอธิปติมังกุโนโกโรเมืองโซโล ท่าทางเปนคน ฉลาด กิริยาเปนพวกนั้นแท้ ว่าเดิมมากับเรสิเดนต์ตำบลใดตำบลหนึ่ง ครั้น ปเงรันอธิปติเมืองนี้ตาย ลูกชายได้เปนรเด่นตำมหงงแทน รับสินบลเจ๊ก ต้องถูกถอด จึงเปลี่ยนเอาผู้นี้มาเปน แต่เรสิเดนต์บ่นว่าเปนคนชอบประพฤติ ตัวอย่างฝรั่ง กำมลังแลวายังวองก็ไม่มีได้เถียงกันยืดยาว เราถามว่า ธรรมเนียมฝรั่งไม่ถือว่าเปนการดีหรือ แกก็รับว่าดี เราว่าก็เขาหยากจะดี บ้างทำไมจึงว่าไม่ดี แกตอบว่าธรรมเนียมวิลันดาห้ามไม่ให้คนชาวเมือง แต่งอย่างฝรั่ง ความประพฤติอันใดของชาวเมืองให้คงอยู่ เหมือนอย่าง ริเยนต์เช่นนี้ ถ้าไม่มีละคอนไม่มีพิณพาทย์ราษฎรก็ไม่มีใครมาหา ถ้ามี พิณพาทย์มีละคอนแล้วคนอยู่ถึงไหน ๆ ก็พากันมา เราว่าจ่ายเงินค่าเล่น ละคอนให้เขาหรือเปล่า ก็ว่าไม่ได้จ่าย ได้เดือนละ ๑๔๐๐ เท่านั้น เราว่า จะต้องไปใช้จ่ายค่าเล่นละคอนเสียเงินก็จะไม่พอใช้ ข้อนี้ข้อนจะอยู่ข้างจะ ยอม พูดต่อไปถึงเรื่องริเยนต์ ว่าคนมาแต่ต่างเมืองเช่นนี้สู้ริเยนต์ที่สืบพืช พันธุ์มาในเมืองนั้นไม่ได้ เพราะราษฎรมีความนับถือ การที่จะกะเกณฑ์ ให้ทำอันใด ถึงว่าริเยนต์จะเปนเด็กหรือว่าเปนคนอ่อนไม่แขงแรงราษฎร ก็เต็มใจที่จะช่วย ถ้าเปนริเยนต์ต่างเมืองแล้วคนกลัวแต่เวลาที่มีร่มปยงกั้น อยู่ ถ้าไม่มีปยงแล้วก็เปล่า การที่จะกะเกณฑ์อันใดริเยนต์ต้องเหนื่อยมาก จึงสำเร็จ ริเยนต์คนนี้เปนลูกเขยประบูวิยาหยา ว่าได้รับหนังสือบอกมา จากน้องชายแลพ่อตาทั้ง ๒ แห่ง ในการที่รับรองเราที่นี่เปนครั้งแรกที่ เรสิเดนต์ขึ้นรถ เพราะพูดอังกฤษอยู่ข้างจะดีกว่าเพื่อน ยกเสียแต่เรสิเดนต์

บัตเตเวีย พักที่โฮเต็ลชื่อว่ามารินกว้างขวางสบาย จัดตกแต่งก็ดี เสียแต่โฮเต็ลลงไปจมอยู่กว่าถนน แลเรือนสองข้างที่เจ้านายข้าราชการอยู่ไม่สอาด ว่าข้างโคมไฟแล้วไม่มีที่ไหนสู้ สว่างแลหมดจดอย่างยิ่ง

เวลาเย็นไปขี่รถดูเมืองบ้านเรือนมากจริงแต่เงียบ มีบ้านเจ๊กโต ๆ มาก เพราะการไร่แลโรงหีบอ้อยตกอยู่ในมือพวกจีนมาก เล็ฟเตอรแนนจีนคนหนึ่ง เปนเจ้าของที่แผ่นดินกว้างใหญ่ มีบ้านเรือนใหญ่โตทำอย่างวิลันดา แต่อย่างไร ๆ ก็รู้ว่าบ้านเจ๊ก มิใช่จะโดยสังเกตเรื่องปิดกระดาดเจ๊ก ตามข้างตวันออกนี้กระดาดก็ไม่ปิด เหลียนตุ้ยอะไรก็ไม่มี ตัวก็ไม่แต่งเปนเจ๊ก นุ่งกางเกงฝรั่งใส่เกือกใส่ถุงตีน ชั้วแต่เชิ๊ดเปนกุยเฮงลูกกระดุมกรังจีน แต่ชั้นนอกใส่ฟรอกโกตติดลูกดุมเพชร์ หางเปียควั่นเล็กใส่หมวกฝรั่งพูดจีนไม่ได้โดยมาก ผู้หญิงที่เปนเมียก็เปนลูกจีนหลานจีน อยู่ปรกติแต่งเปนชวา ต่อออกหน้าออกตาจึงแต่งเปนจีน แต่งสเก๊ตคล้ายฝรั่งสีก็ใช้สีฝรั่ง เรสิเดนต์พาเข้าไปดูในบ้านนั้นเห็นจะมั่งมีมาก บานประตูใช้กระจกสีเจียรไนเหมือนอย่างขวดปการา มีเครื่องเงินใส่ตู้มากแต่เปนของฝรั่งทั้งนั้น เรือนก็จัดอย่างฝรั่ง มีเปนจีนอยู่แต่ชั่วตู้ป้ายแลโต๊ะที่รอง เครื่องตั้งบนโต๊ะนั้นก็เปนของฝรั่งทั้งสิ้น เมียแลลูกสาว ๒ คนออกมารับด้วย พาลงไปดูสวนหลังเรือน มีส้มแลดอกไม้ต้นไม้จีนหลายอย่าง กลับมาตามถนนใหญ่ ข้างหนึ่งเปนบ้านคนข้างหนึ่งเปนไร่อ้อย ที่เมืองนี้ไร่อ้อยเข้ามาจนถึงหลังบ้าน พบเขาหามคนเจ็บมากลางทางว่าเกือบจะตายแล้ว ด้วยถูกพวกมะฤๅระแทงทั้งที่สุรบายาแลที่นี่ กล่าวโทษพวกมะฤๅระนักว่าเกะกะเต็มที มีความเรื่องแทงกันไม่ใคร่จะเว้นวัน ที่โฮเต็ลแต่งไฟสว่าง แต่ไม่เห็นมีคนดู พอตก

พลบลงก็เข้าเรือนเงียบหมด เดิรอยู่แต่ฝรั่ง ๆ ก็มีน้อย ถ้าเปนชาวเมืองจะเดิรต้องมีไต้เพลิง เวลายามหนึ่งแล้วเปนเรียกว่าขาดคนสนิทได้ กินเข้าแล้วลองออกเดิรไปกลางถนนเพราะไม่มีคนเลย ถึงจะมานั่งก็นั่งริมถนน เดิรเซอะซะไปเจอเซอคัสเข้าแวะเข้าดูไม่มีใครรู้จักรู้แต่ว่าไทย เว้นไว้แต่เรสิเดนต์สงไสย ต่อจวนจะกลับมาจึงได้พบกัน กลับเวลา ๕ ทุ่ม

เมืองปสรวนนี้ เปนเมืองหนึ่งซึ่งเรียกว่าโซมลงไปในชวา ยิ่งขันไปกว่านั้นด้วยเหตุที่โซม คือโซมลงเพราะมีทางรถไฟ ด้วยที่ในเมืองนั้นตามพื้นราบเปนไร่อ้อย ไร่คราม ตามภูเขาเปนไร่กาแฟ แต่โรงหีบไฟหรือน้ำทั่วทั้งมณฑลมีถึง ๘๐ เปนเมืองที่ได้สร้างมากว่าพันปีแล้ว ที่ก็อุดมดีทั่วทุกแห่งเสียแต่ท่าเรือไม่ดี เดิมสินค้าจำต้องลงทางเท่านั้น ริมทเลก็จัดเปนท่ามีตพานแลโกดังพรักพร้อม ตั้งแต่มีรถไฟเรือก็ไม่มีมาจอดเมืองเลยเงียบเหงาไป เพราะสินค้าตกลงไปเมืองสุรบายาหมด รถไฟบันทุกสินค้าเดิรถึงวันละ ๔๐ เที่ยว ข้างริมทเลมีที่เลี้ยงปลามากยกดินเปนคัน ๆ ขังปลาทเล เดี๋ยวนี้จำหน่ายขึ้นไปถึงหัวเมืองที่ดอน ๆ ด้วยมีทางรถไฟก็ยิ่งทำมากขึ้น แต่ก่อนมาเมืองในดอนไม่มีปลาสดกินทีเดียว ด้วยเหตุดังกล่าวมาถึงเปนเมืองที่บริบูรณ์ดีเมืองหนึ่งในเกาะชวา คนก็ยังออกจากเมืองไปเสียมาก ไม่มีพ่อค้ามีแต่คนทำมาหากิน ฝรั่งก็เปนฝรั่งสมถะจึงจะสมัคอยู่ ถ้าคนที่ชอบสนุกก็ไม่เต็มใจอยู่ที่นี่ จนสิเกรตารีก็ได้ออกปากกับเราเอง ว่าเดิมอยู่สุรบายาต้องมาอยู่เมืองนี้ไม่สนุกแลไม่สบายเลย พูดกันถึงเรื่องโตสารีพบใครมาทุก ๆ เมืองบอกแต่ว่าหนาวนักทนไม่ได้ แลมีอุปเทห์แก้ไข้เจ็บมีผู้ไปหายมาได้พบกันแม่นอันมาก แต่เรสิเดนต์นี้เมียเปนคนขี้โรค ปีหนึ่ง

ต้องไปอยู่โตสารี ๒–๓ เดือน แรกที่จะไปนั้นว่าเจ็บจนเดิรไม่ได้มาประมาณสัก ๖ เดือน มีผู้มาแนะนำให้ไปโตสารี ก็ตกลงจะไป แกได้ทัดทานเปนหลายครั้งก็ไม่ฟังให้คนหามขึ้นไป เขาก็ปลงใจแน่ว่า ไปครั้งนี้เปนไม่ได้รอดกลับมา ครั้นไปอยู่ ๒ เดือนกลับลงมาอ้วนท้วนบริบูรณ์ เมื่อก่อนจะกลับเดิรได้ตามภูเขาวันละ ๓–๔ ปาล ตั้งแต่นั้นต่อมาก็ไปเสมอทุกปี แต่ตัวเรสิเดนต์เองไปอยู่ไม่ได้เกิน ๕ วัน ถ้าอยู่เกิน ๕ วันคราวใดก็เจ็บ เพราะเปนคนขี้หนาวเคยอยู่เมืองร้อนเสียนานแล้ว

๖๘

โตสารี

วันที่ ๑๕ กรกฎาคม

ออกจากปสรวนเช้า ๒ โมง ๑๕ มินิต เรสิเดนต์ไปบนรถด้วย ต้องไปรถ ๔ ล้ออย่างขึ้นเขาเทียมม้า ๖ ตัว แต่ม้าอยู่ข้างจะเล็กเสียจริง ๆ ผ่านบ้านคนมากไปตำบลหนึ่ง เอาตะกั่วตัดเปนรูปช้างติดน่าหมวกทุกคน แรกเห็นหมายว่าไปเอาตราเงินที่ไหนมาติด ต่อเข้าใกล้จึงรู้เครื่องม้าเปนเครื่องชวาประดับไปด้วยดาวแลใบโพดูแวววาวมาก ถึงกาบลจนทีทาง ๗ ปาล พักเปลี่ยนม้า ๆ แผลงฤทธิไม่ใคร่จะยอมเข้าเทียมรถ คนมาดูแน่นหนา เปนพวกมะถุระโดยมาก เรสิเดนต์ร้องบังคับให้ชงโค ๆ แปลว่าให้คุกเข่า คนก็มาคุกเข่าอยู่รอบ ผ่านเมืองวังกันไม่ได้หยุด เมืองนี้ดอก

กระมังเมืองนางกัญจหนา ไปถึงตำบลปสรูบั่งเวลาเช้า ๓ โมง ๔๕ เปนแขวงคิงคัล เขาว่าถ้าจะเรียกให้ถูกต้องตึงคัล พักที่บ้านเวโทโนสำหรับเลี้ยงน้ำชาแลเปลี่ยนรถ เวโทโนที่นี่เปนคนเคยไปเรียนหนังสือที่ยุโรป อ่านเขียนภาษาวิลันดาได้คล่องแคล่วพูดภาษาอังกฤษได้บ้าง ดูเปนคนหนุ่มแลฉลาดเฉลียว เรสิเดนต์สรรเสริญว่าดีนัก ได้สนทนากับริเยนต์ แกยืนยันว่าเมืองกุเรปั่นเปนเมืองกุราวัน อยู่ในแขวงมุตรันมณฑลเมทยูน เมืองดาหาก็คงชื่ออยู่เปนแต่เปลี่ยนเสียงเปนโดโฮ อยู่ในเมืองกดีรีเอง กาหลังคือจังโกโล อยู่แขวงสิทรัชโชมณฑลสุรบายา เมืองสิงหัศสาหรีเดี๋ยวนี้เรียกสิงคสสารี อยู่ในแขวงมาลงมณฑลปสรวน ยังมีกราตนอยู่ราษฎรที่เจ็บไข้พากันไปบนบาลในที่นั้น มีวัดอยู่น่าวังด้วย ทางที่จะขึ้นไปต่อไปนี้จะต้องขึ้นเขา จึงต้องไปรถวิกตอเรียขนาดเล็ก รถนี้เรสิเดนต์เที่ยวหามาช้านานจึงได้สองรถ เราขึ้นกับเรสิเดนต์ เพราะจะได้พูดกันไปตามทาง แม่เล็กไปรถหนึ่ง แต่ม้านั้นต้องเทียม ๖ ทั้ง ๒ รถ ทางที่ขึ้นไปแลเห็นเปนเนินบ้างเปนราบ ๆ บ้าง แต่รู้สึกว่าขึ้นสูงสองข้างทางมีไร่เข้าโภชแลมันหัวเล็ก ๆ ที่มาแต่ยุโรปแตงต่าง ๆ เมื่อสูงขึ้นไปถึงเขาจึงมีกาแฟตลอดไปถนนที่ขึ้นเขาทางเดิรตรงแต่ชันคล้ายเขามหาสวรรค์เมื่อยังไม่ได้ปูอิฐทางใหม่อ้อมแต่ตัดดีนัก เกือบไม่ใคร่รู้สึกที่ชันเลย เสียแต่ม้าไม่มีผลัดต้องดันอึด ๆ น่าสงสาร ต้องหยุดพักบ้างกลางทาง เวลา ๕ โมง ๔๘ มินิตถึงตำบลปุศโปเปนตำบลใหญ่สูงกว่า ๓๐๐๐ ฟิต มีคอนโทรเลออยู่ หยุดที่โฮเต็ลพักกลางวันของมิสเตอรมูไลยันเจ้าของโฮเต็ลที่โตสารี เปนเรือนฝากระดานมุงกระเบื้อง มีห้องนอน ๔ ห้องแลห้องกลางกับเรือน ๔ หลัง

[illegible]

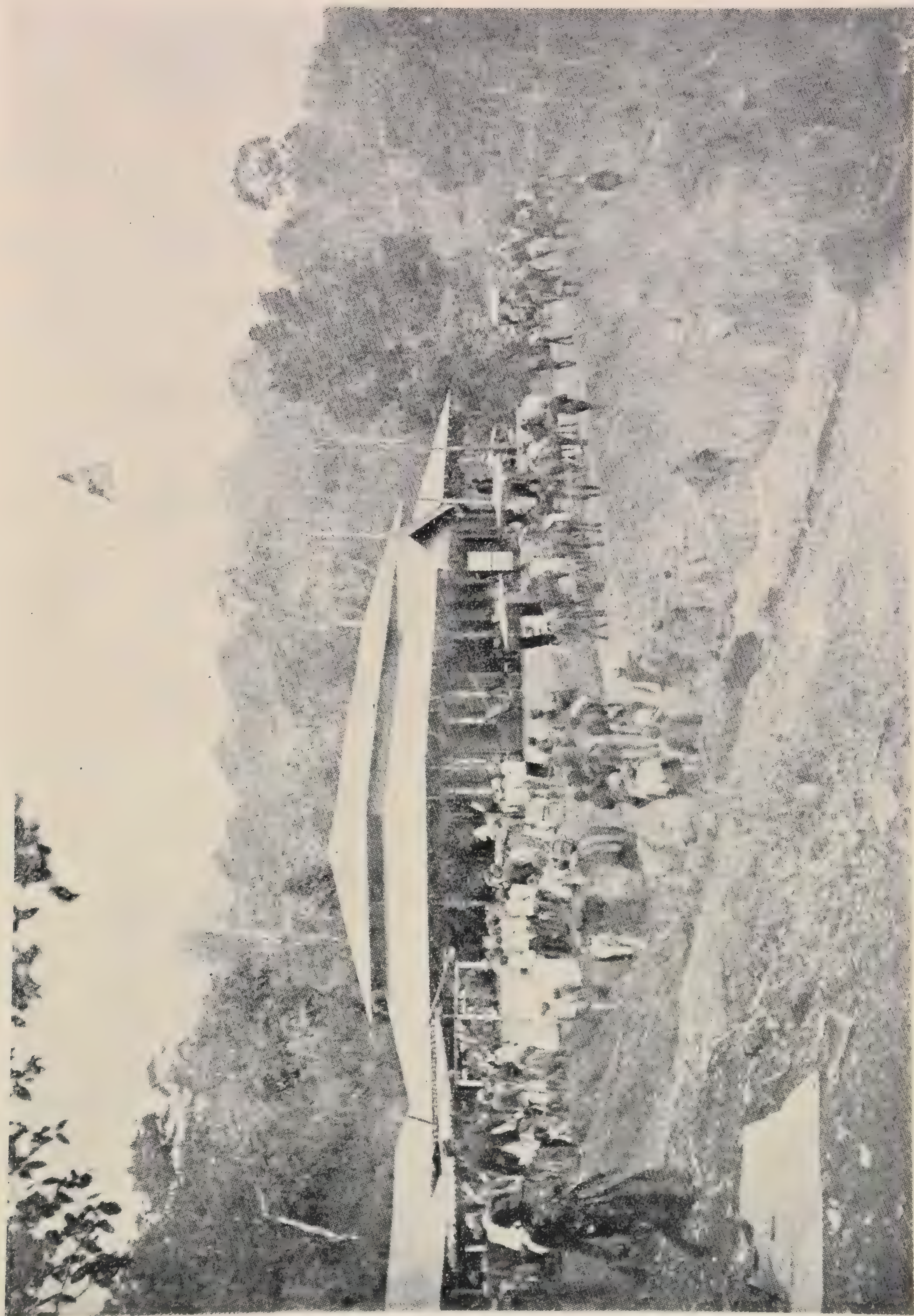
พระบรมรูปเมื่อเวลาเสด็จขึ้นที่พักตำบลปุศโปทางไปโตสารี

รู้สึกหนาวขึ้นไปแต่กลางทางบ้าง มากขึ้นทุกที ๆ จนถึงปุศโปหนาวพอสบาย แลดูพื้นล่างเปนหมอกแล้ว บางคนชอบอยู่ที่ปุศโปมากกว่าที่จะขึ้นไปโตสารีเพราะไม่หนาวจัดแลไม่ร้อน เลี้ยงกลางวันที่นั่น จัดการที่จะขึ้นต่อไปจนพรักพร้อมแล้ว ขึ้นม้าแซนเดอลวุดของคอนโทรเลอ แต่นี้ขึ้นไปทางค่อนจะอยู่ข้างชันหน่อย ไปไม่กี่มากน้อยก็หมดไร่กาแฟ แลต้นกล้วยต้นไผ่ซึ่งเปนไม้ประจำก็หายสูญไป เมื่อสูงขึ้นไปอีกคงเหลือแต่ต้นสนกับต้นเฟิ่นเปนพื้น ต้นไม้อื่นมีน้อยนักน้อยหนา ตามทางที่ไปมีระยะโรงเข้าแกง คนอยู่เปนตอน ๆ ไป บ้านคนที่เปนหมู่ใหญ่ ๆ มักจะลับลงไปอยู่พ้นทาง ด้วยทางที่ไปมักจะเลียบไปตามยอดเขาที่ต่ำ ๆ หรือราบ ๆ ห่างจากลำธารขึ้นไปมาก ๆ บ้านคนย่อมจะตั้งอยู่ในระหว่างซึ่งจะลงไปตักน้ำตามลำธารแลขึ้นไปปลูกผักบนยอดเขา ยอดเขาทั้งหลายซึ่งจะลงไปถึงลำธารย่อมจะสูงประมาณ ๓๐๐–๔๐๐ ฟิต ถึง ๑๐๐๐ ฟิต บางทีก็แลลงไปไม่เห็นลำธารเลย ด้วยหมอกปกคลุมเสียสิ้น เวลาเราไปกลางทางตอนข้างบน ๆ แลเห็นตัวเองว่าเหมือนเดิรมาในเมฆ ด้วยแลลงไปข้างล่างก็ไม่แลเห็นอันใดนอกจากทางที่เราเดิร แลต้นไม้ที่ใกล้เคียงมีเงาเขาตคุ่ม ๆ ถ้าแลขึ้นไปข้างบนก็แลเห็นแต่เมฆที่ปะอยู่บางคราวก็แลเห็นเขารำไร บางคราวก็ไม่แลเห็นเลย ตอนที่ขึ้นมาเหนือปุศโปหน่อยหนึ่ง ค่อยแลเห็นวิวพื้นแผ่นดินบ้าง แต่เหนือนั้นขึ้นไปไม่แลเห็นอันใด นอกจากซอกห้วยธารเขา ด้วยเขาที่นี่ไม่เหมือนข้างซินดังลายะ ถึงว่าจะต้องขึ้นที่ชันมากก็จริงแต่ดูเปนเขาลูกเดียวกันไปโดยมาก เขาแถบนี้มียอดรูปรี ๆ เปนเพ็ชร์ยอดเนียวไปทั้งนั้น บางทีเขาสองยอดมีเอ็นเล็ก ๆ แล่นถึงกันเทางก็ต่ายไป

ตามเอ็น ที่เช่นนั้นมักจะแลดูโกรกลึกลงไปข้างล่างมาก เมื่อมาตอนล่าง ๆ เห็นเขาปลูกต้นสนที่ริมทางแน่นเปนตับ ได้นึกว่าช่างอุสาหะแรงกล้าไปเอาต้นสนทเลขึ้นมาปลูกจะเอาร่มเอาเงาอะไรก็ไม่ใคร่ได้ ปลูกอื่นมิดีกว่าหรือ แต่ครั้นขึ้นมาข้างบนจึงได้อ้อว่าเขาเอามาแต่ข้างบนหาง่ายกว่าต้นไม้อื่น ๆ ต้นสนที่เรียกว่าจามราฤๅจามโรตามแต่จะสนัดเรียก แปลว่าขนสัตว์อย่างหนึ่งคือจามรี ขึ้นเองโดยปรกติ แต่คนมักจะปลูกโดยมาก เพราะเปนต้นไม้ที่มีประโยชน์ในที่บนเขาเช่นนั้น เปนง่ายโตเร็วใช้การได้สารพัดทุกอย่าง สนมีหลายประเภท บางอย่างเหมือนสนยี่ปุ่นมีลำต้นคด ๆ งอ ๆ เหมือนไม้ดัด เมื่อหมดกาแฟแล้วเปนไร่เข้าโภช ต่อไปมีมันมีก้าหล่ำบ้างในที่สูง ๆ เขาจะสูงเท่าใดไม่ว่า คงจะถางเตียนทำไร่ขึ้นไปการที่ทำไร่ก็มิใช่ง่าย ด้วยเขาเหล่านั้นชัน ๆ เหมือนหลังคาทั้งนั้นเปนน่าพิศวงด้วยความอุสาหะ ต่ายหลังคาขึ้นไปทำไร่สูงตั้ง ๔๐๐–๕๐๐ พีต ต้องมีไม้เท้าสำหรับปักลงโหนตัวขึ้นไป อาหารของคนเหล่านี้ปลูกเข้าได้ฤดูหนึ่งพอกิน ๕ เดือน นอกจากเวลานั้น ต้องกินเข้าโภชถึงในรหว่าง ๕ เดือนนั้นก็ต้องปน เขาว่าข้างทางมีบ้านพวกที่ถือศาสนาพระพุทธแต่ลบไปไม่เห็นตั้งแต่ปุศโปขึ้นไปผ่านหมู่บ้านใหญ่น้อยหมู่เดียว ประมาณสัก ๙ เรือน ๑๐ เรือน นอกนั้นก็หลังเดียวสองหลังห่าง ๆ กัน เมื่อจวนจะถึงโตสารีมีน้ำพุแห่งหนึ่งเห็นจากบนเอ็นหว่างเขาน่าดูมาก เวลาไปนั้นกำลังเที่ยงในการที่จะรู้สึกร้อนนั้นกลายเปนรู้สึกหนาว ไปตามทางได้คอนโทรเลอเปนคนเข้าใจการมาก เพราะชำนิชำนาญในการที่เที่ยวตรวจตราเหล่านั้นอยากจะได้ความเห็นเราในการที่ตัดทางนั้น เราต้องชมว่าดีจริง ๆ เกือบ

รูปที่พักกลางทาง เมื่อเสด็จไปโตสารี

จะกล่าวได้ว่าไม่รู้สึกว่าขึ้นสูง แม่เล็กมาด้วยรถก็ไม่มีเหตุการณ์อันใด คล่องแคล่วดีไม่ช้ากว่าไปด้วยม้านัก ถนนนี้เขาว่าเปนครั้งแรกที่งดเกณฑ์ใช้เก็บเงินมาทำคนละครึ่งกิลเดอ แต่กรวดนั้นยังต้องขอแรงให้ขนอยู่ ตามหมู่บ้านมีคนรักษาอย่างหนึ่ง เรียกว่าคนตื่นกลางคืน ใช้เกณฑ์คนทั้งหมู่บ้านให้รักษาตามมากแลน้อย คือสกัดหัวบ้านท้ายบ้าน ที่โรงนั้นมีเกราะอยู่อันหนึ่ง ถ้ามีเหตุการณ์อะไรตีเกราะขึ้นต้องออกมาช่วยกันทั้งหมู่บ้าน ต้องเดิรตรวจในหมู่บ้านคืนละ ๔ ครั้ง โปลิศนี้ไม่ได้เงินเดือน จ่ายคนในหมู่บ้านนั้นให้เดือนละ ๒ คน ๆ หนึ่งคิดราคา ๕ กิลเดอ ก็คือว่าได้เงินเดือน ๆ ละ ๑๐ กิลเดอ แต่ในแถบนี้ไม่ใคร่จะมีเงินให้ ทั้งตัวเลขแลผู้ทำการมักจะสมัคไปทำการด้วยกัน เวโทโนเปนคนมีอำนาจจัดการทั้งปวง ถ้าใครจะไปอยู่ในบ้านไรต้องบอกเวโทโน ถ้าได้ความว่าเปนคนผู้ร้ายเก่า โปลิศต้องไปตรวจเรียกคืนละ ๔ ครั้ง ยังมีเรื่องอื่น ๆ อีกมากงดไว้ที

ไปถึงโตสารีเกือบ ๔ โมง มีบ้านหมู่หนึ่งที่อยู่ริมทาง นอกนั้นลับยอดเขาไปแต่อยู่ไกล ๆ กัน โฮเต็ลตั้งอยู่บนยอดเขาอันหนึ่งสูง ๖๐๐๐ ฟิต เปนสองหลังยาว ๆ ชลาแล่นกลาง มีหลังใหญ่อยู่ข้างท้ายมีห้องข้างใน ๘ ห้อง ๆ ใหญ่สำหรับนั่งห้องหนึ่ง ห้องกินเข้าแลบิลเลียดห้องหนึ่ง ข้างน่ามีเฉลียงลงไปในสวน เปนเรือนพื้นปูนฝาขัดแตะบ้าง ไม้สนบังใบบ้าง น่าต่างมีบานกระจกหลังคาสังกระสีทั้งสิ้น มีเรือนบริวารอีกหลายหลัง ที่น่าเรือนมีสวนกุหลาบดอกใหญ่ ๆ แลไม้ฝรั่งต่าง ๆ ล้วนแต่มีกลิ่นหอม มีต้นสนยี่ปุ่นสนทเลเปนพุ่มเรียว ๆ สูง ๆ ลงไปเดิรที่ในสวนเห็นเขาเขียนไว้

ตามกลีบต้นที่เรียกกันว่าร้อยปีไปเขียนไว้บ้าง แลเขียนไว้ที่โคนต้นสนอีกแห่งหนึ่ง อาบน้ำแล้วเปลี่ยนเครื่องแต่งตัวใหม่ ไปเดิรเที่ยวลงทางสวนหลังเรือน เดิรอ้อมไปข้างซ้ายเรือน ถึงถนนที่มาแล้วเลยไปดูหมู่บ้านที่ริมยอดเขาอีกยอดหนึ่งมีบ้านเรือนมากทำด้วยไม้สนทาขาวมุงจาก มีพร้าขอตะกร้อน้ำอยู่ที่น่าเรือน ถังน้ำมันปิโตรเลียมใส่น้ำตั้งอยู่บนหลังคาแลดูไกล ๆ เหมือนปล่องไฟ แต่ที่แท้ตั้งน้ำเหมือนโรงโขนโดยคำบังคับให้ตั้ง เวลาไปเที่ยวนี้ริเยนต์ไปด้วย พาไปดูประสังครระหันมีต้นกุหลาบขาวเปนที่ดูสบายดีแต่เล็ก ๆ ดอกกุหลาบใหญ่ ๆ มาก เก็บดอกกุหลาบแล้วเดิรกลับมา เดิรออกเมื่อย ๆ ขาเพราะขี่ม้ามาเมื่อย แต่เหงื่อไม่ออกเลยเมื่อเวลาแรกมาถึงปรอท ๖๘ พอค่ำ ๖๑ กินเข้าที่ในเรือนปิดกระจกหมดแล้ว แต่กระนั้นยังออกจะใคร่สั่น เวลา ๒ ทุ่ม ปรอทกลางแจ้ง ๕๑ ในห้องนอนที่ปิดไว้มิดชิด ฝาก็กรุผ้าน่าต่างขึงม่านปรอท ๖๕ ห่มแบลงเก็ตผืนหนึ่ง ๒ ผืนร้อนเกินไป ห่มได้แต่แรกลงนอน

๖๙

โตสารี

วันที่ ๑๖ กรกฎาคม

เวลาเช้าออกจากโตสารี ๓ โมงเศษ ไปตามทางเขาอยู่ข้างจะแคบแลชัน ต้องขึ้นยอดที่สูงแลกลับลงที่ต่ำหลายทอด แม่เล็กไปเก้าอี้คนหามมัน

ก็แขงพอใช้ เดิรไม่สู้ขาดกันไกลนัก ถ้าเวลาที่ขึ้นยอดไปลงธารแล้วเปนทางทบไปทบมา ถึงข้ามที่ลำธาร แล้วกลับขึ้นตามทางทบเช่นนั้นเหมือนกัน ถ้าทางเช่นนี้แล้วอยู่ข้างชันมาก เดิรทางไปเลียบยอดเขาซึ่งเปนที่ไกอุมาอยู่ไปตามเขางาติโวโนลงถึงหมู่บ้านเรือนหลังโต ๆ ทำอยู่บนเตอเร็ศ คือเขาตัดเปนคั่น ๆ เรือนทำได้แถวกันเปนแถว ๆ ตามลานบ้านสอาดไม่มีรกเรี้ยวอันใด ล้วนมีพร้าขอตะกร้อน้ำครบบริบูรณ์ทุกแห่ง ตามเรือนเหล่านั้นดูเงียบเหมือนไม่มีคน การทำงารลงมือต่อ ๔ โมงเช้า พอบ่าย ๔ โมงก็เลิกเข้าเรือนปิดประตู ตามภูเขาเหล่านั้นมีสวนก้าหล่างามนัก เดิรไปริมเรือนในหมู่บ้าน ถึงที่แผ่นดินในหว่างเขา เปนที่มิศเตอร์เลฟฟาลิสไปตั้งทำการปลูกผักต่าง ๆ แลปลูกไม้ดอก ชำต้นสน เลี้ยงโคนมเปนโคฝรั่งอย่างขนยาว แล้วเดี๋ยวนี้ตั้งโฮเต็ลเปนที่สำหรับคนไปพักรักษาตัว มีคนไปอยู่หลายคน เรือนที่อยู่นั้นทำด้วยไม้สนเกลี้ยง ๆ ไม่ได้ทาสี เปนอย่างเมืองยุโรปบานกระจกขาดแต่เตาไฟ เฟอนิเชอร์ที่ใช้ก็เปนแต่ไม้เกลี้ยง ๆ ทำเองไม่มีเครื่องตกแต่งอันใด นอกจากที่จำเปน ตัวเองว่าเปนที่เข้าใจในการทำสวนมาตั้งแต่พ่อ ลักษณอาการเปนคนชาวสวนแต่เรียบร้อยดี เมียเปนคนกิริยาดีแลมีน้ำใจดีด้วย ผิวหน้าแดงด้วยถูกลมหนาวแต่ยังไม่ถึงลูกสาวอายุ ๗ ขวบ รูปร่างโตราวกับอายุ ๑๑–๑๒ ปีเนื้อแน่นแขงทั้งตัว ผิวหน้าแลมือหนาแดงเกรียมลอก ดูช่างแขงแรงเสียจริง ๆ ถ้าโตขึ้นจะเปนผู้หญิงวิลันดาอย่างดีได้ขนาด ลูกชายที่เปนหนุ่มคนหนึ่งรูปร่างอ้วนล่ำแขงแรงช่วยกันต้อนรับทั้งครัวเรือนอย่างน้ำใจดี แล้วพาขึ้นไปดูที่สวน พื้นที่เปนที่ลาดเทลงมาในหว่างเขาทั้งสองข้าง ต้องเลือกที่เช่นนั้น เพราะผ่าเตก

ลงมาจากเขาทั้ง ๒ ข้าง จะได้ชุ่มอยู่ในพื้นแผ่นดิน แต่เพราะเหตุว่าเปนที่ลาดน้ำไม่พอที่จะขังอยู่จนถึงรากต้นไม้เน่าได้ ที่เช่นนี้เปนภูมิประเทศบนเขาสำหรับปลูกต้นไม้ให้งาม ตัดที่ดินเปนคั่น ๆ ปลูกต้นไม้เปนสองแถวทุก ๆ ชั้น ตอนล่างปลูกผักฝรั่งต่าง ๆ ขึ้นไปถึงตอนกลางจึงได้เปนกุหลาบแลต้นไม้ดอกฝรั่งต่าง ๆ ทางที่ไปจากหมู่บ้านคนเลียบไปตามข้างสวน เห็นสีดอกไม้แลใบไม้เหมือนเอาแพรดวงลงลาดไว้ดอกกุหลาบต่าง ๆ พรรณโตจนบอกไม่น่าเชื่อ เหมือนกับดอกไม้ในลายเขียนกระดาดซึ่งเราไม่เชื่อ สงสัยว่าแกล้งเขียนส่วนขยายให้กว้างออกไป แต่ที่จริงเปนความจริงแท้ ต้นที่ขึ้นสูง ๆ ถึง ๕-๖ ศอกติดกันเปนรั้วอยู่ในสัก ๗-๘ ต้นก็อาจจะทำรั้วได้ยาวดาดไปด้วยดอกตั้ง ๓๐๐-๔๐๐ ดอก ที่อย่างโตเวลาตูมเหมือนดอกบัวตูมมากกว่าอย่างอื่น เวลาบานดอกโตอยู่ในขนาดดอกชบาหรือดอกชบาซ้อนอย่างเล็กมีที่สุดจนเหมือนดอกยี่สุ่นหนูแต่สีแลสีอื่น ๆ บ้าง แต่ที่มีนั้นดอกโตเปนพื้น สีตั้งแต่สีชมภูขึ้นไปจนสีทับทิมสีครั่ง สีเหลืองตั้งแต่ขาวแลเหลืองอ่อนขึ้นไปจนสีเหลืองแก่ ถ้าจะเก็บบรรจุตะแกรงขนาดใหญ่แต่ชั่วดอกบานคงจะได้ไม่ต่ำกว่า ๕ ตะแกรงทุกวัน เก็บกันเพลินเต็มที่รอดตัวที่ไม่ร้อนถึงอยู่กลางแดดจะหาเหงื่อสักนิดก็ไม่มี แม่เล็กแขงแรงขึ้นกว่าไปที่อื่นเปนอันมาก ทางที่ขึ้นไปก็ไม่สู้เรียบร้อย แลต้องขึ้นเหมือนคั่นบันได แลมิใช่ทางใกล้ด้วยดูไม่เหน็ดเหนื่อยหนามไหนเกี่ยวก็ไม่เดือดร้อน กลับลงมาพักที่เรือนเอานมวัวแลเนยสดมาเลี้ยงกินอร่อยนัก ถึงคนที่กินเนยกินนมไม่ได้ก็กินได้ ขากลับมาทางอ้อมขาไปทางเพียงปาลครึ่ง ขากลับ ๓ ปาลครึ่งมีแห่งที่ไม่ชันมากกว่าที่ชัน แต่คำที่เรียกว่าไม่ชันนั้น ที่จะเปนทางราบเฉย ๆ

มีบ้างจริงแลแต่น้อย เปนทางชันเพียงเท่าทางขึ้นเขาเรียกว่าไม่ชัน ทางที่เรียกว่าชันนั้น คือตั้งแต่เท่าขึ้นหลังคาตึกใหม่ ๆ ไปจนกระทั่งถึงขึ้นหลังคาวัดพระแก้ว ถ้าไปม้าขาขึ้นง่ายกว่าขาลง เพราะเชื่อได้ว่าม้ามันชำนาญเดิรไม่มีพลาด แต่ขาลงต้องนั่งตั้งตัวขายันโกลนอยู่ข้างจะเมื่อยหัวเข่ากลับมาถึงเวลาบ่ายโมงหนึ่ง

เวลาเย็นลงไปเดิรที่ในสวน แล้วลงบันไดที่สับดินเปนคั่น ๆ ลงไปถึงชานที่ราบอีกชั้นหนึ่ง เปนที่บ้านหมอ เปนหมอยาแลตรวจสัตว์ต่าง ๆ มีปรอทดูทั้งในดินแลอากาศแต่ไม่ได้แวะ เดิรผ่านลงไปข้างล่างในหว่างสวนผักสลัด มันช่างน่ากินเสียจริง ๆ แต่นึกว่าจะกินกับอะไรก็ดูไม่เข้าทีด้วยสลัดเขาก็มีแล้ว ให้นึกถึงเมี่ยงหมูหรือหมูแนม ก็เปนพ้นวิไสยที่จะหากินได้ในที่นั้น ตกลงเลยเดิรผ่านไปจนพ้นเนินลูกที่อยู่ ในกลางทางพบที่ฝังศพ ๒ แห่ง ศพหนึ่งเปนพี่น้องของเจ้าของโฮเต็ล ทางอยู่ข้างจะพอเรียกได้ว่าเรียบ ไปจนถึงโฮเต็ลอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งอยู่ต่ำกว่าโฮเต็ลเรา แต่เปนเนินลอยอยู่แลเห็นไกล มีที่ดินกว้างพอทำสวนได้ ถ้าหากว่าไม่มีหมอกก็เห็นจะแลเห็นอะไรไกล ๆ แต่ที่บนนี้เวลาเย็นลงแล้วเหมือนนั่งอยู่บนเกาะลอยอยู่ในน้ำขุ่น ๆ แลลงไปข้างล่างไม่เห็นอะไรตามเขาโดยรอบ บางเวลาก็เห็นว่าง ๆ บางเวลาก็ไม่เห็นเสียเลย เขาอรชุโน ซึ่งตั้งอยู่ข้างซ้ายโฮเต็ลสูงถึง ๑๑๐๐ ฟิต ลางเวลาก็ไม่เห็นเลย ลางเวลาก็เห็นเปนตอน ๆ เดิรกลับมาทางข้างหลังเรือนหมอเปนน่าเขาชันอยู่ข้างซ้าย ข้างขวาเปนที่ลึกต่ำลงไป มีหมู่บ้านหลังคาเกือบเท่าพื้นถนน ต้องขึ้นทางชันไปจนถึงน่าลูกมอ กลับขึ้นทางน่าโฮเต็ล บรรดาพวกที่อยู่ในโฮเต็ลนั้นออกมายืนคอยดูแลรับรอง เดิรผ่านหลายเวลาเข้าก็กลายเปนญาติกันไปหมด

๗๐

โตสารี

วันที่ ๑๗ กรกฎาคม

เวลา ๔ โมงเช้าขึ้นม้าไปทางนาดิโวโน ขึ้นเขาไปอยู่ข้างชันติ้ว แล้วลงเขาอย่างชันติ้วจนถึงลำธาร แล้วกลับขึ้นเขาอีก คราวนี้ขึ้นหลังคาวัดพระแก้วลงหลังคาวัดพระแก้วแท้ ผ่านบ้านตำบลหนึ่งแล้วจึงมาบรรจบเอิ้นหว่างเขาต่อเขา ซึ่งแลเห็นน้ำพุเมื่อขาขึ้นมา หยุดพักอยู่ที่หลังเขาแห่งหนึ่ง ราษฎรมานั่งอยู่ตามเหล่านั้นมาก ไล่เลียงถึงอาหาร ว่ากินเข้านาแห้งไม่ต้องอาศรัยน้ำ แต่ปนกับเข้าโภช กับเข้าใช้ปลาเค็มเนื้อโค พริกปลูกได้น่าเดือน ๑๒ เดือนอ้าย เดือน ๔ เปนพริกนกแลพริกเทศแต่อย่างเผ็ด ตามบ้านทุก ๆ บ้านต้องปลูกเปนหอคอยสูง ๆ ไม่มีฝามีแต่หลังคาเล็ก ๆ สำหรับแขวนเข้าโภชไว้ให้คอนโทรเลอมาตรวจ ว่าอาหารจะพอกินตลอดปีหรือไม่ ถ้าบ้านเราทำเช่นนั้นแล้วถูกฝนแดดแลน้ำค้างได้ราผุกันเร็วไม่ได้กินเลย แต่ที่นั้นเขาว่าเก็บดีกว่าอย่างอื่น แห้งป่นเปนแป้งง่าย การที่นั่งเล่นนั้นใช่ว่านั่งในร่ม นั่งกลางแจ้งกำลังเที่ยง ดูกำลังสบายดีทีเดียว กลับมาที่โฮเต็ลเวลาเที่ยงนาน เก็บลูกสตอเบอรีได้ตามทาง เมื่อมาถึงโฮเต็ลเรสิเดนต์เอาลูกปี้ชมาให้ เปนลูกไม้ที่ซื้อขายกันอยู่ในที่นี้ ราคากระทอละกิลเดอหนึ่ง ต่อลงไปอีกก็ได้ เวลาเย็นเดิรไปกับรเด่นมาสริเยนต์ ขึ้นเขาอีกเขาหนึ่งอยู่น่าโฮเต็ลข้อนจะอยู่ข้างกันดารเพราะเขาชันต้องขึ้นโดยแรงเหนื่อยเต็มทนทีเดียว ถึงเหงื่อออกนิด ๆ ไปกินน้ำชาบนนั้นพูดกับเก็บรเด่น

มาสเรื่องเมืองโซโล วันนี้พวกที่อยู่โฮเต็ลด้วยกันนั้นมาหาพร้อมกัน มีกงสุลสวิเดนคนหนึ่ง เปนคนเจ็บอาการมากขึ้นมารักษาตัว หมอให้กินแต่นมวัวมาเดือนหนึ่งแล้ว เดี๋ยวนี้ฟื้นขึ้นพอกินอาหารอื่นได้บ้าง แต่ยังโรเรอยู่ มีทหารบ้าง เจ้าของไร่กาแฟบ้าง ทั้งผู้หญิงผู้ชายเกือบ ๒๐ คน รับรองกันอย่างเพื่อนฝูงดูสนุกสนานดี อยู่ที่นี่กินเข้ากับเรสิเดนต์ทุกวัน เวลาไปตามทางได้สนทนากับคอนโทรเลอ เมื่อแรกก็พูดอังกฤษเรื่อยดีอยู่ พอรู้ว่าหมอไรเตอร์พูดเฟลมิชได้เลยไปจ้ำให้ตาหมอเปนล่ามเสียบ่อย ๆ แต่เรื่องราวนั้นมากด้วยกัน น่าที่จะเล่าวันไปโบรโม แต่จะปล่อยเสียวันนี้บ้างล่วงน่า หาไม่วันนั้นจะมากเกินไป

เรื่องราวนั้นคือเขาเหล่านี้ไม่มีชื่อฉเพาะลูก เรียกว่าติงเค็สทั้งนั้น แต่ที่เปนยอดสูงกว่าเพื่อนนั้นเรียกว่าปานังยาอันอยู่ใกล้กับโตสารี ใกล้เขานั้นมีหลังเขาแห่งหนึ่ง ว่าเปนที่อยู่ของไกญอุมาซึ่งเปนคนแรกขึ้นมาตั้งบ้านเรือนบนเขามีเมียชื่อไญอุมา คำที่เรียกว่าไกญหรือไญ ๒ อย่างนี้ เปนชื่อของผู้ซึ่งนับถือเรียกอะไร ๆ ก็ได้ ไกญอุมาเปนต้นพืชพันธุ์ของคนชาวเขา พวกที่เขานี้นับถือทั่วกัน เมื่อมาอยู่ช้านานไม่มีลูกจึงพากันไปที่เขาโบรโม ทำการบูชายัญแล้วอธิษฐานต่อบัตโตโรบุรุ คือปตารกาหลาหรือพระอิศวร ซึ่งอยู่เขาสุเมรุ ขอให้มีลูก ๒๕ คน ถ้ามีลูกครบ ๒๕ คนแล้วจะเอาไปบูชายัญ คือทิ้งลงในเครตา คือปล่องภูเขาไฟ แต่นั้นมาไญอุมาก็มีลูกครบ ๒๕ คน ลูกคนเล็กโตแล้ว จึงเรียกมาพร้อมกัน เล่าเรื่องที่ได้บลไว้นั้นให้ฟัง บอกว่าจะต้องทำตามที่ได้บลไว้ ฝ่ายลูกสุดท้องชื่อ กุสุโม จึงว่ากับ

พ่อว่า ถ้าเอาไปบูชายัญเสียทั้ง ๒๕ คน ใครจะเปนผู้ทำไร่นาสืบพืชพันธุ์ต่อไป พวกชาวเขาจะมิสูญเสียเพียงนี้หรือ ขอให้เอาแต่ตัวไปบูชายัญคนเดียวเถิด แต่ขอสัญญาไว้ว่า ถ้าหากตัวตายวันใด ให้พี่น้องไปทำการบูชายัญในวันนั้นเสมอทุก ๆ ปีไป เมื่อได้ทำการบูชายัญแล้ว ให้อุตส่าห์ทำไร่นาตั้งแต่วันนั้นไป พ่อแม่แลพี่น้องทั้งปวงก็ยอมรับตามคำขอนั้น ครั้นถึงวันกำหนดก็พากุสุโมไปพักอยู่ที่ทเลทราย มีเขาเล็กอยู่ในกลางทเลทรายเขาหนึ่ง ชำระตัวบริสุทธิ์ในที่นั้นแล้ว จึงพาขึ้นไปที่เครตาคือปล่องไฟในทเลทราย ทำการบูชายัญผลักกุสุโมลงไปในกลางปล่องนั้น คนทั้งปวงสืบมาจึงได้มีความนับถือว่าที่ได้สืบพืชพันธุ์มาทุกวันนี้ เพราะอาศรัยความกรุณาของกุสุโมจึงได้ยกขึ้นเปนไกญ เรียกว่าไกญกุสุโม ที่ซึ่งอาบน้ำชำระกายไกญสุกุโมนั้น ถ้าผู้ชายรักผู้หญิงหรือผู้หญิงรักผู้ชาย แต่ไม่เปนที่ตกลงกันข้างหนึ่งก็หาพระหรือครูไปเศกก้อนหินส่งให้แล้วเดิรทักษิณเขาเล็กนั้น ๓ รอบ เอาหินขว้างไปที่เขาก็เปนอันได้สมความปราถนา ไกญอุมาก็เปนที่นับถือ มีพิธีซึ่งทำประจำปีอุทิศต่อไกญกุสุโมซึ่งจะได้กล่าวต่อไปภายน่า ขอจบไว้เพียงเท่านี้ที เรื่องเหล่านี้เปนเรื่องนิทานก็จริงอยู่แล แต่เกี่ยวกับการนับถือของราษฎรแถบนั้น แลมีเหตุที่จะต้องพูดถึงต่อไป จึงได้นำมากล่าวไว้

๗๑

โบรโม โตสารี
วันที่ ๑๘ กรกฎาคม

การที่เราเดือดร้อนที่บัตเตเวียเรื่องไม่รู้อะไรนั้น ถึงกับมีท้องตราสั่งว่าให้เรสิเดนต์แลแอสสิสตันเรสิเดนต์หรือคอนโทรเลอ สืบสวนเรื่องราวการทั้งปวงในน่าที่ของตัว ถ้าเราไถ่ถามอันใดอย่าให้เปนที่ขัดข้องได้ตามรับสั่งคำสั่งอันนี้เปนที่ขอบใจอย่างยิ่งนัก ไปถึงไหนถามอะไรได้ความทุกแห่ง วันนี้เปนวันการใหญ่ คือที่จะไปที่เขาไฟโบรโมทาง ๙ ปาล กลับก็เหมือนกัน จึงต้องออกแต่ ๒ โมงเช้า ทางไม่สู้จะชันเพราะเปนทางเลียบไปตามไหล่เขา ไม่ได้ข้ามยอดเขา แต่รู้สึกว่าต้องขึ้นสูงไปทุกที ๆ สองข้างทางเปนเขาป่านังยาอันที่ว่าสูงกว่าเขาทั้งปวงเดิรเลียบไปดูเหมือนต่ำกว่าเขาอื่นตามปรกติของสิ่งซึ่งดูใกล้ เมื่อพ้นจากป่านังยาอันไป เปนหนทางที่ตัดพาดไปยอดเขาราบ ๆ แต่เพื่อจะให้เปนทางราบลงเขาจึงได้ตัดทางลึกลงไปเพราะตามบรรดาเขาเหล่านั้นไม่มีศิลาที่แลเห็น ล้วนแต่ปกคลุมไปด้วยดินแลเถ้า ถนนทุกสายตอนบนยอดเขานี้ไม่ต้องโรยกรวดเหมือนถนนอื่น ๆ ชั่วแต่ตัดทางพื้นร่องแล้วก็เปนแล้วกัน เมื่อแลดูเห็นเปนดินเปล่า ๆ เข้าใจว่าถ้าฝนตกคงเปนโคลน ถึงตามลานบ้านก็เปนที่น่าสงไสยอย่างยิ่งว่าจะเรียบร้อยได้แต่ฤดูแล้ง แต่ความจริงไม่เปนเช่นนั้นเลย ถ้าฝนตกลงมาเมื่อใดซาบลงไปในดินได้เร็ว เพราะเปนทรายแลขี้เถ้าปนมากซึ่งไม่แลเห็นศิลาเลยเพราะมีเครื่องถมอยู่หลังศิลามากนัก ทางที่พ้นลงไปในหว่างเขาต่ำลงไป

กว่าหลังเขา ๑๐–๑๑ วา เราแลเห็นได้ชัดว่าพื้นแผ่นดินเปนอย่างไร คือคงจะเปนเถ้าดำ ๆ ชั้นหนึ่ง เป่นโคลนชั้นหนึ่ง เปนดินชั้นหนึ่ง แล้วก็กลับเปนขี้เถ้าต่อไปใหม่ซ้อนกันเปนชั้น ๆ เหมือนขนมชั้น แต่ไม่เสมอกัน บางคราวสิ่งนั้นหนาสิ่งนี้หนา การซึ่งเปนดังนี้ด้วยเหตุว่าในหมู่เขาติงเคลนี้ตั้งอยู่ในหมู่เขาไฟถึง ๓ ยอดคืออรชุโนมียอด ๕ ยอด ตามชื่อพี่น้อง ๕ คน แต่อรชุนเปนยอดสูงมีไฟ โบรโมสูง ๘๐๐๐ พีต เปนปล่องเขาไฟที่ใหญ่ยิ่งในโลกนี้ไม่มีใครเท่า เขาสุเมรุสูง ๑๒๓๐๐ พีต เปนเขาที่สูงยิ่งในแว่นแคว้นแดนชวาไม่มีเสมอ เป่นเขาไฟใหญ่เหมือนกัน ถึงว่าสุเมรุจะอยู่ห่างกว่าเขาอื่น ๆ ก็ทำอันตรายแก่เขาเหล่านี้ได้เหมือน ๒ เขานั้น ด้วยสามารถแห่งความสูง เมื่อเขาทั้งปวงนี้กำเริบขึ้นครั้งใดพ่นศิลาถ่านทรายโคลนมาตกถมยอดเขาเปนชั้น ๆ ต้นไม้เหล่านั้นบางทีก็ตายบางทีก็หุ้มไปด้วยโคลน แล้วก็กลับงอกงามขึ้น แต่เป่นไม้น้อยอย่างที่ขึ้นง่ายในอากาศหนาวดังเช่นกล่าวมาแล้ว ตามทางที่ไป่พ้นป่านังยาอัน ดินสองข้างดูเหมือนศิลาแต่แขงอยู่เพียงเสมอผิว ถ้าเอาขวานหรือมีดถากผิวแขงออกแล้วก็อ่อนยุ่ย คนเดิรทางนั้นได้เขียนชื่อบ้างเขียนรูปต่าง ๆ บ้างลงไว้ที่ดินยิ่งถูกฝนถูกแดดยิ่งแขงขึ้นเหมือนสลักลงในศิลา ตามระยะทางย่านหนึ่งว่าเปนเขตรแดนของรเด่นดันลิง ว่าเปนที่ดุร้าย คนที่จะไปทำการหรือเดิรผ่านตำบลนั้น ห้ามไม่ให้พูดจาอันใดมักมีอันตรายเจ็บไข้หรือสัตว์ร้ายกัด (ในชวาไม่มีเสือใหญ่มีแต่เสือดาวเล็ก ๆ ถึงสัตว์ร้ายอื่น ๆ ก็มีน้อยเพราะที่ว่างคนไม่ใคร่มี) ที่ตำบลนี้เปนที่ค่อนข้างเปลี่ยวเลียบไปข้างยอดเขาบรรดายอดเขาทั้งหลายไม่ใคร่มีต้นไม้เปนแต่หญ้าขึ้นแดง ๆ ชนิดหญ้าคา

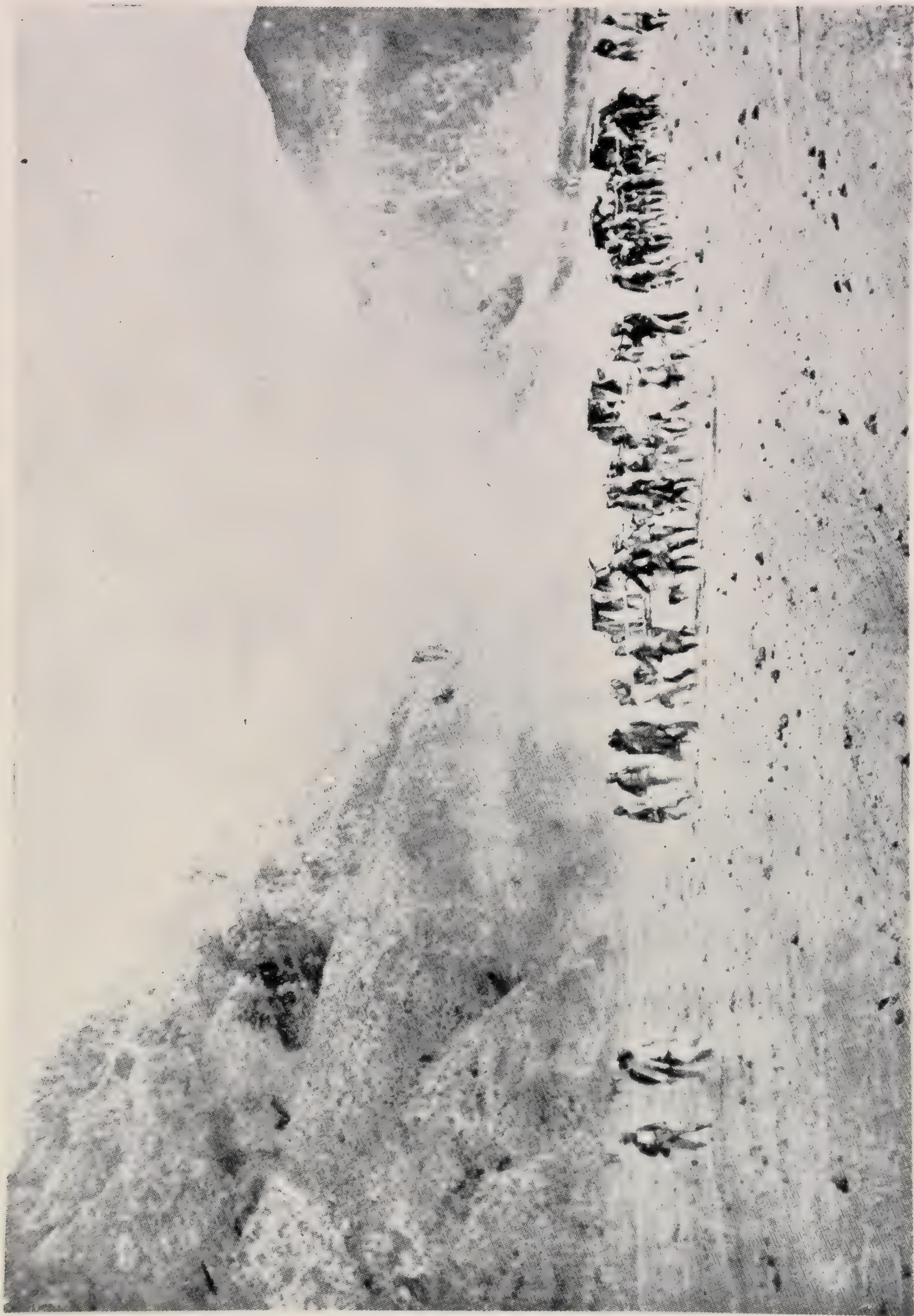
รูปภูเขาไฟโบรโม

เพราะฉนั้น ถึงว่าฝนตกมากก็ไม่ชุ่มอยู่ได้ในแผ่นดิน ด้วยไม่มีรากต้นไม้ซึ่งจะขังน้ำไว้ แล้วเปนดินร่วนด้วยน้ำตกลงไปเสียเร็ว ที่แผ่นดินก็แห้ง เพราะฉนั้น การเพาะปลูกอันใดจึงต้องเลือกแต่ไม้ที่ทน ๆ มีเข้าโภชเปนต้น ปลูกทิ้งเสียเปนแต่ไปคอยเก็บผลเท่านั้น เพราะราษฎรในตำบลเหล่านั้นเปนคนเถื่อน ๆ เกือบจะเหมือนเกรียงไม่ได้ถือศาสนามหมัด ซึ่งวิลันดาเขาเรียกว่าถือศาสนาพระพุทธ แต่ที่แท้จริงประการใดจะได้กล่าวต่อภายหลัง เปนพลเมืองที่บังคับง่าย การโขมยหรือวิวาทกันมีปีหนึ่งอยู่ใน ๒–๓ ครั้ง ฆ่ากันตายเปนเกือบจะไม่รู้จักเลย เพราะมีความน้อยเช่นนี้จึงไม่ต้องตั้งตระลาการเหมือนแขวงอื่น ๆ ชั่วแต่คอนโทรเลอมีอำนาจว่ากล่าวเพียงศาลโปลิศก็พอ เดี๋ยวนี้คอเวอนเมนต์กำลังเกณฑ์ให้ปลูกต้นสนบนยอดเขาให้แน่นทึบ ปลูกไปได้บ้างยังมาก เขาชำไว้ปลูกต้นฤดูฝนทุก ๆ ปี ตั้งแต่นี้ไปทางขึ้น ๆ ลง ๆ แต่ไม่ถึงชันโกรก เมื่อไปในระยะปาลที่ ๕ ได้ยินเสียงดังคึก ๆ เหมือนน้ำตก ได้ความว่าเปนเสียงเขาไฟโบรโม ครั้นใกล้เข้าไปอีกค่อย ๆ หายเสียงไป เห็นจะเปนด้วยไม่ถูกทางลม ด้วยทางอ้อมไปทางอีกประมาณสักปาล ๑ ถึงทางแวะข้างซ้ายมือ ต้องขึ้นไปตามทางชันอย่างขึ้นเขาแต่ไม่สู้สูงนัก ต่อถึงบนนั้นมีโรงที่พัก ตรงน่าโรงแลลงไปข้างล่างจึงรู้ว่าเราอยู่บนเขาสูงที่ชันลิ้วเหมือนอย่างอยู่บนปลายผนังตึก ข้างน่านั้นออกไปเปนทเลทรายที่แลดูไม่สู้กว้าง แลภูเขาซึ่งจะสูงกว่าที่เรายืนอยู่ก็เล็กน้อย ๒ ลูกแลดูขอบทเลทรายข้างซ้ายเห็นมีเขาสูงบ้างต่ำบ้างเปนขอบมีช่องว่างซึ่งเห็นแต่ขอบคันก็มีไปจนเขาใหญ่ในทเลทรายบังขอบมิด แต่ข้างขวาแลไม่เห็นอันใดนอกจากทเลทรายแลขอบเล็กน้อย ด้วยแง่เขา

ที่เราขึ้นไปยืนอยู่บังเสียเอง ถึงเห็นดังนั้นยังไม่รู้สึกได้เลยว่าจะสูงใหญ่ดังเช่นว่ากัน ต่อแลดูลงไปข้างล่างจึงเห็นคนสูงสักศอก ๑ ม้าสักเท่าลูกวัวเล็ก ๆ เมื่อพิเคราะห์ดูไปก็จำได้ถนัดว่าเปนคนแลม้าพวกเวโทโนที่แห่เรามานั้นเอง เปนอันสมกับความจริงที่ว่าที่ซึ่งเรายืนนั้น สูงกว่าทเลทรายถึง ๙๐๐ ฟีต นัยว่าสูงกว่ายอดปล่องไฟที่โบรโมแท้นั้นเสียอีก ในท้องทเลทรายมีเขาตั้งอยู่ ๒ ยอด ๆ ที่อยู่ใกล้เรียกว่าบาต๊ก คนที่ไปอยู่อย่างขี้เกียจ ๆ มักจะเข้าใจว่าไปถึงที่นั้นแล้วเปนอันได้เห็นเขาโบรโม เพราะเหตุว่ารูปพรรณสัณฐานก็เปนเขาไฟ ตามข้างเขาก็เปนพู ๆ มีลาวาไหลอาบปกคลุมอยู่เหมือนกัน มีต้นสนขึ้นอยู่บนหลังพูนั้นบ้าง แต่ก็อย่างเหี่ยวกะร่องกะแร่ง เขาโบรโมแท้ใหญ่กว่า เขานี้ที่เรียกว่าบาต๊ก จึงดูรูปแบนแจ้ไป แต่เปนเขาที่แลเห็นเกลี้ยงแต่ไกลไม่มีต้นไม้เลย ควันที่ขึ้นก็ขึ้นกรุ่น ๆ เหมือนปากกาที่ต้มน้ำร้อนหรือน้อยกว่าก็มี แลยังในที่ไกลออกไปหน่อยหนึ่ง แลเห็นเขาสุเมรุ ซึ่งสูงตระหง่านมีรูปร่างก็เปนเพศเดียวกันเหมือนพระทรายไม่มียอด แลมีรอยลาวาอาบลงมาเกือบครึ่งเขา ตอนข้างบนไม่มีต้นไม้ ตอนล่างจมอยู่ในเมฆ การที่ยืนแลดูอยู่นั้นจะให้เห็นเขาสุเมรุปลอดจากเมฆไม่มีมาปะมาบังบ้างนั้นน้อย เวลาวันที่เราไปเขาว่าเปนวันที่ปลอดเมฆอย่างหายากที่จะเปนได้ ได้เห็นควันขึ้นจากปล่องเขานั้นบางเวลาก็เหมือนกับซากไฟที่ไหม้แล้วใหม่ ๆ บางเวลาก็เหมือนกับไฟที่พึ่งติด บางเวลาก็เหมือนควันถ่านศิลาหรือน้ำมันปิโตรเลียมมาก ๆ ติดไฟลุกขึ้นเปนอันหนึ่งอันเดียวเปนแผ่นกว้างใหญ่ขึ้นไปจับอยู่ในอากาศ แต่ที่จะเปนควันกรุ่น ๆ เช่นปากกาต้มน้ำร้อนเหมือนเขาโบรโมนั้นไม่มีเวลาที่จะ

รูปกระบวรเก้าอี้หามไปเขาไฟโบรโม

เปน สังเกตได้อีกอย่างหนึ่งว่าถ้าเวลาควันทีเขาสุเมรุแรงแล้ว ที่โบรโมก็ยิ่งน้อยลงไป ถ้าสุเมรุน้อย โบรโมก็ค่อยมากขึ้น จะแล่นถึงกันได้อย่างไรอยู่ สังเกตได้ว่ากลับไปกลับมาอยู่เช่นนี้ เขาโบรโมแต่ก่อนร้ายกาจมากเปนที่กลัวเกรงของชาวเมืองยิ่งนัก เพราะเขาไฟได้ทำอันตรายมานับครั้งไม่ถ้วน อาจกล่าวได้ว่าแต่ดึกดำบรรพ์ แต่บัดนี้เปนเวลาซา ในการที่ได้กำเริบครั้งหลังที่สุด ล่วงมาได้ ๓ ปี ส่งแต่โคลนแลศิลาบ้าง ขนมาตกอยู่ฉเพาะในบริเวณทเลทราย ไม่มีผู้ใดเปนอันตราย ฝ่ายเขาสุเมรุนั้น ที่กำเริบอย่างชั้นหลังที่สุดล่วงมาได้ ๑๐ ปี พี่หรือน้องของมิศเตอร์มูไลยัน เจ้าของโฮเต็ลได้ไปตั้งสวนกาแฟอยู่ที่เขานั้น พร้อมทั้งลูกเมียแลลูกจ้าง ๗๐ คน เวลาเขาไฟกำเริบแล้วไปตามหาจะได้พบซากศพหรือแม้แต่เย่าเรือนร่องรอยอันใดก็ไม่มีเลย โคลนถ่านเท่าทรายลงมาถมหนาสูงจนเปลี่ยนภูมิที่แปลกไปหมด เพราะเขาไฟอาจจะทำอันตรายได้ในพริบตาเดียวเช่นนี้ ชาวเมืองจึงเปนที่กลัวเกรงกันนัก สวนกาแฟที่ทำอยู่ก็สูงเสมอ ๓๐๐๐–๔๐๐๐ ฟิต บ้านเรือนคนที่ทำไร่ต่าง ๆ มีขึ้นไปเสมอเพียง ๖๐๐๐–๗๐๐๐ ฟิต ม้าขี่ไปได้เพียงเท่าเขตรสวนกาแฟ พ้นนั้นขึ้นไปต้องปีนขึ้นไปกระทั่งถึง ๘๐๐๐ ฟิต พ้นนั้นขึ้นไปดาดปกไปด้วยลาวา คือเท่าถ่านศิลาที่ไหม้หรือร้อนจะเหยียบเดิรขึ้นไปไม่ได้ ทางตั้งแต่โบรโมไปจนถึงสุเมรุต้องนอนค้างทาง ๓ วัน แต่เพราะเขานั้นใหญ่โตแลดูเหมือนตั้งอยู่ใกล้ ๆ ในหมู่เดียวกันนั้นเอง

ในที่นี้ ได้เล่านิทานกันถึงเรื่องเขาโบรโม ดูก็คล้าย ๆ กันกับนิทานตาม่องไล่ของเรา แปลกกันแต่ราษฎรที่นี่เชื่อจริงแลนับถืออยู่ไม่ สักแต่

เล่าสู่กันฟัง ในเรื่องราวนั้นว่าเขาสุเมรุเปนเขาที่บั๊ตโตโรกรู คือประตารกาหลาหรือพระอิศวรอยู่ เมื่อเวลาเกิดไฟขึ้น บั๊ตโตโรกรูก็เดือดร้อนกระวนกระวายเหมือนกับพระอิศวรที่เขาไกรลาสเอียง โลกนี้ดูไม่อยู่ในบังคับเด็ดขาดนัก จึงได้ตั้งเทวดา ๓ องค์ให้มาเปนใหญ่รักษาเขาโบรโมเพราะเขาโบรโมเปน ๓ ยอด จึงต้องรักษายอดละองค์ ๆ หนึ่งชื่อสุนันเทโวกุสุโม องค์ที่ ๒ ชื่อสุนันเตนิว องค์ที่ ๓ ชื่อสุนันลาบู มีเทวดารองมาอีกชั้นหนึ่ง เปนพนักงารเผ้าไฟชื่อสุนันอันถัน ยังมีเทวดารอง ๆ ลงมาประจำที่ต่าง ๆ อีกมาก แต่ไม่มีบทที่จะกล่าวถึงของดในการที่จะปกครองภูมิพื้นแผ่นดินจึงได้ตั้งเทวดาชั้นต่ำลงมาอีก ให้เปนดาหมังองค์หนึ่ง ดาหมังองค์แรกชื่อไกญกุโลโปปกครองแผ่นดินอยู่ได้ ๕๐๐๐ ปี บั๊ตโตโรกรูจึงรับขึ้นไปไว้บนสวรโค คือสวรรค์ จึงตั้งไกญมันญกเปนดาหมังแทน ด้วยเหตุว่าดาหมังองค์นี้เปนผู้มีใจจงรักภักดีต่อบั๊ตโตโรกรูแลซื่อตรง จึงได้รับไปขึ้นสวรรค์เสียแต่ใน ๓๐๐๐ ปี ตั้งให้ไกญตูโปเปนดาหมังแทนที่ ดาหมังองค์นี้ประพฤติไม่สู้ดีจึงเกณฑ์ให้อยู่ถึง ๒๐๐๐ ปี แล้วรับขึ้นไปบนสวรรค์ ตั้งให้ไกญสุโรโนโลเปนดาหมังต่อไป ในขณะนั้นเทวดา ๓ องค์ซึ่งอยู่รักษายอดเขาองค์หนึ่ง มีลูกสาวชื่อบุตรี บั๊ตโตโรกรูชอบพระไทยรักใคร่อยู่แต่ยังหาได้รับไปไม่ อยู่มาวันหนึ่งไกญสุโรโนโลนำเครื่องสักการะไปถวายเทวดาซึ่งเปนพ่อนางบุตรี เห็นนางบุตรีเปลื้องผ้าอาบน้ำมีใจรักใคร่ได้เปนชู้กันจนนางนั้นมีครรภ์ขึ้นมา บั๊ตโตโรกรูทราบความก็กริ้วเปนกำลัง จึงจับนางบุตรีโยนลงมาตั้งอยู่เปนเขาลูกที่เห็นอยู่ใกล้เพราะเหตุว่านางนั้นมีครรภ์ ไม่ทันจะคลอดบุตรก็ต้องเปนโทษ บั๊ตโตโร

รูปถ่ายในทเลทรายเขาไฟโบรโม

กรูสาปไม่ให้คลอดได้ นางนั้นจึงต้องเจ็บครรภ์อยู่เปนนิตย์ เสียงเขาไฟที่ลั่นนั้นว่าเปนเสียงนางบุตรีครวญคราง เขาลูกนี้เห็นกันว่าสัณฐานเหมือนคนมีครรภ์ จึงเรียกว่าบาต๊ก ไกญสุโรโนโลก็ไม่โปรดให้ขึ้นสวรรค์ สาปให้กลายเปนมนุษย์แล้วขับไล่เสีย จึงไปได้เมียชื่อปรูโบแต่จะเปนลูกเต้าเหล่าใครไม่ปรากฏ ขอยุติเรื่องนิทานไว้เสียทีหนึ่ง จะว่าด้วยภูมิประเทศที่นี้ต่อไป

ตามวงขอบแห่งทเลทรายรอบนอกนี้ เขาว่าเปนขอบแห่งเครตาเก่าแต่ดูใหญ่โตมากนัก แลถ้าเปนเช่นนั้นน่าที่เขาซึ่งตั้งอยู่กลางจะต้องแตกทำลาย เหตุใดจึงยังมีตั้งอยู่ และไฟขึ้นทางปล่องเล็กนั้น ถ้าจะว่ามีเครตาที่ดับแล้วที่บางคราวขึ้นช่องนั้นบ้าง บางคราวขึ้นช่องนี้บ้าง แต่เพราะนานมาศิลาเท่าถ่านซึ่งขึ้นจากเครตาอื่นตกลงมาถมเครตาเก่าเต็มขึ้นมาเปนทเลทรายจะค่อยชอบกล ที่ว่านี้ก็ด้วยสามารถแห่งการที่เห็นขอบทเลทรายชัน แต่ก็ใช่จะชันไปโดยรอบ มีที่ต่ำแลที่ค่อนข้างจะลาดลงไปทางทเลทรายอยู่บ้าง ถ้าจะคิดอีกอย่างหนึ่ง ว่าท้องทเลทรายเหล่านี้ เดิมเปนที่ซอกเขาลึกแลมีลำธารเหมือนที่อื่นๆ แต่เพราะศิลาเท่าถ่านทรายซึ่งตกลงมาจากเขาไฟถมให้ตื้นขึ้นๆ จนเปนทเลทรายก็น่าจะเปนได้ ทเลทรายนั้นมิใช่เล็กน้อย โดยกว้างตั้งแต่ขอบเข้าไปถึงเขา ๓ ปาล พื้นทเลทรายขุดหยั่งลงไปจนไม่มีทรายลึกนัก ข้างล่างเปนศิลาแต่คงจะโปร่งๆ ด้วยฝนตกที่นี่ไม่ใช่ตกเล็กน้อย พักหนึ่งไม่ต่ำกว่า ๕–๖ ชั่วโมง แม้อย่างหนักที่สุดน้ำก็ไม่ได้ขังอยู่ค้างวันเลย ทางน้ำที่จะกัดเปนร่องลึกในที่แห่งใดก็ไม่มีๆ แต่รอยที่น้ำไหลอาบไปบนหลังทรายๆ ราบกว่าที่อื่น นอกจากที่เปนสายน้ำ

เช่นนั้นแล้วลมพัดบ่วนเปนลมบ้าหมูหอบทรายขึ้นเปนลำสูง ๆ เนือง ๆ หรือถ้าเปนลมน่าเดียวก็พัดเกลี่ยทรายนั้นราบเหมือนอาลูน ๆ ถ้าอยู่บนที่สูงแลลงไปไม่เห็นว่ามีต้นหญ้าเลย ต่อลงไปในท้องทเลจึงมีเรี่ยรายไปเปนหย่อมห่าง ๆ ตั้ง ๙–๑๐ เส้น หรือ ๓๐–๔๐ เส้นหย่อมหนึ่ง หย่อมหนึ่งก็ไม่มีกี่กอ โดยรอบเขาโบรโม ถ้าจะขี่ม้าตามทเลทรายว่าอยู่ใน ๑๓ ปาล ได้เขียนชื่อไว้กับดินในเหลี่ยมเขาบนที่แลแห่งหนึ่ง แล้วกลับลงมาทางซึ่งจะไปทเลทราย เหมือนกับลงตพานร่างร้านที่ทำพระเจดีย์ใหญ่ ๆ แต่ชันเสียยิ่งกว่านั้นมากนัก ขี่ม้าลงไม่ได้ต้องลงเดิร ทรายแลขี้เท่าเหล่านั้นท่วมถึงข้อเท้า ถ้าจะเดิรแต่ลำพังตัวคนเดียวคงต้องพลาดไถลลงไปบ้างต้องยึดมือกันหลาย ๆ คนพอให้เหนี่ยวรั้งกันอยู่ในตัว แต่กระนั้นก็พากันเลื่อนปรูดลงไปได้บ่อย ๆ ทางที่ลงไปนั้นทบไปทบมาหลายทบกว่าจะถึงพื้นเมื่อถึงพื้นแล้วเดิรไปหน่อยหนึ่งก็ไม่เห็นทางขึ้น มองหาที่แลซึ่งเราไปยืนก็ไม่เห็น เพราะการที่จะแลขึ้นไปดูข้างบนนั้นแหงนคอตั้งบ่าทีเดียว ทางในทเลทรายซึ่งแลเห็นว่าแต่ขอบเข้าไปถึงเขาเดิรจะไม่ทันเหนื่อย ก็ดูกว้างออกไปอีกมาก ที่ไปนั้นไปกลางทเลทรายอ้อมเขาบาต๊กไปเปนทาง ๓ ปาลครึ่ง จึงถึงชมรมที่พักปลูกเปนโรงกลมหลัง ๑ แลโรงรีสำหรับกินเข้ากับเงาร่มอื่น ๆ มีพวกพิณพาทย์กลองแขกประโคมเซงแซ่ในเวลาไปถึง ไปดูพวกพระหรือครูของพวกชาวเมืองนั้นทำการบูชายัญ แต่การที่ทำนี้เปนการจรสำหรับในการรับเรามา คอนโทรเลอเล่าว่าเดิมตัวเขากับริเยนต์ได้ไปว่ากล่าวจะให้ทำ ไม่ยอมทำเลยว่าผิดรดู เขาขอให้ทำเปนการจรเพื่อจะให้เปนการรับรองเรา เพราะเราถือศาสนาพระพุทธ ก็ไม่ใคร่เปนที่ตกลง

รูปกระบวนม้า ถ่ายที่หน้าเขาไฟโบรโม

แต่ว่ากล่าวกันอยู่ถึง ๓ วัน จึงขอผัดว่าจะแต่งคนให้ลงไปสืบที่สุรบายาก่อน ให้รู้แน่ว่าเราจะเปนคนถือศาสนาเดียวกันหรือไม่ อยู่อีก ๓ วันมาบอกเองว่า ได้แต่งคนลงไปสืบแลเห็นตัวเรา เชื่อแน่ว่าถือศาสนาเดียวกัน จะยอมทำพิธีด้วยความยินดี แลพวกพระที่มาวันนี้มากเกินกว่าปรกติที่ทำตามปี มาสมทบกันแต่ตำบลต่าง ๆ จนอยู่ที่ประโบลิงโกก็มา รวมด้วยกัน ๓๐ คน พระครูผู้ใหญ่อายุ ๙๐ ปี อยู่ที่โตสารีริมโฮเต็ล พระเหล่านี้คอเวอนเมนต์ตั้งทั้งนั้น แต่การพิธีใหญ่ ๆ ต้องมาทำที่พระครูโตสารี แต่งตัวนั้นนุ่งกางเกงแล้วนุ่งโด๊ดชั้นนอก ท่านพระครูผู้ใหญ่ใส่เสื้อเศษผ้าประกอบเปนลายเสื้อเช่นนี้ที่จะเปนเครื่องยศอย่างสูง เห็นรูปสุลต่านยกยาก็ใส่เสื้อเช่นนี้ แต่คนอื่นใส่เสื้อต่าง ๆ มีสีดำเปนพื้น มีสายแถบทองหรือแถบเหลืองพาดไขว้กันทั้งสองหัวไหล่ โดยไม่มีสายเช่นนั้นผ้าขาวม้าก็เอาไขว้กันได้ โพกผ้าคล้ายมลายูไม่เรียบร้อยเช่นชวา เครื่องมือที่ทำพิธีนั้นมีโอทองเหลืองรูปเหมือนอย่างกระบวยเหล็กวิลาดมีลาย ๑๒ ราษี แลเทวรูป ๑๒ องค์ ใบที่เราได้จับต้องดูนั้นมีรอยติดด้ามบัดตรีตะกั่ว ถ้าติดด้ามเข้าแล้วก็กระบวยเหล็กวิลาดนี่เอง แต่ใช้ทั้งเปนรอยหักอยู่เช่นนั้น มีน้ำใส่ในนั้น แล้วเอาดอกไม้มัดเปนช่อสำหรับชุบน้ำประพรม มีเตาบูชากำยานอย่างแขกด้วยทุกคน โรงพิธีนั้นปลูกเปนปรำยาวนั่งเรียงเสมอหน้ากัน พระครูใหญ่อยู่ตรงกลาง ข้างหน้ากองก้อนหินที่ตกลงมาจากเขาไฟ แล้วกองไฟเล็ก ๆ ไว้ด้วยกองหนึ่ง น่าโรงออกไปวางหาบเครื่องของกินเปนเข้าสารผักปลาแลดอกไม้ ทำเปนขาอย่างเหมือนโพล่ นั่งขัดสมาธิพนมมือหันหน้าไปทางเขาโบรโม สวดนั้นสังเกตได้ว่าขึ้นโอม แต่ต่อไปเลือน ๆ ที่คล้าย ๆ ภาษา

สังสกฤตบ้างก็มี แต่สังสกฤตอย่างเลือน ๆ น่าจะเปนภาษาสืบมาแต่พราหมณ์ แต่พราหมณ์ของเราสวดชัดเปนคำ ๆ จำง่ายกว่าไป ถ้าเทียบด้วยพระญวน สวดนโมเลือน ๆ ใกล้กว่ามาก สวดพลางประน้ำพลาง พอจบแล้วก็เดิรไป น่าเปนกระบวรแถวยาว พวกเราเดิรตามไปข้างหลัง เดิรไปตามทเลทราย อีกจนถึงเชิงเขา ที่เชิงเขานั้นเปนศิลาหุ้มโคลน ดูเหมือนกับเบียก ๆ เป่น แผ่นหนาเต็มไปทั้งนั้น นาน ๆ มีต้นไม้เตีย ๆ เล็ก ๆ ขนาดต้นรักขึ้นเปน หย่อม ๆ เล็กน้อย แต่ทางที่ขึ้นเขานั้นเปนผุ่นพุ้งทีเดียวจมกีบม้า แต่ทาง ไม่สู้ชันม้าขึ้นได้สบาย เดิรลดเลี้ยวไปตามทางที่จะไปได้ เพราะเขานั้นเปน ร่องโต ๆ พลอนไปทั้งสิ้น ทางเดิรก็แคบ ถ้าม้าพลาดลงไปก็ถึงตกเจ็บ ไปได้ค่อนทางพบศิลาใหญ่ก้อนหนึ่งหนักสัก ๓ ตัน เขาเล่าว่าศิลาก้อนนี้เอง ตกลงมาเมื่อ ๓ ปีนี้ เวลาคอนโทรเลอก่อนคอนโทรเลอคนนี้มาตรวจกำลัง เขาไฟกำเริบ ยืนอยู่ที่นั่นศิลาตกมาห่างสัก ๓ วา วิ่งหนีเกือบพลัดตกเขา พอหมดทางที่บนเขานี้ก็ถึงเชิงบันได พวกครูต่าง ๆ หยุดปูเสื่อสาดเผากำยาน บูชาสุนันอันถันเทวดารักษาเขาไฟ สวดอยู่อีกครู่หนึ่ง จึงบอกว่าเปนอัน ตกลงขึ้นได้ บันไดที่จะขึ้นไปปากปล่อง ๒๓๐ คั่น ทำด้วยไม้จริงมีราว? ด้วยเขานั้นเป่นทรายทั้งสิ้น คนเหยียบขึ้นไปไหลโกรก ๆ จมอยู่ในทรายถึง ข้อเท้า ถ้ามีใครไปเดิรริมบันไดข้างเหนือลมแล้วทนไม่ได้ เป่นผุ่นเปน ลอองพุ้งจนแลไม่เห็นอะไร ประเดี๋ยวเดียวก็หน้าดำเปนงิ้ว ถึงไม่ได้เดิร ใต้ลมเลยก็ไม่มีผู้ใดที่จะพ้นจากหน้ามอม ด้วยลอองทรายนั้นเปนด้วยผงถ่าน ทรายก็ไม่สู้ดำแต่ลอองดำนัก ขึ้นบันไดนั้นเหนื่อยพอใช้ ด้วยขึ้นตรงลิ่วไป เหมือนเอาบันไดพาดพระทราย ปลายตีนต้องซุกไปในทรายจนขึ้นไปถึงยอด

ลูกหญิง (๑) พอขึ้นไปถึงก็เปนลมด้วยความเหนื่อย ต้องอุ้มกลับลงมา ที่ขอบข้างบนกว้างสัก ๓ วาหรือ ๔ วา เขาปลูกปรำไว้หลัง ๑ ข้างในลึกลาดลงไปเหมือนในกรวยมีเดือดพ้อด ๆ อยู่แล้วควันขึ้นพลุ่ง ๆ แต่เปนควันสีขาว แลลงไปไม่เห็นว่าเปนไฟ แต่เขาว่าถ้ากลางคืนแล้วแลเห็นเปนไฟลุกเหมือนแก๊ศสว่างขึ้นมาถึงปากปล่อง ตั้งแต่มาในท้องทเลทรายก็ได้ยินเสียงดังลั่นครืน ๆ เหมือนฟ้าร้องแต่ดังยาวกว่า แลดูลงไปเหมือนไม่สู้ลึก แต่เขาว่าให้ลองเอาก้อนหินทิ้งลงไปจะไม่ถึงก้นบ่อนั้นได้ ให้ขว้างลองดูลงไปจะไม่ถึงครึ่งเสียอีก แต่เขาว่าลึกเสมอพื้นทเลทราย คือ ๘๐๐ ฟิต ถึงโดยกว้างแห่งปากปล่องนั้นก็ดูไม่กว้าง แต่เมื่อวัดสอบกว้างถึง ๒ ปาล คนลงไปได้จนถึงพื้นก้นปล่อง แต่การขึ้นลงนั้นไม่ง่ายกว่าที่จะขึ้นทางข้างนอกแลมีอันตรายมากด้วย ยืนอยู่บนนั้นดูก็น่ากลัวมิใช่น่ากลัวว่าจะบึ้งบั้งขึ้นมา เพราะข้อนั้นเปนอันทอดธุระได้แล้วว่าถ้าจะบึ้งจริงก็ได้ แต่เชื่อว่าไม่บึ้ง แต่ดูมันคึกคักตึงตังดูไปข้างนอกก็ลึกดูข้างในก็ลึก ขึ้นไปยืนอยู่บนเอ็นนิดเดียว จะหาต้นไม้ใบหญ้าให้เปนที่ชื่นในตาก็ไม่มีเลย ถ้าเปนน่าร้อนไปเห็นจะร้อนเหลือทน แต่เวลาเราไปนี้หนาวยิ่งกว่าโตสารี คเนดูบ่รอทแจ้งในเวลาเที่ยงเห็นจะไม่เกิน ๖๐ อยู่กลางแดดวันยังค่ำก็ไม่เดือดร้อนอะไร เปนแต่ต้องเอาผ้าห่อหน้าให้มิด ๆ ถึงจะไม่ถูกแดดมากหน้าก็ยังแดงแก้มแดงก่ำด้วยอากาศกัดผิวเนื้อนัก ถ้าคนที่ไม่ได้ระวังปล่อยให้หน้าถูกแดดมากแล้ว เผาไหม้เกรียมดำแลลอกด้วย ผู้หญิงคนหนึ่งเปนคนใช้ของเจ้าของ

---

(๑) สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงวลัยอลงกรณ์ (สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงเพ็ชร์บุรีราชสิรินธร)

สวน เดิมก็เป่นปรกติ แต่ผิวอยู่ข้างจะดำอยู่แล้ว ครั้นไปอยู่นาน ๆ เข้า หน้าดำเหมือนเปนปานลามออกไป ๆ ทุกทีจนเกือบจะเต็มหน้าแล้ว จะเปน ด้วยโรคอย่างใดจึงเปนมากเกินปรกติก็ไม่ทราบ คนที่ขึ้นไปบนนั้นไม่เอะอะ ตึงตังเหมือนที่บั๊บบั๋นดายัน ดูมึน ๆ ไปตามกันอันที่จริงนั้นเห็นจะเปนเรื่อง ค่อนข้างกลัว ด้วยดูท่าทางนั้นไม่โปร่งเหมือนที่บั๊บบั๋นดายัน ที่นั่นดูควัน จะขึ้นก็ขึ้นได้คล่อง จะมีเสียงดังก็แต่ฟู่ แต่ที่นี่เสียงลั่นมันดังเหลือขนาด ลั่นเสียนาน ๆ ควันจึงจะขึ้นพลุ่งหนึ่ง เมื่อควันขึ้นมาก็ดูไม่ขึ้นมาโดยคล่อง แคล่วมีที่ขัด ๆ แลดูพื้นปล่องเปนศิลาไปทั้งนั้น ทำให้เห็นว่า ถ้าความร้อน เบ่าแรงขึ้นมาก็จะบึ่งขึ้นมาได้ เรสิเดนต์เอาเงินโปรยที่ปากปล่อง พวกชาว เมืองลงไปแย่งกัน มีพวกเราร้องกันหลายคนกลัวจะพลาดตกลงไป แต่มัน ก็ไม่ตกเห็นจะเปนเพราะเคย ที่ในเครตานี้ว่าแต่ก่อนเปนบ่าช้าใหญ่ ถ้า ใครตายเอาศพมาทิ้งในนั้น ถือกันว่าได้ขึ้นสวรรค์ การบูชายัญเช่นได้ทำ นี้ก็มีผู้หญิงสาว ๆ มาทิ้งลงด้วยบีละคน วิลันดาพึ่งห้ามเสียเมื่อบีคฤศต ศักราช ๑๘๓๐ เกือบได้ ๖๐ บีเศษมานี้

ดูอยู่ประมาณครึ่งชั่วโมงกลับลงมา เขาชี้บอกตำบลเขาเล็กซึ่งพัก ไกญกุสุโม ใคร ๆ ตามมาไม่ทันแลไม่รู้เรื่องด้วย รีบขับม้าไปกับคอน โทรเลอ พระนายไวยแลนายสุจินดา แลดูมาจากเชิงบันไดเหมือนเปนมอ เล็ก ๆ แต่ครั้นเมื่อเข้าไปใกล้ขี่ม้าแล้วยังไม่สูงถึงครึ่งเขา เก็บก้อนหิน ทักษิณลองขว้างดู แล้วกลับมาที่ชมรม พอรู้เรื่องกันขึ้นมีคนตามไปอีก หลายคน มีหมอไรเตอร์เปนต้น ลองขว้างกันทุกคน ในเวลานั้นท่านพวก พระฉันนั่งกินกับพื้นเบิ่บเราธรรมดา ฉันแล้วยถาสัพพี เราลืมกล่าวถึง

เครื่องยศไป ตาพระพวกนี้มีร่มยศทุกคน เวลาที่เราไม่ได้ไป ทำพิธีเขากางร่ม แต่เวลานี้ใช้หุบมีคนถือนั่งอยู่ข้างหลัง พอเสร็จการแล้วตาครูใหญ่มาให้พร จูบหัวเข่าเราบ่นอะไร ๆ แลจูบตีนแม่เล็กบ่นเหมือนกัน กินเข้ากลางวันในโรงนั้น เวลาที่ไปมีพวกฝรั่งที่อยู่โฮเต็ลโตสารีไปด้วยกันโดยมาก มิศเตอร์มูไลยันไปถ่ายรูปที่โรงพักกินเข้า แล้วมีคนอื่นถ่ายตั้งแต่เวลาขี่ม้ามาแลเวลากลับหลายคราว กลับเวลาก่อนบ่าย ๓ โมง ขนเขาขอบทเลทรายด้วยม้า ถ้าเดิรขึ้นเห็นจะเต็มทน แต่ม้ายังเต็มดัน แลไม่ใช่ไม่น่ากลัว อาจจะกลิ้งลงไปเมื่อไรก็กลิ้งได้ขากลับกลัวจะมืด แคนเตอร์หรือกลบมาเปนพื้นถึงได้ในก่อน ๒ ชั่วโมงไม่ทันค่ำ การที่ไปโบรโมนี้ ไม่ใช่การเล็กน้อย ต้องมีความอุสาหอันแรงกล้าแลเรียกได้ว่าเหนื่อยสาหัส อาบน้ำแล้วเดิรลงไปทางสวนหลังบ้านนั่งเล่นที่เขาลาดกินน้ำชาแล้วกลับทางน่าเรือนตามเคย วันนี้เรสิเดนต์ลากลับ เพราะแกเหนื่อยบอบเต็มทีว่าเกิดมายังไม่ได้เคยขี่ม้าเร็วดังนี้เลย แลเมื่อสองวันมานี้ก็จับไข้เพราะแกถือลัทธิอย่างหนึ่งว่ามาอยู่ที่หนาวเช่นนี้ อาบน้ำเย็นเสียไม่หนาว แกอาบวันละ ๒ ครั้ง เช้า ๖ โมงกับเย็น ๖ โมง เวลาที่กำลังหนาวที่สุดยุให้เราอาบหากว่าไม่ตกลง ถ้าตกลงด้วยก็เปนจับไข้ มาเห็นชัดว่าการที่แกว่าอยู่โตสารีกว่า ๕ วันเปนเจ็บนั้นเรื่องอาบน้ำเย็นนี่เอง

๗๒

โตสารี

วันที่ ๑๙ กรกฎาคม

เมื่อคืนนี้ดูไม่สู้หนาวปรอทในห้องเพียง ๗๐ เท่านั้น กลางแจ้งเท่าใดไม่ได้ดู เวลาเช้าลงไปเดิรในสวนแล้วเลยไปบ้านหมอ ดูกระดูกสัตว์ต่าง ๆ แลนกที่สตั๊บไว้กับผีเสื้อ หมอคนนี้เปนคนหนุ่ม ตั้งแต่เราไปอยู่ไม่ได้พบปะเดิรไปข้างไหนเลย ผ่านไปทางนั้นก็เห็นแต่นั่งอยู่ที่โต๊ะเขียนหนังสือ น่าต่างเปนกระจก แต่จะเงยหน้าขึ้นแลดูก็ไม่มีไปดูต้นไม้ที่ในสวนมีดอกติวลิบกำลังบาน วันนี้เบี่ดออกมารับเห็นจะเปนด้วยคอนโทรเลอไปนัดไว้ เพราะเขาจะให้ไปดูแต่วันก่อนเราผัดไว้ เมื่อรับรองก็ยิ้มแย้มแจ่มใสดี ว่ามาอยู่ ๓ ปีแล้วไม่ได้เคยไปข้างไหนนอกจากไปเยี่ยมคนไข้แลไปที่โรงสำหรับรักษาคนซึ่งไว้เครื่องมือ การที่มาอยู่ที่นี้ประสงค์ความเงียบอย่างเดียว อีก ๒ ปีจะกลับไปบ้าน ด้วยได้เก็บแลได้ตรวจตลอดเกือบจะสมความปราถนาแล้ว ในห้องนั้นเต็มไปด้วยรูปวาดเขียนแลกระดูกสัตว์จัดวางเรียบร้อย แล้วพาไปดูที่โรงทำการหลังเล็กนิดเดียว มีเตียงสำหรับตัดผ่า แลชั้วเครื่องยาอยู่ตรงน่าต่างห้องแต่งตัวเรา เอาคนมีหางมาให้ดูเปนเด็กชาวชวาผู้หญิงอยู่ได้ ๑๐ วันตาย รูปร่างโตแช่ยาไว้ในขวดต้องล้วงกันกึกกักอยู่เปนนานจึงได้ขึ้นได้ เพราะหัวพอครือขวด หางนั้นงอกตรงที่งอกของหางสัตว์ที่โคนกว้างประมาณสัก ๓ นิ้วแบนหน่อยหนึ่งปลายเรียวรัดกลมเข้ามาทุกที ยาวประมาณสัก ๖ นิ้ว มีกระดูกสี่ข้อ เขาว่า

เมื่อเปน ๆ กระดิกได้เหมือนหมา ไม่ใช่ว่าหางซึ่งเกิดปรกติไม่มี เพราะคนเราแรกเกิดในครรภ์มีหางเหมือนกัน แต่งอมาข้างน่าเหมือนกุ้งแล้วที่หลังก็หมดไปนี่งอกออกมาอีกอันหนึ่งต่างหาก ชี้กลับออกมาข้างหลัง แล้วเอาเยื่อในสมองคนแลอรังอุตังกับลิงมาเปรียบกันตั้งพอได้เถา กับเด็กในครรภ์ตั้งแต่อายุ ๑๔ วันเปนลำดับขึ้นมาจนถึงที่แก่มาให้ดูด้วย มีสิ่งที่แช่ไว้ในถ้ำบ้างในขวดบ้างเปนอันมาก พูดกันด้วยการงารไม่ได้ไปข้างไหน อากาศมืดเปนหมอกมัวไปทั้งนั้น แลเปนลอองน้ำปลิวชื้นภายหลังฝนตกหน่อยหนึ่ง พอฝนหายแล้วก็จับหนาวมากขึ้น ๆ

เวลา ๕ โมงไปที่โรงตาครูสาสนาอยู่ ตระเตรียมรับรองเอาพิณพาทย์ซึ่งไปตีอยู่น่าโฮเต็ลทุกวันไปเตรียมด้วย ในโรงนี้เปนที่สำหรับประชุมทำพิธีต่าง ๆ อยู่กับพื้นดินไม่มีน่าต่างต้องจุดไฟ เครื่องพิธีรีตองต่าง ๆ เก็บไว้บนเพดานทั้งนั้น มีบันไดพาดขึ้นลง ยกกลักผ้าไกญอุมามาตั้งไว้บนโต๊ะ มีขันใส่เข้ากล้วยหมากพลูคล้ายขันเข้ากำนน แลเชิงไฟ่เผากำยานเปนเครื่องบูชา กลักนั้นทำด้วยไม้แก่นโตเห็นจะสักกำกึ่งในนั้นมีผ้าเนื้อหยาบ ๆ เปนตาโถงสีดำกับขาว ๒ ผืน ผ้าย้อมคราม ๒ ผืน ว่าเปนของไกญอุมาเอามาให้ ผ้าตาโถงเปนของเมีย ผ้าย้อมครามเปนของผัว เอาออกมาเบิดในวันพิธีไกญอุมาปีละครั้ง ในกลักนั้นมีเบี้ยทองแดงเก่า ๆ สำหรับถ้าใคร ๆ ไปบูชา ตาครูก็แจกให้คนละแผ่นสองแผ่น ผู้ที่ได้รับนั้นต้องให้เงินครึ่งกิลเดอบ้างกิลเดอหนึ่งบ้าง ในว่าว่าอัฐในกลักนั้นไม่รู้หมด ไกญอุมาเติมอยู่เสมอครั้งหนึ่งทำพิธีถึงเวลาแจกอัฐล้วงลงไปไม่มี คนที่มากลุ้มรุมกันทุบตาแก่เกือบตาย เพราะไกญอุมาถูกขโมยเสียก่อนแล้วแกไม่รู้

อัฐที่ล้วงออกมานั้นเปนอัฐวิลันดาเก่าๆ บ้างแปะจีนบ้างมีเปนกอง เราเลือกเอาแต่ที่เก่า ๆ แต่แกยังไม่ยอมให้ ขอผัดไว้รมกำยานเสียคืนหนึ่งก่อนจะได้ขลัง ได้ไล่เลียงถึงศาสนาที่ถือว่านับถืออะไร บอกว่าถือบั๋ตโตโรกูรูซึ่งอยู่เขาสุเมรุ ถามว่าแกรู้หรือไม่ว่าพุทธะเปนอะไร แกว่าได้พึ่ง แต่เขาเล่ากันว่าปู่ย่าตายายถือศาสนาพุทธะ แต่พระพุทธเจ้าจะได้เกิดหรือไม่ เกิดที่ไหนคำสอนอย่างไรแกไม่รู้เลย ถามว่าศีลแกรู้จักหรือไม่ บอกว่าคือบั๋ตโตโรกูรู วิษณุรู้จักหรือไม่ ว่ารู้จักคือ บั๋ตโตโรวิษณุ พรหมรู้จักหรือไม่ ว่าคือบั๋ตโตโรพรหม ถามว่า ๒ องค์ข้างหลังนี้นับถือหรือไม่ บอกว่านับถือแต่รวมกันไว้เสียในบั๋ตโตโรกูรู แต่พระเจ้าทั้ง ๓ จะมีเมียชื่อใดหรือไม่มีจะมีพาหนะอย่างใดหรือไม่มีไม่รู้ มนุษย์ที่เกิดมาพระพรหมเปนผู้สร้างพระนารายณ์เปนผู้รักษา พระอิศวรเปนผู้ทำลาย ถามว่ามีศีลอันใดซึ่งเปนข้อบังคับหรือไม่ บอกว่ามีสี่อย่าง ศีลที่ ๑ ให้นับถือบิดามารดาแลไม่ให้ตีรันฟันแทงกัน ศีลที่ ๒ ไม่ให้ลักทรัพย์ ศีลที่ ๓ ไม่ให้ล่วงประเวณี ศีลที่ ๔ ให้รักษาตัวให้สอาด ลองให้สวดมนต์ดูก็สวดเหมือนกับที่โบรโม พึ่งเลือน ๆ ถามว่าที่สวดนั้นเข้าใจหรือไม่ว่าเนื้อความอย่างไร บอกว่าเข้าใจแต่ว่าบทนี้สำหรับบูชาเวลานั้น ๆ การพิธีนั้นมีพิธีใหญ่ประจำปีละ ๒ ครั้งคือบูชายัญที่โบรโมแลบูชาผ้าไกญอุมา พิธีไม่มีกำหนด ๓ อย่าง คือ เกิดแต่งงาร ตาย พิธีนั้นก็ชั่วแต่เรื่องเชกเท่านั้น เราอยากจะใคร่ได้โอที่สำหรับบูชา วานให้คอนโทรเลอคิดอ่านว่าซื้อหมายว่าแกจน คอนโทรเลอว่าแกไม่จน ฉลาดในการปอกลอกคนอย่างยิ่ง ได้เงินมาแล้วฝังดินทั้งนั้น คนพวกนี้เชื่อการอัศจรรย์ง่ายนัก ว่าเมื่อเร็ว ๆ นี้ มีผู้หญิงคนหนึ่งเดิรทางไป

เปนลมล้มลงไม่รู้สึกตัว ครั้นฟื้นขึ้นมาก็พูดไหลเลื่อนไปต่าง ๆ เชื่อกันว่าผีเข้าไปบูชาเส้นสรวงกันเปนอันมาก อีกเรื่องหนึ่งคนหนึ่งเที่ยวบอกว่าตัวนอนฝันไปว่ามีทองฝังอยู่ที่ริมบ้าน ครั้นออกไปพบศิลาฝังศพก้อนหนึ่ง ขุดลงไปก็ไม่มีอะไร แต่คนตื่นเต้นกันมาบูชาเอาอัฐเอาเงินมาเสียเหมือนอย่างบูชาไกญอุมา คอนโทรเลอได้ไปตรวจเห็นว่า เปนศิลาที่ใช้ในทางรถไฟ ประกาศห้ามเท่าไรก็ไม่หยุดจนต้องจับ พวกนี้เปนพระสืบพืชพันธุ์กันเหมือนพราหมณ์ แต่ไม่ใช่พราหมณ์ เปนชาติศูทร์ขึ้นมาจากเมืองข้างล่างทั้งสิ้น ที่ว่าเปนชาติขัตติยแต่ก่อนก็มี แต่วิลันดาคอยห้ามปรามจับกุมไม่ให้มีขึ้นได้ข้อซึ่งเรียกว่าเปนศาสนาพระพุทธนั้น ตามความเข้าใจของคนที่ถือศาสนามหมัดในประเทศนี้ว่า นอกจากศาสนามหมัดแล้วเปนศาสนาพระพุทธทั้งสิ้น จะแบ่งว่าเปนพราหมณ์อย่างไร พระพุทธอย่างไรแบ่งไม่ได้ เว้นไว้แต่เปนผู้ที่ได้เรียนรู้อยู่จึงเข้าใจในศาสนาพราหมณ์ แต่ก็ฉเพาะเรื่องเทวรูปด้วยเขาเล่นกันอยู่ทั้งนั้น ใช่ว่าจะรู้ลึกซึ้งอันใด เราเข้าใจว่าคนพวกนี้คงจะเปนผู้ถือศาสนาพราหมณ์ ครั้นเมื่อบ้านเมืองเปลี่ยนเปนศาสนามหมัด ทนความกดขี่ให้เปลี่ยนศาสนาไม่ได้ จึงได้หนีขึ้นมาอยู่บนเขา แต่ก็คงจะยังไม่พ้นความตรวจตรา จึงได้คิดบิดบังซ่อนเร้น พระเปนเจ้าทั้ง ๓ ก็ย่นลงเสียเปนองค์เดียว ศีลตัวที่สี่ก็เปนศีลศาสนามหมัดเพื่อจะให้เข้าเรื่องกัน แลยอมสุหนัดซึ่งเปนแต่เปนการภายนอกไม่มีที่กีดขวาง แลไม่มีเทวรูปอย่างหนึ่งอย่างใด บูชาเผากำยานให้เหมือนศาสนามหมัด การสั่งสอนศาสนาลูกหลานก็คงจะงุบงิบ มีผู้รู้กันแต่ในลูกหลานน้อยคน การที่สอนบิด ๆ เช่นนั้นย่อมจะสูญได้ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือเห็นแก่โลกามิศมากเกินไปดัดแปลง

เข้าหาทางที่จะเปนผลประโยชน์อย่างหนึ่ง ปิด ๆ ไปจนเลยลืมเสียอย่างหนึ่ง พวกนี้จึงได้เหลือแต่ความรู้ร่องแร่งดังนี้ ก็ไม่ผิดอันใดกับพราหมณ์ของเรา แลเขาว่าศาสนานี้จะไม่อยู่ได้อีกนานด้วยเพราะคนเหล่านี้เปนคนโง่ คำสั่งสอนอันใดในศาสนาก็ไม่มี พวกที่ถือศาสนามหมัดมาชักโยงเอาไปเสียได้มาก ด้วยมาเปนเขยสู่แล้วมีลูกออกมาก็ถือศาสนามหมัด แล้วก็แผ่ออกไปมากทุกที ๆ เขาประมาณว่าต่อไปอีก ๑๕ ปี เห็นจะหมดคนถือศาสนานี้ เพราะถ้าถือศาสนามหมัดแล้ว มักจะกระด้างกระเดื่องด้วยเรื่องอยู่ในบังคับคนมิจฉาทิษฐิ ถ้ามีพวกอาหรับมาเมื่อใด ก็ชวนแต่จะกำเริบรุกรานร่ำไปถามดูถึงหนังสือว่ามีอันใดบ้างก็หยิบออกมาให้ดู เขียนด้วยใบลานเปนอย่างลานกำสั้น แต่เปนอักษรชวาโบราณ แรกเห็นแล้วดูเหมือนจะอ่านได้เพราะเหมือนหนังสือขอม แต่ดูไปอ่านไม่ออก เจ้าของเองก็อ่านไม่เข้าใจ แลไม่ใช่หนังสือในศาสนาด้วย มีอยู่ที่มิวเซียมบัตเตเวียก็มาก แต่ในที่นั้นเขาอ่านได้ จะกลับขึ้นมาถึงต้องเอาเสื้อไปเติมตั้งแต่วันมาอยู่เปนหนาวอย่างยิ่ง ปรอทแจ้งเวลาหัวค่ำ ๔๘ ไปดูรูปที่มิศเตอร์มูไลยันถ่ายแลสนทนากับพวกที่มาอยู่ในโฮเต็ล กินเข้าต้องติดไฟใต้โต๊ะ ในที่นอนถึง ๕๖ แบลงเก็ต ๒ ชั้นไม่พอต้องเติมผ้าสักหลาดบางอีกผืน ๑ นุ่งกางเกง ๒ ชั้น เสื้อยืดหนาในเสื้อนอน แต่บางคนเขาห่ม ๒ ชั้นเปนปรกติทุกวันทวีกันขึ้นไปจนถึง ๕ ชั้นก็มีที่ต้องใช้ผ้าห่มมากเช่นนี้ เพราะไม่มีเตาไฟและไม่มีเวนติเลชั่นโดยมาก หนาวก็ได้แต่พอกผ้ากับปิดประตูน่าต่างปิดนานเข้าก็อับลมบางคนก็ต้องขยายประตูให้มีอากาศเข้า เพราะฉนั้นจึงทนหนาวไม่ใคร่จะได้

๗๓

โตสาริ

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม

วันนี้ไปที่สวนมิศเตอร์เลบฟอลิศอีก เพื่อจะดูเลือกต้นไม้ แต่ดอกไม้ตายนิ่งเสียมาก ที่ตูมก็ไม่บานเพราะเมื่อคืนนี้หนาวจัดเกินไป แต่กระนั้นยังเหลือพอเก็บได้สัก ๒ กระจาด ในโฮเต็ลเต็มไปด้วยดอกไม้ทุกห้องทุกหับ โต๊ะกินเข้าตั้งอยู่ในวันละ ๔–๕ ที่เสมอ แม่เล็กว่าตั้งแต่ตื่นขึ้นก็แลดูดอกไม้ไปจนหลับทุกวัน ๆ เพราะเก็บมาครั้งหนึ่งทนอยู่ได้ ๓–๔ วัน ด้วยปักไว้ในดินแลอากาศเย็นไม่ใคร่จะเหี่ยวด้วย วันนี้เขียนหนังสือส่งบางกอกไม่ได้ไปไหนในเวลาเย็น แลไม่ใคร่จะหนาวด้วย ได้เขียนชื่อไว้ที่กระจกบานน่าต่างในห้องนอน แลเขียนพร้อมกันที่ลับแลโฮเต็ลใหญ่ด้วยแรกนึกขึ้นหมายว่าเราเปนผู้ต้นคิด ครั้นไปมองดูที่จะเขียนเห็นเขาเขียนไว้เสียแต่ปี ๑๘๕๓ ปีเราเกิด ตกลงต้องยอมเปนเอาอย่างแต่ดีไปอย่างหนึ่งที่รู้ว่าเขารักษาดีคงจะอยู่ไปได้นาน มีผู้เขียนชื่อต่อเราในใบต้น ๑๐๐ ปีได้ความว่าเปนคนที่อยู่ในโฮเต็ลพร้อมกับเรา ตั้งแต่มาชวายังไม่ได้พบกับเจ้าของโฮเต็ลใดดีกว่ามิศเตอร์มูไลยันเลย เอื้อเฟื้อเสียอย่างยิ่งแลเปนคนเรียบร้อยดีด้วย เรสิเดนต์กลับไปแล้วคอนโทรเลอมากินเข้าด้วยทุกวัน เวลากลางวันปรอท ๖๔ กลางคืน ๕๐

๗๔

เมืองปสรวน

วันที่ ๒๑ กรกฎาคม

วันนี้กำหนดจะกลับเวลา ๒ โมงครึ่ง แต่เมื่อยเต็มทีนอนหลับไม่สนิทต้องขอผัดไป ๔ โมง ลงมาด้วยม้ารู้สึกอยู่ข้างจะเหนื่อย ถึงตำบลปุศโปเขาชวนให้ไปดูกอโลนี ซึ่งได้จัดการทดลองขึ้นใหม่ ด้วยเหตุว่าคนครึ่งชาติเดี๋ยวนี้ประพฤติความชั่วเปนโจรผู้ร้ายชุกชุมขึ้น เพราะเหตุว่าเปนลูกหลานทหาร ครั้นพ่อตายแล้วก็ไม่มีทุนรอนที่จะเล่าเรียน เพราะมีเปนชั้นน้อย หรือที่เปนลูกลับ ๆ ของฝรั่งก็มีโดยมาก คนเหล่านั้นประพฤติตามอย่างทั้งพ่อแลแม่ คือข้างฝ่ายแม่เปนโจรผู้ร้าย ข้างฝ่ายพ่อเปนนักเลงสุราก็เปนทั้ง ๒ อย่าง แล้วมักจะเปนคนที่ฉลาดกว่าชวาชาวเมืองปรกติ การที่ทำร้ายก็ใช้เล่ห์กลอุบายจับกุมยาก จึงได้คิดการทดลองที่จะแก้ไขให้มีท่าทางที่จะทำมาหากินลองดู ถ้าหากว่าดีได้ ที่แผ่นดินซึ่งยังไม่ได้เพาะปลูกก็จะได้เพาะปลูกเกิดผลประโยชน์มากขึ้น แลคนเหล่านั้นจะได้ตั้งอยู่ในหมู่ประชุมชนชาวชวามาก ๆ โดยจะมีเหตุการณ์อันใดก็จะกลับเปนทหารได้ในทันที ตกลงเปนมาทดลองที่ตำบลปุศโป ซึ่งมีที่ดินเปล่าอยู่หลายพันเบา (เปนเกณฑ์ประมาณไร่ของวิลันดา) คนในกอโลนีคนหนึ่งได้รับที่ ๑๐ เบาโคคู่หนึ่งกับเงินทำเรือน ๖๐ กิลเดอ เราสงไสยว่าเงินน้อยนักจะทำที่ไหนพอ ถามได้ความว่าไม่ต้องซื้อไม้ จะต้องการไม้แห่งใดไปบอกคอนโทรเลอ ถ้าคอนโทรเลออนุญาตให้ตัดแล้วตัดได้หมด

ไม่ว่าของผู้ใด เราได้ถามถึงการที่เจ้าของไม่มีความหวงแหนหรือ เขาว่าที่ตำบลนี้ราคาไม้ไผ่ไม่สู้แพงเปนการที่คอนโทรเลอสั่งแล้วก็ไม่มีใครขัดขืน เดี๋ยวนี้มีอยู่ ๑๘ กอโลนี บางคนก็ทำการดีบางคนก็ไม่ดี แต่ต้องไล่ออกเสีย ๓ คน เพราะเที่ยววิวาทเกะกะแลไม่ทำงาร เมื่อปีแรกลงมือทำการคิดให้ปลูกไม้ล้มลุก คือเข้าโภชมันผัก ทำไม่ได้ไม่พอเลี้ยงตัว เดี๋ยวนี้เปลี่ยนเปนให้ปลูกกาแฟแลต้นไม้ที่อยู่หลาย ๆ ปี ดูค่อยดีขึ้น เขาพาไปให้ดูที่กอโลนีของผู้หนึ่ง ชื่อกันตอสกีเปนชาวเมืองโปแลน เดิมเปนทหารออกจากราชการได้เงินเบี้ยเลี้ยงเดือนละ ๑๖ กิลเดอ ตั้งทำการมาได้ ๓ ปี มีโรงที่อยู่หลังหนึ่งอยู่ข้างจะชุดโซมมาก แต่อุส่าห์จัดเฉลียงน่าเรือนให้เรียบร้อย พอนั่งได้ไม่สกปรก แต่ในเรือนนั้นสารพัดที่จะเก่าเปนริ้วแร่งของใช้ต่าง ๆ ก็ล้วนแต่อย่างเลวแลเก่าชำรุดทั้งสิ้น เลี้ยงไก่เปนอันมาก มีโรงที่ไว้ม้า ๒ ตัวแลโคหลายตัว มีโคฝรั่งใหญ่สำหรับทำพันธุ์ตัวหนึ่งเปนของคอเวอนเมนต์ซื้อมอบให้ไว้ ถ้าราษฎรผู้ใดจะมาผสมก็ผสมได้ เมื่อเลี้ยงไว้ครบ ๓ ปียอมยกให้กันตอสกีเปนสิทธิ์ว่าผสมได้ลูกมากแล้ว กาแฟปลูกพรรณไลเบเรียนทั้งสิ้น ต้นโตโตได้ผลบ้างแล้ว มีผักแลกล้วยอ้อยต่าง ๆ ทั้งเข้าโภช มีพวกชวา ๒ คนมาทำงารด้วย เปนการเช่าที่ดินอีกต่อหนึ่ง แต่ไม่ต้องเสียค่าเช่าใช้ช่วยทำงารแทน มีเมียเปนชวาคนหนึ่งกับเด็กซึ่งทำผิดแต่จะเอาโทษไม่ได้เพราะยังเด็กอยู่ มอบให้มาควบคุมไว้ฝึกหัดทำการ ๒ คน ทำงารเท่านี้พอที่จะหาเงินได้เดือนละ ๒๕–๒๖ กิลเดอดูก็เปนความคิดดี แต่การที่วิลันดาคิดจัดการอันใดย่อมไม่มีขาดทุน คือ เงินที่จ่ายมา ๖๐ กิลเดอแลโค ๒ ตัวนั้น ถ้าคนเหล่านี้จะออกจากกอโลนีด้วยต้องไล่ก็ดี

ออกโดยปรกติก็ดี ต้องคืนให้ทั้งสิ้น ต้นไม้พืชพรรณที่เพาะปลูกในที่ดินมากน้อยเท่าใดต้องตกเปนของคอเวอนเมนต์ การป้องกันรักษามิให้เสื่อมสูญแลตักเตือนให้ทำมาหากินนั้นเปนน่าที่ของคอนโทรเลอต้องไปตรวจตราอย่างน้อยเดือนละ ๔ ครั้ง พวกนี้จะไปเที่ยวได้เพียงแต่จ่ายตลาดที่ปุศโป แต่ห้ามไม่ให้เอาเหล้าเข้ามา เว้นไว้แต่ได้อนุญาตจากคอนโทรเลอในเวลาที่ป่วยไข้ เวลาที่ไปเดิรอยู่ทั้งเมื่อยแลกระหายน้ำ ถนนก็ลื่นเพราะฝนตกต้องแขงตัวด้วย เขาเอาน้ำนมสดมาเลี้ยงกินชื่นใจเต็มที คนที่เปนพวกกอโลนีคนหนึ่งเอารูปมาให้ดูได้ความว่าเจ้าคนนี้เองที่ไปถ่ายรูปที่โบรโมภายหลังเมื่อลงไปสมารังแล้วส่งตามลงไปให้ ยังมีรูปลักถ่ายอีกหลายรูป ที่ปุศโปบ้างในบ้านกันตอสกีบ้าง ได้ความว่าช่างถ่ายรูปที่สุรบายาจ้างให้ถ่ายทำฝีมือดีพอใช้ อยากให้เราไปในกอโลนีที่ตัวอยู่ ตกแต่งซุ้มใบไม้ไว้แต่ไม่มีเวลาจะไปให้เงินกันตอสกี ๕๐ กิลเดอสำหรับซ่อมแซมโรงที่อยู่ ในการที่ขอบใจนั้น ไปกระซิบกับแบรอนกวาลว่าอยากให้มีกิงเสด็จมาที่บ้านทุกวัน กลับมาตามทางเดิมเราลืมกล่าวถึงลำธารไป ทางนี้ต้องข้ามลำธารแห่งหนึ่งกว้างใหญ่น้ำก็แรง ตั้งทำนบไว้ทำนบทลาย พวกที่อยู่แถบนี้ใช้น้ำลำธารนั้น

กลับจากกอโลนีผ่านน่าโฮเต็ลไปบ้านคอนโทรเลอที่ปุศโป แต่ไม่ได้ไปทางอ้อมซึ่งเปนทางเรียบไปทางลัดมีแต่พอเปนหนทางศิลาผุดสูง ๆ ต่ำ ๆ ไป ๕ มินิตก็ถึง เข้าทางหลังบ้านมีเรือนแถว เปนที่บ่าวอยู่แลครัวที่เลี้ยงสัตว์ ตัวเรือนย่อม ๆ พื้นปูนหลังคามุงกระเบื้องฝาขัดแตะ ฝานั้นเขาเปลี่ยน ๓ ปีครั้งหนึ่ง เปิดได้เปนแผ่น ๆ น่าบ้านมีสวนเปนที่แลไปได้

ไกลดูสบายดี ว่ากันถึงเรื่องคำปุศโปหรือปุศปาคือ บุษบานั้น ตามคำชวาหมายเอาต้นไม้อย่างหนึ่ง พาไปดูที่ต้นเปนต้นบุนนากเรานี่เอง ถ้านางบุษบาชื่อนั้นจริงก็ชื่อบุนนาก ไม่ใช่เปนชื่อบุบผาดอกไม้ทั่วไป คำที่ใช้เหมือนบุบผานั้น ชวาใช้กุสุโมหรือกุสุมแทน แต่เมียไปรับแม่เล็กอยู่ที่พักมิศเตอร์มูไลยัน กลับมาที่นั้นเวลาบ่ายโมงเศษ ทางตั้งแต่ปุศโปไปถึงโตสารี ๙ ปาลเดิรกลับมาวันนี้ ๒ ชั่วโมง กินเข้ากลางวันแล้วพักอยู่จนบ่าย ๔ โมง ขึ้นรถวิกตอเรียมากับแม่เล็กพักที่บ้านเวโทโนติงเค็ล คอน-โทรเลอปสรวนมาคอยรับ คอนโทรเลอติงเค็ลกลับไป ขึ้นรถใหญ่กลับม้าเปลี่ยนม้าที่จันทิ ช้าไม่ใคร่จะแล้วเหมือนเมื่อขาไปลงเดิรดูตามตลาดมีความลับอยู่สิ่งหนึ่ง เห็นน้ำพริกแขกช่างอยากกินขนมจีนน้ำพริกของเราเสียจริงๆ ไปถึงปสรวนเวลาบ่าย ๕ โมง ถนนรดน้ำดีขึ้น เลยไปดูที่เก็บเหล้าซึ่งอยู่ไม่ไกลโฮเต็ลนัก เปนที่เก็บเหล้าซึ่งจำหน่ายใช้ทั่วไปตลอดจนถึงสิงคโปร์แลที่อื่นๆ ที่ทางใหญ่โตแลมีเหล้ามาก แต่เวลาจวนพลบค่ำมืดด้วยร้อนด้วย เพราะมีแต่ประตู ไม่มีน่าต่างแลไม่ใช้จุดไฟ กลับโฮเต็ลค่ำ ตั้งแต่ออกจากปุศโปมาก็ค่อยร้อนขึ้นๆ มาถึงปสรวนนี้เหงื่อโซมจะว่าเคยหรือว่ากำเริบขึ้นก็ตาม ตั้งแต่ไปโตสารีมาแล้วไม่รู้สึกแห่งใดหนาวถ้าร้อนสักเล็กน้อยก็ถึงกระวนกระวายนอนก็ไม่ใคร่จะหลับ

๗๕

เมืองปสรวน

วันที่ ๒๒ กรกฎาคม

นาฬิกาเราเช้า ๒ โมงแล้วไปที่สเตชัน ด้วยการกำชับกำชากวดขันนัก เวลาจะเคลื่อนคลาดสักมินิตเดียวไม่ได้ เพราะต้องหลีกรถมากด้วยเดิรถึงวันละ ๔๐ เที่ยว แต่ครั้นขึ้นรถไปเขาบอกว่าเวลาบัตเตเวียยังไม่ถึง ๒ โมง เพราะนาฬิกาเราหรือใคร ๆ ไปเลื่อนเปื้อนที่โตสารีหมด ด้วยต้องใช้เวลา ๒ อย่าง รถไฟใช้เวลาบัตเตเวีย ที่ในเมืองใช้เวลาในเมืองนั้น เมื่อเดิมก็ตั้ง ๒ อย่าง ภายหลังกลายเปนไม่มีใครถูกกันสักเรือนเดียว จะหักจะทอนอะไรไม่ได้หมดจึงได้เลอะเทอะ ต้องไปดูที่ตลาด ใหญ่โตมากมีของขายสารพัดทุกอย่างผิดกับที่วันรัชโชครึ่งหนึ่ง เรสิเดนต์ก็ตามไปด้วย ได้ความจริงว่าเมื่อกลับจากโตสารีแล้วนอนคืนยังรุ่งวันยังค่ำ ลุกขึ้นชั่วแต่กินเข้า บอกว่าตั้งแต่เกิดมาไม่เคยเหนื่อยอย่างนี้ ซื้ออะไรเล็ก ๆ น้อย ๆ แล้วขึ้นรถไป ไปถึงบังคิลหยุดที่สเตชัน ขึ้นรถม้าไปดูในเมืองไปได้เพียงอาลูน ๆ แบรอนกวาลตั้งนาฬิกาให้เรสิเดนต์ไป มีกำหนดกลับมาทัน แต่เรสิเดนต์แกจะตาไม่เห็นหรือใจเต้นเกินไป พากลับมาเสียก่อน ต้องคอยรถไฟอยู่เปนนานจึงได้ออก ไปถึงลาวังเวลาเช้า ๔ โมงเศษ คอนโทรเลอคอยรับเรสิเดนต์บอกว่าเปนเมืองใหม่พึ่งจะตั้งขึ้น แต่คอนโทรเลอผู้นี้มั่งมีนักกล่าวกันว่าเปนมิเลียแนแน ด้วยได้สมบัติสืบตระกูลมาแต่ทางใดทางหนึ่ง

ไปถึงสิงหัศสาหรี แอสสิสตันเรสิเดนต์มาคอยรับจัดการแขงแรงมาก มีการกุกกักเล็กน้อยแต่เพียงต้องไปรอประตูทางรถไฟไม่ได้เบิดเตรียมไว้ เวลาก็จอแจ เพราะมีอยู่ครึ่งชั่วโมงเท่านั้น ไปตามถนนใหญ่มีบ้านเรือนมากถึงที่วัดก่อน แต่เขาเตรียมรับที่วังจึงได้เลยไปที่วัง มีปลูกปรำตั้งโต๊ะแลของเลี้ยง ริเยนต์ที่นั้นเปนผู้จัดการตั้งกระถางต้นกุหลาบดอกใหญ่โตกว่าดอกกุหลาบเย็บเล่นจริง ๆ วันนี้ต้องเปนเรื่องลุกลนทั้งสิ้น พอเข้าไปในปรำก็ต้องมองหาสิ่งที่ควรดู แรกเห็นก็ยักษ์ใหญ่ตรงไปที่นั้นก่อน เปนยักษ์นั่งจมดินอยู่เพียงเข่า แต่ที่สูงพ้นดินเหลืออยู่เพียง ๑๒ ฟิต ถ้าจะเทียบใหญ่เล็กก็เท่ากันกับยักษ์วัดพระแก้วนี้เอง เปนแต่เอานั่งชันเข่าข้างหนึ่งพับข้างหนึ่งเสียเหมือนเจ้าเขาตก มีคู่ ๑ ด้วย แต่อีกตัวหนึ่งจมดินลงไปมาก มีรอยศิลาที่ก่อเปนเสามุมผนังใหญ่แห่งหนึ่งรอยครากทลาย ว่าเรียกเวอดีเปนที่ว่าราชการ เขาปราบที่นั้นเปนสนามราบ เอาเทวรูปตั้งรายไว้รอบ มีกว่า ๒๐ รูปแต่ชำรุดทั้งสิ้น ที่ใหญ่อยู่ ๒ รูปคือนนทรี ย่อมกว่าที่บรัมบานันหน่อยหนึ่ง แต่ชำรุดมากนัก มหาวิฆเนศวร์รูปใหญ่ชำรุดแต่แขนเปนฝีมืองามกว่าทั้งสิ้น อยากจะใคร่ได้ แต่ออกเกรงใจเขาเพราะเห็นใหญ่โตนักทั้งที่นี่ก็ไม่ได้ขอคอเวอนเนอเยเนราลไว้ด้วย เรสิเดนต์รับอาสาจะมีโทรเลขไป แลสั่งให้แอสสิสตันเรสิเดนต์เตรียมการที่จะยกรื้อไว้ พอได้อนุญาตก็ให้ยกส่งไปสมารังทีเดียว แต่คอเวอนเนอเยเนราลก็อนุญาตทันที[๑] แล้วไปกินของเลี้ยงเล็กน้อย เดิรจากที่นั้นไปวัดบาลีกำบังว่าเปนที่ประชุม เปนอย่างมณฑปย่อม ๆ เขื่องกว่าจันทิปาวนสักนิดหนึ่ง ในกลางไม่มีอะไรอยู่

(๑) รูปพระพิฆเนศวรนี้ เดี๋ยวนี้อยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามทางน่าพระอุโบสถ

บนดิน แต่ศิลาเหมือนรูปศิวลึงค์ถลำจมลงไปอยู่ในหลุม ตามมุมแห่งทิศทั้งสามเทวรูปที่ดี ๆ เขาขนไปบัตเตเวียเสียหมด เหลือแต่ฐานกับที่ชำรุดอยู่ที่นั้นก็ไม่ได้นานต้องรีบกลับมาเพราะหมดเวลา ขึ้นรถไฟไปมาลัง

ตำบลมาลังนี้ เปนที่ปรากฎชื่อว่ามีดอกไม้งาม เดิมก็เปนตำบลเล็กแต่เดี๋ยวนี้กลับเปนเมืองใหญ่สนุกสนานกว่าปสรวนเองเสียอีก ยังจะโตขึ้นทุก ๆ ที ลักษณอาการก็คล้ายกันกับบันดองหรือมาเกลัง พื้นแผ่นดินสูงไม่ใคร่จะร้อน แต่เขาว่ามีไข้จับอยู่บ้างห่าง ๆ มีโรงทหารแลโรงพยาบาลตั้งแต่ตามทางไปจนตลอดถึงในเมืองนั้น แลเห็นเขาอรชุโน แลเขากาวีเขาสุเมรุ ซึ่งเปนเขาไฟตั้งอยู่ใกล้ ๆ ขึ้นรถดูเมืองผู้คนมาดูมาก แล้วไปแวะที่บ้านแอสสิสตันเรสิเดนต์ ใหญ่โตมากขนาดบ้านเรสิเดนต์ ไปหยุดดูเขาไฟกันอยู่ที่น่าบ้านหน่อยหนึ่ง สุเมรุกำลังควันขึ้นมาก มีเลี้ยงน้ำซุบแลของกินต่าง ๆ ต้อนรับอย่างดี แต่ก็อยู่ได้ครึ่งชั่วโมงเท่านั้นต้องกลับ ต้องหลีกรถสบีชเชียลเตรนถี่ทีเดียว ล้วนแต่บรรทุกอ้อยเต็ม ๆ ทุกรถ อ่านหนังสือที่คอนโทรเลอบ่สรวนให้มาตลอดทางถึงปสรวนเวลาบ่าย ๓ โมง

กินเข้าอาบน้ำแต่งตัวใหม่แล้ว ไปดูสนั่นนั่นที่ประเสบันน่าบ้านริเยนต์ เมื่อไปโตสารีเราได้พูดอยู่ว่า บรรดาขนบธรรมเนียมอันใดของชวาที่ได้กล่าวไว้ในเรื่องอิเหนา ที่ไม่ได้นึกว่าจะได้เห็นโดยความไม่เชื่อ ก็ได้มาเห็นมาพึ่งต้องเชื่ออยู่หมดแล้ว เว้นไว้แต่สระสนาน คงเปนของพระพุทธเลิศหล้าทรงให้เข้ากับไทยเปนแท้ แต่ครั้นมาวันนี้รู้เรื่องสนั่นนั่นเข้าตกลงเปนต้องยอมว่ามีจริงอีก ชื่อเสียงก็คล้ายกันความมุ่งหมายก็เปนอย่างเดียวกัน แปลกแต่กระบวร คงจะได้รู้ไปแต่ว่าเขามีสนั่นนั่น แต่ไม่รู้ว่า

ทำอย่างไรก็ต้องเอาสระสนาน อย่างไทยเข้าใส่การสนั้นนั้นนั้น เปนธรรม เนียมของภูปติต้องประชุม พวกเวโทโนแลปติงงีมาเล่น ๗ วันครั้งหนึ่งใน วันจันทร์ เวลากลางคืนก็มีการเลี้ยงดูแลมีวายังต่าง ๆ ถ้าเปนการในเมือง หลวงเรียกว่าสตัน มีในวันเสาร์ครั้งหนึ่ง ธรรมเนียมนี้เลิกหมดไม่ได้มีมา ช้านานแล้ว คราวนี้ว่าตระเตรียมกันมาช้านาน พวกเวทนาแลปติงงีมา พร้อมกันถึง ๕๐๐ คน ล้วนแต่ขี่ม้าถือทวนทั้งสิ้น เมื่อไปถึงประเสบันออก มารับแต่เมีย ตัวรเด่นมาสไปคอยเข้ากระบวร กระบวรน่านั้น มีชาว มะฤระรำนำมา ๓ คู่ มีพิณพาทย์แล้วถึงตัวรเด่นมาสแต่งตัวเต็มยศนุ่งกายน์ อย่างขี่ม้า คือรวบขึ้นไปไว้ข้างบนเหลือแต่จีบข้างน่า ใส่เสื้อปักสวม โกลุก มีคนเชิญเครื่องยศแลปุษากะตามหลัง มายืนขออนุญาตที่จะได้เดิร กระบวรอนุญาตแล้วกลับไปขึ้นม้านำกระบวรมาก่อน ม้านั้นเต้นตันดุ๊กเข้า เพลงพิณพาทย์ แล้วจึงถึงเวโทโนแลปติง งีรองเวโทโนแต่งตัวทาขมิ้น เหลืองหนาทั้งตัวตลอดจนตีน หน้าทาแป้งเรียกว่า โปแฮดคือแต่งตัว อย่างเข้าเผ้าแต่ก่อน แต่เวโทโนใส่เสื้อคอเย็บด้วยผ้าเหลืองคับแนบกับตัว เหมือนทาขมิ้นนุ่งโดติ๊ดสวมมาลัยคอ แลมีดอกไม้เปนรย้าสวมหูทั้ง ๒ ข้าง เหน็บกฤชหัวสวมโกลุก เครื่องม้าก็เปนเครื่องอย่างเก่าเช่นที่ได้กล่าวแล้ว แต่ก่อน มาตามม้ารีเยนต์ แลม้าเหล่านั้นเต้นตันดุ๊กด้วยกันทั้งสิ้น ดู กระยอกกระแยกไปหมดด้วยกัน วงไปโดยทักษิณรอบอาลูน ๆ เที่ยวหนึ่ง แล้วไปยืนที่แรกออก คราวนี้รำทวนออกมาทีละคู่ ๆ ทักษิณวงไปรอบ สนามอีกเที่ยวหนึ่ง จนหมดทั้ง ๒๕๐ คู่ แล้วขับตาหน้ากันออกไปจนถึง ปลายสนามน่าประเสบัน ลงจากม้ารีเยนต์มีชาวมะฤระรำนำน่า ๓ คู่ เดิร เข้าเพลงพิณพาทย์ พวกเวโทโนแลปติงงีถือทวนตามหลังมาทั้งสิ้น ตรง เข้ามาที่ประเสบันภูปติหยุดยืนแต่พวกเหล่านั้นนั่ง แล้วกล่าวคำแสดงความ

เคารพต้อนรับแลให้พรยืดยาว เขาเปนคนพูดเปนอย่างฝรั่ง เรสิเดนต์แปลเปนภาษาอังกฤษแล้วเราตอบในภาษาอังกฤษเหมือนกัน เรสิเดนต์แปลให้พึ่งแล้วภูปติหันหน้าออกไปพูดกับเวโทโนแลปติงงีด้วยเสียงดังตามคำที่เราพูด เมื่อจบลงพวกเหล่านั้นร้องสาธุด้วยเสียงอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งจะเลียนไม่ถูก เปนเสร็จการสนั้นนั้นเท่านั้น มีการเลี้ยงน้ำชาเลี้ยงเหล้าแล้วออกจากที่นั้นขับรถดูตามถนน เห็นบ้านริเยนต์ที่เปนลูกปเงรันอันต้องถอดดูใหญ่โต มิใช่บ้านของคอเวอนเมนต์ ที่บ้านใหม่นี้เปนของคอเวอนเมนต์ ข้างในอย่างไรไม่ได้เข้าไปดู เลยไปแวะที่บ้านเรสิเดนต์ไม่โตกว่าบ้านแอสสิสตันเรสิเดนต์ที่มาลัง ดูเย่าเรือนแลพูดกันเล่นแล้วลงมาเดิรในสวนจน ๒ ทุ่มจึงได้กลับไปโฮเต็ล ยามหนึ่งไปที่คลับเรียกว่าอาโมเนีย ที่มาลังเขาเรียกคองคอเดียเหมือนที่บัตเตเวียที่คลับนี้จุคนกว่า ๒๐๐ แต่มีแมมเบอร์เพียง ๗๐ เมื่อก่อนว่ามีถึง ๑๗๐ พึ่งจะร่วงโรยไปเมื่อมีรถไฟ คนชอคนเสียงแลแตรหามาแต่สุรบายาในคลับแต่งต้นไม้แลใบไม้งดงามมาก บรรดาคนที่มาประชุมนั้นมาแต่ทางไกล ๆ คือพวกในหัวเมืองเขตรแขวงต่าง ๆ แอสสิสตันเรสิเดนต์แลริเยนต์ที่บังคิลกับเมียมาด้วยรถม้าทาง ๑๐ ไมล์ การมีงารที่ปสรวนอยู่ข้างจะห่างมาก มีแต่ปีละครั้งหนึ่งในวันเกิดกวีนเท่านั้น ดูเปนที่สนุกสนานยินดีกันมาก พอเสร็จเรื่องคอนเสิดแล้วขอมีบอลต่อไป ต้องอยู่อีกจน ๗ ทุ่มจึงได้กลับ เพื่อจะให้เปนที่ยินดีของเขา ๆ เล่นกันต่อไปจนเกือบสว่างจึงได้เลิก แต่ท่านพวกกรรมการคลับนั้นกลับกันเช้าทั้งสิ้น

๗๖

เมืองกดิรี

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม

วันนี้อยู่ข้างจะตื่นสายไป นัดให้อินเยอเนียทำการอิริเกชั่นซึ่งตั้งอยู่ที่มาลังเอาแผนที่มาให้ดู การที่ทำนั้นเขาปันกันเปนเขตร ๆ ไม่ได้อาศรัยมณฑลฤๅแขวง อาศรัยลำแม่น้ำที่มีกิ่งห้วยไปถึงไหน บรรดาออกแม่น้ำใหญ่ที่จะทำนั้นเปนเขตร ในส่วนน่าที่ของอินเยอเนียกองนี้ทำการในมณฑลกดิรีแลปสรวนเต็มทั้งมณฑลแลส่วนแห่งสุรบายา คือจับเอาแม่น้ำกาลีมาสซึ่งข้างปลายเรียกกดิรีเปนหลัก ต้องตรวจตราอย่างเลอียดเหมือนอย่างเช่นคิดจะทำที่ยกยา ไม่ใคร่มีเวลาที่จะดูตลอดเพราะเร่งให้ไปกินเข้ากลางวันแต่เช้า มีตัวอย่างที่ได้ทำการรางน้ำแลอุมงค์ท่อน้ำใต้ภูเขาแลที่เบิดโคลนที่เปนตัวอย่างอันน่าพึงใจเปนอันมาก ทั้งมีบาญชีเงินรับเงินจ่ายมาด้วยเสียดายเปนที่สุดด้วยต้องดูช้า ๆ จึงจะเข้าใจ เพราะติดด้วยเรื่องภาษา ได้แต่ยอด ตามที่สนทนาคือในมณฑลปสรวน ค่าใช้สอยในการที่ต้องซ่อมแซมแลรักษาเบ็ดเสร็จเปนเงิน ๑๓๑๖๒ เงินเดือนพนักงารที่รักษา ๔๗๐๔ คน เกณฑ์ประจำการเข้าเวร ๙๐๖๐๓ คน รวมการทั้ง ๓ มณฑลเงินที่ต้องใช้ ๑๒๑๑๙๑ คนเกณฑ์ ๑๓๐๑๓๑๙ เปนการใหญ่มิใช่เล่น(๑) เขายอมให้รูปมาให้ดูบ้าง

---

(๑) จำนวนเงินสงสัยว่าเขียนหรือคัดผิด

(ตอนที่ ๑๕ เสด็จครั้งประทับเมืองกดิรีแลเมืองสมารัง)

เวลาเที่ยงนานไปที่สเตชั่น กำหนดออกรถไฟใช้เวลาบัตเตเวียเที่ยง ๕๘ มินิต แต่ต้องไปก่อนเพราะเวลาปสรวนเร็วกว่า ๒๔ มินิต หยุดเปลี่ยนรถที่สิทรัชโช แล้วไปหยุดที่กาโตโสโน ๑๕ มินิต เมืองนี้ตั้งอยู่ริมแม่น้ำโบรนตัสเปนที่ทุ่งนาราบไปโดยรอบพื้นแผ่นดินต่ำ ได้ขึ้นรถม้าไปเที่ยวเห็นแต่มีเข้าที่เกี่ยวใหม่ ๆ บ้าง ที่สีแล้วบรรจุกระสอบบ้างกองทั่วไปทุกบ้านทุกเรือน เข้าในมณฑลกดิรีเกือบจะไม่ใคร่จะแลเห็นมีเขา เปนแต่ทุ่งนากว้างสุดสายตา กลิ่นอายรศชาติแลภูมิพื้นเหมือนเมืองเรา ข้างฝ่ายปราจิณเมืองนครนายก ต่อเข้าไปใกล้กดิรีอีกหน่อยหนึ่งจึงเห็นเขาวิลิศมาหรานัยหนึ่งเรียกกลับว่า มหาวิลิศหรือวิลิศเปล่าก็มีเปนเขาเทือกยาวสูงใหญ่แต่รูปไม่เปนพระทรายหรือรูปยาว ๆ เกลี้ยง ๆ เปนชั้นเชิงมียอดสูง ๆ ต่ำ ๆ เหมือนเขาพระบาท ยอดที่สูง ๘๐๐๐ พีต มีเขาย่อม ๆ บังน่าอยู่เขาหนึ่งเมื่อเข้าไปใกล้ ๆ เห็นอยู่ข้างขวาเรียกว่าเขาโครต๊ก ข้างซ้ายแลเห็นเขาไกลมัว ๆ เรียกว่าเขากลุ๊ตเปนที่มีเขาไฟร้ายแรงที่กำเริบขึ้นจนต้องย้ายเมืองหลวงครั้งประชาชะรัน ไร่อ้อยไร่ครามมีบ้างแต่ไม่มากเหมือนสุรบายาถึงกดิรีเวลาบ่าย ๔ โมง ๔๕ มินิต เวลาบัตเตเวีย แต่เวลากดิรี ๕ โมงนานแล้ว เรสิเดนต์สิเกรตารีคอนโทรเลอ แลแอสสิสตันเรสิเดนต์ตำบลตรังกาลิส ซึ่งเปนพี่เขยแบรอนกวาลแลริเยนต์มารับ ขึ้นรถกับเรสิเดนต์ตามหนทางตกแต่งใบไม้แลธงตลอด ไปที่โฮเต็ลอินดีสตั้งอยู่ริมแม่น้ำกดิรีคือแม่น้ำกาลีมาสที่เมืองสุรบายานั้นเอง เรือนที่นี่ยกสูงกว่าที่อื่น ๆ เพราะ

มีเวลาน้ำท่วม โฮเต็ลดูข้างนอกซอมซ่อ แต่เข้าไปข้างในสบายดีอย่างยิ่ง เกือบจะเรียกว่าไม่มีที่ไหนสู้ เรสิเดนต์สมมตห้องแล้วกลับไป ขึ้นรถไปเที่ยวกับสิเกรตารีก่อนอาบน้ำ ด้วยมีเวลาเหลืออยู่ไม่ถึงครึ่งชั่วโมงจะค่ำ พรุ่งนี้ก็จะต้องออกแต่เช้า เพราะระยะทางไกล

ในเมืองกดิรีนี้บั่นเปน ๔ ส่วน ฟากตวันออกที่โฮเต็ลตั้งอยู่ ข้างเหนือเปนเมืองฝรั่ง มีเรือนแลโฮเต็ลปลูกอยู่ริมแม่น้ำบนที่ซึ่งถมดินสูงลงไปข้างใต้ตอนกลางเมืองพวกชวาอยู่ มีอาลูนอาลูนวัดแลบ้านริเยนต์แลกาภูปติ แต่อาลูน ๆ ข้างฝ่ายตวันออกนี้ ตั้งแต่สุรบายามาใช้ปลูกหญ้าเหมือนที่การุตบ้านเรือนคนมีรั้วแลปลูกต้นไม้ เรือนเข้าไปหายอยู่ข้างในเหมือนเช่นโซโล แต่เลวกว่าโซโลมาก ต่อลงไปปลายข้างใต้เปนหมู่เมืองจีนมีตึกรามใหญ่ ๆ แต่ไม่สู้ยาวนัก มีตพานยาวข้ามแม่น้ำไปฝั่งตวันตกถึงริมป้อม ที่ป้อมนั้นสี่เหลี่ยม มีป้อมมุมกลมแต่เล็ก ๆ ทำขึ้นเมื่อครั้งเกิดขบถที่เมืองยกยา เดี๋ยวนี้ทำหลังคาบรรจบกำแพงป้อมเจาะเปนน่าต่าง ใช้เปนออฟฟิศเรสิเดนต์ ฟากถนนข้างเหนือเปนสวนเรสิเดนต์ ปลูกต้นสนเรียงเปนแถวงามดี บ้านเรสิเดนต์ไม่โตใหญ่อันใด แต่ไม่ได้แวะ ไปตามถนนบ้านผู้เรือนคนน้อยเปนแต่ชาวชวาโดยมาก ตึกฝรั่งมีกี่หลังเล็ก ๆ ทิ้งร้างเสียหลายหลังว่าเพราะเกิดไข้มาราเรียขึ้นเมื่อ ๒–๓ ปีนี้ แต่ที่แท้เมืองสองฟากแม่น้ำเปนธรรมดาที่จะสนุกข้างหนึ่งไม่สนุกข้างหนึ่ง ว่าเมื่อเดิมฝรั่งก็ตั้งอยู่ฝั่งตวันตกมาก ภายหลังก็ต้องหันข้ามมาหาฟากข้างตวันออกที่จอแจ เขาชี้ให้ดูทางที่จะไปเขาโครต๊กแลเขาวิลิศมาหรา เขาโครต๊กนั้นว่าเปนที่

ประทับร้อน ระยะทางห่างจากกดิรี ๒ ปาลเท่านั้น ว่ามีถ้ำเล็ก ๆ ถ้ำหนึ่งมีศิลาจาฤก แต่เนื้อความจะว่ากระไรไม่ได้ความ ซัดไปบัตเตเวีย แต่ไม่เปนที่อัศจรรย์อันใดนัก เขาวิลิศมาหราทางไปแต่กดิรี ๔ ชั่วโมง มีแต่ไร่กาแฟ ถามหาหมายว่าจะมีเทวรูปยอนหูอยู่บ้าง ถ้ามีจริงถึงอย่างไร ๆ ก็เห็นจะต้องไป ก็ว่าไม่มีใครเคยพบเคยเห็นเลย กราตนของท้าวดาหานั้นยังมีอยู่ เปนที่นับถือของราษฎรเส้นวักบูชา ตั้งอยู่ที่เมืองโดโหระยะทางห่างกดิรี ๘ ปาล ไม่มีอันใดที่จะน่าดู ที่เมืองนี้ในกระบวรตึกรามข้างจีนสู้สุรบายาแลปสรวนไม่ได้ แต่ดูครึกครื้นกว่าปสรวน เย็นสบายด้วย ปรอทตั้งแต่เย็นไปอยู่ใน ๗๐ มีลมพัดไม่ขาด ทหารไม่มี ๆ แต่ประยุเหร็จ กลับมาเวลาค่ำอาบน้ำแล้ว แบรอนกวาลพาเมียมาหา เรสิเดนต์ก็มาด้วย นั่งสนทนากันเล่นที่น่าโฮเต็ลริมแม่น้ำเดือนหงายสบาย ให้คิดถึงบางกอกเปนกำลัง ชวนเรสิเดนต์แลเมียแบรอนกวาลกินเข้าด้วย เรสิเดนต์กลับแล้วลงไปเดิรเล่นริมแม่น้ำ มีคนมาคอยดูอยู่มาก ต้องเดิรกันทั้งมีคน แล้วขึ้นรถไปเที่ยวก็ยังมีคนขับรถตาม แวะดูที่ศาลเจ้าเจ๊กอยู่ริมแม่น้ำทำงดงามมาก มีพระจีนออกมารับ จนเมื่อแรกหมายว่าวัด ครั้นเข้าไปในนั้นเห็นรูปกวนอูจึงได้รู้ว่าศาลเจ้า กลับมาขับรถเที่ยวตามถนน เปนเวลาดึกไม่ใคร่มีผู้คน อ้ายคนขับรถไปเกิดเซอะขึ้นกลับโฮเต็ลไม่ถูก ต้องมีคนบอกจึงได้กลับมาได้ถึงเวลา ๗ ทุ่ม

๗๗

เมืองสมารัง

วันที่ ๒๔ กรกฎาคม

เวลาเช้า ๒ โมงเห็นเวลายังเหลืออยู่ เรสิเดนต์ก็ยังไม่มาอยากจะเอากำไร จึงขึ้นรถข้ามฟากไปที่บาซา อยู่ข้างใต้ป้อมใหญ่เหมือนที่ปสรวน แต่ขึงผ้าจากชายคาโรงต่อโรงอยู่ข้างจะต่ำ พวกชาวชวาเดิรไปเดิรมากันได้สดวก เพราะเขามักเปนคนเล็ก ๆ ทั้งนั้น เราเข้ากับฝรั่งก็ว่าเล็กอยู่แล้ว แต่ยังต้องก้มเสียจนเมื่อยคอ จะซื้ออะไรก็แสนอยากลำบากเพราะชาวชวาทำอะไรเร็วไม่เปน รถที่ไปก็ขับช้า ๆ จะซื้อของก็ต้องซื้อทีละสิ่ง เหมือนผ้าถ้าจะซื้อทีละ ๙ ผืน ๑๐ ผืนซื้อไม่ได้ ต้องว่าราคากันทีละผืน ๆ ธรรมเนียมเขาซื้อกันผ้าผืนหนึ่งต้องตั้งชั่วโมง ซื้อได้แต่ไม้เท้าทำด้วยเขาตัดเปนปลอกสวม ๆ ไม่ได้ต่อเลย บอกราคาอันละ ๒ กิลเดอเท่านั้น บ้านเราขายกว่า ๑๐ บาท กับเครื่องกระดาษเล็กน้อย รีบกลับมาพบเรสิเดนต์คอยอยู่ที่โฮเต็ลแล้ว ขึ้นรถไปที่สเตชั่น ออกจากกดิรีเวลา ๓ โมง ถึงกาโตโสโน แอสสิสตันเรสิเดนต์กับริเยนต์มาคอยรับเลี้ยงน้ำชาพักอยู่ ๕ มินิตแล้วไปมัทยูนเปนที่สำหรับกินเข้ากลางวัน เวลายังไม่ทันเที่ยงแต่มีเวลาพักเพียงครึ่งชั่วโมง ให้เขาจัดเข้าขึ้นไปไว้กินบนรถ แต่คนอื่นให้เขากินเสียก่อน ขึ้นรถไปเที่ยวในเมืองกับแอสสิสตันเรสิเดนต์แลริเยนต์ ที่นี่เราได้มาเมื่อขาไปแล้ว เรสิเดนต์คนที่ไม่ได้พบคราวก่อนเพราะเจ็บปวดอะไรต่ออะไร ออกจากเรือนไม่ได้นั้น เดี๋ยวนี้เลื่อนไปเปนเรสิเดนต์มณฑลกาดู

ไปที่บ้านริเยนต์อาลูน ๆ ปลูกหญ้าเหมือนกัน พอเข้าไปในบ้านก็เห็นได้ว่าเปนพวกเมืองโซโล มีบั้นดโปกว้างใหญ่แต่ดูอยู่ข้างเก่าเห็นจะเปนด้วยไม่มีทุนจะซ่อมแซม มีกำมลังแลเครื่องตกแต่ง ตั้งเก้าอี้ยาวเปนที่นั่ง มีเพดานห้อยทำนองเปนโธรน เขาว่าต่อมีงารการจึงจะยกขึ้น อันที่จริงวันนี้เตรียมรับเสด็จ แต่ครั้นจะเชิญกลัวเราจะไม่ไป พอไปถึงก็การตระเตรียมพรักพร้อม ตั้งพระราชพิธีเลี้ยงน้ำชาได้เต็มตามที่มีประโคมเหมือนกัน สนทนากันด้วยเรื่องเมืองมัทยูน ถามว่าแปลว่ากระไร ริเยนต์บอกว่าเปนภาษาชวาคำเดียว แต่แอสสิสตันเรสิเดนต์ติดศัพท์อังกฤษ ต้องอธิบายว่าไม่ใกล้ผึ้งทางโน้นไม่ใกล้ผึ้งทางนี้นัก ไม่ดีนักไม่เลวนัก ไม่โตนัก ไม่เล็กนักแลอะไร ๆ ต่าง ๆ อย่างนี้คงเปนอันได้เข้าใจความว่า "กลาง" แล้วต้องค้นต่อไปใหม่ว่า อะไรเปนกลางในภาษามคธ มัชฌิมกับมัทยูนยังไม่ลงกันต้องแผลงออกไปเปน มัธยม ตกลงเปนได้ความว่า "มัธยม" ตัวมอข้างท้ายเปนนอไปเท่านั้น อธิบายให้ฟังพอใจทั้งคู่ เพราะเปนคู่ศึกษากันในเรื่องนี้ด้วยแอสสิสตันเรสิเดนต์มีพี่น้องเปนโปรเฟศเซอร์ กลับมาที่สเตชั่นสนทนากับเมียแลแม่แลน้องของริเยนต์ ล้วนแต่เปนคนชาววังคล่องแคล่วเรียบร้อยหมากพลูที่ทำให้ก็เปนอย่างหมากชาววัง ที่จริงเปนคนที่เรียบร้อยทั้งพวกตัวริเยนต์เองรูปร่างงาม อายุเกือบ ๕๐ แล้วแต่ยังดูหนุ่มมาก กิริยาเรียบร้อยอย่างยิ่ง ไปดูเฟบริกรถไฟเหมือนกันกับที่บันดองไม่พักต้องกล่าว

ออกจากมัทยูนไปโซโลตามทางเดิมถึงที่สเตชั่น สุสุนัน มังกุโนโกโรกับเจ้านายญาติวงศาทั้งสองพวกพร้อมทั้งเสนาข้าราชการค่อมเค้าเถ้าแก่นักเทศขันทีแลพวกเรสิเดนต์ทั้งหมดมาคอยรับ แลพาไปที่สเตชั่นซึ่งจะเปลี่ยน

รถ นั่งสนทนากันอยู่ในที่นั้น พาลูกเล็ก ๆ มาด้วยหลายคน สุสุนันแต่งตัวอย่างเมเยอร์เยเนราลทหารวิลันดา การสนทนาก็เปนเรื่องไปเที่ยว แลทางไมตรีอย่างดีที่สุด พอขนของเปลี่ยนรถแล้วลากันขึ้นรถไฟต่อไป ทางที่มาในเมืองโซโลเปนที่ร้างว่างเปล่าบ้าง มีนาเปนหย่อม ๆ ริมทางรถไฟบ้าง แต่ดูไม่งอกงามจำเริญ พื้นแผ่นดินขาวแลแห้งมีต้นไม้เปนหมู่ ๆ บ้าง แต่ย่อม ๆ รอยตัดพื้นลงใหม่ ๆ กำลังตัดค้างอยู่ก็มี ดูเปนคิดจะปลูกต้นสักทั้งนั้นที่ปลูกลงไว้แล้วก็มาก ข้างนี้ดูโต ๆ กว่าทางที่ไปต่อมัธยมเห็นจะปลูกก่อนไปสเตชั่นเดียวก็เข้าแดนสมารัง ในแดนสมารังก็เหมือนกับโซโล เปนแต่ต้นสักปลูกนานแล้วต้นโต ๆ แลขึ้นทึบเปนหมู่ ๆ ที่แผ่นดินเปนลูกเนินสูง ๆ ต่ำ ๆ ที่สูงปลูกต้นสักที่ต่ำเปนทุ่งนาหรือไร่ครามบ้าง ต่อเมื่อใกล้เข้าไปแลเห็นภูเขาริมทเลแล้วยังต้องผ่านทุ่งผ่านสวนเปนชั้น ๆ เข้าไปหลายชั้น ท่าทางเหมือนเวลาที่พ้นจากเขาไปตกเมืองกระ ถึงที่สุดทางรถไฟแลเห็นทเลเรสิเดนต์กับกรมการหลายคน เมเยอรเยเนราลบังคับการทหารแลคอมมาดังบังคับการทหารคงเมืองพร้อมกันมารับ การตกแต่งก็แขงแรงมาก คนที่มาดูแน่นเต็มไปหาระหว่างไม่ได้ คนมากเหมือนที่บัตเตเวีย กิริยาก็เปนฝรั่งหรือฟรี ๆ ไปหมดตามธรรมดาของเมืองท่า ถ้าผู้ใดไปเมืองชวาเห็นแต่ข้างริมทเล คือบัตเตเวีย สมารังสุรบายาเท่านั้น แล้วจะนึกไม่ถูกเลยว่าเมืองข้างในเปนอย่างไร ผิดกันคนละประเทศทีเดียวโปลิศเกือบจะกันไม่ใคร่ไหว ตอมเข้ามารอบเกือบจะถึงรถ เวลารถออกเดิรให้นึกออกกลัวว่าจะทับตีนคนด้วยซ้ำไป ตั้งแต่สเตชั่นมาจนกระทั่งถึงในเมือง แน่นไปทั้งเจ๊กทั้งแขก มาถึงวัดโรมันกาทอลิกมีพวกนักเรียนแลอาจารย์ลงมายืนคอย

อยู่น่าโบสถ์ ถือธงช้างใหญ่อันหนึ่ง ธงวิลันดาอันหนึ่ง หยุดรถร้องเพลงสรรเสริญบารมีแลเพลงวิลันดา แล้วออกจากที่นั้นมาด้วยความลำบาก เพราะคนเบียดแน่นนัก รถต้องเดิรอย่างช้าๆที่สุด มาถึงวัดโปรเตสตันหยุดร้องเพลงสรรเสริญบารมีอีกครั้งหนึ่ง ต่อจวนพลบจึงได้มาถึงโฮเต็ลชื่อปาเวเลียน ตกแต่งด้วยใบไม้ประดับดอกกุหลาบแห้งเปนของเรสิเดนต์มาแต่ง สนทนากันอยู่จน ๒ ทุ่ม เขาว่าคนที่มาดูวันนี้ มาแต่ไกลๆมาก ถนนเต็มแน่นมาแต่เช้าแล้ว เวลาค่ำเดือนหงายลมพัดเย็นดูสบาย ขี่รถไปเที่ยวเล่นดูบ้านเมืองแปลกไปกว่าแต่ก่อนมาก จำได้น้อยแห่งไม่เหมือนบัตเตเวีย ดูยังไม่ทั่วต้องกลับ เมเยอร์จีนกับลูกเลี้ยงแลกัปตันจีนเมืองโซโลเปนคนทำภาษีฝิ่นเคยไปหาที่โซโลแล้วทั้งนั้น นัยว่าบรรดาจีนในเมืองชวาไม่มีใครมั่งมีเหมือนเมเยอร์จีนคนนี้ รถที่ขี่มาวันนี้เปนรถสเต๊ตอย่างงามมีตราแผ่นดินวิลันดาติดด้วย เปนรถของมิศเตอร์ไมยาคอเวอนเนอเยเนราลคนที่รับเราเมื่อคราวก่อน รับด้วยรถนี้ เมื่อจะไปขายเลหลัง ตาเจ๊กนี้ซื้อไว้สำหรับลูกหลานแต่งงาร การต้อนรับทั้งปวงตลอดจนการตกแต่งโฮเต็ล พวกข้างจีนนี้มีส่วนมากได้อาศรัยเปนกำลังทุกอย่าง ห้องนอนไม่สบาย เกือบไม่มีอากาศเข้าได้แลยุงชุมเกินประมาณ

๗๘

เมืองสมารัง

วันที่ ๒๕ กรกฎาคม

นอนไม่สบายเลยเปนเตียงข้างจีนแกมฝรั่ง แต่งงดงามมาก แต่ที่นอนแขงหมอนแขงตื่นขึ้นเมื่อยคอ กินเข้าแล้วไปเที่ยวห้างไม่ใคร่

เห็นมีอะไรจะซื้อ ไปเสียพักเดียว ๗ แห่งหมด กลับมาดูของที่รเด่นอธิปติงูสีน้ำตาลจัดซื้อส่งมา เปนของที่ผีมือช่างต่าง ๆ ที่แกจะสันทัดจัดของเอกซบิเชน จึงทำมามีบาญน้ำบาญชีเรียบร้อย มีรูปบ้านเรือน กับเมียฝากนาสิประจิดกับเข้าอะไรอย่างอื่นไม่ได้ถามชื่อปรุงมาเสร็จอีกอย่างหนึ่ง ของเหล่านี้หามาให้อย่างละ ๔–๕ จานโต ๆ แลยังมีของแห้งใส่ขวดบ้างกลักบ้างอีกหีบ ๑ สำหรับที่จะให้ปรุงเข้าประจิด ใคร ๆ กินก็ต้องชมว่าอร่อยทั้งนั้น บ่าย ๔ โมงไปดูที่มวนบุหรี่ยาที่มวนนั้นเอามาแต่มนิลาทั้งใบ ยาที่ชวานี้ใช้กันอยู่แต่ในพวกชาวเมือง วิธีที่จะทำ คือมีคน ๑๐๐ เศษเปนพนักงารเลือกยา ใบใหญ่ไว้สำหรับฉีกก้านแล้วเอาซ้อนกันเข้าในกระดานอัดให้คลี่แบน จึงส่งกองมวนมีประมาณ ๖๐ คน การที่มวนนั้น ๒ อย่าง ถ้าเปนอย่างบุหรี่ก้นป้านใช้มวนคลึงด้วยมือแล้วทุบให้โปร่งข้างในไม่ต้องเข้าแบบ ถ้าก้นแหลมต้องเข้าแบบเปนพิมพ์แกะด้วยไม้ พิมพ์หนึ่ง ๑๐ ตัว หรือ ๑๒ ตัว เครื่องที่จะติดใบยาใช้แป้งฮังการีกวนกับยาบ่น มีอีกพวกหนึ่งสำหรับทำหีบแลปิดกระดาษต่าง ๆ ไม้ที่ทำหีบหาได้ที่เมืองชวา มีผู้หญิงชาวมนิลาเปนลูกฝรั่งแม่ชาวเมืองบ้าง ชาวเมืองเองบ้างกว่า ๒๐ คนแต่งตัวชอบกลคือชั้นในมีผ้ารัดอกแล้วสวมเสื้อบางแนบตัวแลเห็นเนื้อสวมเสื้อบางยาวชั้นนอกอีกชั้นหนึ่งนุ่งส่ายผ้าริ้วสีต่าง ๆ มีผ้าบางสีเหลืองอ่อน ๆ ห่มพันตัวอีกชั้นหนึ่ง ดูกล้าหาญเปนอย่างฝรั่ง พอทักเข้าขอให้ยืนขึ้นดู เพราะนั่งทำงารอยู่กับพื้น ลุกกระโดดขึ้นโห่เกรียวกราวเขาว่าพวกนี้มวนบุหรี่เร็วนักค่าจ้างนั้นให้ตามจำนวนบุหรี่ที่มวนได้มากน้อยเท่าใด ผู้หญิงชวามวนได้ ๓๐๐ บ้าง ๓๕๐ บ้าง ๔๐๐ เปนอย่างมาก แต่ผู้หญิงมนิลามวนได้ถึงวันละ

๕๐๐ ค่าจ้างคิดตามทำการได้ตั้งแต่กิลเดอครึ่งจนถึง ๔ กิลเดอ รวมกันมวนได้อยู่ในวันละ ๒๔๐๐๐ ตัวแต่ที่จำหน่ายในปีกลายนี้ถึง ๗ ล้านครึ่ง เขาให้ลองบุหรี่แลดื่มแชมเปนขากลับเที่ยวรถเวลาเย็น ข้างจีนเขาจัดรถตู้มาให้เที่ยวไปไม่รอดร้อนเต็มทีต้องกลับเวลาทุ่มหนึ่ง พวกข้าหลวงกรมการกงสุลต่างประเทศแลพ่อค้าใหญ่ ๆ ทั้งฝรั่งทั้งจีนทั้งผู้หญิงผู้ชายมาหามากกว่าทุกแห่งหมดจนที่ไม่มีจะนั่ง แต่ยังก็อัดแอร้อนพ้นกำลังถึงเหงื่อหยด พูดอะไรกันเพลิดเพลินสนุกดี มีเรื่องเก่าเรื่องแก่เล่ากันได้มาก ด้วยคนที่เคยรู้จักกันแล้วมีอยู่สมารังมากกว่าที่อื่น พวกใหม่ก็กำลังจะต้องการรู้ความคิดเรื่องบุโรพุทโธแลบรัมบานัน ด้วยดอกเตอร์โกรนแมนอึงไว้มากจนเกือบยาม ๑ จึงได้เลิก ไม่มีที่ไปแห่งใดด้วยคิดจะพักหายเหนื่อยที่โฮเต็ลอึงนัก เพราะชั้นบนก็มีคนอยู่ ในห้องที่อยู่ก็มีคนนั่งรอบทนไม่ไหวเห็นเดือนหงายดีต้องคิดหนีไปให้ดึกเสียก่อนจึงจะกลับมา เขาลือกันว่าบ้านเมเยอร์จีนสนุกสนานจึงได้ลองไปไม่ได้นัด ตัวไม่อยู่มีแต่ลูกหลาน บ้านนั้นเข้าจากถนนก็มีเรือนแล้วมีคลองอยู่กลาง ตะพานข้ามไปถึงบ้านอีกฟาก ๑ มีชลาสระน้ำพุปลูกต้นไม้แลหอเย็นเรือนแถวยาว เรือนหลังใหญ่เปนฝรั่งแกมเจ๊กดูสบายดีเย็นแลเงียบดีกว่าโฮเต็ล มีเตียงปูเบาะสำหรับนั่งอย่างข้างไทยด้วย ตาเจ๊กคนนี้ว่ามีเครื่องพิณพาทย์ดีไม่มีที่ไหนสู้ เอามาตีให้ดูค่อยหมดจดกว่าที่อื่น ๆ คนระนาดดูคล่องแคล่วมาก แต่ถ้าจะเทียบกับพิณพาทย์ไทยแล้วก็ไกลลึกลับ แต่เราไม่มีวิชาพอที่จะติให้ชัดเจนได้ว่าเปนอย่างไร แต่กินน้ำชากันไม่เปนจีนเปนโก้หร่านไปทั้งนั้น แต่พวกไทยที่มาก่อนไปครอบไว้เสียเสร็จ ทั้งบ้านมีบ้าน ๓ ใบ ดีใบ ๑ นอกนั้นเปนเหลือเดนบางกอก มีถ้วยเยียกคิม ๒ ใบ

ของจีนที่มีอยู่นอกนั้น ๒–๓ สิ่งก็เลว ๆ ทั้งนั้น กระถางธูปใบหนึ่งแลแต่ไกล หมายว่าเป๊ะเต๋ง เข้าไปใกล้กลายเปนบั๋งเคย เขาเลี้ยงเข้าต้มแลบะหมี่ ถ้วยจานที่ใช้ลวดลายก็ดูเป่นจีน แต่ดูข้างก้นกลายเปนตราฝรั่งไปเสียแล้ว ถ้าเข้าบ้านเรือนคนไทย ๆ คงจะพบของจีนมากกว่าบ้านเจ๊กในเมืองชวา ไม่ว่าบ้านผู้ดีหรือบ้านเข็ญใจ กลับ ๗ ทุ่ม

๗๙

เรือมหาจักรี

วันที่ ๒๖ กรกฎาคม

นอนไม่ได้จน ๓ ยาม มันเดิรกันไม่ได้หยุดไม่รู้ว่าทำอันใด อ่อนเหลือทนก็ม่อยไป พอเช้ามืดลงมือใหม่ เสียงเดิรเสียงพูดเปนกระบวรฝรั่งทั้งนั้น พอฝรั่งสงบเสียงไทยอึงกันถึงเรื่องไปซื้อเข้าซื้อของไปเที่ยวแห่งใดต่อแห่งใด บ้างก็ไปบ้างก็กลับ บ้างก็ขนของเสียงรถเสียงม้าตึงตังโครมคราม ตอกตะปูหีบเปรี้ยง ๆ นอนแขงตัวนิ่งอยู่หมายว่าจะให้เผลอหลับอีก อ้ายความรำคาญมันเกิดขึ้นพลุ่ง ๆ ชักให้พลิกตัวก่อนพอพลิกถี่ ๆ เข้าต้องโดดลงจากเตียงไปเบิดน่าต่างห้ามอ้ายคนที่ยืนอยู่นั้นหยุด ครั้นกลับขึ้นมานอนใหม่ไม่ทันจะวางตัวลงเรียบร้อย พวกอื่นมาเสียงโผงอีก แล้วลุกขึ้นไปห้ามอีกครั้งหนึ่งกลับขึ้นมานอนไม่หยุด คราวนี้ตั้งขันตีอยู่ได้สัก ๑๕ มินิต ขันแตกต้องลุกขึ้นจากที่นอนอีก ง่วงมึนตาลืมไม่ใคร่จะขึ้น

ใจก็หวิว ๆ จะไปหาที่นอนซ่อนซุกแห่งใดก็ไม่มี เพราะคนมันล้อมอยู่รอบห่างตัวไม่เกิน ๓ วา ทั้งข้างบนทั้งข้างตัว ถ้ากลางคืนสงบจะได้นอนกลางคืน ก็ไม่มีเวลาสงบจน ๓ ยามหรือ ๑๐ ทุ่ม แรกคิดจะไปหาที่พักเงียบ ๆ หนีไปซ่อนนอน ให้ไปหาแล้วได้อยู่ไกล ครั้นจะไปใคร ๆ เขามาหาก็ไปไม่ได้ มันต้องรับแขกเรื่อยไปวันยังค่ำ ถ้าเขาไม่พบตัวเขาก็จะว่าไปซนอย่างหนึ่งอย่างใด กินเข้าก็ไม่ได้เพราะนอนน้อยอย่างหนึ่ง เพราะอ้ายคนครัวที่หามาแต่สุรบายา อ้ายโฮเต็ลนี้ก็หึงส์ ทำเองก็เลี่ยนกินไม่ได้ นั่งรับแขกไปตามบุญตามกรรม รเด่นอธิปติงูสีน้ำตาลให้เอาผ้ากายน์ ซึ่งเปนตัวอย่างลายต่าง ๆ ที่ฝากเงินไว้ให้ซื้อส่งมาให้ เขาจัดดีมีลายไม่ซ้ำกันสักผืนเดียว เนื้อก็ตั้งแต่ดีที่สุดไปจนเลวที่สุด สุสุนันให้หม่อมเจ้าคนหนึ่งเอาพระภูษามาให้ ๕ ผืน กับผ้าโพกบั่นหยีที่รับไว้ว่าจะให้ ๓ ผืน กับเครื่องแต่งตัวเถ้าแก่และรูปต่าง ๆ ที่เขาไปเที่ยวเขามราบีมาให้ด้วย ให้สายนาฬิกาคนที่มาสายหนึ่ง เวลาเที่ยงพระกาทอลิกแลนักเรียนมาอ่านแอดเรสแลสนทนากันอยู่อีกเชิงนั้นก็จะเรี่ยไร กล่าวโทษคอเวอนเมนต์วิลันดาเรื่อยไปเรื่องนี้พบพวกโรมันกาทอลิกที่ไหนก็ที่นั้น เพราะเขาไม่คิดอุดหนุนพวกพระเหล่านี้เลย การศาสนาแล้วคอเวอนเมนต์อินเดียนี้ไม่ได้คิดอุดหนุนไม่ว่าศาสนาใด เพราะมันเปนแต่เครื่องเกะกะมากกว่าให้คนดี ถ้าจะว่าข้างชอบแล้วชอบศาสนาที่เขาเรียกว่าพระพุทธ ไม่มีพิศม์มีสงอันใด มิศเตอร์มิดยิเลมาแต่บัตเตเวียเล่าถึงเรื่องส่งม้าแลพูดจากันที่บัตเตเวีย แอกติงกงสุลคนนี้เปนคนมีอัธยาศรัยเรียบร้อยเปนผู้ดีแลเอื้อเฟื้อมาก ข้างจีนมาอีกกองใหญ่ รับรองอยู่จนถึงเวลากินเข้ากลางวัน พอกินเข้าแล้วนึกว่าจะเอนสัก

ประเดี๋ยวหนึ่ง หมายว่ามันจะนอนอย่างวิลันดากัน ยังไม่ทันจะเอนตัวลงนอน มันเดิรกันตึงตังๆ อีก ทนไม่ไหวตกลงเปนต้องเลิกคิดกลับลงไปนอนเรือ เพราะเวลามันผิดมนุษย์มนานัก ข้างเราไปเรานอนกลางคืนเวลา ๒ ยาม หรือ ๗-๘ ทุ่ม ไปตื่น ๒-๓-๔ โมงเช้า ข้างเขานอน ๓ ยามหรือ ๑๐ ทุ่ม ตื่นตั้งแต่เช้ามืด หรือไปจน ๓ โมงแล้วไปนอนเอาเที่ยง ข้างเราต้องรับแขกอยู่จนกระทั่งกินเข้ากลางวันแล้ว เวลาบ่าย ๒ โมงหรือ ๓ โมง ข้างเขาตื่นนอนเสียแล้วเต้นอยู่บนเรือนจนกระทั่งเวลาเย็นออกจากบ้านพร้อมกัน เวลามันไขว้กันอยู่เช่นนี้จึงทนกันไม่ไหว วันนี้ไม่เปนอารมณ์สมประดี ตระเตรียมการที่จะลงเรือเสร็จแล้ว ไปขึ้นแตรมเวย์ตามที่เขานัด ตกแต่งมากคนตอมดูแน่นไปตามทางถนนตลาด มีอะไรบ้างก็ไม่ได้จดจำท่าทางก็จะสนุกอยู่ เว้นแต่ไม่สนุก เมื่อถึงเชิงเขาแล้วขึ้นรถไปอีกมีบ้านฝรั่งเรียงรายดูน่าสบายดี แบรอนกวาลเปนคนที่เอื้อเฟื้ออย่างยิ่ง ร้อนอกร้อนใจในการที่เราไม่สบายนี้มาก เพราะวันยังอยู่อีกวันเดียวพรุ่งนี้ก็จะลงเรือ จะขอให้อยู่เสียอีกคืนหนึ่งลงเรือตามกำหนด เพราะเราไม่ยอมกลับไปโฮเต็ลรับอาสาจะไปไล่คนในโฮเต็ลนั้น เราก็ห้ามเสียไม่ให้ไล่ ขอลาไปคิดอ่านจัดการจะให้อยู่บนเขา เราก็ไม่สมัคด้วยได้เตรียมจะลงเรือเสียแล้ว จะต้องขนเข้าของลำบากขึ้น ไปตามเขาจนถึงที่ขังน้ำตำบลซึ่งเขาเรียกว่าจันทิ เปนของกับบิตันจีนอีกคนหนึ่งต่างหาก คิดสูบน้ำขึ้นมาบนถังนั้นใช้ตามบ้านบนเขา แลเห็นวิวเมืองเต็มทั้งเมืองแลเรือที่ทอดอยู่ในท่าด้วย ดูเปนที่สบายดี ขากลับแวะที่คลับตำบลจันทิ แล้วแบรอนกวาลขอให้ไปดูที่โฮเต็ล พบมิศเตอร์เอวันกับเมียเปนคนที่ดีอย่างยิ่งทั้งคู่ เราไปถึงกำลัง

ขนเข้าของออกจากเรือนจะไปอยู่ที่โฮเต็ล ที่เรือนนั้นจะให้เราอยู่ดูท่าทางก็สบายดี แต่เราขอบใจเสียไม่ได้รับ เลยกลับลงมาเรือทีเดียวผ่านน่าคลับมา เห็นตกแต่งกันเปนการใหญ่ตั้งโธรนล้วนแล้วด้วยกำมหยี่แดง แบรอนกวาลอ้อนวอนจะขอให้ขึ้นมาให้ได้ อันที่จริงเราก็มีความเสียใจเพราะเขาได้จัดการรับรองทุกวัน ได้ขอเลิกเขาเสียหมดเพราะเห็นว่าจะมีการมากในเวลาที่จะกลับ คงเหลือไว้แต่บอลอย่างเดียวก็เผอิญไม่ได้ไป ครั้นจะไปก็เห็นว่าจะเจ็บเปนแน่ เพราะนอนน้อยมาตั้งแต่ปสรวนแล้ว มาถึงสมารังนี้นอนวันละ ๒–๓ ชั่วโมง มีผู้ให้ที่อยู่หลายแห่ง เมเยอรจีนเขาก็จัดแขงแรงจะให้ไปอยู่ที่บ้าน แต่กลัวจะเปนที่รังเกียจรังกลกันต่าง ๆ จึงจำเปนต้องกลับลงมาเรือ การที่จะกลับขึ้นไปแลกลับลงมาไม่ใช่การเล่น จึงต้องจดหมายบอกป่วยขอเลิก แต่เขาก็คงมีงารกันอยู่ตามที่กำหนดไว้ กลับลงมาถึงเรือเวลา ๒ ทุ่ม

เมื่อวานนี้ได้มีโทรเลขขอบใจกวีนแลคอเวอนเนอเยเนราล ได้รับตอบโดยอัธยาศรัยไมตรีอย่างยิ่ง ของลงมาไม่ถึงเรือจนดึกหน่อยหนึ่งนอนในทเลเย็นสบายดี

(ตอนที่ ๑๖ เสด็จกลับ แวะเมืองเจริบอน)

๘๐

เรือมหาจักรี

วันที่ ๒๗ กรกฎาคม

เมื่อคืนนี้ออกหนาว ๆ เวลาจวนรุ่งหมอกลงมากดูมืดไปทั้งนั้น นอนหลับมากแต่ตื่นหลายหน เปนด้วยหิวเพราะกินเข้าไม่ใคร่ได้ แต่งตัวกินเข้าแล้วแบรอนกวาลมาพบ เราฝากหนังสือแลสายสร้อยเหรียญทองไปให้มิศซิสวันกาไวก์ แลเลื่อนตราให้เปนคอมมานเดอ แล้วเมเยอร์จีนแลกัปตันเมืองโซโลกับลูกเลี้ยงแลลูกหลานต่าง ๆ เมียแลพวกลูกหญิงแลลูกสไภ้มาด้วยรวมด้วยกันกว่า ๒๐ คน แล้วลงมือจัดการประดับของในห้อง เรสิเดนต์แลแอสสิสตันเรสิเดนต์เยเนราล บังคับทหารดิวิชันที่ ๒ กับผู้บังคับการทหารสำหรับเมืองลงมาส่งให้ตราอีก ๒ คน เมื่อเวลาจะไปส่งเสียกันกับกวาลมีความอาไลยกันจริง ๆ เพราะอยู่ด้วยกันนานคุ้นเคยกันขึ้น แลเขาเปนคนดีจริง ๆ ไม่ว่าใครรับเปนธุระทั้งสิ้น เขาขอรูปแม่เล็กกับรูปนางชุ่มไปด้วย แล้วรับโทรเลขคอเวอนเนอเยเนราลส่งมาเปนการด่วน ให้พรในการที่กลับไปบางกอก ตอบไปฉบับหนึ่งแลยังมีสั่งเสียกันต่าง ๆ ออกเรือเวลาบ่าย ๓ โมง ๑๕ มินิต พอจัดแต่งห้องแล้วแต่ของยังเรี่ยราดอยู่บ้าง เวลาบ่ายร้อนเหลือทน อาไศรยจักรพัดลมพอใช้ได้จริง อาหารอยู่ข้างจะเต็มที กริมยังไม่ได้ทำต้องให้ทำกินกลางวันเล็กน้อย ค่ำจัดผ้าโสร่งแล้ว

กินเข้าบนดาดฟ้ากินได้มาก กลางคืนหัวค่ำร้อน แต่ดึกเข้าเย็นเกินไปมีลมมาก

จัดกฤชให้ลูกโต ชื่อ ดาปรู ติลมูปติเล่ม ๑ มีดเหน็บเรียกเวดุงปะมอเล่ม ๑ ลูกชายเลก[๑] เรียก ดาปรูเมนตารันเล่ม ๑ มีดเวดุงปะมอเล่ม ๑

๘๑

เมืองเจริบอน

วันที่ ๒๘ กรกฎาคม

เรือถึงเจริบอนแต่เช้ามืด รออยู่จนสายจึงได้เข้าไปใกล้ ให้พระยาชลยุทธขึ้นไปดู ได้ความว่าเขาเตรียมรับพร้อมแล้ว เพราะได้บอกมิศเตอร์กวาลเขาโทรเลขมาแต่วานนี้ เวลา ๔ โมงสิเกรตารี ๑ คอนโทรเลอ ๑ เจ้าท่า ๑ ลงมาหาในเรือ มีเรือไฟมารับด้วยแต่ไม่ได้ไป ๕ โมงลงเรือของเราเอง ไปไม่ถึงครึ่งชั่วโมงเข้าในเขื่อนหินก่อนเปนคลองออกมา มีเรือขุดคลองลำหนึ่ง เรือใบอย่างเขียนเปนบ๋อมแลกำปั่นปากปลาหลายลำ แต่ก่อนเคยเห็นที่บางกอกมาก เดี๋ยวนี้เรือไฟประมูลหมด เข้าไปข้างในเขื่อนมีเรือกำปั่นมลายูอย่างเรือบรรณาการหลายลำ เพราะที่นี่มีสินค้าออก คือ

---

(๑) สองพระองค์นี้ คือ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบัน กับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงศภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ

เข้าน้ำตาลอย่างเลวเปนต้น ใช้ตามเกาะสุมาตราแลแหลมมลายู น่าตาจะจอดไม่ได้ตลอดปี แต่เขาอวดว่าจอดได้ ปลายคลองเข้าไปตัน ถึงโรงที่ขึ้นเรสิเดนต์แลกรมการหลายคนกับรเด่นอธิปดิแลเมีย กับคนที่เรียกว่าสุลต่าน ๓ คน มีปาเตะแลพี่เลี้ยงสุลต่านอีก ๒ คน เรื่องสุลต่านนี้แต่เดิมมีคนเดียวสืบวงศ์มาแต่สุสุนันตำบลนี้ เปนที่พวกถือศาสนามหมัดแต่แรกคนหนึ่งมาจนถึงปี ๑๗๕๖ สุลต่านปั่นเมืองเปน ๓ ส่วน ให้ลูกเปนสุลต่านเมืองละส่วน แต่ตั้งกราตนอยู่ใกล้ ๆ กันทั้ง ๓ คน ต่างคนต่างสืบตระกูลมาจนปี ๑๘๑๓ วิลันดากำปนีชิงเอาอำนาจตั้งอธิปดิอยู่ในบังคับกำปนี อธิปดิก็สืบตระกูลเหมือนกัน เปนผู้บังคับการตามคำสั่ง สุลต่าน ๓ คนได้เงินเดือนคนละ ๑๕๐๐ กิลเดอ แต่พี่น้องมากไม่พอกันกิน ต้องเติมนาให้คนละ ๒๐๐ เบา แต่เปนนาไม่ดีทั้งนั้น เดี๋ยวนี้จนเหลือจนตามกัน ตระกูลพี่เอื้อยนั้นเรียกว่าสุลต่านกัศปอนหรือกัศปูฮอน อยู่กราตนตรงอาลูน ๆ ตระกูลกลางเรียกกาโนมัน อยู่ถัดกราตนใหญ่มาข้างซ้ายขาไป ตระกูลเล็กเรียกเจริบอนันกราตนข้ามฟากถนนมาข้างขวา กราตนหนึ่ง ๆ ใหญ่หลาย ๆ เบา มีกำแพงสูง ๓ เมเตอร์ทั้งนั้น แต่วิลันดาให้รื้อลงให้ต่ำเสียทั้งสิ้น ยศก็เลิกไม่ให้เปนสุลต่าน ให้เรียกแต่ปเงรันเหมือนมะดุระ แต่ราษฎรยังนับถือเรียกสุลต่านอยู่ พวกลูก ๆ ให้เรียกรเด่นก็ยังขืนเรียกปเงรันกันอยู่ กลับมากกว่าโซโลแลยกยาเพราะไม่ต้องตั้งเกิดมาก็เปนเอง ตระกูลที่หนึ่งมีถึง ๑๓๐ คน ลูกผู้ซึ่งจะเปนคนสืบตระกูลนั้น รูปร่างเล็กดูเหมือนยังเปนเด็กมาก แต่อายุ ๒๐ ปีแล้ว เขาว่าอายุ ๒๑ จึงจะให้เปนรายา การที่เอารายายัดเข้าไปในชื่อนั้น ประสงค์จะแก้คำที่คนเรียกสุลต่าน เดี๋ยวนี้เรียกปเงรันอธิปดิ

มหมัดจะมาลุดินเอาลุคับ พ่อตายแต่ปี ๑๘๘๕ เดี๋ยวนี้ปเงรันอริยดันดาฮิหนึ่งรัดผู้เปนตาเป่นผู้กำกับ เปนหัวหน้าวงศที่ ๑ วงศที่ ๒ กาโนมนนั้นปเงรันรายาดุลกานัน วงศที่ ๓ เจริบอนัน ชื่อปเงรันรายามัดดัน สังเกตดูท่าทางริเยนต์นั้นไม่ได้มีความนับถือกันกับพวก ๓ ตระกูลนี้ จะเดิรจะเหินก็ดูบึ้ดหน้าไปบึ้ดหน้ามา พวกเหล่านั้นเดิรตามหลังร่องแร่งไม่เห็นมีใครนับถือยำเกรง

เสร็จการรับรองกันที่ท่าแล้ว พาเดิรมาเข้าข้างในตึกใหญ่หลังหนึ่งจะเปนโรงภาษีหรือโรงไว้สินค้า ขึ้นรถที่นั้นมากับสิเกรตารีตรงไปวังที่สงัดของสุลต่านกัศปอน อยู่ห่างเมืองออกไปหน่อยหนึ่ง ตั้งอยู่กลางนาซึ่งเปนที่ของตระกูลนั้น ทำเปนภูเขามีประตูทางที่เข้าไป เดิรลดเลี้ยวหน่อยหนึ่งจึงถึงน่าภูเขา มีพลับพลาเล็กสี่เหลี่ยมอยู่ที่ตรงนั้น เขาก่อเปนเขาจีนทำด้วยศิลาฟองน้ำก้อนเล็ก ๆ เปนกระปุ่มกระปึ่มไปทั้งนั้น ดูไม่เปนหินเปนผาอะไรเหมือนทำด้วยปูน เวลาแรกคิดแปลนเห็นจะสนุก แต่เวลาทำเข้าแล้วมันไม่ได้ดี เพราะต้องการที่จะให้เปนที่ประพาส สนุกสนานเปนเขานึก ไม่ได้ตั้งใจจะให้เหมือนจริงเลย บนยอดนั้นมีพลับพลาสี่เหลี่ยมเหมือนข้างล่างถัดลงมามีคูหาเปนถ้ำ ๓ ช่องแล้วเปนที่น้ำตกมีอ่างหรือสระรับ เมื่อเดิรเลียบไปตามอ่างนั้นมีประตูเข้า ๒ ข้าง ข้างในมีเรือนเปนที่อยู่ ใช้เสาไม้เอาเขาเปนผนังมีหลังคาสองข้าง ท่วงทีพอทำแล้วก็จะรั่วกันทีเดียวไม่ได้ช้าเลย ประตูหลังมีช่องเดียวมีลานออกไปถึงพลับพลาตั้งอยู่ริมหนองบัวเมื่อเดิมว่ากว้างแต่เดี๋ยวนี้แคบเข้ามาเสียมาก แต่บัวก็ยังมีอยู่ เล่นไขน้ำมาแต่ภูเขาซึ่งแลเห็นอยู่ข้างหลังไม่สู้ไกลนัก แต่ท่อนั้นก็ดูทีจะทำกำมลอจึงได้

ชุดโซมเร็ว เดี๋ยวนี้ไม่มีร่องรอย ถ้าจะเทียบก็เหมือนทเลชุบศรของพระนารายณ์ แต่ทเลชุบศรดีกว่านี่มากหลายเท่า เดิรเลียบออกมาข้างน่าอีกดูศิลาที่ก่อนั้นทำหุ่นเปนรูปช้างบ้างรูปรากษสบ้าง เปนที่จะให้เห็นว่าศิลาเปนรูปเช่นนั้นเอง แต่ทำมันชัดเกินไป อ้ายศิลาที่ติด ๆ เข้าไปมันก็ไม่ดีด้วยเท่ากับเอายักษ์วัดพระแก้วเปนหุ่นแล้วเอาฟองน้ำเล็ก ๆ เกาะเข้าจะเปนฉันใดก็ฉันนั้น สูงเห็นจะราวสักเท่าภูเขาวัดประยูรวงศได้ แต่บริเวณนั้นโตกว่า เลวกว่าวัดประยูรวงศตั้งร้อยเท่า ดูไม่เปนเรื่องอันใดงามแต่ในรูปถ่าย กลับออกมาพักที่เรือนเด็กคนนั้น ทำอยู่นอกแต่ติดกันกับบริเวณเขา กลับมาจากนั้นไปบ้านเรสิเดนต์ผ่านตามถนนตลาด ดูผู้คนก็มีมากแต่ไม่ครึกครื้นเหมือนเมืองในดอน ๆ เช่นบันดองหรือมาเกลัง แต่จะสู้มาลังก็ไม่ได้ ในเมืองท่ายกเสียแต่บัตเตเวียสมารังสุรบายาก็คือเมืองปสรวนแลเจริบอน น่าจะดีกว่าในเมืองดอน ๆ แต่กลับสู้ไม่ได้ ตามปากชาวเมืองเขาพูดบอกเล่าว่าในเมืองชวานี้ที่เปนเมืองใหญ่เมืองดีอยู่ ๕ เมือง ที่ออกชื่อมา ๓ เมืองกับโซโลแลยกยา หนทางที่ทำก็ดีเหมือนที่อื่น แต่ที่นี่วิเศษที่ต้นมะขามที่อื่นก็ปลูกเหมือนกันแต่ไม่งามเหมือน ด้วยถนนตรงลิ่วไม่สูง ๆ ต่ำ ๆ มะขามก็ใหญ่ ๆ แลดูปลายถนนเรียวเข้าไปจนเปนต้น แต่การที่จะรักษาต้นมะขามให้อยู่ไม่ให้ตายเลยนั้นยาก มีต้องแซมหลายต้นแต่ก็ไม่เสียแนว เพราะเขาปลูกชิดกัน ถนนนี้ไปขาดตอนอยู่ที่สนามน่าบ้านเรสิเดนต์ ซึ่งตั้งอยู่ใกล้ทเล สนามนั้นเรียกว่าบังคัล แปลว่าที่เคารพ ถ้าใครไปถึงนั้นต้องลดร่มถอดเกือก เปนของสุลต่านตั้งข้อบังคับไว้แต่ก่อน ต่อไปจากสนามนั้นก็เปนถนนอาวนิวต่อไป บ้านเรสิเดนต์ ขนาดเดียวหรือเหมือนกันกับบ้านแอสสิสตันเรสิเดนต์ ตำบลมาเกลัง แต่การตกแต่ง

ร่องแร่งเพราะพึ่งมาอยู่ใหม่ ใช้ของจีนของยี่ปุ่นเปนเครื่องกระดาษแล ถ้วยชาม มีการเลี้ยงกลางวัน กับเข้าจีนเกณฑ์เจ้าภาษีเขามาทำ แต่โต๊ะเก้าอี้ ไม่พอต้องถือไปเที่ยวร่อนแจกแดดร้อนเต็มทีกลับมาลงเรือ พวกที่ลงมารับแต่ก่อนมาส่งถึงเรือ แจกบัตรตราเสร็จแล้ว ออกเรือเวลาบ่าย ๔ โมง

๘๒

เรือมหาจักรี

วันที่ ๒๙ กรกฎาคม

วันนี้ไม่มีเรื่องอะไร เรือเดิรมีคลื่นน้อย ๆ คนนอนกันระเนนไป บางทีก็จะนอนเอาสบายบ้าง แต่คนที่ไม่รู้สึกว่ามีคลื่นก็มาก จะเดิรไปไหนก็เกะกะกีดเขา ตกลงเปนนั่งเขียนหนังสืออยู่จนดึกเข้ายกแขนไม่ไหว อันที่แท้วันนี้เปนลมตามหลังเรือร้อนจนคนใส่ไฟเจ็บเปน ๑๑ คน ชักมือกำตีนกำ ต้องคิดอ่านแก้ไขกันเห็นจะไม่ตาย เลิกจากเขียนหนังสือนอนอ่านหนังสือ รู้สึกเงียบสบายดีเต็มที ดึกเข้าคลื่นจัดขึ้นสักหน่อย

๘๓

เรือมหาจักรี

วันที่ ๓๐ กรกฎาคม

เช้าคลื่นไม่มีเลย ลมก็ไม่พัดร้อนเต็มที แต่คนที่เมาเลยไม่ลุกขึ้นต่อไปก็มี ต่อตกบ่ายจึงมีบ้างเล็กน้อย วันนี้ไม่ได้พบปะใครเพราะตื่นสาย

มีคลื่นเสียแล้ว จะเดิรยุ่มย่ามกลัวจะไปกีดเขา เอากรมสมมตมาเขียนหนังสือ พอถึง ๖ ชั่วโมง อากาศชื้นเต็มที่ ลมพัดมาเย็นชื้น ๆ แต่ตัวเหนียวหนับ ๆ ต้องล้างตัวเปน ๒ หน เขียนหนังสือเองบ้างอ่านบ้าง นอนไม่ใคร่หลับ เพราะร้อนกับเย็นไม่เปนสามัคคีกัน เมื่อยเต็มทีแต่ค่อยกินเข้าได้ วันนี้ กลางคืนคลื่นมากกว่าวานนี้

๘๔

เมืองสิงคโปร์

วันที่ ๓๑ กรกฎาคม

นอนตื่นบ่อย ๆ ไม่สบายเลย พัดก็หนาวไม่พัดก็ร้อน นอนโถง ๆ ก็เหนียวตัว ขึ้นเตียงชักม่านปิดทนร้อนเอา สบายกว่าทุกอย่าง ต้องเอาหมอมานวด เพราะเมื่อคืนนี้แกเมาคลื่นเสีย หลับไปอีกจนเที่ยงจึงตื่น หน้าเปนมันเหนียวตัวเต็มที่ อาบน้ำแล้วครู่หนึ่งก็เหนียวใหม่อีกเขียนไดอรีจำไม่ใคร่จะได้ เพราะเลิกร้างมาเสียกว่าเดือน มีแต่โน๊ตสั้น ๆ เขียนจนงอมแล้ววานลูกชายน้อย(๑) เขียนต่อไป จนบ่าย ๕ โมงถึงสิงคโปร์

---

(๑) สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าสมมติวงศวโรทัย กรมขุนศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์

(ตอนที่ ๑๗ เสด็จกลับถึงเมืองสิงคโปร์)

พอลงสมอเอดิกงเกาวนาลงไปหา บอกว่าเลดีมิชเชลขอโทษเพราะไม่สบายไปอยู่มลากาจะมาดินเนอพรุ่งนี้ไม่ได้ เซอชาลส์เองรออยู่ดินเนอ ๆ แล้วพรุ่งนี้จะเลยไปทีเดียว ขอโทษที่เรามาอยู่สิงคโปร์เขาจะไม่อยู่ เวลาพรุ่งนี้จะลงมาเยี่ยมที่เรือ เราว่าจะไปที่คอเวอนเมนต์เฮาส์เขาว่าไม่ต้องตอบ เราขอให้เขาไปที่หริกันเฮาส์ทีเดียว รายามุดาเมืองไทร พระนริศร[๑] ตันบูเลียดกับอีกคนหนึ่งลงไปหา อาการเจ้าพระยาไทรยังไม่คลาย ได้ความว่าหมอนั้นยังจะต้องการอยู่ ที่ตอบไปว่าไม่ต้องการนั้น นิวเบราเนอตอบไปเอง

ร้อนจนเหงื่อชุ่มเสื้อ ทุ่มเศษขึ้นบกด้วยเรือเจ้าท่า ตรงไปแรฟลโฮเต็ลกินเข้าที่นั้นแล้วขี่รถเล่น แวะดูงิ้วประเดี๋ยวหนึ่งหนวกหูเหลือทนไปต่อไปอีกพบหมอเดิรทางกำลังรักษาคนตาบอด แวะเข้าไปดูพอเขาเลิกกำลังขายยาอยู่ แต่งให้ไปซื้อได้ยาสองอย่าง ๆ หนึ่งเปนผงมีพริกไทยในนั้นมากจนเผ็ดเต็มที่ อีกอย่างหนึ่งเปนน้ำสำหรับทากลิ่นเปนอบเชย ราคาอย่างละ ๕๐ เซนต์ เขาว่าหาเงินได้ถึงวันละตั้ง ๒๐๐๐ เหรียญ เปนพวกอ้ายรถทองที่เข้าไปบางกอก มาหริกันเฮาส์เวลา ๕ ทุ่มเศษ มาที่นี่ช่างรู้สึกแปลกเสียจริง ๆ ดูผู้คนมันแน่นหนา กลางคืน ๕ ทุ่มแล้ว คนยังเต็มถนนเพราะมันเจ๊กทั้งนั้น ถ้าเอาเจ๊กออกเสียแล้วไม่เปนเมืองทีเดียว

---

(๑) พระนริศรราชกิจ (สาย โชติกะเสถียร) ผู้ช่วยข้าหลวงที่เมืองภูเก็จ (เดี๋ยวนี้เปนพระยาวิสูตรสาครดิฐ)

๘๕

สิงคโปร์

วันที่ ๑ สิงหาคม

เมื่อคืนนี้ปรอท ๗๘ เท่านั้นดูพอสบายดี แต่เพราะสว่างตื่นแต่ ๒ โมงเช้า แต่งตัวคอยพอ ๔ โมง เซอชาลสมิธเชลมาหา กับมิศเตอร์สเวตเตนฮัมแลกัปตันฮาเบิดมาด้วย สนทนากันถึงเรื่องชวาเปนพื้น บอกแม่เล็กถึงเรื่องหมอที่โรงพยาบาล ว่าไปใส่ยาศพมีดบาดยาพิศม์ซึมเข้าในเนื้อตาย ๒ วันมาแล้ว การที่จะตั้งไลบรารีบจะต้องช้าไป ถ้าได้จัดการแล้วเมื่อใดจะมีหนังสือไปให้ทราบ ดูพูดกันสนิทสนมมาก ที่จริงแกดีเสียจริง ๆ คำที่นินทาว่าแกต่าง ๆ เอาเปนไม่จริงเลยได้ เจ้าเมืองกลับไปแล้วถือเอาเวลาว่างขึ้นไปดูบนหลังคาเรือนกว้างขวางมากพอไว้ของเปนคลังใหญ่ดูบนห้องกระจกเห็นไกลแต่ร้อนเต็มทน กลับลงมาจ้ำไดอรีต่อไป

จะไปบ้านเจ๊กเขานัดเที่ยง แต่เราแกล้งรอเสียจนบ่ายโมงเพราะกลัวจะต้องไปอยู่ช้านัก แต่กระนั้นไปถึงแล้วยังไม่พร้อมต้องคอยอยู่บนรถสักครู่หนึ่งจึงมารับ เรือนนั้นก็เรือนวั่งโป่เราจำได้ เปนเรือนฝรั่งแต่แต่งสาหร่ายแลอะไร ๆ ข้างจีน ของแต่งก็มีของวั่งโปเก่าบ้าง แต่ของตัวเองมาก มีดีชิ้นเดียวแต่ขวดเขาไม้หูยูอี้ เจ้าของร้องว่าใหม่อวดแต่พวกช้ำเลือดช้ำหนอง แลพวกเครื่องแดงต่าง ๆ ถึงกระนั้นก็ไม่มากเท่าของยี่ปุ่น แกก็ไม่รู้ว่าอะไรยี่ปุ่นอะไรจีน สุดแต่ซื้อมาจากเมืองจีนก็เปนจีน ขวดสังกโลกหูดำคู่หนึ่งอวดแล้วอวดเล่าว่าเปนของเก่าแต่ครั้งวั่งโป ยืนโตงเตงกันอยู่

ครู่หนึ่ง มิศเตอร์ไอซิมองเยอ กับแอดทอเนเยเนราลไป มีผู้ชายอีก ๒-๓ คน ผู้หญิง ๓ คนได้สนทนากัน มิศเตอร์ไอซิมองเยอจะกลับไปบ้านปีน่า เปนคนที่รู้จักเรามา ๒๖ ปีแล้ว เขาขอรูปแลเราขอด้วย กินกลางวันเลี้ยงประมาณสัก ๔๐ คนได้กระมัง มีเจ๊กมากกว่าฝรั่งแลไทย เสียงคนใช้ช่างก็กก้องกาหลจริง ๆ มีสปี๊ชเปนครั้งแรกที่ได้เห็น แลเชื่อว่าจะไม่ได้เห็นเช่นนี้ต่อไปอีก ใครแต่งให้ก็ไม่รู้เปนภาษาอังกฤษ แต่งอย่างดีด้วย ผู้ที่พูดก็ตั้งใจจะพูดให้เหมือนฝรั่งเขาสปี๊ช แต่ว่าทีละคำไม่ชัดอย่างยิ่ง ต้องอ่านหนังสือด้วย กลายเปนออกงั่วไปกลั้นหัวเราะจนเต็มทน จะว่าตอบเปนไทยให้รพีแปลเขาไม่ยอมหมดถ้า ต้องว่าเปนอังกฤษ แล้วยังไม่เปนการ แล้วได้ขอให้ถ่ายรูปต่อไป พะอืดพะอมอยู่เปนนาน หมายว่าจะถ่ายแต่น้อย มันนั่งกันเสียออกแน่น พูดกันถึงหลีฮุงเจียงมา ว่ากงสุลจีน ซึ่งมานั่งโต๊ะอยู่ด้วยที่นั้น ขออนุญาตแต่งตพานยอนซันเพี่ยรับ ขึ้นมาก็ตรงไปคอเวอนเมนต์-เฮ้าส์ มีเลี้ยงเวลากลางวันแล้วริเซบชั่น จีนเชียเลงเชียสรรเสริญว่าฉลาดนัก แต่เรื่องที่ยกออกมาเล่า ในถ้อยคำที่พูดไม่ใคร่จะเห็นประหลาดอันใด จะเปนด้วยแกยกตัวอย่างมาไม่ดีเองหรืออย่างไร เมื่อออกจากคอเวอนเมนต์เฮ้าส์ แล้วไปแวะที่บ้านเชียเลงเชียทักว่าป้ายทำไมจึงไม่แขวน เขาสรรเสริญกันว่าจำแม่น เพราะเชียเลงเชียได้ไปขอเปนขุนนางจากตัวเขาเอง แต่ตามแอตทอเนเยเนราล เล่าว่าเปนคนอย่างดิโปลมาติกแท้ พูดอะไรกว้าง ๆ วิธีคำนับกันข้างจีนก็อลุ่มอล่วย คือพวกจีนที่อยู่นอกอาณาเขตรไม่ต้องเข้าคำนับ ใช้เอื้อมมือข้างขวาลงไปจับตาตุ่มโย้หัวไหล่ข้างขวาเข้าไปให้ ว่าเปนแทนคุกเข่าคำนับ ถ้าโย้ข้างซ้ายเข้าไปให้กลายเปนชวนเวิวาท

รูปหมู่ฉายที่บ้านจีนเซี่ยเลงเซี่ย (ตัวยืนอยู่ใกล้พระบรมรูป) เศรษฐีที่เมืองสิงคโปร์

บ่าย ๔ โมงเศษแล้ว จึงได้เสร็จสิ้นเรื่อง ไปที่คอเวอนแมนต์เฮาส์ เลี้ยงน้ำชาเซอชาลส์รับรองอย่างเพื่อนฝูงคุ้นเคย หมายว่าจะอยู่สักครึ่งชั่วโมง พูดกันเพลินไปจนถึงชั่วโมงหนึ่ง พาแม่เล็กเที่ยวดูห้องต่าง ๆ จนถึงที่ห้องนอนตามเฉลียง แลเลดีมิชเชลขอให้เรากับแม่เล็กเซ็นชื่อในสมุดเล่ม ๑ ด้วย กลับมาที่เรือนเขียนหนังสืออยู่จนค่ำแต่งตัวลงไปเรือ มีการเลี้ยงตามที่ได้เชิญไว้แต่เมื่อจะไปจากสิงคโปร์ เจ้าเมืองกรมการแลเมียกับทั้งพวกเรารวม ๔๐ คน มีสุลต่านยโฮด้วย แรกลงไปดูของที่ได้มาแต่ชวา ดูเปนการสนุกเอะอะกันมาก เวลาที่เลี้ยงเรากล่าวให้พรกวีนวิกตอเรีย แลกล่าวถึงไมตรีที่มีราคาสูง เซอชาลส์ตอบในส่วนที่เขาเปนผู้แทนกวีนด้วย ตอบส่วนตัวเองกล่าวถึงความพอใจในตัวเราด้วยคำที่น่าฟังแลอย่างสนิทสนม แล้วสนทนากันอยู่อีกจนดึก ดูเปนการคุ้นเคยกันทั่วไปในพวกสิงคโปร์กับเรา ๆ ให้ซองขนนกยูงแล้วบอกตามคำที่เขาพูดเอง ว่าราคาไม่ผิดกันกับถุงมือคู่ ๑ เพราะเมื่อแม่เล็กว่าจะให้ของเปนที่รฦกแก่เลดีมิชเชล แกว่าขออย่าให้ให้เปนของมากถุงมือคู่ ๑ ก็พอ ให้สเวตเตนฮัมด้วยใบ ๑ ต่างคนต่างชอบใจเพราะเปนของราคาน้อย แต่ฝีมือที่ทำดี เลิก ๒ ยาม กลับขึ้นไปนอนบนบก

๘๖

เมืองสิงคโปร์

วันที่ ๒ สิงหาคม

เมื่อยเหลือกำลัง นอนไม่ใคร่หลับ เขียนหนังสืออยู่จนดึกไปนอนแต่ ๘ ทุ่มหลับยิงบื้นแล้ว เที่ยงไปปุเก็จดิมาทางไปยโฮ เลี้ยวขวามือ หยุด

รถที่เชิงเขาขี่รถยินริกซอลากคนหนึ่งไสคนหนึ่ง ทางไม่ชันเลยรถขึ้นได้ มันตกใจกันไปเอง ดีแต่เปนป่ามากเท่านั้น แต่ร้อนเหลือสติกำลัง บนยอดมีเรือนเปนห้องเล็กห้องน้อยมีลมจริงอยู่แล แต่ยังร้อนเหลือทน ไม่เห็นดีอะไรเลยเสียใจ กินเข้ากลางวันก็อย่างอังกฤษ ของแห้ง ๆ มีผักทุกสิ่ง บ่าย ๔ โมงครึ่งกลับลงมา พบรถสุลต่านยโฮมาคอยรับอยู่ ๓ รถ แต่ที่เอามาให้เราขึ้นนั้นม้าออศเตรเลียนใหญ่งามนัก ไปถึงพบตัวแลผู้หญิงเปนกองโตคอยอยู่ที่น่าเรือน เมื่อนำให้รู้จักได้ความว่าเปนสุลตานาคนหนึ่ง รูปร่างสันทัดขาวสวยอยู่ แต่งตัวนุ่งยกพื้นแดง เสื้อกำมหยี่สีครั่งอย่างยาว มีสร้อยคอเพ็ชร์เห็นจะ ๒ สาย หรือ ๓ สาย มีเข็มกลัดเพ็ชร์แลกำไลมือเหมือนกันสองข้าง ๆ ละ ๓ อัน เกล้าผมเปน ๒ แหยมข้างหลัง มีคนถือหีบหมากประดับเพ็ชร์ตามหลัง เห็นราคาจะแพงมาก มีกระโถนเงินด้วย กินหมากแต่ขัดฟันขาว น้องหญิงคนหนึ่งพึ่งรุ่นสาว รูปร่างงามดีนุ่งห่มคล้ายกัน สวมสร้อยคอเพ็ชร์ปนทับทิมสายใหญ่ มีพี่เมียน้องเมียอีก ๒ คน แต่งตัวพอประมาณ ว่าคนหนึ่งเปนคนอยู่ที่นี่ แต่งตัวสุภาพเปนอย่างผู้ใหญ่ ยังมีอีกเกือบ ๒๐ คน ดูยืนท่าทางจะเปนผู้ดี แต่เขาไม่ได้นำให้รู้จัก บ่าวไพร่มาอยู่ด้วยเปนอันมาก เมียดาโต๊ะมนตรีคนหนึ่งขาวเปนฝรั่ง ว่าเปนเซอเคเชียนหรืออะไร แต่งตัวเปนแขกแลนั่งไห้ว พวกผู้ชายญาติวงศ์ที่เคยพบที่ยโฮมาหลายคน พูดกันอยู่ครู่ ๑ ชวนไปถ่ายรูป ลูกคนเดียวของแกเปนผู้หญิง ขาวเหมือนลูกจีนอายุได้ ๑๕ เดือนก็พาออกมาด้วย เราเรียกให้ถ่ายรูป แต่ขี้ตหนี้ตัวเต็มที่ ตั้งพิธีอยู่นานไม่สำเร็จต้องเลิก พอถ่ายแล้วเราถามว่าจะให้จูงหรือไม่ แกยอมรับให้จูงเรายื่นแขนให้แก อึดอัดอยู่เปนครู่ เอามือมาจับศอกต้องเอะอะกันเปนสักครู่หนึ่งจึงเข้าใจ ได้สังเกต

รูปหมู่ถ่ายที่บ้านสุลต่านยะโฮ ในเมืองสิงคโปร์

แต่แรกแล้ว ว่าดูเหมือนจะตัวสั้น ครั้นเมื่อจูงเข้าจึงรู้ว่าแกสั้นเต็มที เพราะตั้งแต่แต่งงารมาแล้วยังไม่เคยรับแขกเลย การที่จะพูดจาก็ต้องมีล่ามของตัวเอง สำหรับไขข้อความให้กว้าง แต่ที่จริงใช่ว่าจะเปนคนพูดจารับแขกไม่เปน ท่วงทีจะเปนคนช่างพูด แต่กระดากอยู่เท่านั้น พากันขึ้นไปบนเรือน นั่งอยู่ที่ห้องมีบั่งกาแก้วครู่หนึ่ง สนทนากันแล้วต่างคนต่างพากันเที่ยวดูเรือนผู้หญิงตามส่วนผู้หญิง ผู้ชายตามส่วนผู้ชาย พวกผู้ชายไปนั่งกินน้ำชาที่ห้องชั้นล่างข้างน่า แล้วพากันเดิรลงตามเขาที่ตัดเปนคั่น ๆ ไปดูโรงม้าโรงรถ มีม้าดี ๆ แลรถดี ๆ มาก เดิรกลับขึ้นมาตามทางถึงเรือนแล้วพาเข้าไปที่ห้องผู้หญิงกินน้ำชา มีจักรหมุนลมด้วยไฟฟ้าแทนพัดชักแล้วพากันกลับออกมาสนทนา สั่งเสียกันอย่างคุ้นเคยขึ้นกว่าคราวก่อนมาก กลับมาบ้านแล้วให้แม่เล็กให้เอาผ้ากายน์เขียนทองที่รตูเมืองโซโลให้ผืน ๑ กับกายน์สามัญอีก ๒ ผืนไปให้ ได้ความตามที่แม่เล็กสนทนาว่าสุลตานาไม่ได้กลับไปยโฮ ๗ เดือนมาแล้ว แต่ไม่ได้ไปเที่ยวเตร่ข้างไหน เพราะอยู่ในระหว่างไว้ทุกข์ แต่สุลต่านนั้นไป ๆ มา อยู่ยโฮมากกว่าสิงคโปร์ เดี๋ยวนี้สุลตานาแกมีลูกอีกคนหนึ่ง

๘๗

เมืองสิงคโปร์

วันที่ ๓ สิงหาคม

เที่ยงคนชาวโปลิชเปนออฟพี่เซอ ทหารเยอรมัน คอเวอนเนอแนะนำได้มาหา เขาจะเข้าไปบางกอกเดือนยี่ ไปที่ห้างโรบินซันแล้วกลับ

มาถ่ายรูป จีนกิมเกียวลูกเขยพระยาอนุกูลขอให้ไปสวน ไปก็ไม่ใคร่มีอะไร ให้ต้นไม้บางอย่างแล้วกลับมา ฝนตกกลางทาง ยามเศษ มีเล่นกลคนอังกฤษที่ห้องกินเข้า หมุนจานขยี้ผ้าเข้าจานและอะไรอื่น ๆ เล่นสนิทดี เว้นแต่ตุ๊กตาพูดนั้นใช้ไม่ได้ เล่นเงาทำหน้าคนมีหนวดต่าง ๆ ใช้ฉากบังสองข้างตั้งโคม มีเครื่องบังให้เห็นเปนหนวด ทำเจ๊กเหมือนอย่างยิ่ง แล้วใช้รูปกระดาษทลุตรงดวงหน้า ใช้หนวดริมผีปากช่วย เอาหน้าโผล่ทางช่องทำคนที่มีชื่อเสียงต่าง ๆ จนถึงปรินสออฟเวลแลกวีนวิกตอเรีย เปนที่สุดเล่นดีนัก เมื่อแรกคิดจะทำหน้าเราแต่กงสุลเกรงผิดแลชอบไม่ยอมจึงไม่ได้ทำ ว่าถ้าได้รูปไปเขียนแผ่นกระดาษแลได้เห็นก่อนวันหนึ่งจะทำให้เหมือน แล้วดูอะไรก็จำชื่อไม่ได้ คือรูปถ่ายติด ๆ กันไปเปนม้วนยาว ๆ เอาเข้าในเครื่องไฟฟ้า หมุนไปแลเห็นเหมือนรูปนั้นกระดิกได้ ด้วยสามารถแห่งความเปลี่ยนเร็วของรูป เปนต้นว่าชนไก่ ตั้งแต่แรกชน เมื่อไก่จะโดดหันไปหันมาอย่างไร ขนร่วงแลเซซวน คนที่เปนผู้ชนยื่นมือไปพนันต่อรองกันเมื่อใด เห็นเหมือนอย่างรูปนั้นกระดิกไปได้ ม้วนหนึ่งใช้รูปถึง ๑๔๐๐ ท่า(๑) วันนี้ฝนตกมาก

๘๘

เรือมหาจักรี

วันที่ ๔ สิงหาคม

๔ โมงเช้าลงเรือ รู้ว่ามิศเตอร์สเวตเตนฮัมลงมาส่งที่ในเรือแต่ ๓ โมงเช้า พบที่กลางทางกลับขึ้นไป ลงมาในเรือพระเสนีณรงค์ฤทธิลา

---

(๑) รูปนี้คือหนังฉายภาพยนต์เมื่อแรกมี ยังต้องใส่ไว้ในตู้ดูเปนแต่ตัวเล็ก ๆ คนดูดูได้แต่ทีละคน

ฝากของไปให้เจ้าพระยาไทรแลแม่ พระยารัตนเศรษฐีแลพวกเขาลาอีก ฝากของแจกจ่ายกันจนกระทั่งเวลาเที่ยงจึงได้ออกเรือ เวลาลงเรือมีสลุตแต่ใช้ป้อมใหม่ปี่นดังขึ้น เพราะเซอชาลส์บ่นว่าปี่นเรือมหาจักรีดังกว่าปี่นป้อม แก้ขึ้นไปคอยดูอยู่บนหลังคาเรือนเมื่อเรามาถึง มาตามทางไม่มีคลื่นลม แลไม่มีเรื่องอะไรนอกจากอ่านหนังสือเขียนหนังสือ

(ตอนที่ ๑๘ เสด็จกลับกรุงเทพฯ)

๘๙

เกาะกาปาส

วันที่ ๕ สิงหาคม

เมื่อคืนนี้ฝนมีพยุ นอนอยู่ข้างบนต้องหนีกลับลงมาข้างล่าง วันนี้ยังเย็นเรื่อยอยู่ เวลาเช้า ๕ โมงเศษมาใกล้เกาะบราลา บ่าย ๒ โมงเศษทอดที่เกาะกาปาส ห่างเมืองตรังกานู ๑๐ ไมล์ เปนเกาะของเมืองตรังกานู มีแขกชื่อเจ๊ะมหมัดลงมา เอามะพร้าวมาให้ ๒๐ ลูกได้ไล่เลียงดูว่ามีประมาณ ๑๐๐ ต้น บรรทุกเข้าไปขายเมืองตรังกานูราคาร้อยละ ๒ เหรียญครึ่ง ระยะทางไปด้วยเรือเล็ก ๔ ชั่วโมงเมืองตรังกานูไม่ได้กะเกณฑ์อันใดไม่มีภาษีคนทั้งที่ฝั่งแลที่เกาะนี้ขึ้นอยู่ในตนกูปะซา ตัวไม่ได้เคยเห็นพระยาตรังกานูเลย ปลื้มอยากจะเข้าไปเฝ้าที่บางกอก แต่ก็ปลงตกเองว่าคงไม่ได้เฝ้าปลาหากินที่นี่แต่เข้าต้องซื้อเมืองตรังกานู มีลิงสำหรับขึ้นมะพร้าว ๒๐ ตัวก็เหมือนกับที่เกาะริดัง แล้วเดิรตามหาด มีเบี้ยหอยเล็กน้อย เดิรพอสบายแล้วถ่ายรูปที่เรือท้องทลุแล้ว กลับมาลงเรือพอลบ

๙๐

เมืองตรังกานู
วันที่ ๖ สิงหาคม

เมื่อคืนนี้นอนไม่หลับเสียงตึงตังโบ้งบ้าง พอเผลอ ๆ ก็ต้องตื่น ได้ความว่าเวลาเรือทอดสมอเขาไม่ได้เข้ามาโยงหางเสือ คลื่นบั๊ดกระทบข้างเรือหางเสือคลอน ต่อโยงแล้วจึงได้หลับ เวลาเช้าโมง ๑ ออกเรือมาถึงที่ทอดน่าเมืองตรังกานู ๒ โมง พระเสนีพิทักษ์(๑) ลงมาแจ้งราชการ ๓ โมง พระยาตรังกานูลงมาคราวนี้ เรือลดน้อยลงกว่าแต่ก่อน มาสัก ๓–๔ ลำเท่านั้น ตัวเองก็ไม่มีอาวุธลงมาในเรือ ดูอ้วนขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก แกบอกบ่วยตีนเปนหนอง ถ้าถึงรดูทุเรียนเมื่อใดเปนมากทุกที พูดถึงเรื่องขบถปาหังแลเรื่องเมียชาวเมืองปาหังแลเมียที่ตาย เดี๋ยวนี้กำลังเปนพ่อลูกอ่อนเลี้ยงลูกเอง ดูไม่มีความรังเกียจอันใดเลยพูดจาหัวร่อต่อกระซิก กลับขึ้นไปแล้วเวลา ๔ โมงขึ้นบกแต่งตัวครึ่งยศ คราวนี้เรือแห่ให้ทอดอยู่ตั้งแต่ทเลเข้าไปถึงบ้านราย ๒ ข้างต่อเรือเราผ่านไปแล้วจึงพายตาม ตพานน่าบ้านตกแต่งดีกว่าแต่ก่อน มีใบไม้แลหนังสือฝรั่ง "เวลคัม" แลให้พรอะไรหลายแห่งดาดปรำตั้งแต่ท่าขึ้นไปจนหอนั่ง ปูผ้าขาวเปนเสื่อทาง ๒ ข้างผูกใบไม้มีคนถือหอกที่สำหรับแห่รายตลอดทาง ประตูบ้านที่ทำค้างอยู่คราวก่อนคราวนี้แล้วเสร็จ บนเขารือที่พัง ๆ ก่อกำแพงถือปูนใหม่ ที่เชิงเขาถมพื้นขึ้นไปสูงปลูกโรงจากไว้หลังหนึ่งเปนที่ว่าความ หอนั่งตกแต่งด้วยผ้าแพรสีต่าง ๆ งามกว่าที่เคย

(๑) พระเสนีพิทักษ์ (เปลี่ยน หัสดิเสวี) ข้าหลวงมณฑลปัตตานี เดี๋ยวนี้เปนพระยาชนินทรภักดี

แต่งแต่ก่อน หลังในที่เคยรับไปรเวตเดี๋ยวนี้รื้อทำตึกก่อขึ้นไปได้ชั้นหนึ่ง การเลี้ยงรับข้างในออกไปจัดที่เรือนจำศีล ซึ่งแต่ก่อนไม่ยอมให้ใครเข้า เรือนอยู่หลังเก่าทำตพานเดิรถึงกัน ตั้งโต๊ะแลปูผ้าลาดสำหรับข้างในกินเข้า ๓ สำรับ ผู้หญิงที่ออกรับ แม่เลี้ยงคนหนึ่ง อาว์คน ๑ เมีย ๒ คน ลูกชายคนใหญ่อายุ ๘ ขวบคน ๑ เด็กคนนี้ไว้จุกแต่ไม่ได้เกล้าเอามาพาดไว้เฉยๆ แต่งตัวนุ่งยกสวมเสื้อเยียรบับกางเกงเยียรบับผูกจี้ทอง เห็นลังสาดหมายว่าดูกูเขาบอกว่ายังอ่อนอยู่ มีคนพูดไทย ๒ คน ยายมะเหมะมาตั้งเครื่องเปนครั้งที่ ๓ ให้รางวัล ๓๐ เหรียญ กินเข้าแล้วกลับมาลงเรือเวลาเที่ยง พระยาตรังกานูตามมาอยู่จนบ่าย ๒ โมงจึงได้กลับ ออกเรือมาทอดนอนที่เกาะปรินเตน ห่างเมืองกลันตัน ๔ ชั่วโมง

๙๑

เมืองกลันตัน

วันที่ ๗ สิงหาคม

ออกเรือ ๓ ยามถึงเมืองกลันตันเวลาโมงเช้า พอถึงเรือพวกปากน้ำก็ลงมาส่งเสบียง มีมะพร้าวเป็ดไก่วัวแลอื่นๆ เช้า ๒ โมงพระยากลันตันรายามุดา พระรัษฎาธิบดีบุตรลงมา ว่ามาคอยอยู่ปากน้ำ ๗ วันแล้ว เวลา ๓ โมงเศษขึ้นบก เรือกรรเชียงเรือไฟจูงขึ้นไปถึงเมืองกลันตันเวลาเที่ยง การทำตพานแลปรำคราวนี้เรียบร้อยดีมาก ศาลาน้ำ ๒ ตอนใช้ช่อฟ้าใบรกา

จัตุรมุข พลับพลาทำต่อที่พักข้าหลวงซึ่งทำขึ้นใหม่เปนเรือนสองชั้น ดาดสีบุผ้าติดตเกียงตามน้ำมันสี ขึ้นนั่งบนพลับพลาสนทนากันหน่อยหนึ่ง พวกพี่น้องพระยากลันตันที่มามี ๕–๖ คน แลกรมการหลายคน ดาดปรำตั้งแต่พลับพลาเข้าไปจนถึงน่าจวนพระยาเดชานุชิต เดิรเข้าไปนั่งที่หอนั่ง ดูคร่ำคร่าไปกว่าแต่ก่อนมากเพราะไม่มีเจ้าของ พระยากลันตันก็อยู่บ้านเดิมเปนแต่ไป ๆ มา ๆ เข้าไปข้างในจัดที่ทางเรียบร้อยดีกว่าแต่ก่อน แต่เรือนนั้นคร่ำคร่าไปผู้หญิงก็น้อยไปกว่าแต่ก่อน มีที่รู้จักอยู่คนเดียวแต่ตนกูบุตรีซึ่งเปนลูกพระยาเดชานุชิตแก่ เปนเมียพระพิพิธภักดีเมืองตานี นอกนั้นมีเมียพระยากลันตัน พี่คน ๑ น้องคน ๑ ลูกพระยาเดชาหนุ่ม ๒ คน ได้สนทนากันถึงเรื่องการบ้านเมืองแล้วกินเข้า สำหรับซ้อน ๆ ตามเคย แต่คนปฏิบัติไม่แขงแรงเหมือนรายาปรัมปวนแม่พระยากลันตันเดี๋ยวนี้ตายยังไม่ทันถึงปี กินเข้าแล้วไปบ้านพระยากลันตัน เดิรดูที่หอแล้วเข้าไปนั่งพูดกันในที่นอน ดูกฤชที่มีอยู่อันหนึ่งว่างามนัก ถูกแดดเปนรัศมีต่าง ๆ พระยาเดชารักนักเหนียบไม่ขาดแต่บอกให้เรา เราบอกให้เอาไว้เถิดไม่ต้องการ แล้วสนทนากันถึงเรื่องวิธีชำระกฤชเขาว่าให้เอามนาวถูเสียก่อนจนสนิมหมด แล้วให้เอาสารหนูกับน้ำมนาวต้มพอให้เดือดทาลูบไปด้วยมือจนกว่าจะเข้าเนื้อสัก ๕ ชั่วโมงหรือ ๖ ชั่วโมงแล้วล้างด้วยน้ำมะพร้าวหรือน้ำท่าก็ได้ แต่ห้ามไม่ให้ถูกแดดแลถูกลม ถ้าจะชำระให้ชำระเวลาเช้า ถ้าถูกแดดถูกลมมักจะแห้งเร็วทำให้ด่างดำพร้อยขึ้น สนทนากันแล้วกลับมาเรือบ่าย ๓ โมงครึ่ง ล่องน้ำมาบ่าย ๔ โมงไม่ถึงครึ่งถึงเรือ พระยากลันตันตามมาหาเอาของมาให้อีก มีกระบี่อย่างเสน่าโบราณเล่ม ๑ ยอดทำเปนช้าง

หมอบมีเกี้ยวอยู่บนนั้นสลักลายงาม กระบะทองแลทองคำทรายกับผ้าโสร่ง รายามุดาแลพระรัษฎาให้เหมือนกัน ได้เลื่อนตราพระยากลันตันเปนชั้นที่สอง ให้ลูกดุมเพ็ชร์สำรับ ๑ แหวนเพ็ชร์ที่หนึ่งเม็ดใหญ่วง ๑ รายามุดาแหวนเพ็ชร์กับทับทิม พระรัษฎาให้แหวนเพ็ชร์แลแจกผ้าโสร่งชวาทุกคน ฝากขึ้นไปให้ผู้หญิงด้วย ๘ ผืน มีของมาให้แม่เล็ก ตนกูบุตรีแลเมียกับพี่แลน้องพระยากลันตัน ฝากผีเสื้อเพ็ชร์เปนบึ้นแลเปนเข็มกลัดกับแหวน ๓ วงขึ้นไปให้พี่น้อง ๓ คน เขามีของแจกเจ้านายด้วย

๙๒

เมืองสาย

วันที่ ๘ สิงหาคม

ออกเรือ ๓ ยามมีฝนมีพยุ มาถึงเมืองสายเวลา ๒ โมงเช้า ราว ๓ โมง พระยาสาย พระยาตานี พระยาหนองจิก พระยาวิเศษวังษา ลงมาหาในเรือ พระยาตานีพ้นหักจนหน้าแปลกไป พระยาสายผอมไปกว่าแต่ก่อนว่าเจ็บในอก แต่คนอื่นกลัวทเลลงมาไม่ได้ ๓ โมงเศษขึ้นบกน้ำเชี่ยวไปช้าพลับพลาปลูกที่หาดน่าเมือง เปนจัตุรมุขหลังคาลด ๓ ชั้นมีช่อฟ้าใบรกามีหลังข้างในอีกหลังหนึ่ง สำหรับข้าราชการสองหลัง ผู้ซึ่งไม่ได้ลงไปในเรือคือ พระยารามัญ พระยาระแงะ พระยายิหริ่ง พระโยธานุประดิษฐ แลผู้อื่นอีก ๒–๓ คนคอยรับอยู่ พูดด้วยข้อราชการแล้วไปดูบ้านพระยาสายที่ทำ

เปนตึก แกร้องว่าอยู่ไม่ได้เพราะปลวกขึ้น แต่ครั้นเมื่อไปเห็น ๆ ยังทำไม่แล้วด้วย ตึกนั้นมันอยู่ไม่ได้จริง ๆ มีเจ๊กอยู่ในนั้นสัก ๙๐ เปอร์เซน มีแขกอยู่สัก ๑๐ เปอร์เซน กำแพงก่อแต่ชั่วประตูก็ถือปูนไม่แล้ว ตกลงเปนอยู่เรือนเก่า มีผู้หญิงออกมาหา ๔ คน เมียแขกคนหนึ่ง เมียไทยชาวนอกคนหนึ่ง น้องสาวที่เปนเมียพระยาระแงะคนหนึ่ง เมียพระยาวิเศษวังษาคนหนึ่ง นั่งอยู่สักครู่หนึ่งไปดูที่ตลาด ดูก็มีผู้คนติดมาก แปลกกว่าแต่ก่อนเมืองนี้พึ่งตั้งใหม่ เมื่อ ๒๐ ปีมาแล้ว นึกว่าจะไม่ติดก็มีคนติดของแกได้จริงกลับพลับพลารับของถวายแลแจกของแล้วลงมาเรือ พระยาสาย พระยาตานี พระยาหนองจิก พระยาระแงะ พระยาวิเศษวังษา ตามลงมาส่ง ออกเรือเวลาบ่าย ๒ โมง เวลาค่ำจอดที่ท้ายเมืองสงขลา

๙๓
เมืองสงขลา
วันที่ ๔ สิงหาคม

เวลาย่ำรุ่งเลื่อนเรือมาทอดในเกาะหนู พระยานคร พระยาสงขลา พระยาพัทลุง พระวิจิตร พระทิพกำแหง พระพิศาลสงคราม หลวงบริรักษ์ภูเบนทร์ลงมาในเรือ[๑] รับรายงารแล้ว เวลา ๕ โมงขึ้นบก เพราะจะรอ

---

(๑) พระยานครศรีธรรมราช (หนูพร้อม ณ นคร) ต่อมาได้เปนเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี ๑ พระยาสงขลา (ชม ณ สงขลา) ๑ พระยาพัทลุง (เนตร) ๑ พระวิจิตรวรสาส์น (ปั้น สุขุม) ข้าหลวงพิเศษตรวจราชการเมืองสงขลา ต่อมาได้เปนพระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช (เดี๋ยวนี้เปน เจ้าพระยายมราช) ๑ พระทิพกำแหง (ม ร ว หรั่ง สุทัศน ณ อยุทยา) ปลัดเมืองพัทลุง ๑ หลวงบริรักษ์ภูเบนทร์ (ผัน ณ สงขลา) ผู้ช่วยราชการเมืองสงขลา ๑

ให้บ่ายจึงจะเที่ยวตลาด ขึ้นท่าจวนแต่ไปพักบ้านพระอนันต์[๑] มีพระมารับ ๔๓ รูป กรมการกำนันบ้านพร้อมกันอ่านแอดเรส ถวายเงินพระ รับพวกผู้หญิงแล้วไปพักที่บ้านพระยาสงขลา ซึ่งพระวิจิตรอยู่กินเข้าแลรับของถวายที่นั้นจนเวลาบ่ายเกือบ ๔ โมงไปตลาด ที่ตลาดตกแต่งซุ้มใบไม้ต่างๆ มากจนสุดถนนถึงสุเหร่าแขก พวกแขกออกมารับให้เงิน ๒๐๐ เหรียญสำหรับปฏิสังขรณ์สุเหร่า แล้วเดิรไปทางถนนสายในแวะวัดมัชฌิมาวาส พระภัทรธรรมธาดาเหลวไหลต้องเรียกไปบางกอก ถวายเงินพระแล้วเดิรผ่านน่าวัดดอนแย้วัดเลียบไปเลี้ยวลงถนนกลางแล้วเลี้ยวลงถนนตลาด ออกประตูไปดูตลาดริมน้ำ ที่เขาก่อแท่นริมกำแพงสำหรับนั่งขายของ เดิรไปจนสุดตลาดข้างตวันตก แล้วกลับขึ้นมาข้างตวันออกจนถึงประตูช่องกุฏิโรงภาษี เดิรผ่านโรงภาษีมาออกตรงบ้านหลวงบริรักษ์ แวะดูน่าบ้านหลวงบริรักษ์แลบ้านพระยาวิเชียร ชุ่ม แล้วกลับมาลงเรือที่น่าจวน ศาลาที่เขาตั้งกวนทำแล้วเสร็จ เขาเตรียมจะให้ฉลอง แต่ไม่มีเวลาเลยกลับลงมาเรือ ออกเรือเวลาพลบ

มาเมืองสงขลาคราวนี้ นับเปนครั้งที่ ๙ ที่ ๑ ตามเสด็จมาเมืองนครศรีธรรมราช ที่ ๒ ตามเสด็จเมืองตานี ที่ ๓ ไปบัตเตเวียคราวแรก ที่ ๔ กลับจากกาลกัตตา ที่ ๕ แม่เล็กเจ็บ ที่ ๖ ไปเมืองตรังกานู ที่ ๗ ไปเมืองตานี ที่ ๘ เดิรทางไปเมืองกระอ้อมรอบแหลมมลายู ที่ ๙ คราวนี้

---

(๑) บ้านนี้เปนบ้านพระยาสุนทรานุรักษ์ (เนตร ณ สงขลา) พระอนันตสมบัติ (เอม ณ สงขลา) ผู้บุตรได้รับมรดก

๙๔

เกาะพงัน

วันที่ ๑๐ สิงหาคม

เรือมาถึงเกาะพงันเวลาเกือบ ๕ โมง ทอดที่น่าธารเสด็จลงเรือเล็กไปขึ้นบก มีคนลงมาอยู่ที่หาดหลายคน บอกว่าเดี๋ยวนี้มีคนมาตั้งทำไร่ประมาณ ๕๐ ครัว ที่เขาข้างลำธารเห็นรอยตัดไม้ลงมากทางที่ขึ้นไปทำกว้าง แต่ยังเปนสูง ๆ ต่ำ ๆ อยู่ ศาลาทำแล้วเสร็จฝีมือเรียบร้อยดี ไปที่ตรงจาฤกชื่อธารแล้วเดิรขึ้นทางไหล่เขา ไปที่จาฤกที่ ๑ จาฤกศักราช ๑๒๕๘ ลง ให้เติม ๕๐–๕๑ แล ๕๒ แล้วถ่ายรูป กลับลงมาตามทางเดิมไปอาบน้ำ ถ่ายรูปเมื่ออาบน้ำแห่งหนึ่ง กลับลงมาบ่าย ๓ โมง พอพร้อมแล้วออกเรือ วันนี้มีคลื่นน้อย ๆ เพราะเรือตัดออกลึก ราชรักษาเมาคลื่นมานวดไม่ได้

๙๕

เกาะสีชัง

วันที่ ๑๑ สิงหาคม

มาถึงเกาะสีชังเช้า ๕ โมงเศษ ทอดสมอถ่ายน้ำออกจากเรือ บ่าย ๓ โมงเศษออกเรือมาถึงสันดอนเวลาพลบ พบเรืออรรคเรศแลเรืออื่นลงมารับ เขามาทอดที่ทุ่นดำ พวกที่ลงมารับคือ ท่านกลาง ๑ กรมนเรศร ๑ กรมหลวงพิชิต ๑ กรมศิริ ๑ กรมพิทย ๑ กรมขุนนริศ ๑ เจ้าพระยาพลเทพ ๑ เจ้าพระยาภาส พระยาสุรศักดิ์ สนทนากันจนยามหนึ่ง กินเข้าแล้วจน ๕ ทุ่มเศษ

๙๖

กรุงเทพ ฯ
วันที่ ๑๒ สิงหาคม

โมงเช้าออกเรือ ถึงป้อมพระจุลจอมเกล้าสลุต แล้วมาถึงป้อมผีเสื้อสมุทสลุต ป้อมแผลงไฟฟ้าสลุต แต่งธงแลมีคนยืนทุกป้อม เมื่อถึงบางกอกก็มีความยินดีที่ได้เห็นการรับรองทั้งปวง ซึ่งมีใจยินดีคอยท่าอยู่ กับทั้งผู้แทนคอเวอนเมนต์ต่างประเทศได้มาเพื่อจะให้เปนเกียรติยศ ได้ถึงพระที่นั่งในเวลาเที่ยง

การที่ไปเที่ยวเปนสุดสิ้นเรื่องเพียงนี้ มีแต่ที่จะรฦกถึงผู้ซึ่งได้พบปะกัน ที่มีไมตรีสนิทสนมกัน และได้รับรองให้มีความสุข ในเวลาไปจากบ้านเมือง แลทั้งประเทศที่ได้ไปเห็นเปนที่สนุกสบาย ทั้งเปนที่ควรสรรเสริญในการปกครองแลความน้ำใจดีของคนทั้งปวง เปนเครื่องประกอบให้เราได้ความสุขสบายจนคืนมาบ้านเมืองเหมือนอย่างแต่ก่อน มีอย่างเดียวแต่ที่จะต้องนึกถึงด้วยความขอบใจแลความพอใจจนตลอดเวลาที่เรามีชีวิต

หอสมุดแห่งชาติ ... ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๑๙

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์ กรุงเทพมหานคร
นางสนิธวรรณ บุณยศิริพันธุ์ เจ้าของ ผู้พิมพ์ ผู้โฆษณา ๒๕๑๖